॥ श्रीपरब्रह्मणे नमः ॥

ऋग्वेदः ।

श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धर—
श्रीविप्रकुलतिलकसायणाचार्य-
कृत-संस्कृतभाष्यसहितः

केवलमावरणपृष्ठं

काश्यां
संस्कृत-बुक-डिपोऽध्यक्षैः
मास्टर खेलाड़ीलाल ऐण्ड सन्स्
महोदयैः
काश्यां रामघट्टे 'हिंतचिन्तका'भिध-
मुद्रणालये प्राकाश्यं नीतः

१९३३ खीष्टाब्दाः

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
प्रक्रिया प्रथमे कांडे साकल्येनोपवर्णिता ।
अथ अद्वैतनी ज्ञेया स्मर्यते च क्वचित्क्वचित् ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते। यतर्चि-नामाद्ये मंडले चतुर्विंशत्यनुवाकाः। तेषु कदित्थे त्यष्टादशा-नुवाके षट् सूक्तानि। तत्र प्र वः पांतमिति द्वितीयं सूक्तं। पंचोनेत्यनुवर्तमानात्पंचदशर्चं। ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषया कक्षीवानृषिः। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्। विश्वे देवा देवता। प्रवो वैश्वदेवमित्यनुक्रमणिका। अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ओं प्र वः पांतं रघुमन्यवोऽ॑ धो यज्ञं रुद्राय मीळ्हुषे॑ भरध्वं॑ ।
दिवो अस्तोष्यसु॑रस्य वीरैरि॑षुध्येव॑ मरुतो रोद॑स्योः ॥१॥

ओं प्र । वः । पांतं । रघुऽमन्यवः । अंधः । यज्ञं ।
रुद्राय । मीढ़ुषे । भरध्वं ।
दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव ।
मरुतः । रोदस्योः ॥ १ ॥

हे रघुमन्यवो लघुक्रोधा अक्रोधिन ऋत्विजो वो युष्माकं पांतं पालनशीलं पातव्यं वा यज्ञं यागसाधनमंधोऽन्न-मान्यसोमादिरूपं रुद्राय । रुत् दुःखं तद्धेतुभूतं दुरितं वा । तस्य द्रावयित्रे । एतन्नामकाय देवाय मीढ़ुषे फलस्य वर्षित्रे तदर्थं प्रभरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । अहं चेषुध्येव । इषुध्या यथा शत्रून्यथा निरस्यति तथा वीरैरसिलाणां विविधभीरकैर्वीर्योपेतैर्वा तदनुचरैर्मरुदादिभिः सह दिवो द्युलोकसकाशात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयादप्यसुरस्य निरसितव्यानामसुराणां निरसितुः । कर्मणि षष्ठी । निरसितारं । तमेव देवं रोदस्योर्निरोधनवत्योर्द्यावापृथि-व्योर्मध्ये वर्तमानान्मरुतश्चास्तोषि । स्तौमि ॥ पांतं । पांत-मित्यत्र पातेः शतृ पिबतेर्वौणादिको क्तः । मीढ़ुषे । दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययांतो निपातः । चतुर्थ्येक-वचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसीत्या-दिना षत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तोषि । स्तौतेश्छांदसो लुङ् । इषुध्येव । इषवो धीयंते-ऽस्यां तीषुधीः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेःकिः । कृत्स्वरेणां-तोदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पत्नीव पूर्वहूतिं वावृधध्यां उषासानक्ता पुरुधा विदाने।

स्तरीर्नात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी

हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीऽइव। पूर्वऽहूतिं। ववृधध्यै। उषसानक्ता। पुरुधा।

विदाने इति।

स्तरीः। न। अत्कं। विऽउतं। वसाना। सूर्यस्य।

श्रिया। सुऽदृशी। हिरण्यैः॥ २ ॥

पत्नीव पत्नी यथा पूर्वहूतिं पत्युः पूर्वाह्वानं ववृधध्यै वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भवति तद्वदुषासानक्ताहोरात्रे देवते अपि पुरुधा बहुप्रकारं बहुविधैः स्तोत्रैर्विदाने ज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहूतिं वृवृधध्या अस्मदीयं पूर्वाह्वानं वर्धयितुं शीघ्रमागच्छतमिति शेषः। यद्वा। ववृधध्या अस्मद्वर्धनाय पुरुधा बहुप्रकारं विदाने वर्धनोपायाज्जानत्यौ भवतमिति शेषः। उषासानक्ता। उषासोषसः। पा॰ ६. ३. ३१.। इति पूर्वपदस्योषासादेशः। देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। अथ केवलोषा उच्यते। स्तरीः शत्रूणां हिंसकस्तेजसाच्छन्नो वादित्यः स इव हिरण्यैर्हिरण्यवर्णै रश्मिभिर्व्युतं विततं विशिष्टेन संबद्धमत्कमत्कं संततं वा रूपं वसानाच्छादयंती धारयंती सूर्यस्य श्रिया शोभया सुदृशी शोभनं दृश्यमाना। सूर्यस्य पुरोगामिनी रश्मिभिः खल्वेषा

जगद्भासयति । तादृश्युषा अस्मत्पूर्वंहूतिं पालयत्वित्यर्थः । यद्वा । हिरण्यैर्हितरमणीयैः प्रकाशैर्धनविशेषैर्वा सहागच्छतु ॥ व्युतं । व्येञो निष्ठायां वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । स्तरीः । अवितॄस्तृतंत्रिभ्य ईः ॥

अथ तृतीया ॥

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।
शिशीतमिंद्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपां । वृषण्ऽवान् ।
शिशीतं । इंद्रापर्वता । युवं । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनार्हो गार्हपत्यादिरूपेण यद्वा वासकानामाच्छादकानां वृत्रादीनां हंताग्निः । अथवा वसर्हा वासार्हो वासरस्य गमयिता परिज्मा परितो गंतादित्यो ममत्तु । मादयतु । तथापां वृष्टयुदकानां वृषण्वान् वर्षणवान् वृष्टयुत्पादको वातो वायुरस्मान्ममत्तु । किंच हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृष्ट्यादिपूरणवान्पर्जन्यः । तौ युवं युवां नोऽस्मानस्मद्बुद्धिं वा शिशीतं । तीक्ष्णीकुरुतं । शोधयतमित्यर्थः । तत्तस्मात्

यस्मादहं सर्वान्देवान् स्तौमि तस्माद्विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्मावं वरिवस्यंतु । प्रभूतमन्नं दातुमिच्छंतु । सद्दानप्रदानेन प्रीणयंत्वित्यर्थः ॥ ममत्तु । मदी हर्षे । अंतर्भावितण्यर्थाल्लोटि छांदसो विकरणस्य श्लुः । द्विर्वचनं । ग्रिघीतं । इँ हल्यघोरितीत्वं । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । इंद्रापर्नैतेत्यत्र देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यंता पांतौशिजो हुवध्यै ।
प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः ॥ ॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यंता । पांता ।
औशिजः । हुवध्यै ।
प्र । वः । नपातं । अपां । कृणुध्वं । प्र । मातरा ।
रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

औशिज उशिजः पुत्रः कक्षीवानहं मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थं यशसा । यश इत्यन्नं बलं कीर्तिर्वोच्यते । तद्वंतौ व्यंता भक्षयंतौ चरुपुरोडाशादिकं पांता पिबंतावाज्यसोमादिकं त्या । तच्छब्दसमानार्थस्त्यच्छब्दः । यौ स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धौ तावश्विनौ । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतः । तथापि सूक्तस्य वैश्वदेवत्वादुषःसंबंधात् द्विवचनलिंगाच्चाश्विनाविति गम्यते । तादृशावश्विनौ श्वेतनायै । इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगत् श्वेतयंत्या उषसः । तत्संबंधिनि काले ।

उत्र:कालीनाह्वानाय यजेयमिति शेषः । हे ऋत्विजः । वो यूयं । प्रथमार्थे द्वितीया । अपामुदकानां नपातं नपातयितारं तासां नमारं वाग्निं । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयः । ताभ्योऽग्निरित्यपां नप्तृत्वमग्नेः । तं देवं प्रकृणुध्वं । करोतिरत्र क्रियासामान्यवाची क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण स्तुध्वमित्यर्थः । किंच रासिनस्य । रपते रसतेर्वा शब्दनार्थस्य घञंतस्य छांदसकाररपकारोपजनस्य रास इति भवति । तदस्यास्तीति रासि स्तोत्रं । तद्वान् रासिनः स्तोता । तस्यायोस्ताहशस्य मनुष्यस्य मम मह्यं मातरा मातृवद्धितकारिणावहोरात्रदेवते अपि प्रकृणुध्वं । अथवा रासिनस्य । एको मत्वर्थप्रत्ययश्छांदसः । प्रकर्षशब्दनियुक्तस्य दृश्युदकस्य गमनशीलस्य निर्मातारावहोरात्रे प्रकृणुध्वं ॥ व्यंता पांता । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ वौ रुवण्युमौशिजो हुवध्यै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशें ।

प्र वः पूष्णे दावन आँ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥५॥

आ । वः । रुवण्युं । औशिजः । हुवध्यै । घोषाऽइव ।

शंसं । अर्जुनस्य । नंशें ।

प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छं । वोचेय ।

वसुऽतातिं । अग्नेः ॥ ५ ॥

हे देवा औशिजः कक्षीवानहं वो युष्माकं संबंधिनं रुवण्युं रवणीयं शब्दनीयं शंसं स्तोत्रमाहुवध्यै युष्मदाह्वा-

नाया च्छा वोचेय । आभिमुख्येन ब्रवीमि । यद्वात्राप्यश्विना-वेवोच्येते । तस्मिन्पक्षे बहुवचनं पूजार्थं । हे अश्विनौ वो युष्मान् घोषेव । एतन्नामिका ब्रह्मवादिनीव । सा यथार्जुनस्य श्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वग्रोगस्य नंशे नाशनाय यथाश्विनोः शंसमकार्षीत् तद्वदहमपीत्यर्थः । हे देवा युष्मत्संबंधिने दावन आ आभिमुख्येन फलस्य दात्रे पूष्णे पोषकायैतन्नामकाय देवायापि । आकारस्याङोऽनुनासिकश्छंदसीति प्रकृतिभावः । अच्छाभिमुख्यगमनेन वोचेय । स्तौमि । वच परिभाषणे । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युम् । किंच । अग्नेर्वसुतातिं तत्संबंधि धनमपि वोचेय । स्तौमि तमेवाग्निं ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदने विश्वतः सीं ।
श्रोतु नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेत्रा सिंधुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतं । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतं ।
सदने । विश्वतः । सीं ।
श्रोतु । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽक्षेत्रा । सिंधुः ।
अत्ऽभिः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा । एतन्नामकावहोरात्राभिमानिदेवौ युवामिमानि इमा मदीयान्याह्वानानि श्रुतं । शृणुतं । न

केवलमस्मदाह्वानं उतापि च सदने यागगृहे विश्वत उद्गात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणं सीमेतत्स्तोत्रमपि श्रुतं। शृणुतं। किंच श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रूयमाणधनस्तद्दानो वा सुश्रोतुरस्मदाह्वानस्य सम्यक्छ्रोता सिंधुर्जलाभिमानी देवः सुक्षेत्रा सुक्षेत्राण्यद्भिर्वृष्टिजलैः क्लेदयन्निति शेषः। यद्वास्मत्क्षेत्राण्यद्भिः सुक्षेत्राणि शस्यादिसमृद्धानि कुर्वन् सो हवं शृणोतु। सुक्षेत्रत्वलाभाय शृणोत्वित्यर्थः॥ हवा इमा। उभयत्र विभक्त्या आकारः। श्रुतमित्यत्र बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्तुषे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पज्रे।
श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुंधानासो
अग्मन्॥ ७॥

स्तुषे। सा। वां। वरुण। मित्र। रातिः। गवां। शता।
पृक्षऽयामेषु। पज्रे।
श्रुतऽरथे। प्रियऽरथे। दधानाः। सद्यः। पुष्टिं।
निःऽरुंधानासः। अग्मन्॥ ७॥

हे मित्र हे वरुण देवौ वां युवामहं स्तुषे। स्तुवे। व्यत्ययेन मध्यमः। युवयोः संबंधिनौ सा प्रसिद्धा रातिर्दानं शता शतानां शतसंख्यानामपरिमितानां गवां संबंधिन्यसंख्यातगोविषया रातिः पज्रे वर्त्तीवति मयि पृक्षयामेषु।

एवं कृत्वं रातिरातोऽस्यस्ति। एतासामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्तभूतेषु अवस्थितेति शेषः। किंच मित्रादयो देवाः सुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेते प्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्तो सर्वदा रथप्रिये पज्रे च मय्येव दधानाः प्रीतिं धारयंतः सद्य आगमनानंतरमेव पुष्टिं गवादिपोषं निदधानासोऽवदधाना अस्मास्वेव स्थापयंतः। यद्वा मयि पुष्टिं दधानाः कुर्वाणा निदधानासः कृतामेव पुष्टिं मयि स्थिरां कुर्वंतोऽग्मन्। आगच्छंतु॥ रातिः। रा दाने। भावे क्तिन्। मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं। ऋता। सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। दधानाः। जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। अग्मन्। गमेश्छांदसे लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। गमहनेत्युपधालोपः॥

॥ अथाष्टमीमृचमाह ॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः।
जनो यः पज्रेभ्यो वाजिनीवानश्वावतो रथिनो मह्यं सूरिः॥ ८॥

अस्य। स्तुषे। महिऽमघस्य। राधः। सचा। सनेम। नहुषः। सुऽवीराः।
जनः। यः। पज्रेभ्यः। वाजिनीऽवान्। अश्वऽवतः। रथिनः। मह्यं। सूरिः॥ ८॥

महिमघस्य। महि महत्पूज्यं मघो धनमन्नं वा यस्य देवसंघस्य स तथोक्तः। तादृशस्यास्य राधो धनं स्तुषे। स्तुवे। व्यत्ययेन मध्यमः। धनलाभाय प्रभूतधनं देवसंघं स्तौमीत्यर्थः। किंच नहुषः। मनुष्यनामैतत्। परस्परस्नेहबंधोपेता मनुष्या वयं कक्षीवंतः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताः संतः सचा सह परस्परैकमत्येन सनेम। त्वद्दत्तं धनं संभजेम। लभेमहि। देवसंघो विशेष्यते। यो जनो देवजनो यस्य देवसंघः पज्रेभ्योऽगिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवद्भ्यः। पज्रा वा अंगिरस इति श्रुतेः। तेभ्यो वाजिनीवान्। वाजोऽन्नं। तद्वती क्रिया वाजिनी। तया तद्वान्भवति। यद्वैको मत्वर्थीयप्रत्ययश्छांदसः। अस्मभ्यं प्रदेयेन दत्तेन वाजेन तद्वान्भवतीत्यर्थः। यस्य देवसंघोऽश्वावतो बहुभिस्तद्दत्तैरश्वैस्तद्वतो रथिनो रथवतो मह्यं मे सूरिः प्रेरको भवति। अश्वानां रथानां प्रेरयितारं देवसंघं स्तुष इत्यर्थः॥ सुवीराः। वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अश्वावतः। अश्वशब्दस्य मंत्रे सोमाश्वेत्यादिना मतुपि दीर्घत्वं॥

॥ अथ नवमी ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिध्रुगपो न वां
सुनोत्यक्ष्णयाध्रुक।
स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्त आप यदीं
होत्राभिर्ऋतावा॥ ९॥

जनः। यः। मित्रावरुणौ। अभिऽध्रुक्। अपः। न।
वां। सुनोति। अक्ष्णयाऽध्रुक्।
स्वयं। सः। यक्ष्मं। हृदये। नि। धत्ते। आप। यत्।
ईं। होत्राभिः। ऋतऽवा॥ ६॥

हे मित्रावरुणौ युष्माकं यो जनोऽभिध्रुक् अभितो द्रोग्धा भवति। अयष्टा भवतीत्यर्थः। यश्चाक्ष्णयाध्रुक् वक्रेण मार्गेण द्रुह्यति। अन्यथाप्रकारेण द्रुह्यति। द्रोहप्रकार उच्यते। वां युवामपः सोमरसान् न सुनोति। अभिषवं न करोति। युवामतिक्रम्यान्यदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः। अयमेवाक्ष्णया द्रोहः। स मूढो द्विविधो जनः स्वयं यक्ष्मं व्याधिं हृदये स्वचित्ते निधत्ते। स्थापयति। अनुष्ठातॄणां भोगान्पश्यन्व्यथितो भवतीत्यर्थः। यत्। लिंगव्यत्ययः। य उक्तविलक्षणः पुमान् ऋतावा यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञो होत्राभिः। वाङ्नामैतत्। स्तुतिवाग्भिरीमेनं सोमरसमाप। व्याप्नोति। स्तुवन् सोममभिषुणोतीति यावत्। स नरः पुत्र, यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबंधः॥ अभिध्रुक्। द्रुहेः सत्सूद्विषेति क्विप्। संहितायां भष्भावश्छांदसः। ऋतावेत्यत्र छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप्। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं॥

॥ अथ दशमी ॥

स व्राधतो नहुषो दंसुजूतः शर्धस्तरो नरां गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिर्याति वाड्हसत्वा विश्वासु पृत्सु

सदमिच्छूरः ॥ १० ॥

सः । व्राधतः । नहुषः । दंऽसुजूतः । शर्धःऽतरः ।

नरां । गूर्तऽश्रवाः ।

विसृष्टऽरातिः । याति । वाड्हऽसत्वा । विश्वासु ।

पृत्ऽसु । सदं । इत् । शूरः ॥ १० ॥

हे मित्रावरुणौ युवां गतमंत्रावसानोक्तलक्षणो युष्मत्पूजको जनो दंसुजूतो दांतैरश्वैः सुष्ठु प्रेरितः । अत एव नरां नराणां शर्धस्तरोऽतिशयेनाभिभविता । अथवातिशयेन बलवान् । नराणां स्वसमानानां मध्ये गूर्तश्रवा उद्गूर्णदीप्तिः प्रख्यातान्नो वा । विसृष्टरातिरर्थिभ्यः प्रदत्तधनः । एवं महानुभावः शूरः सन् विश्वासु पृत्सु सर्वेषु जन्येषु संग्रामेषु व्राधतः । महन्नामैतत् । हिंसकान्महतोऽपि नहुषः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् शत्रून्प्रति वाड्हसत्वा भृशं सतोशंकितगमनः सन् सदमित् सदैव याति । गच्छति ॥ दंसुजूतः दाम्तेर्विच् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गूर्तश्रवाः । गुरी उद्यमने । नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । विसृष्टरातिः । विपूर्वात्सृजतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति मतेः प्रकृति-

स्वरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन एव शिष्यते । इत्सु ।
पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति इतनाशब्दस्य इदा
देशः । सावेकाचः इति विभक्तेरुदात्तत्वं । वाड्हव्यत्वा ।
स्तोर्न्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्वनिप ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अध ग्मंता नहुषो हवं सूरेः श्रोता राजानो अमृतस्य

मंद्राः ।

नभोजुवो यन्निरवस्य राधः प्रशस्तये महिना

रथवते ॥ ११ ॥

अध । ग्मंत । नहुषः । हवं । सूरेः । श्रोत ।

राजानः । अमृतस्य । मंद्राः ।

नभःऽजुवः । यत् । निरवस्य । राधः । प्रऽशस्तये ।

महिना । रथऽवते ॥ ११ ॥

हे राजानो राजमानाः सर्वस्येश्वरा वा हे मंद्रा
मादयितारो यूयममृतस्यामरणस्य सूरेः स्तोत्रादिप्रेरकस्य
नहुषो मनुष्यस्य मम हवमाह्वानं श्रोत । शृणुत । बहुलं
छंदसीति श्नपो लुक् । अमृतस्येत्यत्र बहुव्रीहौ नञो जरम-
रमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अध अथ श्रवणानंतरं
ग्मंत । आगच्छत । गमेश्छांदसो लट् । मध्यमबहुवचनस्य

व्यत्ययेन तः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । गमहनेत्युप-धालोपः । किमर्थमागमनं । उच्यते । नभोजुवो नभांसि व्याप्ता यूयं यद्यस्मान्निरवस्य निर्गतरवकस्य युष्मद्व्यतिरेकेण रक्षकांतररहितस्य । अथवा निर्गतो मुखादुच्चारितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य रथवते रथवतो यजमानस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । महिना महिम्ना माहात्म्येन । मकार लोपश्छांदसः । तेन युक्तं राधः समृद्धिसाधनं हविर्लक्षणं संराधकं स्तोत्रं वा प्रशस्तये । प्रशंसितुं कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुत आगच्छत चेति ॥

॥ अथ द्वादशीमृचमाह ॥

एतं शर्ध धाम यस्य सूरेरित्यवोचन्दशतयस्य नंशे ।
द्युम्नानि येषु वसुताती रारन्विश्वे सन्वंतु प्रभृथेषु
वाजं ॥ ११ ॥

एतं । शर्धं । धाम । यस्य । सूरेः । इति । अवोचन् ।
दशऽतयस्य । नंशे ।
द्युम्नानि । येषु । वसुऽताती । ररन् । विश्वे । सन्वंतु ।
प्रऽभृथेषु । वाजं ॥ १२ ॥

यस्य सूरेर्विरादिप्रेरकस्य यजमानस्य संबंधिनो दशतयस्य दशविधसंवर्धकत्वेन दशावयवस्थानस्य नंशे प्राप्तये वयमाहूताः स्म । तस्मै यजमानायैतमिदानीं दातव्य-त्वेन वर्तमानं शर्धं परेषामभिभावकमन्नं तत्प्राप्तिहेतुं बलं

वा धाम । विदधाम करवामेत्यवोचन्देवाः । धाम । दधातेर्लङि गातिस्थेति सिचो लुक् । वचेरकारस्योम् । अस्यतिवक्तीत्यादिना चेरङ् । येषु देवेषु द्युम्नानि द्योतमानान्यन्नानि वसुतातिर्वसूनां धनानां तातिर्विस्तारश्च वसून्येव वा रारन् । रमंते भृशं । तातिः । तनोतेः क्तिनि व्यत्ययेनात्वं । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा स्वार्थिकस्तातिल् । रारन्निति रमतेर्यङ्लुगंतस्य लुङि रूपं । ते विश्वे सर्वे देवाः प्रभृथेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु वाजमन्नं सन्वंतु ददंतु । प्रयच्छंतु । षणु दाने । यद्वा । य इ सूरेः स्वभूतस्य दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य सोमस्य प्राप्तये वयमाहूताः स्म तस्मा एतं प्रथं धामेत्यवोचन् । यस्माद्देवं तस्मात्प्रभृथेषु यागेषु वाजं तादृशं सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वंतु । संभजंतां । वन षण संभक्तावित्यस्य व्यत्ययेनोप्रत्ययः । कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुतातिर्वसूनां हविर्लक्षणानां धनानां वा विस्तारयितार ऋत्विजः । वचनव्यत्ययः । द्युम्नानि द्योतमानानि हवींषि रारन् । ददति । रा दाने । लेटि छांदसः शपः श्लुः । छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अत एवाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥

॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥

मंदामहे दशतयस्य धासेर्द्विर्यत्पंच बिभ्रतो यंत्यन्ना ।

किमिष्टाश्व इष्टरश्मिरेत ईशानासस्तरुष ऋंजते

नॄन् ॥ १३ ॥

मंदामहे । दशऽतयस्य धासेः । द्विः । यत् । पंच ।
विभ्रतः । यंति । अन्ना ।
किं । इष्टऽअश्वः । इष्टऽरश्मिः । एते । ईशानासः ।
तरुषः । ऋंजते । नॄन् ॥ १२ ॥

मंदामहे । स्तुमो वयं देवान् । मदि स्तुतौ । इदित्त्वान्नुम् । किमर्थं । दशतयस्य धासेर्दशांद्रियत्नसाधनत्वेन दशावयवस्यान्नस्य यद्यस्मात् द्विः पंच दशविधान्यन्नानि । दशचमसगृहीतत्वादन्नस्य दशविधत्वं । एवंविधमन्नं धारयंतो दश चमसाध्वर्यवो यंति । होमाय गच्छंत्याहवनीयं प्रति । यद्वाश्वमेधिकानि दशान्नानि जुहोतीत्याम्नातान्याज्यमध्वादीनि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धारयंतो यंति यदा तदा मंदामह इति । न चेष्टाश्वप्रभृतीन्यष्टृन्विहाय कस्मादस्मान्प्रत्यागमिष्यंतीति वाच्यं । तरुषः शत्रूणां तारकान् । तरतेरौणादिक उषिः । नॄन् नेतॄन्कर्मणां । एवं महानुभावान्वरुणादीनिष्टाश्व एतन्नामको राजा किमृंजते । किं प्रसाधयति । तथेष्टरश्मिश्च किमृंजते । एत इदानीं वर्तमाना ईशानासः पृथिव्या ईश्वरा राजानश्च न प्रसाधयंति । यद्वा येषां स्तोतॄणामस्माकमेते स्तुता देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशांस्तरुषः शत्रूणां तारकान् नॄन् कर्मनिर्वाहकानस्मानिष्टाश्वादयः किं साधयंति किमुपद्रवंति । न प्रभवंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

हिरंण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वें वरिवस्यंतु देवाः।
अर्यो गिरंः सद्य आ जग्मुषीरोस्राश्चाकंतूभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरंण्यऽकर्णं। मणिऽग्रीवं। अर्णः। तत्। नः। विश्वें।
वरिवस्यंतु। देवाः।
अर्यः। गिरंः। सद्यः। आ। जग्मुषीः। आ। उस्राः।
चाकंतु। उभयेषु। अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णं हिरण्यविकारकुंडलाद्युपेतकर्णं मणिग्रीवं रत्नाद्युपेतकंठं। एतद्द्वयं सर्वावयवव्याप्युपलक्षणं। एवं सर्वांगाभरणयुक्तमर्णं अरणीयं रूपं तद्वंतं पुत्रादिकमित्यर्थः। उक्तलक्षणमस्मदीयं रूपं वा नोऽस्माकं विश्वे सर्वे देवा वरिवस्यंतु। परिचरंतु। प्रयच्छंत्वित्यर्थः। अर्योऽरणीयो विश्वेषां देवानां संघो जग्मुषीः स्तोतृमुखान्निर्गच्छंतीर्गिरः स्तुतीरुस्राः। विकारे प्रकृतिशब्दः। क्षीराज्यादीनि हवींषि च सद्योऽस्मदागमनानंतरमेव चाकंतु। कामयंतां। छांदसः शपः श्लुः परस्मैपदं च। यद्वा यङ्लुकि लुगभावः। आचकंत्विति वा योज्यं। पर्याप्तं कामयंतामित्यर्थः। केष्विति तदुच्यते। अस्मे अस्माकं संबंधिषूभयेषु स्तोतृषु यष्टृषु च। यद्वास्माकमुभयेष्वैहिकामुष्मिकविषयेषूभयविधेषु फलेषु ॥

पञ्चदशीमृचमाह ।

चत्वारो मा मशर्शारस्य शिश्वस्त्रयो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्साः स्यूमगभस्तिः सूरो नाद्यौत् ॥ १५ ॥

चत्वारः । मा । मशर्शारस्य । शिश्वः । त्रयः । राज्ञः । आयवसस्य । जिष्णोः ।

रथः । वां । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्साः । स्यूमऽगभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥

मा मां कर्मोर्तं मशर्शारस्य । मशकीकृत्य भृशं शृणोति शारयति वामित्रानिति मशर्शारः । एतन्नामकस्य राज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रवृद्धाश्चत्वारः पुत्रा बाधंत इति शेषः । शिशुशब्दस्य जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणाभावः । तथायवसस्य संततः प्रामाणस्यैतन्नाम्नो राज्ञो जिष्णोर्जयशीलस्य पुत्रास्त्रयस्तेऽपि बाधंत इति शेषः । हे मित्रावरुणा । एतन्नामानौ देवौ वां युवयोः संबंधी रथो दीर्घाप्साः । अप्स इति रूपनाम । अतिविस्तृतरूपः । स्यूमगभस्तिः । स्यूममिति सुखनाम । सुखकरदीप्तिः सन् सूरो न सूर्य इवाद्यौत् । द्योततां । उक्तानामस्मद्विरोधिनां पुरतः स्फुरन् भयजनको भवत्वित्यर्थः । द्युतेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ् । द्युद्भ्यो लुङि । पा० १. ३. ९१. ।

इति परस्मैपदं। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः। बहुलं छंदसीतीडभावे हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ। यद्वा यु अभिगमने। आदादिकः। छांदसे लङ्युतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः॥

कदित्थेत्यस्मिन्नष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि। तत्र पृथू रथ इति तृतीयं सूक्तं त्रयोदशर्चं। अत्रानुक्रमणिका। पृथुः सप्तोनोषस्यं त्विति। दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवानृषिः। ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात्। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः। तुशब्दप्रयोगादिदमादिके सूक्ते उषादेवताके॥ प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतावस्य चोत्तरस्य च योगः। अथोषस्य इति खंडे सूत्रितं। पृथू रथ इति सूक्ते प्रत्यर्चिरित्यष्टौ। आ॰ ४. १४.। इति। तथाश्विनशस्त्र इदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः। प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात्॥

॥ तत्र प्रथमा॥

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः।
कृष्णादुदस्थादर्या३ विहाया श्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय॥१॥

पृथुः। रथः। दक्षिणायाः। अयोजि। आ। एनं।
देवासः। अमृतासः। अस्थुः।
कृष्णात्। उत्। अस्थात्। अर्या। विऽहायाः।
चिकित्सन्ती। मानुषाय। क्षयाय॥१॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलाया उषोदेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णो रथोऽयोजि । अश्वैर्युक्तः संनद्धोऽभूत् । अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतस्तथाप्युषस्यत्वादुषस इति गम्यते । एनं संनद्धं रथममृतासोऽमरणधर्माणो देवासो देवनशीला हविर्भाजो देवा आस्थुः । आस्थितवंतः । देवयजनं गंतुमारूढा इत्यर्थः । अनंतरं सोषाः कृष्णान्निकृष्टवर्णान्नैशात्तमसः सकाशादुदस्थात् । उत्थिताभूत । कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । नि० २, २० । इति यास्कः । कीदृशी सा । अर्या । अरणीया पूजनीया । विहाया । विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति महन्नामसु पाठात् । मानुषाय क्षयाय मनुष्याणां निवासाय चिकित्संती । अंधकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती । तमो निवारयंतीत्यर्थः ।

॥ अथ द्वितीया ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयंती वाजं बृहती सनुत्री ।
उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥२॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयंती ।
वाजं । बृहती । सनुत्री ।
उच्चा । वि । अख्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ ।
उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वऽहूतौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्प्राणिजातात्पूर्वा प्रथमा सतीयमुषा अबोधि । बुद्धाभूत् । उषःकालमवगत्य हि पश्चात्सर्वे

प्राणिनः प्रतिबुध्यंते। कीदृशी सा। वाजं गमनशीलं प्रकाशं निर्वर्त्यांधकारं जयंती पराभवं कुर्वती। यद्वा। वाज-शब्दोऽन्ननामसु पठितत्वादन्ननाम। अन्नं वै वाज इति श्रुतेश्च। यजमानार्थमन्नं संपादयंती। ऋच्छती गच्छती सनुत्री सर्वं जगत्स भजंती दात्री वा प्रकाशस्य। किंच सोषा उच्चोच्चैरुन्नता सती व्यख्यत्। विचष्टे। सर्वं जगत्पश्यतीत्यर्थः। कीदृशी सा। युवतिः। मिश्रणशीला नित्ययौवना वा। पुनर्भूः। पुनः पुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमान-त्वात्। सोषाः पूर्वहूती सत्यां प्रथमा मुख्या प्रकृष्टा सत्यागन् देवजनदेवं प्रत्यागच्छति। प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवतीति यास्कः। नि० ९. २२.। हूतेर्देवेभ्यः पूर्वमाहूता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः॥

॥ अथ तृतीया ॥

यदद्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा सुजाते।

देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति

सूर्याय॥ ३॥

यत्। अद्य। भागं। विऽभजासि। नृऽभ्यः। उषः।

देवि। मर्त्यऽत्रा। सुऽजाते।

देवः। नः। अत्र। सविता। दमूनाः। अनागसः।

वोचति। सूर्याय॥ ३॥

सुजाते शोभनजनने देवि देवनशीले हे उषः । उषः-कालाभिमानिदेवते । मर्त्यंत्रा मनुष्याणां पालयित्री त्वम-द्यास्मिन्काले नृभ्यो मनुष्येभ्यो यत् यं भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशत्वांशं विभजासि । विभज्य ददासि । यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषु मध्ये नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि । उषसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमानत्वादुषसो दातृत्वमुपचर्यते । अत्रास्मिन्भागविषये दमूना यजमाने-भ्योऽभिमतफलदानमनाः । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वेति निरुक्तवचनं । नि० ४. ४. । तादृशः सविता प्रेरको देवो नोऽस्माननागसो वोचति । अपापान् भागयोग्यान्ब्रवीतु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । किमर्थं । सूर्याय । अस्मद्यागदेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

गृहंगृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।
सिषासंती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद्भजते वसूनां ॥४॥

गृहंऽगृहं । अहना । याति । अच्छं । दिवेऽदिवे । अधि ।
नाम । दधाना ।
सिसासंती । द्योतना । शश्वत् आ । अगात् ।
अग्रंऽअग्रं । इत् । भजते । वसूनां ॥ ४ ॥

अहना । उषोनामैतत् । अहना द्योतनेति तन्नामसु पाठात् । सा देवी दिवे दिवे दिने प्रत्यहं । दिवे दिवे द्यवि द्यवीत्यहर्नामसु पाठात् । गृहं गृहं तत्तद्यजमानगृहमच्छाभि

मुख्येन याति। गच्छति। कीदृशी। अध्यधिकं नाम नमनं प्रह्वत्वं प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनरूपं दधाना धारयंती। यद्वा। अधि दधानाधिकं धारयंती। किंच। सिषासंती। संभक्तुमिच्छंती द्योतना कृत्स्नं जगत् द्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनमागात्। आगच्छति। पूर्वं यातीत्युक्तत्वात्पुनरागादिति वचनमावश्यकत्वद्योतनार्थं। आगत्य च वसूनां धनानां हविर्लक्षणानामग्रमग्रमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागं भजते। सेवते। स्वीकरोतीत्यर्थः॥

॥ अथ पंचमीमृचमाह॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व। पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन॥ ५॥

भगस्य। स्वसा। वरुणस्य। जामिः। उषः। सूनृते। प्रथमा। जरस्व।

पश्चा। सः। दध्याः। यः। अघस्य। धाता। जयेम। तं। दक्षिणया। रथेन॥ ५॥

सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेतृत्रृषो हे उषो देवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि। स्वसृस्थानीयासि। तेन सहोत्पद्यमानत्वात्तद्वत्पूज्येत्यर्थः। तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य जामिरसि। भगिनीस्थानीयासि। एकस्मिन्नेव स्थान उत्पद्यमानत्वात्। जनयंत्युत्पादयंत्य-

स्यामपत्यमनत्य इति जामिः । यद्वा जमति गच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्यत्रेति । उक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रेत्य यास्क आह । न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयंति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । नि॰ ३. ६. । इति । तादृशी त्वं प्रथमेतरदेवेभ्य पूर्वोत्कृष्टा वा सती जरस्व । स्तुता भव । जरति स्तुत्यर्थः । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः । नि॰ १०. ८. । इति यास्कः । पश्चा पश्चात्त्वत्प्रीत्यनंतरं योऽघस्य धाता यः कश्चिद्दुःखस्य तद्धेतोरपापस्य वा धारयितास्ति स दध्याः । गच्छतु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्यर्थः । दध्यति दभ्नोतीति गत्यर्थेषु पाठात् । यदि स स्पृध्री बलीयान् तं दक्षिणाया प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया रथेनास्मदीयरथादिसाधनेन च जयेम ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उदीरतां सूनृता उत्पुरंधीरुदग्नयः शुशुचानासो अस्थुः ।

आर्हा वसू॑नि तमसापगूळ्हाविष्कृ॑ण्वंत्युषसो

विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरतां । सूनृताः । उत् । पुरंऽधीः । उत् ।

अग्नयः । शुशुचानासः । अस्थुः ।

आर्हा । वसू॑नि । तमसा । अपंऽगूळ्हा । आविः ।

कृण्वं॑ति । उषसः । विऽभातीः ॥ ६ ॥

सुवृताः प्रियसत्यात्मिका वाच उदीरतां। उन्नच्छंतु। हे ऋत्विज उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्तयध्वं। तथा पुरंधीः पुरंधयः। पुरं शरीरं आशु धीयते याभिर्वा ता पुरधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः। ता अप्युन्मिषंतु। प्रज्ञोपलचितानि कर्माणि प्रवर्ततामित्यर्थः। यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धं। तथाग्नय आहवनीयाद्याः शुशुचाना-साऽत्यंतं दीप्यमाना उदस्थुः। उत्तिष्ठंतु। प्रज्वलयंत्वित्यर्थः। किमर्थमेवमिति तदुच्यते। यतो विभातीर्विविधं भासमाना उषस उषोदेवतास्तमसा प्रगूढ़ान्यंधकारेणात्यंतं गोपितानि स्पार्हा स्पृहणीयानि वसूनि वासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीन्याविष्कृण्वंति। यथावस्तु प्रकटीकुर्वंति। तस्मात्स्तोत्रादिकं कुर्वंत्वित्यर्थः॥

सप्तमीमृचमाह।

अपान्यदेत्यभ्य१ न्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते।
परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौदुषाः शोशुचता रथेन॥ ७

अप। अन्यत्। एति। अभि। अन्यत्। एति।
विषुरूपे इति विषुऽरूपे। अहनी इति। सं। चरेते इति।
परिऽक्षितोः। तमः। अन्या। गुहा। अकः। अद्यौत्।
उषाः। शोशुचता। रथेन॥ ७

इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारोषाः स्तूयते। विरूपे बहुमात्रप्रकारेण नानारूपे अहनी अहश्च रात्रिश्चोभे संचरेते। समित्येकीभावे। सहैवाव्यवधानेन चरतः। अत्राह्नः साहचर्यात्तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरप्यहरित्युच्यते। उत्तरत्र मंत्रांतरेऽयमेवार्थः स्पष्ट आम्नातः। अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः। ऋ० ५.१.९.। इति। तयोर्मध्येऽन्यद्रात्रिरूपमहरपैति। अपगच्छति। प्रतिलोमं गच्छति वा। अपेत्येतस्य प्रातिलोम्यं। नि० १.३.। इति यास्कः। अन्यच्च दिवसाख्यमहरभ्येति। आभिमुख्येन गच्छति। अभीत्याभिमुख्यं। नि १.३.। इति यास्कः। रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायामहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः। विरूपे संचरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते। परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः परिच्छेदयतोर्वा। प्राणिनामहःसतीतेष्वायुषः क्षयात्परिच्छेदकत्वं प्रसिद्धं। तयोर्मध्येऽन्या रात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गूहनमकः। करोति। अन्याहरेकदेशभूता वोषाः शोशुचता भृशं दीप्तेन रथेनाद्यौत्। द्योतते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं। रात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वं जगदावृणोति। उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशीयतोत्युषसः स्तुतिः॥

अष्टमीमृचमाह॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं सचंते वरुणस्य धाम।
अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका क्रतुं परि यंति सद्यः॥८

सऽदृशीः। अद्य। सऽदृशीः। इत्। ऊं इति। श्वः।
दीर्घं। सचंते। वरुणस्य। धाम।
अनवद्याः। त्रिंशतं। योजनानि। एकाऽएका। क्रतुं।
परि। यंति। सद्यः॥ ८

अथास्मिन्नहनि सदृशीरित् परस्परं सदृश्य एव। तथा श्व इत् परस्मिन्नप्यहनि सदृशीः परस्परं सदृश्य एव। उशब्दोऽपिशब्दार्थः। इच्छब्द एवार्थः। अद्यतन्योर्‍ श्वस्तनीभिः सदृश्यः श्वस्तन्यश्चाद्यतनीभिः। एवमन्तरंतरेषा साहश्यं। कथं साहश्यमिति तदुपपाद्यते। यदा नक्षत्राणि न दृश्यंते सूर्यश्च नोदेति उषसः स कालः। स चैकत्रिंशति-घटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च संमितः। सूर्यो हि प्रतिदि-नमेकोनषष्ट्यधिकपंचसहस्रयोजनानि मेरुप्रादक्षिण्येन परि-भ्रमति। तथा सति यत्र यत्र लंकादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति। तत्र तस्य पुरस्तात्त्रिंशद्योजनमुषा अपि गच्छति। सूर्यो यस्मिन्देशे गच्छति तत्र त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थिता-नामुदितो दृश्यते। एवं सर्वप्रदेशेष्वपि। तथोषा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते। एवं लंकादिसर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽव-गंतव्यः। एवं च सत्येकस्मिन्भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागांतरेऽपि तावंतं कालं प्रकाशयति। एवमुक्तरीत्यैकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृश्यः। प्रदेशभेदाद्बहुत्वमपेक्ष्योषसां बहुत्वाद्बहुवचनं। एत-

एकरूपा उषसोऽनवद्याः शुद्धाः। तासामुदयास्तमयौ भावा अनवद्या भविष्यंति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे। दीर्घं सुक्तरीत्यात्यंतमायतं मरुतस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य धाम स्थानं मेरुवलयं सचंते। प्रतिदिनं सेवंते। कियद्दूरमिति तदुच्यते। त्रिंशतं योजनानि। त्रिंशद्योजनानि पुरतः। सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्ततस्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुद्यंतीत्यर्थः। किंच। आसां मध्य एकैकोषा लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनां क्रतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा। तथा च निरुक्तं। क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा। नि॰ २, २८,। इति। सद्यस्तदानीमेव स्वोदयकाल एव परियंति। परितो गच्छंति। निर्वहंतीत्यर्थः। तत्तद्भूभागविशेषेण सूर्यस्योदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः। उदयो यो लंकायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे। मध्याह्नो यमकोट्यां रोमकविषयेऽर्धरात्रः स्यादिति॥

॥ अथ नवमी ॥

जानत्यह्नः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची।
ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरंती॥ ९॥

जानती। अह्नः। प्रथमस्य। नाम। शुक्रा। कृष्णात्।
अजनिष्ट। श्वितीची।
ऋतस्य। योषा। न। मिनाति। धाम। अहःऽअहः।
निःऽकृतं। आऽचरंती॥ ९

उषाः प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य वाह्नो दिवसस्य नाम नमनमागमनं जानत्यवगच्छंती । प्राणिनां प्रज्ञापयंतीत्यर्थः । सोषाः शुक्रा श्वतो दीप्ता । अत एव श्वितीची श्वैत्यं गच्छंती प्रकाशं प्राप्नुवती तमसान्निकृष्टात्तमसः सकाशादजनिष्ट । प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशान्नोत्पद्यते तथापि तदनंतरभावित्वात्तत उत्पद्यत इत्युपचर्यते । उत्पन्ना सा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य धामतेजोयुक्तं स्थानं योषा मिश्रयंती न मिनाति । न हिनस्ति । तदीयं तेजो न पराभवति । अपि त्वहरहः सर्वेष्वहःसु निष्कृतमाचरंती । अलंकारशोभं कुर्वंती । यद्वा ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रयाणीला सती न मिनाति । न हिनस्ति । किंत्वहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारमाचरंती कुर्वती । तादृश्युषा अजनिष्टेति पूर्वत्रान्वयः ॥

॥ अथ दशमी ॥

कन्येव तन्वा३शाशदानाँ एषि देवि देवमियक्षमाणं ॥

संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती ॥ १०

कन्याऽइव । तन्वा । शाशदाना । एषि । देवि । देवं ।

इयक्षमाणं ।

सम्ऽस्मयमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि ।

कृणुषे । विऽभाती ॥ १०

तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशाद्यमाना स्पष्टतां प्राप्नु-वती । शाशदानः शाशाद्यमानः । नि० ६. १६. । इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्यकेव । कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा । नि० ४. १५. । इति यास्कः । सा यथा जनांतिके विवसना संचरति तथा हे उषस्त्वं कन्या कमनीयाप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शाशदाना स्पष्टतां गच्छंती इयसे । पश्चात्प्रगल्भा सती हे देवि देवन-शील इयक्षमाणं यष्टुमिच्छंतमभिमतं दातुमिच्छंतं वा देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियमेषि । गच्छसि । ततः पश्चात् युवतिर्यौवनोपेता सती पुरस्तात्पत्युः सूर्यस्य पुरतः संस्मयमाना समीषद्धसंती हास्यं कुर्वती विभात्यत्यंतं भासमाना वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानवयवानाविष्कृणुषे । प्रकटीकरोषि । यद्वा । युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित् पुरस्तात्प्रियतमस्य पुरतः संस्मयमाना दंतप्रदर्शनायेषद्धसनं कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोप्यानि बाहुमूलस्तनादीन्याविष्करोति तथा त्वमपीत्यर्थः । यद्वा । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि संस्मयमाना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्षांसि । वक्ष इति रूपनाम । दंतस्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपा-ण्याविष्करोषि ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे दृशे कं।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्ते अन्या उषसो नशंत ॥ ११

सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वं ।

कृणुषे । दृशे । कं ।

भद्रा । त्वं । उषः । विऽतरं । वि । उच्छ । न । तत् । ते ।

अन्याः । उषसः । नशंत ॥ ११

हे उषो देवि मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता योषेव सुसंकाशात्यर्थं प्रकाशमाना त्वं तन्वं स्वकीयां तनुं दृशे सर्वेषां दर्शनायाविः कृणुषे । प्रकटयसि । यथा लोके मात्रादिना स्वलंकृतात्यंतं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । अत्र कमिति पादपूरणोऽत्र विशेषस्याभावात् शिशिरं जीवनाय कमितिवत् । तथा च यास्काचार्यः । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । इति । यद्वा कमिति सुखवचनः । सुखं यथा भवति तथाविष्कृणुष इत्यर्थः । हे उषः । यत एवं करोष्यतो भद्रा कल्याणशीला स्तुत्या वितरं व्युच्छ । आवरकमंधकारं विप्रकृष्टं यथा भवति तथा विवासय । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात्परिहरणीयत्वाच्च व्युदसनीयं तम एवेति गम्यते । किंच ते तव तद्व्युदसनमन्या उषसोऽतीता आगा-

मित्यस्य न नशंत । न व्याप्नुवंति । तथा व्यच्छेति भावः ॥ नशिर्व्याप्तिकर्मा । इन्वति ननक्षेति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।
परा च यंति पुनरा च यंति भद्रा नाम वहमाना उषासः ॥ १२

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।
परा । च । यंति । पुनः । आ । च । यंति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषसः ॥ १२

अश्वावतीरश्ववत्यो बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः । तथा गोमतीर्बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः । विश्ववारा विश्वे वारा वरणीयाः काला यासां तास्तथोक्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा विश्वैर्वरणीया इत्यर्थः । सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकं तमनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवंति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपि प्रयत्नमविरुद्धं । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः । किंच च भद्रा भद्रं कल्याणं स्तुत्यं वा नाम नमनं सर्वजनानुकूल्यं वहमाना धारयमाणा उषास उषोदेवताः परा च यंति । परायंति च । तथा पुनरा च यंति । पुनरायंति च । परस्परापेक्षयोभयत्र

चशब्दः। या एवातीतेषु दिनेषु गतास्ता एव पुनःपुनर्दिनांतरेष्वप्यायंति। जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वंतीत्यर्थः॥

त्रयोदशीमृचमाह।

ऋतस्यं र॒श्मिम॑नु॒यच्छ॑माना भ॒द्रंभ॑द्रं॒ क्रतु॑म॒स्मासु॑ धेहि।
उषो॑ नो अ॒द्य सु॒हवा॒ व्यु॑च्छा॒स्मासु॒ रायो॑ म॒घव॑त्सु

च स्युः॥ १३॥

ऋतस्य॑। र॒श्मिं। अ॒नु॒ऽयच्छ॑माना। भ॒द्रंऽभ॑द्रं। क्रतु॑म्।
अ॒स्मासु॑। धे॒हि।
उषः॑। नः॒। अ॒द्य। सु॒ऽहवा॑। वि। उ॒च्छ॒। अ॒स्मासु॑।
रायः॑। म॒घव॑त्ऽसु। च॒। स्यु॒रिति॑ स्युः॥ १३॥

हे उषः। ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिं रश्मीननुयच्छमानानुकूल्येन प्रवर्तमाना त्वं भद्रं भद्रं क्रतुं तत्तत्कल्याणं स्तुत्यं वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा धेहि। स्थापय। हे उषः। नोऽस्मदर्थं सुहवा सुष्ठाहूता सती व्युच्छ। तमो विवासय। प्रकाशं कुर्वित्यर्थः। किमर्थमिति तदुच्यते। मघवत्सु। मघमिति धननाम। हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मासु यजमानेषु रायश्च स्युः। बहुविधानि धनानि संभवंत्विति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह समुच्चयार्थश्चशब्दः॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः॥

उषा उच्छंतीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसः कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभमुषस्यं । उषा उच्छंतीत्यनुक्रांतं । विनियोगस्तु पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उषा उच्छंती समिधाने अग्ना उद्यन्त्सूर्य उर्विया
ज्योतिरश्रेत् ।
देवो नो अत्र सविता न्वर्थं प्रासावीद्द्विपत्प्र
चतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छंती । सम्ऽइधाने । अग्नौ । उत्ऽयन् ।
सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्रेत् ।
देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थं । प्र । असावीत् ।
द्विऽपत् । प्र । चतुःऽपत् । इत्यै ॥ १ ॥

एषोषाः समिधानेऽग्नौ । अग्नित्वसामान्यैनैकवचनं । अग्निषु समिध्यमानेषु सत्सु । कर्मार्थं काल्टप्रयोगः । उषःकाले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यंते । उच्छंती तमो विवासयंत्युर्वियोरु बहुलं ज्योतिः प्रकाशमश्रेत् । सेवते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । किमिव । उद्यन् सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । अत्र त्वदुदयानंतरमस्मिन्कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थं नु क्षिप्रमर्थं । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिंगः । अयनर्थानि

कृषावन्नप्रासीत्यादौ। ऋ० ७, ४, ८। तथादृष्टत्वात्। अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत्। अनुजानातु। ददात्वित्यर्थः। तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत्। किमर्थं। इत्यै। द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय। यद्वा न इत्या इति संबंधः। अस्मद्गमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः॥

॥ अथ द्वितीया:॥

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि।
ईयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत्॥२॥

अमिनती। दैव्यानि। व्रतानि। प्रऽमिनती। मनुष्या।
युगानि।
ईयुषीणां। उपमा। शश्वतीनां। आऽयतीनां। प्रथमा।
उषाः। वि। अद्यौत्॥ २॥

दैव्यानि व्रतानि देवसंबंधीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि। व्रतमिति कर्मनाम। व्रतं कवरमिति तन्नामसु पाठात्। तानि कर्माण्यमिनत्यहिंसंती भानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती। तथा मनुष्या मनुष्याणां युगानि युगोपलक्षितान्निमेषादिकालावयवान्प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसंती। आयुः क्षपयंतीत्यर्थः। यद्वा युगानि युग्मानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसंती वियोगं कुर्वतीत्यर्थः। उषःकाले सर्वे यथायथं

स्वस्वव्यापाराय गच्छंतीति प्रसिद्धं। किंच। ईयुषीणां गच्छंतीनामतीतानां शश्वतीनां नित्यानामुषसामुपमा ताभिः सदृशीत्यर्थः। सादृश्यं च सदृशीरिदुश इत्यत्रोक्तं। तथायतीनां प्रथमा। आगमिनीनामुषसां प्रथमभाविनी सती व्यद्यौत्। विशेषेण प्रकाशते। यद्वा। ईयुषीणां गमनशीलानां पश्वादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुपमा तद्वन्नित्येत्यर्थः। तथायतीनां रात्र्यवसान-समय उत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथम-भाविनी। उषस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरंतीति प्रसिद्धं। तादृशी देवी व्यद्यौत्। प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते॥

॥ अथ तृतीया॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात्।
ऋतस्य पंथामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति॥ ३॥

एषा। दिवः। दुहिता। प्रति। अदर्शि। ज्योतिः॥ वसाना। समना। पुरस्तात्।
ऋतस्य। पंथां। अनु। एति। साधु। प्रजानतीऽइव। न। दिशः। मिनाति॥ ३॥

एषोषा दिवो द्योतमानात्मकस्य द्युलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीया। तत उत्पद्यमानत्वाद्दुहितेत्युपचर्यते।

पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि प्रति प्रत्येकमदर्शि । दृश्यते । सर्वेषा-मपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः । कीदृशी सा । ज्योतिर्वसाना । तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयंती तेजसा प्रकाशयंती । समना सम्यग्सनयित्री चेष्टयित्री । अंत-र्भावितण्यर्थोऽयं । यद्वा सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणि-भिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । सा तादृशी ऋतस्यादित्यस्य पंथां पंथानं मेरोः प्रांतप्रदेशमनुक्रमेण साधु सम्यगेति । गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सेव विशिष्यते । प्रजा-नतीव । प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गंतव्य इति चेतयंतीव । यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिद्भर्तारं सर्वास्ववस्थासु न विमुंचति तथैवमपीत्यर्थः । किंच दिशः प्रागादिका न मिनाति । न हिनस्ति । किंतूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपो अदर्शि शुंध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि ।

अद्मसन्न ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां ॥४॥

उपो इति । अदर्शि । शुंध्युवः । न । वक्षः । नोधाःऽइव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।

अश्नऽसत्। न। ससतः। बोधयंती। शश्वत्ऽतमा। आ।
अगात्। पुनः। आऽईयुषीणां॥ ४॥

एषोषा:। उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः। सर्वैः समीप एवार्दर्शि। दृश्यते। तत्र दृष्टांतः। गृंध्युवो न वक्षः। अत्र नकार उपमार्थीय उपरिष्टात्प्रयुज्यमानत्वात् यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तान्नकारः प्रयुज्यते। तथा च यास्कः। पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधतोति। तस्योदाहरणं नेंद्रं देवममंसतेति। उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीत इति। तस्योदाहरणं दुर्मदासो न सुरायामिति। नि० १. ४.। गृध्युरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात्। तस्य वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः। स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथैत्यर्थः। यद्वा गृंध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः। स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयंदृश्यते तद्वदित्यर्थः। किंच। नोधा इव प्रियाण्याविरकृत। नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः। एतन्नामा महर्षिर्देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मंत्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविष्कृतवान्। तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्याविरकरोत्। किंच। अद्मसत्र। अत्राप्युपमार्थीय नकारः। अद्यत इत्यद्मान्नं। तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यद्मसत् पाचिका योषित् ससतो बोधयंती। सा यथा स्वपतः पुत्रादीन्भोजनाय बोधयति तद्वत्। यद्वा। अद्मेति गृहनाम वरूथमद्मेति तन्नामसु पाठात्। तत्र सीदतीत्यद्मसज्जननी। सा यथा स्वपतः

सुप्तादीनुषः काले प्रबोधयति तथा भुवनाख्ये गृहे सीदंती तत्रत्यान्प्राणिनः प्रबोधयंतीयमुषाः । सा दैव्युषीणामागमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा पुनःपुनरागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छंतीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । उपादर्शि शुंध्युरादित्यो भवति शोभनात्तस्यैव वत्सो भासोऽध्यूढ्हं मिदमपीतरदुच्च एतस्मादेवाध्यूढ्हं काये । शकुनिरपि शुंध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुंध्युव उच्यंते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अद्मसद्मान्न भवत्यद्मसादिनीति वान्नसानिनीति वा । ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां । स्वपतो बोधयंती शाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनां । नि० ४. १६. । इति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पूर्वे अर्धे रजसो अप्त्यस्य गवां जनित्र्यकृत प्र केतुं ।
व्यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पृणंती पित्रोरुपस्था ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अप्त्यस्य । गवां । जनित्री । अकृत । प्र । केतुं ।
वि । ऊं इति । प्रथते । विऽतरं । वरीयः । आ । उभा । पृणंती । पित्रोः । उपऽस्था ॥ ५ ॥

अंतस्य व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य रजसो रंजकस्यांतरिक्षलोकस्य। रजःशब्दोंऽतरिक्षलोकवाची लोका रजांस्युच्यंत इति यास्केनोक्तत्वात्। नि० ४, १९.। तस्य पूर्वेऽर्द्धे पूर्वस्मिन्भागे जनिवुत्पन्ना सती गवां दिशां रश्मीनां वा केतुं प्रज्ञानं प्राज्ञत। प्रकर्षेण करोति। यद्वा रजसो रंजकस्याह्नः। रजःशब्दोऽहर्वाची। अह्नमहनी रजसी उच्येते इति यास्केनोक्तत्वात्। नि० ४, १९.। तस्य पूर्वेऽर्द्धे पूर्वस्मिन्भाग उषःकाले गवां वाचां जनित्री जनयित्र्युत्पादयित्री। उषःकाले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरंतीति प्रसिद्धं। यद्वा। अप्रस्यकर्मसु स्थितस्य जंतोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म। केतुरिति कर्मनाम केतः केतुरिति तन्नामसु पाठात्। प्राज्ञत। प्रकर्षेण करोति। किंच पितोः पालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योरुपस्थोपस्थं उत्संगेऽंतरालप्रदेशे स्थित्वोभोभे द्यावापृथिव्यौ पृणंती। स्वतेजसा पूरयंती। यद्वा। उभोभयोः पित्रोरिति संबंधः। वितरं विशिष्टतरं वरीय उरुतरमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा व्यु प्रथते। विशेषेणैव प्रख्याता भवति। प्रकाशत इत्यर्थः। उशब्दोऽवधारणार्थः पादपूरणो वा मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति यास्केनोक्तत्वात्॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः॥

अथ षष्ठी ।

एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिं ।
अरेपसा तन्वा३ शाशदाना नार्भादीषते न महो विभाती ॥ ६

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कं । न । अजामिं ।
न । परि । वृणक्ति । जामिं ।
अरेपसा । तन्वा । शाशदाना । न । अर्भात् । ईषते ।
न । महः । विऽभाती ॥ ६

एषोषा एवेत् । इच्छब्द एवकारार्थः । एवमेवेदानीं आसमानप्रकारेणैव पुरुतमा विपुलतमात्यंतविस्तृता सत्यजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं न परिवृणक्ति । परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा जामिं सजातीयं देवजातिं न परिवृणक्ति । न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कार्त्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । दृशे कं । सुखेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान्दर्शयितुं वा । किंच । अरेपसापापया निर्मलया तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशाद्यमाना । शाशदानः शाशाद्यमान इति यास्कः । अस्तं गच्छंतीत्यर्थः । विभाती विशेषेण प्रकाशयंती अर्भादल्पात्पुत्तिकादेः सकाशान्नेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा महो महतो मेर्वादेः सकाशान्नेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । एवं लोकद्वयं प्रकाशत

इत्युक्तं । इदानीमस्मिंल्लोके परमाण्वादि पर्वतपर्यंतं सर्वं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अथ सप्तमी ।

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानां ।
जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव नि रिणीते अप्सः ॥७

अभ्राताऽइव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तऽआरुक्ऽइव ।
सनये । धनानां ।
जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः । उषाः ।
हस्राऽइव । नि । रिणीते । अप्सः ॥ ७

अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन्प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सत्येति । गच्छति । यथा लोके भ्रातृरहिता योषित्स्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिंडदानादिकं संतानकृत्यं करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीनगच्छति । तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टांतः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिवेत्यपरो दृष्टांतः । गर्त इति गृहनाम । छदिर्गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अनौचित्येन राजपुरुषैर्न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितं स्थानमुच्यते । तदारो-

इतीति गर्तारुक्। यथा लोके काचिन्मृतभर्तृका योषिद्धनानां स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति। तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्थं लभते चेदस्यै: संताद्यतदीयं धनं वितरंति। तथेयमपि धनानां शोभनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति। देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टांतितं। किंच। पत्ये उषती कामयमाना सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलंकृता। पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानंतरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय कांक्षंती तेन सह संक्रीडते। तथेयमुषा अतिनैशेनांधकारेणावृतत्वान्मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात्सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संक्रीडमाना हस्रेव हसनेवास्यो दंतस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि। यद्वा निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि नि रिणीते। नितरां रिणीते गमयति। प्रकाशयतीत्यर्थ:। यथा लोके काचिद्रमणीया योषिन्स्मितव्याजेन दंतान्निरिणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थ:। अयं मंत्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यात:। अभ्रातेव पुंस: पितॄनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिंडदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी। गर्त: सभास्थाणुर्गृणाते: सत्यसंगरो भवति तं तत्र यापुत्रा यापतिका सा रोहति तां तत्राक्षैराघ्नंति सा रिक्थं लभत इति। जायेव पत्य कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दंतान्विवृणुते। नि० ३, ५,। इति च॥

अथ अष्टमी ॥

स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै योनिमारैगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।

व्युच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्यांज्यंक्ते समनगा इव व्राः ॥ ८

स्वसा । स्वस्रे । ज्यायस्यै । योनिं । अरैक् । अप । एति ॥

अस्याः । प्रतिचक्ष्यऽइव ॥

विऽउच्छन्ती । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अंजि । अंक्ते ॥

समनगाःऽइव । व्राः ॥ ८

एकस्मादेवांतरिक्षादुत्पन्नत्वात्परस्परं स्वसृभावः । तथा-प्यास प्राथम्या तेजस्वित्वाच्च ज्यायस्त्वं । स्वयमेव सरतीति वा स्वसा । रात्रिः स्वस्रे ज्यायस्या उक्तरीत्या ज्येष्ठायै योनिमुत्पत्तिस्थानमपररात्ररूपमारैक् । अरिचत् । प्रादात् ॥ प्ररेचयतीत्यर्थः । तथा च पूर्वत्राम्नातं रात्र्युषसे योनि-मारैगिति । दत्वा चास्या उत्पन्नाया उषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वेव स्वयमपसृत्यैव गच्छति । ज्यायस्यामागतायां तस्यै स्थानं दत्वा स्वयं तत्र निधौ स्थातुमनुचितमिति विचार्यैवापगच्छतीति भावः । एवमुत्पन्नैषा सूर्यस्य रश्मि-भिर्व्युच्छंती तमो विवासयंत्यंजि व्यंजकं तेजः । यद्वा । अंजि व्यक्तं जगत् । अंक्ते । अनक्ति प्रकाशयति । किमिव ॥ समनगा इव । सम्यगननहेतव आपः समना । ता गच्छं-तीति समनगा विद्युतः । व्रा व्राताः । विद्युत्संघा इव ।

त्वा । सम्यगननाय गच्छंतीति समनगाः सूर्यरश्मयः ॥ न इव व्रा व्राताः संघीभूताः । ते यथांजते अभ्यक्तायंति तथेत्यर्थः ॥ व्रात इत्यत्र तकारलोपश्छांदसः ॥

॥ अथ नवमी ॥

आसां पूर्वासामहंसु स्वसॄणामपरा पूर्वामभ्येति पश्चात् ।
ताः प्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छंतु सुदिना उषासः ॥ ९

आसां । पूर्वासां । अहंऽसु । स्वसॄणां । अपरा । पूर्वां ॥
अभि । एति । पश्चात् ॥
ताः । प्रत्नऽवत् । नव्यसीः । नूनं । अस्मे इति । रेवत् ॥
उच्छंतु । सुऽदिनाः । उषसः ॥ ९

स्वसॄणां परस्परं स्वसृभावमापन्नानां स्वयं सरंतीनां वा पूर्वासां पुरातनीनामासामुषसां मध्येऽहस्त्वहःसु प्रतिदिनमपरान्याद्यंतनुषा पूर्वामतीतदिवससंबंधिनीमुषसं पश्चादनुसृत्याभ्येति । अभिमुखं गच्छति । अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः । सर्वस्वहःस्वेवमेवाभ्येति । नव्यसीर्नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यस्ता उषास उषसोऽपि नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुख्या वा सत्योऽस्मे अस्माकं रेवत् बहुधनविशिष्टं यथा भवति तथोच्छंतु । प्रकाशयंतु । पूर्वतन्यो यथौच्छन् । तथागामिन्योऽप्युच्छंत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः पणयः ससंतु ।

रेवदुच्छ मघवद्भ्यो मघोनि रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयंती ॥

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः ।

पणयः । ससंतु ।

रेवत् । उच्छ । मघवत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे ।

सूनृते । जरयंती ॥ १०

हे मघोनि मघवति । अस्मभ्यं दातव्यैर्वसुभिर्धनैस्तद्वत्युषो हे उषो देवि पृणतो हविःप्रदानशान्यजमानान्प्रबोधय । प्रज्ञापय । प्रतिबुद्धान्कुरु । किंच । पणयो व्ययासहिष्णवो वणिजः । पणिर्वणिग्भवतीति यास्कः ॥ पणय इति लुब्धका अबुध्यमाना यागादीनकुर्वाणा अदानशीला अस्मच्छत्रवः ससंतु । स्वपंतु । दीर्घनिद्रा भवंतु ॥ म्रियतामित्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः । ऋ० १. २९. ४. । इति । किंच हे मघोन्यस्मद्दत्तहविर्भिस्तद्वति हे उषो मघवद्भ्यो हविर्लक्षणान्नवद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं रेवत् धनवत्सद्यथाभिमतमुच्छ । विभाहि । किंच हे सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रि देवि जरयंती सर्वप्राणिनः क्षपयंती त्वं स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं रेवत् धनवत्सदवार्थमुच्छेति शेषः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अवेयमश्वैद्युवतिः पुरस्ताद्युङ्क्ते गवामरुणानामनीकं।
वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहंगृहमुप तिष्ठाते अग्निः॥ ११

अव। इयं। अश्वैत्। युवतिः। पुरस्तात्। युङ्क्ते। गवां।
अरुणानां। अनीकं।
वि। नूनं। उच्छात्। असति। प्र। केतुः। गृहंऽगृहं।
उप। तिष्ठाते। अग्निः॥ ११

इयमुषा युवतिर्यौवनोपेतयोषित्स्थानीया। यद्वा सर्वेषु भावेषु मिश्रयंती। पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यवाश्वैत्। अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा। अवावशब्दौ विनिग्रहार्थीयौ न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ। नि॰ १. ३.। इति यास्केनोक्तत्वात्। तत्कथमवगम्यत इति तत्राह। इयमरुणानामरुणवर्णानां गवां प्रसिद्धानामेतन्नामकानामश्वानां यानीकं समूहं युंक्ते। रथे योजयति। अरुण्यो गाव उषसां श्यावाः सवितुः। निघं॰ १. १५.। इति। यथा लोके वाहनसंनाहं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्राप्यरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनादुषा आगतेत्यध्यवसीयते। यद्वारुणानां रश्मीनां समूहं युंक्ते। तथा नूनं निश्चयमेषा व्युच्छात्। तमो विवर्जयिष्यति। यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणाद्यथा लोकेऽश्वसंनाहं दृष्ट्वोदयोऽनुमीयते तथात्रापीत्यर्थः। तादृशी सासत्यप्राये नीरूपेऽन्तरिक्षे तिरोधायकत्वादशोभने

तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासत इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । असति तमोरूपेऽन्धकारे प्र केतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वत्रान्वयः । तस्मिन्कालेऽग्निराहवनीयादिरूपो गृहे गृहे सर्वयजमानगृहेष्वग्निहोत्राद्यर्थमुपतिष्ठाते । उपतिष्ठते । दीप्यत इत्यर्थः ॥

अथ द्वादशी ॥

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।
अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ १२

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपप्तन् । नरः । च ।
ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।
अमा । सते । वहसि । भूरि । वामं । उषः । देवि ।
दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२

ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् गमनवंतः पक्षिणोऽपि । चिदित्येषोऽपिशब्दार्थो निपातानामनेकार्थत्वात् । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति यास्केनोक्तत्वात् । वसतेर्निवासस्थानान्नीडादेरूर्ध्वमपप्तन् । पतंति । पूर्ववाक्ये गृहे गृहमुपतिष्ठातेऽग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः । किंच नरश्च मनुष्याश्च पितुभाजोऽन्नवंतोऽन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुत् उन्मुखा अपप्तन् । गच्छंति । तथा मंत्रांतरं यदुदीयत उत्पातयति पक्षिणः । ऋ० १, ४८.

छ्रू.गे इति। एवं सत्या हे देवि देवतयोत्र उषोदेवतेऽमा गृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते यजमानाय तदर्थं। अमेति गृहनाम। अमा दम इति तन्नामसु पठितत्वात्। यद्वा। अमा सह हूयमानेनाग्निना सह निवसते यजमानाय। अमा वसेतामित्यादौ सहार्थे प्रयोगात्। मर्त्याय मनुष्याय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय भूरि वामं बहु शोभनं धनं वहसि। प्रापयसि॥

अथ त्रयोदशी॥

अस्तो॑ढ्वं स्तोम्या ब्रह्म॑णा मे॒ऽवी॑वृधध्वमु॒शती॑रुषासः।
यु॒ष्माकं॑ देवी॒रव॑सा सनेम सह॒स्रिणं॑ च श॒तिनं॑ च॒ वाजं॑॥ १२

अस्तो॑ढ्वं। स्तो॒म्याः। ब्रह्म॑णा। मे॒। अवी॑वृधध्वं।
उ॒श॒तीः। उ॒ष॒सः।
यु॒ष्माकं॑। दे॒वीः॒। अव॑सा। स॒ने॒म॒। स॒ह॒स्रिण॑म्। च॒।
श॒तिनं॑। च॒। वाजं॑॥ १२

एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या बहुधा स्तुत्वा तां च स्तुतिमनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते। हे स्तोम्याः। स्तोमः स्तोत्रं तदर्हंतीति स्तोम्याः स्तुत्यर्हा उषसः। यतो यूयं तादृश्यः। अतो मे मत्स्वभूतेन ब्रह्मणा सूक्तद्वयगतमंत्ररूपेण स्तोत्रेणास्तोढ्वं। स्तुता भवत। किंच हे उषास उषसः। उशतीः स्तोतृनस्मान् अस्मत्स्तुतिं वा कामयमाना यूयमवीवृधध्वं। अस्मानप्रवर्धयत। किंच हे देवी देव्यो देवन-

धीताः। युष्माकमवसा युष्मत्संबंधिना रक्षणेन वयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकमभीष्टं धनं सनेम। लभेमहि। तथा शतिनं च वाजं शतसंख्याकमपरिमितं धनं सनेम। युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिकपरक्षणेन वयमप्यर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे नवमो वर्गः॥

प्रातारत्नमिति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं काक्षीवतं। दानस्य स्तूयमानत्वाद्दानदेवत्यं या तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषितत्वात्। त्रैष्टुभं। उपेत्यादिके द्वे जगत्यौ। प्रातारत्नं सप्त स्तनयस्य दानस्तुतिरंत्य जगत्यावित्यनुक्रमणिका॥

॥ तत्र प्रथमा॥

प्रातारत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वान्प्रतिगृह्या नि धत्ते।
तेन प्रजां वर्धयमान आयू रायस्पोषेण सचते सुवीरः॥१

प्रातरितिं। रत्नं। प्रातःऽइत्वा। दधाति। तं। चिकित्वान्। प्रतिऽगृह्य। नि। धत्ते।
तेन। प्रऽजां। वर्धयमानः। आयुः। रायः। पोषेण। सचते। सुऽवीरः॥१

अत्रेतिहासमाचक्षते। दैर्घतमसः कक्षीवान्नाम ऋषिर्ब्रह्मचर्यं चरिष्यन्वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा वेदान्सम्यगधीत्य व्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गं रात्रौ विश्रांतः। प्रभाते भावयव्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजानुचरैः संक्रीडमानोऽकस्मात्कक्षीवतोऽंतिकमाससाद। स च रभसा प्रतिबुद्धः सहसोत्तस्थौ। तं च राजा पार्थिवं गृहीत्वा स्वकीये चासन उपवेश्यास्य सौंदर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन् कस्य पुत्रः किंनामा त्वमिति। स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तांतं चाचचक्षे। स च राजा संभाव्य वृत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मै मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतं निष्कानश्वशतं पुंगवानां शतं गवां षष्ठ्युत्तरसहस्रं पुनरेकादश रथांश्च प्रादात्। स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽंतिकमागत्य तस्मै प्रादर्शयत्॥ ननु कक्ष्या नामाश्वबंधनी रज्जुः। तद्वान्कक्षीवान्। अश्वबंधनं च राज्ञ एवोचितं। अतोऽस्य राजन्यत्वात्प्रतिग्रहो नोपपद्यते। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इत्युक्तत्वात्। मनु० १०. ७६.। तस्माद्ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति। नैष दोषः। यद्यप्यसौ कलिंगाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिंगेन स्वयं वृद्धत्वादपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिरभिज्ञाभिकामपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्यातिजरठेन महर्षिणा सह रंतुं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य

स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुशिङ्नामिकां योषितं दासी-
मित्यवगत्य मंत्रपूतेन जलेनाभिषिच्य ऋषिपुत्रीं कृत्वा तया
सह रेमे । तदुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । एतत्सर्वमस्माभिः
पूर्वाध्याय नासत्याभ्यामित्यत्र सूक्ते विस्तरेण प्रतिपादितं ।
अतोऽस्य क्षत्रियसंबंधात्कक्षीवानिति नामोपपन्नं । दीर्घ-
तमसः परमर्षेरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोऽप्युपपन्न एव ।
इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रति-
पादकं । नन्वनुक्रमण्यां स्वनयस्य दानस्तुतिरिति दानतुष्टो
भावयव्यं तुष्टावेति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यत
इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृच्यधि क्षियतो भाव्य-
स्येति दातुर्भावयव्यस्य श्रूयमाणत्वात्तत्प्राथम्यमुपजीव्य
पृथगुपात्तं । वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात्
तथा चा रुद्रास इत्यादौ बहुशः प्रयोगदर्शनात्स्वनयेन
दत्ता इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि
दातृप्रतिग्रहीत्रोरेकत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति
प्रसिद्धं । स च कक्षीवानानीतं सर्वं पितुर्निवेदयन् परोक्ष-
येन दानप्रकारं प्रशंसति ॥ स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा
प्रातरेवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं
प्रातः प्रभातकाले दधाति । अस्मत्संनिधौ स्थापयति ।
ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्वान् चेतनावान् अदुष्ट-
मित्यवगतवान्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य निधत्ते । पितुः समीपे
स्थापयति । अनंतरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्र-
भृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन् आयुर्जीवितं च वर्धयन्
सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्पोषेण

भक्तानां पुनःपुनर्वर्धनेन सचते। असौ राजा संगच्छता-मिति तव दातुराशिषं प्रार्थयते॥

॥ अथ द्वितीया॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इंद्रो दधाति॥

यस्त्वायंतं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव

पदिमुत्सिनाति॥ २

सुऽगुः। असत्। सुऽहिरण्यः। सुऽअश्वः। बृहत्॥

अस्मै। वयः। इंद्रः। दधाति।

यः। त्वा। आऽयंतं। वसुना। प्रातःऽइत्वः।

मुक्षीजयाऽइव। पदिं। उत्ऽसिनाति॥ २

अत्र कक्षीवतः पितानीतेन धनेन संतुष्टो राजानं बहुप्रकारेणाशास्ते। असौ स्वनयो राजा सुगुरसत्। शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान्भवतु। तथा सुहिरण्यः सुष्ठु हित-रमणीयैर्धनैस्तद्वान्भवतु। तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन् अस्मै राज्ञे प्रदात्रे बृहत् प्रभूतं वयोऽन्नमिंद्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति। दधातु। ददातु। यतोऽयं राजा गोहिरण्याश्वानानि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषाम-भिवृद्धिप्रार्थनोचितैव। कस्यैवमाशीरिति स उच्यते यः यो राजा प्रातरित्वः प्रातरागमनितिथे पुत्र आयंतं गुरु-कुलादागतं पदिं पथिकं यदृच्छया गंतारं त्वा त्वां वसु-लाभसाधनेन गवादिधनेनोत्सिनाति। गमनत उत्कृष्टं

बध्नाति। गतिं निरुणद्धीत्यर्थः। प्रतिबंधे दृष्टांत उच्यते॥ मुञ्चीजयेव पदिं। मुच्यमाना सती बंधनं जयतीति मुञ्चीजा अगपश्वादिबंधनी रज्जुः। तथा पाशको यथा पदिं गंतारं अगपश्वादिकमुत्सिनाति बध्नाति तथा मयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिरुध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति। पदिरिति पदं व्याचक्षाणेन यास्केन तदुदाहरणमयमंत्रो व्याख्यातः। मुञ्चभवति ततनाचेति॥ नि० ५.१९.।

॥ अथ तृतीया॥

आयंमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन।
अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सूनृताभिः॥३

आयं। अद्य। सुऽकृतं। प्रातः। इच्छन्। इष्टेः।
पुत्रं। वसुऽमता। रथेन।
अंशोः। सुतं। पायय। मत्सरस्य। क्षयत्ऽवीरं।
वर्धय। सूनृताभि॥ ३

प्रातः पूर्वेद्युः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृत शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहमद्यास्मिन्दिन इदानीमायं। प्राप्तोऽस्मि। अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वेद्युरिति तथाप्यद्यायमित्युक्तत्वादर्थात्पूर्वेद्युः प्रातरिति गम्यते। कीदृशं। इष्टेरिष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुरु त्रातारं। पुत्रः पुरु त्रायत इति यास्कः। कर्तार-

मित्यर्थः। केन साधनेनेति तदुच्यते। वसुमता रथेन। समृद्धधनवता रथेन साधनेन। यद्वा तेन सहित इति सहार्थे तृतीया। किंच तदानीं तेन समृद्धेन धनेनांशो-रंशुमतो वल्लीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य। मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मण इति निरुक्तं। तस्य सुत-मभिषुतं रसं पायय। आत्मानं पायय। इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः। कृत्वा च क्षयद्वीरं क्षियंतो निवसंतो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधन-प्रदातारं सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्धय। समृद्धं कुरु। पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उप॑ क्षरंति॒ सिंध॑वो मयो॒भुव॑ ई॒जा॒नं च॑ य॒क्ष्यमा॑णं च धे॒नव॑ः।

पृ॒णंतं॑ च॒ पपु॑रिं च श्रव॒स्यवो॑ घृ॒तस्य॒ धारा॒ उप॑ यंति॒ वि॒श्वत॑ः॥ ४

उप॑। क्ष॒रं॒ति॒। सिंध॑वः। म॒यः॒ऽभुव॑ः। ई॒जा॒नं। च॒। य॒क्ष्यमा॑णं। च॒। धे॒नव॑ः।

पृ॒णंत॑ं। च॒। पपु॑रिं। च॒। श्र॒व॒स्यव॑ः। घृ॒तस्य॑। धारा॑ः। उप॑। यं॒ति॒। वि॒श्वत॑ः॥ ४

पूर्वस्यामृच्यानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तं। तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्तौति। सिंधवः स्यंदनशीलाः

प्रस्तुतपयोधाराः। सिंधुः स्यंदनादिति यास्कः। मयोभुवः सुखभावयितारः। मय इति सुखनाम। मयः शुग्म्यमिति तन्नामसु पाठात्। धेनवः प्रीणयित्र्यो गाव ईजानं सोमयागमनुतिष्ठंतं तथा यक्ष्यमाणं यक्ष्य इति प्रणीतं कुर्वंतं च। न केवलमीजानं अपि तु यक्ष्य इत्यध्यवसितवंतमप्युप उपेत्य चरंति। स्रवंति। प्रीणयंतीत्यर्थः। न च पूर्वस्यामृचि सोमं पिबेत्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानामग्निष्टोमाद्यात्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवादिकमिति वाच्यं। स्वर्गवद्गवादिकामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात्। न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव मंहतफलं अपि तु सुकृतसाधनानि कर्मांतराण्यधितिष्ठतामपि मंहतफलमस्त्येवेति दर्शयंति। पृणंतं पितःप्रीणयंतं पपुरिं प्रीणनशीलमिष्टदातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयंतं च पुरुषं श्रवस्यवोऽन्नमिच्छंत्योऽन्नसद्भावहेतवो घृतस्य धाराः। यद्वा घृतकुल्याः। विश्वतः संत उप उपेत्य यंति। प्राप्नुवंति। प्रीणयंतीत्यर्थः॥

॥ अथ पंचमी ॥

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति।

तस्मा आपो घृतमर्षंति सिंधवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा॥ ५

नाकस्य। पृष्ठे। अधि। तिष्ठति। श्रितः। यः।
पृणाति। सः। ह। देवेषु। गच्छति।
तस्मै। आपः। घृतं। अर्षंति। सिंधवः। तस्मै।
इयं। दक्षिणा। पिन्वते। सदा॥ ५

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेन सामान्यतो दानमेतदादिभिस्त्रिभि प्रशंसति। यद्वा सोमस्यैव स्तुतत्वाद्दक्षिणाशब्दस्य याग एव प्रसिद्धत्वाच्च सूक्तपरिसमाप्तेः सोमयाग एव तैः प्रस्तूयते। यः यो मर्त्यः पृणाति। हविरादिदानेन देवादीन्प्रीणाति स नाकस्य। कमिति सुखनाम। तद्विरुद्धमकं। न विद्यतेऽकं दुःखं यस्मात्स्वर्गं प्राप्तं वेति नाको द्युलोकः। तथा श्रूयते। न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं चनाकमिति। नि॰ २॰ १४॰। तस्य पृष्ठ उन्नत उपरिदेशे श्रितः सन्नध्यधिकमाकल्पांतं तिष्ठति। यद्वा। अधितिष्ठति। अधिष्ठाय प्रभुर्भूत्वा तिष्ठति। न केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्ये गच्छति वर्तते। स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः। इति प्रसिद्धौ। तस्मै प्रीणयित्रे पुरुषाय सिंधवः स्यंदनशीला आपो घृतं तेजोवत्सारमर्षंति। गच्छंति। रसवत्यो भवंतीत्यर्थः। किंचेयं भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा सतीसदा सर्वकालं पिन्वते। सेचयति तोषयतीत्यर्थः॥ दातुर्जीवनसाधकानोदकानि रुचिराणि भक्ष्याणि भवंतीत्यर्थः॥

अथ षष्ठी ॥

दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः।
दक्षिणावंतो अमृतं भजंते दक्षिणावंतः प्र तिरंत आयुः॥ ६

दक्षिणाऽवतां। इत्। इमानि। चित्रा। दक्षिणाऽवतां। दिवि। सूर्यासः।
दक्षिणाऽवंतः। अमृतं। भजंते। दक्षिणाऽवंतः। प्र। तिरंते। आयुः॥ ६

दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिकपदक्षिणाप्रदातणां। इच्छब्द एवकारार्थः। तेषामेवार्थे इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि चायनीयानि स्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि सस्त्वानि भवंतीति शेषः। किंच दक्षिणावतामेव दिवि द्युलोके सूर्यासः सूर्यसंबंधिनो लोकास्तदनुष्ठीता लोका वा सस्त्वा भवंति। किंच दक्षिणावंत एवामृतं जरामरणरहितं स्थानं भजंते। सेवंते। यद्वा दानेनापहतपाप्मान आत्मानं विदित्वामृतमविनाश्यं मोक्षं भजंते। प्राप्नुवंति यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः। किंच दक्षिणावंत एवायुः प्रतिरंते। अतिदीर्घमेवमायुष्यं लभंते। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। इदिति सर्वत्र संबध्यते॥

अथ सप्तमी ।

मा पृणंतो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः।
अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिदपृणंतमभि सं यंतु शोकाः ॥ ७

मा । पृणंतः । दुःऽइतं । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुऽव्रतासः ।
अन्यः । तेषां । परिऽधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणंतं । अभि । सं । यंतु । शोकाः ॥ ७

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह। पृणंतो देवादीन्हविरादिना प्रीणयंतः संतो दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखमेनस्तत्साधनं पापं च मारन्। मा प्राप्नुवन्। न केवलं दातार एव अपि तु सूरयो देवानां स्तोतारो विद्वांसो मा जारिषुः। जरया न जीर्णा भवेयुः। तथा सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचांद्रायणादिनियमवंतोऽपि मा जारिषुः। तद्व्यतिरिक्तमन्यो जनः क इति स उच्यते। तेषां दातॄणां स्तोतॄणां वान्यस्तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकोऽस्तु। यद्वा। अन्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु। यथाग्नेः परिधिः स्वयं रक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वांतर्हितमग्निं रक्षति तद्वत्। अथवा। अन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु। कवचस्थानीयोऽस्तु। तर्हि किं प्राप्नुयुरिति

उच्यते। अष्टयंतं देवादीनप्रीणयंतमदातारं श्रौतकर्मविरहितं पीडास्तत्साधनाः पाप्मानोऽभिमुखं संयंतु ॥ सम्यक् प्राप्नुवंतु। वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

अमंदानिति षष्ठं सूक्तं सप्तर्चं त्वनुवर्तनात्सप्तर्चं। आदितः पंचानां कक्षीवानृषिः षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी ॥ आदितः पंचानां भावयव्यस्य स्तुतिरूपत्वात्स एव देवता या तेनोच्यते इति न्यायात्। अंत्ययोः षष्ठीसप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः। षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा। यद्यपि स्वनयेन दत्ता इति श्रूयमाणत्वात्तस्यैव स्तुत्या भाव्यं तथापि पितृपुत्रयोरभेदात् आकट्रास इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहर्तुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि भावयव्यस्येत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टावेत्येतदविरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्त एव ॥ आदितः पंच त्रिष्टुभः। अंत्ये अनुष्टुभौ ॥ तथा चानुक्रांतं। अमंदानिति कक्षीवान्दानतुष्टः पंचभिर्भावयव्यं तुष्टावांत्ये अनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्दंपत्योः संवाद इति। उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अमं॑दा॒न्त्स्तोमा॒न्प्र भ॑रे मनी॒षा सिंधा॒वधि॑ क्षिय॒तो भा॒व्यस्य॑ ।
यो मे॑ स॒हस्र॒ममि॑मीत स॒वान॒तूर्तो॒ राजा॒ श्रव॑ इ॒च्छमा॑नः ॥ १

अमंदान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिंधौ ।
अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।
यः । मे । सहस्रं । अमिमीत । सवान् । अतूर्तः ।
राजा । श्रवः । इच्छमानः ॥ १ ॥

सिंधौ सिंधुदेशे यद्वा लक्षणया सिंधुतीरे समुद्रतीरे अधिक्षियतोऽधिनिवसतो भाव्यस्य भावयव्यस्य । तत्पुत्रस्य स्वनयस्येत्यर्थः । तस्यामंदान् अनल्पान् स्तोमान् स्तोत्राणि तन्निष्ठबहुविधदानादीनां कीर्तनानि मनीषा मनीषया प्रियातिशयबुद्ध्या प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । कस्तस्य विशेष इति तत्राह । अतूर्तः केनाप्यहिंसितो यो राजा मे मह्यं सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् । सूयंते सोमा एष्विति सवाः सोमयागाः । तानमिमीत । संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् । किमिच्छन् । श्रवः सर्वैः स्तूयमानां कीर्तिमात्मन इच्छमानः कामयमानः । यतोऽयमार्त्विज्याद्युपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बहु धनं प्रादात् अतस्तं स्तौमीत्यर्थः ॥

अथ द्वितीया ॥

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्कान् शतमश्वान्प्रयतान्सद्य आदं ।
शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान ॥ २ ॥

शतं । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतं ।

अश्वान् । प्रऽयतान् । सद्यः । आदं ।

शतं । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनां । दिवि । श्रवः ।

अजरं । आ । ततान ॥ २

नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युच्चैर्याचमानस्यासुरस्य धनानां निरसितुर्दानशीलस्य राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कान् आभरणविशेषान् इयत्ताविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः । अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनानंतरमेव कक्षीवानहमादं । आत्तवानस्मि । स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः । तथा प्रयतान् शुद्धान् लक्षणोपेतानश्वानध्वगमनसमर्थान् दयानादं । आत्तवान् । तथा गोनां पुंगवानां बलीवर्दानामित्यर्थः । उत्तरमंत्रे स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां शतमादं । एवं प्रदाता राजा दिवि द्युलोके श्रवः कीर्त्तिमजरं शाश्वतीमाततान । विस्तारितवान् । गवादिप्रतिग्रहीताहं स्वर्गे कीर्त्तिमकरवमित्यर्थः ॥

अथ तृतीया ॥

उप मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमंतो दश रथासो अस्थुः ।

षष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात्सनत्कक्षीवाँ अभिपित्वे अह्नां ॥ ३

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमंतः ।
दश । रथासः । अस्थुः ।
षष्टिः । सहस्रं । अनु । गव्यं । आ । अगात् । सनत् ।
कक्षीवान् । अभिऽपित्वे । अह्नां ॥ ३

स्वनयेन दत्ताः श्यावास्तद्वर्णैरश्वैर्युक्तत्वात् श्यावा वधूमंत आरूढाभिर्वधूभिस्तद्वंतो दश एतत्संख्याका रथासो रथा उपास्थुः । उपस्थिताः । गव्यशब्दो गोसमूहवाची । षष्टिः सहस्रमनु गव्यं षष्ट्यधिकं सहस्रं गवां समूहोऽन्वागात् । आगतः । तत आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तस्यैवं प्रतिगृह्णायं कक्षीवानह्नां दिवसानां मध्येऽभिपित्वे सन्निहितेऽहनि सनत् । स्वीकृतं रथवध्वादिकं स्वपित्रे समर्पयति । स्वयं वा स्वीकरोति । अभिपित्वशब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्द इतिवत् । स च प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्येति यास्केनोक्तत्वादासन्नवचनः । नि० ३. २०. । उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥

अथ चतुर्थी ॥

चत्वारिंशद्दशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं
नयंति ।
मदच्युतः कृशनावतो अत्यान्कक्षीवंत उदमृक्षंत
पज्राः ॥ ४

चत्वारिंशत् । दशऽरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे ।

श्रेणिं । नयंति ।

मदऽच्युतः । कृशनऽवतः । अत्यान् । कक्षीवंतः ।

उत् । अमृक्षंत । पज्राः ॥ ४

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गोयूथसहस्रस्य वाग्रे पुरस्तात् शोणाः शोणवर्णोपेता अश्वाश्चत्वारिंशत् एकैकस्य रथस्य चतुष्टये सति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्वा भवंति । तेऽपि श्रेणिं पंक्तिमाश्रित्य नयंति । रथानभिमतदेशं प्रापयंति । युक्ताश्वनियुक्तान् रथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयंति । प्रापयंति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः पंक्त्याकारेण वहंतीत्यर्थः । अथ तान् कक्षीवंतः । कक्ष्याश्वसंबंधिनी रज्जुः । कक्ष्या रज्जुरश्वस्येति यास्केनोक्तत्वात् । ताभिस्तद्वंतः । यद्वा अंगिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवंतः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि छत्रिन्यायेन कक्षीवंतः । पज्रा घासाद्यन्नवंतः संतो मदच्युतो मदस्राविण उद्वृत्तान् अत्यर्थं मदस्य च्यावयितॄन्वा कृशनावतः सुवर्णमयनानाभरणायुक्तान् । कृशनमिति हिरण्यनाम कृशनं लोहमिति तन्नामसु पाठात् । सुवर्णाभरणोपेतानत्यान् सततगमनशीलानश्वानुदमृक्षंत । अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनायोत्कृष्टं मार्जयंति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पूर्वामनु प्रयतिमा ददे वस्त्रीन्युक्ताँ अष्टावरिधायसो गाः ।
सुबंधवो ये विश्या इव व्रा अनस्वंतः श्रव ऐषंत पज्राः ॥ ५

पूर्वां । अनु । प्रऽयतिं । आ । ददे । वः । त्रीन् ।
युक्तान् । अष्टौ । अरिऽधायसः । गाः ।
सुऽबंधवः । ये । विश्याःऽइव । व्राः । अनस्वंतः ।
श्रवः । ऐषंत । पज्राः ॥ ५

इदानीमानीतं धनं बंधुभ्यो निवेदयन्नाह । हे सुबंधवः पूर्वां प्रयतिं पूर्वं प्रदानमनु तदनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि युष्मदर्थमाददे । स्वीकृतवानस्मि । यद्वा पूर्वां प्रयतिं प्रदेयं रथादिकमनु दानक्रमेणैवाददे । प्रतिगृहीतवानस्मि । कानि तानीति । त्रीनष्टौ च युक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरश्वैर्धेनुर्वा युक्तान् रथानिति शेषः । अत्र संख्यापृथक् निर्देशो न विवक्षितः । तथारिधायसोऽरिभिरीश्वरैर्धारणीया बहुमूल्या असंख्याता गाश्चाददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीति युक्तं । पूर्वमेव पित्रे निवेदितानां पुनर्बंधुभ्यो निवेदनासंभवात् वधूमंतो दश रथासो अस्थुरिति दशानां रथानामुक्तत्वादत्र च त्रीनष्टावित्येकादशानां वक्ष्यमाणत्वाद्बहुविधविशिष्टानामन्येभ्यो दातुमनुचितत्वाच्चान्यानीति युक्तं । उक्तानामेवानुवदनपक्षे दश वधूयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्तानामेव रथादीनां पुन-

रभिधानं प्रशस्तत्वज्ञापनार्थं सर्वे ब्राह्मणा आगता वसिष्ठ-स्यागत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबंधवः शोभना विद्यायोनिसंबंधिनो येषां ते तथोक्ताः । यद्वा शोभनबांधवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः । विशः प्रजाः । तत्र भवा विश्याः । व्रियंत इति व्रा व्राताः । तकारलोपश्छांदसः । विश्यां व्राता यथा परस्परमनुरागवंतस्तथैवैतेऽपीत्यर्थः । पज्रा अन्नवंतोऽगिरसः संतानप्रभवा ये संति ते सर्वे सुबंधवोऽनस्वंतः शकटवंतो हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयागवंतः संतः श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिमैषंत । इच्छंति इच्छंतु वा । तदर्थमाहद इति शेषः ॥

अथ षष्ठी ॥

आगंधिता परिगंधिता या कशीकेव जंगहे ।
ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता ॥ ६

आऽगंधिता । परिऽगंधिता । या । कशीकाऽइव । जंगहे ।
ददाति । मह्यं । यादुरी । याशूनां । भोज्या । शता ॥ ६

संभोगाय प्रार्थितो भावयव्यः स्वभार्यां रोमशामप्रौढेति बुद्ध्या परिहसन्नाह । भोज्या भोगयोग्यैषागंधिता आ समंताद्गृहीता स्वीकृता । तथा परिगंधिता परितो गृहीता । आदरातिशयाय पुनर्वचनं । गध्यं गृह्णातेरिति यास्कः । नि॰ ५, १५, । यद्वा । आगंधिता आ समंतान्मिश्रयंती ।

भ्यांतरं प्रजननेन वाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः। गध्यतिर्मिश्री-भावकर्मेति यास्कः। नि० ५. १५.। पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यं। उत्तरस्मिंस्तु योषित इति भेदः। कीदृशी सा। या जंगहे। अत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुंचति। अत्यागे दृष्टांतः। कशीकेव। कशीका नाम मृतवत्सा नकुली। सा यथा पत्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि विमुंचति। तथैषापि। किंच भोज्यैषा याशुरी। याशुरित्युदकनाम। रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतं ददातीति याशुरी बहुरेतोयुक्तेत्यर्थः। तादृशी सती यास्मूनां संभोगानां। यश इति प्रजननाम। तत्संबंधीनि कर्माणि याशूनि भोगाः। तेषां शता शतान्यसंख्यातानि मह्यं ददाति॥

रोमशा नाम बृहस्पतेः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसंतं स्वपतिं प्रत्याह॥

अथ सप्तमी।

उपोप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः।

सर्वाहमस्मि रोमशा गंधारीणामिवाविका॥ ७

उपऽउप। मे। परा। मृश। मा। मे। दभ्राणि।

मन्यथाः।

सर्वा। अहं। अस्मि। रोमशा। गंधारीणांऽइव।

अविका॥ ७

भो पते मे मां । द्वितीयार्थे चतुर्थी । उपोप । द्वितीय उपशब्दः पादपूरणः । उपेत्य परामृश । सम्यक् स्पृश । भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः । यद्वा मे मम गोपनीयमंगमुपोप परामृश । अत्यंतमांतरं स्पृश । परामर्शाभावशंकां निवारयति । मे मदंगानि रोमाणि दभ्राणि मा मन्यथाः । अल्पानि मा बुध्यस्व । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येति दभ्रं दभ्नोतेरिति यास्कः । नि० ३, २०, । अदभ्रत्वमेव विशदयति । अहं रोमशा बहुरोमयुक्तास्मि । यतोऽहमीदृशी अतः सर्वा संपूर्णावयवास्मि । रोमशत्वे दृष्टांतः । गधारीणामविकेव । गंधारा देशाः । तेषां संबंधिन्यविजातिरिव । तद्देशस्था अवयो मेषा यथा रोमशाः । तथाहमस्मि । यद्वा गंधारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणामविकात्वयं तर्पयंती योनिरिव । तासामा प्रसवं रोमादिविकर्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी रोमशा भवति । अतः सोपमीयते । यतोऽहमीदृशी अतो मामप्रौढां माबबुध्यस्वेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडलेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

एकोनविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राग्निं होतारमिति प्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्यार्षमाग्नेयमात्यष्टं । स हि शर्ध इत्यस्याः षट्सप्तत्यक्षरातिधृतिः । उक्ता त्यभिकृतिसंकृतिविकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यतिधृतिधृत्यत्यष्टिषु चतुरुत्तरशताक्षरमारभ्य चतुर्णां परित्यागेनैकैकमुक्तं छंदो जायते । तथा सत्यत्यधतिधृती उक्तसंख्योपेते स्यातां ।

एतत्सर्वं छंदोग्रंथे चतुःशतमुक्तिरित्यादिमंत्रैः प्रतिपादितं । पिं॰ ४. १.॥ तथा चानुक्रांतं । अग्निमेकाद्य परुच्छेपो दैवोदासिराग्नेयं तु पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टं तत्रातिष्टतिः षष्ठीति । सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रथितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः कृत्वा प्राकृताभिश्च सह यष्टव्यं । तत्राग्नीध्रस्यैषा प्रथमा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूत्रितं । अग्निं होतारं मन्ये दास्वंतं दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिराः । आ॰ ८. १. । इति ॥

सैषा प्रथमा ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वंतं वसुं सूनुं सहसो
जातवेदसं विप्रं न जातवेदसं ।
य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।
घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ १

अग्निं । होतारं । मन्ये । दास्वंतं । वसुं । सूनुं ।
सहसः । जातऽवेदसं । विप्रं । न । जातऽवेदसं ॥
यः । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।
घृतस्य । विऽभ्राष्टिं । अनु । वष्टि । शोचिषा ।
आऽजुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ १

अग्निं सर्वासां देवसेनानामग्रण्यं यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा होतारमस्मदीयं प्रति देवानामाह्वातारं यद्वा होमनिष्पादकं होतारं। जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभ इति यास्कः। नि० ७. १५.। अग्निमग्ने होतारमवृणीतेति श्रुतेः। अग्निमग्न आवहेति चाग्नेराह्वत्वं प्रसिद्धं। अग्निं होतारं मन्ये। एवं प्रतिविशेषणं मन्य इति संबंधः। यद्वा यागनिष्पत्तेर्देवापेक्षितत्वादेतदेव विधेयविशेषणं। इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि। दास्वंतं। अतिशयेन दानवंतं। वसुं। सर्वेषां निवासहेतुं। सहसः सूनुं। बलस्य पुत्रं। अग्निर्मंथनकाले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते। जातवेदसं। जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा। जातवेदःशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः। अस्मिन्जातवेदस्ये दृष्टांतः। विप्रं न जातवेदसं। जातविद्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव। तं यथा बहुमन्यंते तथा त्वामपि मन्ये। स्तौमीत्यर्थः। उक्तगुणविशिष्टो यो देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक् निर्वहन् ऊर्ध्वयोन्नतयोत्कृष्टया देवाच्या देवान्पूजयंत्या देवान्प्रत्यक्तया वा कृपा कृपया सामर्थ्यलक्षणया। देवान्प्रत्यक्तया कृपेति यास्कः। नि० ६. ८.। तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् आजुह्वानस्य आ समंताद्धूयमानस्य सर्पिषः सरणशीलस्य घृतस्य विलेपनेन दीप्तस्याज्यस्य विभ्राष्टिं विशेषेण भ्राजमानमनु स्वयमपि तदाज्यं शोचिषा ज्वालया वष्टि। कामयते। स्वीकरोतीत्यर्थः॥

अथ द्वितीया॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमंगिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः।
परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनां।
शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रावंतु जूतये विशः॥ २

यजिष्ठं। त्वा। यजमानाः। हुवेम। ज्येष्ठं। अंगिरसां।
विप्र। मन्मऽभिः। विप्रेभिः। शुक्र। मन्मऽभिः॥
परिज्मानंऽइव। द्यां। होतारं। चर्षणीनां।
शोचिःऽकेशं। वृषणं। यं। इमाः। विशः। प्र।
अवंतु। जूतये। विशः॥ २

हे विप्र मेधाविन् शुक्र दीप्तज्वालाग्ने यजिष्ठमतिशयेन यष्टृतमं त्वा त्वां यजमाना वयं यष्टारो हुवेम। आह्वयामः। यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं यजिष्ठः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः। कीदृशं त्वां। अंगिरसामंगिरोगोत्रोत्पन्नानां मध्ये ज्येष्ठं। यद्वांगाराणां मध्ये श्रेष्ठं ज्वालायुक्तत्वात्। अंगिरा अंगारा इति यास्कः। येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति श्रुतिः। केन साधनेनेति तदुच्यते। मन्मभिर्मननसाधनैर्विप्रेभिर्विप्रैर्विप्रा प्रीणयितृभिर्मन्मभिर्मंत्रैः। यद्वा विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिर्मन्मभिर्मंत्रैश्च सहिता वयमिति संबंधः। त्वदाह्वानानंतरं

परिज्मानं परितो गच्छंतं द्यामिव सूर्यमिव होतारं देवानामाह्वातारं । केषामर्थं । चर्षणीनां । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थं । यद्वा चर्षणीनां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां पश्चाद्यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाह्वातारं । तथा शोचिष्केशं । केशवद्दीर्घंतायतज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारं । एवंरूपं त्वां विश्वस्वामिव निविश्यमाना इमा विशो यजमानरूपाः प्रजा जूतये स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये प्रावंतु । प्रकर्षेण प्रीणयंतु । तादृशं त्वां स्तुवीमिति संबंधः ॥

अथ तृतीया ॥

स हि पुरू चिदोजसा विरुक्मता दीद्यानो भवति

द्रुहंतरः परशुर्न द्रुहंतरः ।

वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरं ।

निःषहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥ ३

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्मता ।

दीद्यानः । भवति । द्रुहंऽतरः । परशुः । न ।

द्रुहंऽतरः ॥

वीळु । चित् । यस्य । संऽऋतौ । श्रुवत् । वनाऽइव ।

यत् । स्थिरं । निःऽसहमानः । यमते । न । अयते ।

धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३

स हि स एव पूर्वं स्तुत एवाग्निर्विरुक्मता विशेषेण रोचनवतौजसा ज्वालारूपेण बलेन युक्त चित् अत्यधिकमेव दीद्यानो दीप्यमानो द्रुहंतरो द्रोग्धृणां छेदनाय प्रयुक्तः परशुरिव। स यथामोघं छिनत्ति तथायमपि। किंच यस्याग्नेः सृप्तौ संगतौ संयोगे वीळु चित् दृढमपि पाषाणादिकं स्रुवत् गच्छेत् शीर्यते। तथा यत्स्थिरं यच्च पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि स्रुवत्। वीळिति दृढनाम। वीळु च्यौत्नमिति तन्नामसु पाठात्। तत्र दृष्टांतः। वनेव। उदकमिव। उदकं यथाग्निसंयोगे शुष्यति तद्वेत्यर्थः। अत्यंतदृढं स्थिरमपि छिनत्ति अस्मद्द्रोग्धारं शत्रुं छिनत्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः। किंचायमग्निर्निःषहमाणः शत्रून्निःशेषेणाभिभवन् यतते। उपरमते। शत्रुषु मध्ये क्रीडति। तानेव नाशयति। तथा कुर्वन् नायते। न गच्छति। शत्रोः सकाशान्न पलायते। तत्र दृष्टांतः। धन्वसहा न। धनुषा शत्रूनभिभवतीति धन्वसहा धानुष्कः। सहतेरसुन् छांदसोऽंत्यलोपः। स यथा शत्रोरभिमुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः। यद्वा दृढधनुर्वहनक्षमो धन्वसहः। अस्मिन्पक्षे पचाद्यच्। सुपां सुलुगित्याकारः। दृढधन्वा सन्नायते न चलति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

दृळ्हा चिदस्मा अनु दुर्यथा विदे

तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवसेऽग्नये दाष्ट्यवसे।

प्र यः पुरूणि गाहते तक्षद्वनेव शोचिषा।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणात्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥ ४

इळ्हा। चित्। अस्मै। अनु। दुः। यथा। विदे। तेजिष्ठाभिः। अरणिऽभिः। दाष्टि। अवसे। अग्नये। दाष्टि। अवसे ॥

प्र। यः। पुरूणि। गाहते। तक्षत्। वनाऽइव। शोचिषा। स्थिरा। चित्। अन्ना। नि। रिणाति। नि। स्थिराणि। चित्। ओजसा ॥ ४

अस्मा अग्नये इळ्हा चित्। इळ्हान्येव सारवंति हवींष्यनुक्रमेण प्रतिमंत्रं दुः। ददति। ददातेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। आत इति झेर्जुस्। यजमाना ददति। दाने दृष्टांतः। यथा विदे। विदुषे परमार्थदर्शिने यथोक्तानि धनानि वितरंति दानशीलाः। यद्वा। अयमग्निर्यथा विदे। विंदते। स्वातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं लभते स्वीकरोति तथा दुरिति। विंदतेश्छांदसः शपो लुक्। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। किंच सोऽग्निस्तेजिष्ठाभिररणिभिरत्यंततेजोयुक्तैर्मार्गैर्यज्ञादिरूपैर्दाष्टि। पूजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति। दाशृ दाने। शपो लुक्। किमर्थं। अवसे। तद्रक्षणाय। यद्वा तेजिष्ठाभिरतिशयेन तेजोवद्भिररणिभिर्गमनैरितरदेवानुद्दिश्य यजमानेन दत्तं हविरवसे

तेषां स्वीकारार्थं दाश्टि ॥ अयमग्निर्ददाति । नयति । किंचाग्नये । इतरदेवताप्रदानसमयेऽपि यजमानोऽग्नयेऽग्नि-प्रीतये दाश्टि । प्रथमं ददाति । किमर्थं । अवसे । रक्षणार्थं । यद्ययमर्हितः स्यात् इतरेभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादग्नये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः । किंच योऽग्निः पुरूणि बहूनि सामर्थ्यात् यजमानधनादीनि प्रगाहते । प्रविशति । प्रविश्य च वाश्यादिरूपया ज्वालया तक्षत् । तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । वनेव । वृक्षादि-समूहानि वनानि यथा प्रविश्य तक्षति दहति तथेत्यर्थः । किंचायमग्निः स्थिरा स्थिराणि कठिनान्यन्नानि व्रीह्या-दीन्योजसा तेजोरूपया ज्वालया नि नितरां रिणाति । गच्छति । पचतीत्यर्थः । री गतिरेषणयोः क्र्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । तथौजसा स्वकीयेन तेजसा स्थिराण्यपरिहरणीयानि पापान्यभिलाषाणि वा निरिणाति । निःशेषेण गच्छति । नाशयतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो
दिवातरादप्रायुषे दिवातरात् ।
आदस्यायुर्ग्रभणवद्वीळु शर्म न सूनवे ।
भक्तमभक्तमवो व्यंतो अजरा अग्नयो व्यंतो अजराः ॥ ५

तं। अस्य। पृक्षं। उपराऽसु। धीमहि। नक्तं। यः।
सुदृशऽतरः। दिवाऽतरात्। अप्रऽआयुषे।
दिवाऽतरात्॥
आत्। अस्य। आयुः। ग्रभणऽवत्। वीळु। शर्म।
न। सूनवे। भक्तं। अभक्तं। अवः। व्यंतः।
अजराः। अग्नयः। व्यंतः। अजराः॥ ५

अस्यास्मै पृक्षं हविर्लक्षणमन्नमुपरासु। उपरमंतेऽस्मिन् हवींषीत्युपरा वेदिसमीपभूमयः। तासु धीमहि। धारयामः। अस्येत्युक्तं कस्येत्याह। योऽग्निर्नक्तं रात्रौ दिवातरात् अह्नोऽपि सुदृशतरः। अत्यर्थं सर्वदर्शनीयो भवति। यतोऽयं रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते। अतोऽस्मै धीमहि। पुनः कीदृशाय। दिवातरादह्नः सकाशादेवाप्रायुषे। प्रगतमायुर्यस्यासौ प्रायुः। न प्रायुरप्रायुः। तस्मै। असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमेतीति श्रुते रात्रौ सर्वे भावा निद्रयावृतत्वात्प्रायुष इव भवंति। अयमग्निस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्मिन्नेव प्रवेशादप्रक्षीणायुर्भवति। अतोऽपि धीमहि। किंच। आत् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदृशतरो यतश्चायमप्रायुः। अतः कारणादस्यास्मै तदर्थमायुर्हविर्लक्षणमन्नं ग्रभणवत् ग्रहणयुक्तमभूत्। ग्रहणे दृष्टांतः। सूनवे पुत्राय पितोर्वीळु शर्म दृढं सुखसाधनं गृहं यथा ग्रहणवद्भवति तथेत्यर्थः। शर्मेति गृहनाम शर्म

धर्मेति तन्नामसु पाठात् । इदानीमाहवनीयादिरूपेणाग्ने-र्बहुत्वमपेक्ष्याह । एतेऽग्नयो भक्तं सेवमानमभक्तमसेवमानं च व्यंत एते प्राणिनोऽनुग्राह्या इति बुध्यमाना अवः । रक्षंति । यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा रक्षंति तथाप्यत्र यजमानेष्वतिशय इत्याह । व्यंतस्तैः प्रक्तं हविरश्नंत अजरा भवंति । स्वयं हविषाजराः संतो यजमानानप्यजरान्कुर्वंतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स हि शर्धो न मारुतं

तुविष्वणिरप्नस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदद्धव्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।

अध स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषंत पंथां नरः शुभे न पंथां ॥ ६

सः । हि । शर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनिः ।

अप्नस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः । आर्तनासु । इष्टनिः ॥

आदत् । हव्यानि । आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः ।

अर्हणा । अध । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः ।

विश्वे । जुषंत । पंथां । नरः । शुभे । न । पंथां ॥ ६

स हि स एव स्तुत्यतया प्रसिद्ध एवंभूतोऽग्निस्तुविष्वणिः। तुवीति बहुनाम। उरु तुवीति तन्नामसु पाठात्। बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो वर्तते। अत्यंतज्वलितेऽग्नौ वायुसंपर्कात् भुगिभुगिति ध्वनिरुत्पद्यते। ज्वलतीत्यर्थः। ध्वनने दृष्टांतः। मारुतं शर्धो न। मरुत्संबंधि बलमिव। मरुतां समूहो यथा ध्वनयति तथेत्यर्थः। कुत्रेति तदुच्यते। अप्रस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु। अप्र इति कर्मनाम। अप्नो दंस इति तन्नामसु पाठात्। उर्वरासूरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु। कीदृशोऽयं। इष्टनिः। यष्टव्यः। औणादिकोऽनिक् तुगागमश्च। किंच आर्तनासु। आर्तानकुर्वतीत्यार्तयति। आर्तयंतीत्यार्तनाः पृतनाः। तासु। ण्यासश्रंथो युच्। पा॰ ३. ३. १०७.। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। तासां जयायेष्टनिरिष्टव्यो यष्टव्यो वा। किंच। एवं स्वनयन्नग्निर्हव्याज्यपुरोडाशादीन्यादत्। अत्ति भक्षयति। छांदसो लुङ्। यद्वा। आङ्पूर्वाद्ददातेराङो यमहन इति व्यत्ययेनात्मनेपदाभावः। गातिस्थेति सिचो लुक्। छांदसो ह्रस्वः। केवलादेव वा छंदस्यपि दृश्यत इत्यनजादेरप्याडागमः। अत एवाजवग्रहः स एव ग्रियते॥ आददिः। सर्वत्र हविरादानशीलः। तथा यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा। अर्हणा पूजनीयः॥ सुपां सुलुगिति सोराकारः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं छांदसं॥ किंच हर्षतो हविर्भक्षणादत्यंतहर्षयुक्तस्य यद्वाभिमतफलदानेन यजमानान्हर्षयतो वृषीवत आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः पंथां पंथानं मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्या जुषंत। असेवायन् असेवंत वा।

किमर्थं । शुभे । शोभनाय । सुखप्राप्तये पंथानं सर्वैर्गंतव्यमैहिकामुष्मिकफलरूपमग्नेरेव मार्गं सर्वेऽनुगच्छंति । अग्निमेव प्रीणयित्वा साधयंति । मार्गश्रयणे दृष्टांतः । यथा लोके नरो मनुष्याः शुभे शोभनाय सुखप्राप्तये पंथानं सर्वैर्गंतव्यं निर्भयं प्रौढमार्गमिव ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

द्विता यदीं कीस्तासो अभिद्यवो नमस्यंत
उपवोचंत भृगवो मथ्नंतो दाशा भृगवः ।
अग्निरीशे वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषां ।
प्रियाँ अपिधीँर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७

द्विता । यत् । ईं । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यंतः ।
उपऽवोचंत । भृगवः । मथ्नंतः । दाशा । भृगवः ॥
अग्निः । ईशे । वसूनां । शुचिः । यः । धर्णिः । एषां ।
प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ ।
वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७

यत् यं द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नं । यद्वा । उपलक्षणमेतत् । आहवनीयादिरूपेण नानाविधं । यद्वा द्विता द्विविधायैहिकामुष्मिकफलायोभयाय ॥ विभक्तेराजादेशः ॥ ईमिममग्निं कीस्तासः कीर्तनं

कुर्वंतः स्तोतारः॥ पचाद्यचि छांदसं सत्वं॥ अभिद्यवोऽभितो द्योतमाना नमस्यंतो नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वंतो भृगवो भृगुगोत्रोत्पन्ना महर्षय उपवोचंत। उपेत्य ब्रुवंति। किं कुर्वंतः। दाश्वा दानेन निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं मथ्नंतः। अरण्यामग्निसंथनं कुर्वंतः। तथा भृगवो भ्रष्टारो हविषां पापानां वा। किंचाग्निः शुचिर्दीप्तो धर्मिधीरत्याकुशलोऽयमग्निरेषां दीयमानानां वसूनां हविर्लक्षणानामीशे। ईष्टे समर्थो भवति॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः॥ यद्वा। एषां दृश्यमानानां मणिमुक्तादीनां वसूनामीशे। ईष्टे। समर्थो भवति प्रदातुमिति शेषः। किंचायमग्निर्मेधिरः। मेधो यज्ञः। तद्वान्। स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन् प्रियान् स्वप्रीतिहेतूनाज्यादीन्पिधीन् पर्याप्तिपर्यंतं दत्तान्वनिषीष्ट। संभक्तवान्। संभजतां वा। तथा मेधिरो मेधावानसावावनिषीष्ट। अन्यदेवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते॥

अथाष्टमी॥

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं

दंपतिं भुजे सत्यऽगिर्वाहसं भुजे।

अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया।

अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेष्वा

वयः॥ ८

विश्वासां। त्वा। विशां। पतिं। हवामहे। सर्वासां।

समानं। दंऽपतिं। भुजे। सत्यऽगिर्वाहसं। भुजे॥

अतिथिं। मानुषाणां। पितुः। न। यस्य। आसया।

अमी इति। च। विश्वे। अमृतासः। आ। वयः।

हव्या। देवेषु। आ। वयः॥ ८

विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां यजमानानां पतिमभिमतफलदानेन पालकं हवामहे। आह्वयामः। न केवलं यजमानानां किंतु सर्वासां प्रजानां समानमेकरूपं। दहनपचनाद्युपकारस्य सर्वेषां समत्वात्। तथा दंपतिं गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकं॥ दम इति गृहनाम दमे छर्दिरिति तन्नामसु पाठात्। अकारलोपश्छांदसः॥ किमर्थं। भुजे भोगाय हवामहे। आह्वयामः। पुनः स एव विशिष्यते। सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानामविसंवादिफलानां स्तुतिरूपाणां गिरां वोढारं। यद्वा गिरो मंत्ररूपा वहंतीति गिर्वाहस ऋत्विजः। सत्या अविसंवादिफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामह इति शेषः॥ वहि-हाधाञ्भ्य इत्यसुन्। णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः॥ पुनः कीदृशं। मानुषाणां मनुष्याणामतिथिमतिथिवत्पूज्यं दर्शादितिथिमपेक्ष्यागंतारं वा। किंचास्याग्नेरासया समीपे॥ आसेत्यंतिकनाम। आसात् अंबरमिति तन्नामसु पाठात्॥ तत्समीपेऽमी विश्वेऽमृतासो हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अया गच्छंति॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः॥ किमर्थं।

वयो हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य। अग्निमुखादेवेतरेभ्यो दीयमानत्वात्। तत्र दृष्टांतः पितुर्न। पितुरंतिके पुत्रादयो यथान्नाद्यर्थं सेवंते तद्वत्। किंच वयो नेतार ऋत्विजोऽपि देवेष्वितरेष्विज्यमानेषु मध्य हवींष्या ददत्यग्नये॥ वेतेरौणादिको डिः। विचि वा गुणः॥

अथ नवमी।

त्वमग्ने सहसा सहंतमः शुष्मिंतमो जायसे देवतातये

रयिर्न देवतातये।

शुष्मिंतमो हि ते मदो द्युम्निंतम उत क्रतुः।

अध स्मा ते परि चरंत्यजर श्रुष्टीवानो नाजर॥ ९

त्वं। अग्ने। सहसा। सहन्ऽतमः। शुष्मिन्ऽतमः।

जायसे। देवऽतातये। रयिः। न। देवऽतातये॥

शुष्मिन्ऽतमः। हि। ते। मदः। द्युम्निन्ऽतमः।

उत। क्रतुः। अध। स्म। ते। परि। चरंति।

अजर। श्रुष्टीऽवानः। न। अजर॥ ९

हे अग्ने त्वं सहसा बलेन सहंतमोऽतिशयेन शत्रूणामभिभविता। तथा शुष्मिंतमोऽतिशयेन तेजस्वी जायसे॥ सहेरौणादिकः कनिन्। नाद्यस्येति नुट्॥ किमर्थं। देवतातये। देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थं। यज्ञनामैतत्। यद्वा। उक्तगुणविशिष्टः स जायसे। अरण्योरुत्पद्यसे।

यज्ञार्थत्वे दृष्टांतः। रयिर्न देवतातये। धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते। तथा चोक्तं यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति। किंच ते तव मद आज्यस्वीकारजनितो हर्षः शुष्मिंतमः। अतिशयेन बलवान्।॰ हिशब्दः प्रसिद्धौ। आज्येनाग्नेर्मदो भवतीति प्रसिद्धं। अपि च ते क्रतुः कर्मविशेषोऽपि द्युम्निंतमः। यशोयुक्तोऽन्नयुक्तो वा खलु॥ द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः। नि॰ ५. ५.॥ अथ अतः कारणात् अजर हे जरारहिताग्ने ते त्वां परिचरंति यजमानाः। तत्र दृष्टांतः। श्रुष्टीवानो न। दूता इव। ते यथा वार्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवंते तद्वत्॥ छंदसीवनिपाविति वनिप्। छांदसं प्रत्ययाद्युदात्तत्वं॥ अजर। भक्तानामजरयितः॥ अंतर्भावितण्यर्थात्पचाद्यच्॥ यद्वा। अजर अस्तोतः। जरा स्तुतिः। असौ न कस्यापि स्तोता भवति किंतु सर्वैः स्वयं स्तूयते। तादृशं त्वां परिचरंतीत्यर्थः॥

॥ अथ दशमी॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उषर्बुधे पशुषे नाग्नये स्तोमो बभूत्वग्नये।

प्रति यदीं हविष्मान्विश्वासु क्षासु जोगुवे।

अग्रे रेभो न जरत ऋषूणां जूर्णिर्होत ऋषूणां॥ १०

प्र। वः। महे। सहसा। सहस्वते। उषःऽबुधे।

पशुऽसे। न। अग्नये। स्तोमः। बभूतु। अग्नये॥

प्रति । यत् । ईं । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु ।

जोगुवे । अग्रं । रेभः । न । जरते । ऋषूणां ।

जूर्णिः । होता । ऋषूणां ॥ १०

हे उद्धातादयः स्तोतारः वो युष्माकं संबंधि स्तोमः स्तोत्रमग्नये प्रबभूतु । प्रीणयितुं समर्थं भवतु ॥ छांदसः शपः श्लुः । अत्वं चाभ्यासस्य । भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः ॥ कीदृशायाग्नये । महे । महते पूज्याय । सहसा पराभिभवसामर्थ्येन तद्वते । उषर्बुधे । उषःकाले प्रबुध्यमानाय ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानमिति रत्वं ॥ पशुषे । पशुफलप्रदाय । नशब्दोऽपिशब्दार्थः । यद्वा । पशुषे पशुप्रदाते प्रभवे यथा स्तुतिः क्रियते तद्वत् । किमर्थमिति तदुच्यते । ईं एनमग्निं प्रति लक्षीकृत्य हविष्मान् घृतादिहविर्युक्तो यजमानो विश्वासु क्षासु सर्वासु निवासभूतासु वेदिभूमिषु जोगुवे । अत्यर्थं गच्छति ॥ गुवतेर्यङ्लुगंताच्छांदसो लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अमंत्र इति पर्युदासादामभावः । क्षेति भूनाम । क्षा क्षामिति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋषूणामागंतॄणां देवानां मध्ये श्रेष्ठमग्निं जूर्णिः स्तुतिकुशलो होताग्र इतरदेवेभ्यः पूर्वं जरते । स्तौति । तत्र दृष्टांतः । ऋषूणां महतां धनवतामग्रे रेभो न । वंदीव ॥ ऋषी गतौ । औणादिकः क्सुप्रत्ययः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ यद्वा ऋषूणामित्येतद्धोतृविशेषणं । ऋषूणां ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोऽयं होतेत्यर्थः ॥

॥ अथैकादशी ॥

स नो नेदिष्ठं ददृशान आ भराग्ने देवेभिः सचनाः

सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।

महि शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।

महि स्तोतृभ्यो मघवन्त्सुवीर्यं मथीरुग्रो न शवसा ॥ ११

सः । नः । नेदिष्ठं । ददृशानः । आ । भर । अग्ने ।

देवेभिः । सऽचनाः । सुऽचेतुना । महः । रायः ।

सुऽचेतुना ॥

महि । शविष्ठ । नः । कृधि । संऽचक्षे । भुजे । अस्यै ।

महि । स्तोतृऽभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यं । मथीः ।

उग्रः । न । शवसा ॥ ११

हे अग्ने स त्वं नो नेदिष्ठमत्यंतसमीपे ददृशानो वेद्यां ददृशानो दीप्तत्वेन दृश्यमानो देवेभिः सचना इतरैर्देवैः समाजानः । अग्निमुखेनैवेतरेषां हविःस्वीकारात्समाना-नत्वं । सुचेतुना शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशिनष्टि । सुचेतुना शोभनचेतोवता कृपया ॥ औणादिक उः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । युक्तेन । त्वदायत्ते सत्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः । तादृशस्त्वं महः पूजनीयानि रायो धनान्याभर । अस्माकमाहर । हे अग्ने शविष्ठ बलवत्तमाग्ने नोऽस्मभ्यं महि महद्धनं महतीं कीर्तिं वा कृधि ।

कुरु । संपादय । शविष्ठेति संबोधितत्वात्तदेव प्रार्थ्यत इति गम्यते । किमर्थं । संचक्षे । सम्यग्दर्शनीयत्वाय । अस्या अस्याः पृथिव्याः संबंधिने भुजे भोगाय । यद्वा संचक्षे भुज इति सामानाधिकरण्यं । सम्यग्दर्शनीयाय भोगायेत्यर्थः । न केवलं यजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव । अपि तु स्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि । हे मघवन् अन्नवन्नग्ने सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनं शोभनसामर्थ्यं वा कृधि । कुरु । किंच शवसा बलेन युक्तः सन् मथीः । अस्मद्विरोधिनो नाशय ॥ लुङि ह्म्यंतक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपक्ष औणादिक ईकारः । आद्युदात्तश्छांदसः ॥ यद्वा मथीर्मथनवांस्त्वमस्मदर्थं शवसा बलेन युक्तो भवेति शेषः । तत्र दृष्टांतः । उग्रो न शवसा । यथा कश्चित् क्रूरः शवसा बलेन मथीर्भवति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

अयं जायतेत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं । अयं जायताष्टावित्यनुक्रमणिका । परुच्छेप ऋषिः । सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिश्छंदः । आग्नेयं त्विति तुशब्दस्योक्तत्वादिदमादिमं चाग्नेयं ॥ पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहन्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेन विनियुक्तं । सूत्रितं च षष्ठस्येति खंडे । अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यं । आ० ८. १. । इति ॥

तत्र प्रथमा॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ

उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतं।

विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते।

अदब्धो होता नि षददिळस्पदे परिवीत इळस्पदे॥ १

अयं। जायत। मनुषः। धरीमणि। होता। यजिष्ठः।

उशिजां। अनु। व्रतं। अग्निः। स्वं। अनु। व्रतं॥

विश्वऽश्रुष्टिः। सखिऽयते। रयिःऽइव। श्रवस्यते।

अदब्धः। होता। नि। सदत्। इळः। पदे।

परिऽवीतः। इळः। पदे॥ १

अयमग्निर्मनुषो मनुष्यस्याध्वर्योः सकाशाज्जायत। अरणिमंथनेनोत्पन्नः। कीदृशोऽयं। होता देवानामाह्वाता यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टृतमः। किमर्थमुत्पन्न इति। उशिजां फलस्य कामयितॄणां यजमानानां व्रतं सोमयागादिरूपं कर्मानु लक्षीकृत्य। न केवलं परार्थमेव अपि स्वयमर्थः। स्वं व्रतमनु स्वकीयं हविःस्वीकारादिरूपं कर्मानुलक्ष्य। पुनः स एव विशिष्यते। विश्वश्रुष्टिः। विश्वविषयकर्मवान्। कस्मै। सखीयते। सखित्वमात्मन इच्छते। तथा श्रवस्यते। अतिप्रसिद्धान्नमात्मन इच्छते यजमानाय रयिरिव धनस्थानीयो भवति। धनं यथा सख्यमन्नसमृद्धिं च साधयति

[तद्वदयमग्निरपि तस्मै हव्यं साधयतीत्यर्थः । किंचायमग्नि-रिळस्पद इळाया भूम्याः पदे ॥ अंत्यलोपश्छांदसः ॥ धरी-मणि । सारभूते स्थाने वेदिरूपे । वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्या इति श्रुतेः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति च । पुनस्तदेव विशिष्यते । इळस्पदे । इळादेवतायाः मनोः पुत्र्या गोरूपाया इळोपन्नानमंत्रप्रतिपादितायाः पदे पादन्यास-प्रदेशे । इळा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदितीडायाः पदे घृतवति स्वाहेति च श्रुतेः । निषदत् । निषीदति । कीदृ-शोऽयमग्निः । अध्वरः । केनाप्यहिंसितः । होता । होम-निष्पादकः । परिवीतः । ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन् निषदत् ॥

अथ द्वितीया ॥

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्यृतस्य पथा नमसा

हविष्मता देवताता हविष्मता ।

स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।

यं मातरिश्वा मनवे परावतो देवं भाः परावतः ॥ २

तं । यज्ञऽसाधं । अपि । वातयामसि । ऋतस्य । पथा ।

नमसा । हविष्मता । देवऽताता । हविष्मता ॥

सः । नः । ऊर्जां । उपऽआभृति । अया । कृपा । न ।

जूर्यति । यं । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवतः ।

देवं । भारिति भाः । पराऽवतः ॥ २

यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकं ॥ साध्नोतेः क्विपि कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं ॥ तमु नं वेद्यां स्थापितमपि. वातयामसि। अपिः संभावनार्थः। आ परितोवं सेवामहे ॥ वात गति-सुखसेवनयोः। चौरादिकः। इदंतो मसिः ॥ केनोपायेनेति तदुच्यते। ऋतस्य पथा यागस्य मार्गेन यागानुष्ठानेन। यज्ञेन देवेभ्य इति स्तुतेर्यज्ञेन देवस्य महती प्रीतिर्भवति। यद्वा। ऋतस्य यज्ञस्य पथा। मार्गस्तीर्थाख्यः पूर्वेणोक्तरम-परेण प्रणीताः। आ० १. १.। इत्यादिसूत्रोक्तः। तेन मार्गेण गत्वा। पुनः केन। हविष्मताज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा नमस्कारोपलक्षणेन स्तोत्रेणोपस्थानेन वा। तदुभये-नेत्यर्थः। कुत्रेति तदुच्यते। हविष्मता हविष्मत्याज्यपुरोडा-शादिबहुहविर्युक्ते देवताता देवानां विस्तारयुक्ते यज्ञे। किंच सोऽग्निर्नोऽस्मत्संबंधिनामूर्जां हविर्लक्षणानामन्ना-नामुपाभृतावुपाहरणे तत्स्वीकारविषये ॥ उपाङ्पूर्वाद्धरतेः क्तिन्। हृग्रहोर्भ इति भत्वं। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। तादौ चेत्यनंतरस्य गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ यया कृपानया सामर्थ्यलक्षणया कल्पनया हविःस्वीकरणादपया न जूर्यति। यज्ञसमाप्तिपर्यंतं न नश्यति। अजरो वर्तत इत्यर्थः। स इत्युक्तं। क इत्याह। यमग्निं देवं द्योतनशीलं मातरि-श्वांतरिक्षसंचारी वायुः पूर्वं मनवे मनोरर्थाय परावतोऽ-तिदूरं गतवत आदित्याद्वाः। अभासीत्। औचित्येन भूमौ स्थापितवानित्यर्थः। तद्वत्परावतो दूराद्देवमग्निमस्मद्देवय-जनं प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

अथ तृतीया ॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गी रेतो वृषभः

कनिक्रदद्दधद्रेतः कनिक्रदत् ।

शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।

सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ २

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवं । मुहुःऽगीः ।

रेतः । वृषभः । कनिक्रदत् । दधत् । रेतः ।

कनिक्रदत् ॥

शतं । चक्षाणः । अक्षऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।

सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः ।

परेषु । सानुषु ॥ २

अयमग्निरेवेन गमनसाधनेन गमनेन वा सद्योऽस्मदाह्वानानंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबंधि स्थानं वेदिलक्षणमेक परि परितः । यद्वाभिमुख्यार्थो वा पर्येति । गच्छति । कीदृशोऽग्निः । मुहुर्गीः । सर्वदा गीयमानः । रेतःशब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वान् ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ वृषभः कामानां वर्षिता कनिक्रदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशिष्यते । रेतो दधत् । आज्यादिस्वीकारेणात्यधिकं सामर्थ्यं दधानः कनिक्रदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स एव विशिष्यते । अयमग्निर्देवो वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेष्वक्षभिरक्षस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः शतं चक्षाणः

सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा त्वांलोकर्षेण यजमानेन कृतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा तुर्वणिः शीघ्रगतां शत्रूणां हिंसको वा ॥ तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि॰ ६. १४. ॥ किंच सानुषु समुच्छ्रितेषु ॥ सानु समुच्छ्रितं भवतीति यास्कः । नि॰ २. २४. । तेषूपरेषु । उपरमंत एष्वन्नय इत्युपरा धिष्ण्या यजमानगृहा वा । तेषु सदो दधानः स्थानं धारयमाणोऽग्निः सद्यः पर्येतीति पूर्वत्रान्वयः । किमर्थं । परेषूत्कृष्टेषु सानुषु समुच्छ्रितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्त-भूतेषु ॥

अथ चतुर्थी ॥

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य

चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।

क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः ।

यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । यज्ञस्य ।

चेतति ॥

क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि ।

पस्पशे । यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत ।

वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४

सोऽग्निः सुक्रतुः शोभनकर्मा पुरोहितः पुरो धार्य-माणः । यद्वा पुरोहितश्चागनिर्वाहकः सन् दमे दमे तत्तद्यजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु वाध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तदर्थं चेतति । जानाति प्रबुध्यत इत्यर्थः । किंचायं यजमानोऽपि क्रत्वा शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य चेतति । कर्तव्यतामवजानाति । किंचायमग्निरपि क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा वेधा विविधानां फलानां कर्ता सन् इषूयते । इषत इतीषुरन्नमागमनं वा । तदिच्छते यजमानार्थं । विश्वा जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि पस्पशे । अत्यर्थं स्पृशति । स्वीकरोति । यतोऽयं घृतश्रीघृतं सेवमानोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यश्चाजायत । उत्पन्नः । यतः कारणात् घृतमत्यर्थं सेवमानः प्रवृद्धोऽभवत् । अतः पस्पश इत्यर्थः । एवमग्नौ प्रवृद्धे सति यजमानोऽपि वह्निर्हविषां वोढा वेधा विविधस्य फलस्य कर्तोत्पादयिता-जायत । समर्थोऽभवत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

क्रत्वा यद॑स्य तवि॑षीषु पृ॒ञ्चते॒ऽग्नेरवे॑ण म॒रुतां॒ न॒

भो॒ज्ये॑षि॒राय॒ न॒ भो॒ज्या॑ ।

स हि ष्मा॒ दान॒मिन्व॑ति॒ वसू॑नां च म॒ज्मना॑ ।

स न॑स्त्रासते दुरि॒ताद॑भि॒ह्रुतः॒ शंसा॑द॒घाद॑भि॒ह्रुतः॑ ।

क्रत्वा॑ । यत् । अ॒स्य॒ । तवि॑षीषु । पृ॒ञ्चते॑ । अ॒ग्नेः ।

अवेन । मरुतां । न । भोज्या । इषिराय ।

न । भोज्या ॥

सः । हि । स्म । दानं । इन्वति । वसूनां । च ।

मज्मना । सः । नः । त्रासते । दुःऽइतात् ।

अभिऽह्रुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽह्रुतः ॥ ५

यद्यस्मात्कारणात्सर्वे यजमानाः क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविःप्रदानादिरूपेणास्याग्नेस्तविषीषु प्रबलासु ज्वालास्वेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि पृंचते । मिश्रयंति ॥ तविषीति कर्मनाम तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् ॥ तत्र दृष्टांतः । मरुतां न भोज्या । वायूनां संबंधीनि व्रीह्याद्यन्नानीव । वायवो हि मेघं निर्भिद्य वृष्टिं जनयंतः सस्यसमृद्धिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि यथा पृंचते तथेत्यर्थः । दाने दृष्टांतः । इषिराय न भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायार्थिने भोज्या भोग्यादानि भक्ष्यादीनि यथा दीयंते तद्वत् ॥ इषिरशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः । ईषणेन वैषणेन वा । नि० ४. ७. । इति ॥ अतः कारणात् स खलु यजमानो दानमिन्वति । हविःप्रदानं तस्मै व्याप्नोति । यद्वा स्वयमभिमतं दानमिन्वति ॥ इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा । इन्वति नक्षतीति तत्कर्मसु पाठात् ॥ केन सामर्थ्येनेति । वसूनां च मज्मना । निवासयोग्यानां धनानामग्निना लब्धानां बलेनैव । यद्वा सोऽग्निर्वसूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वाला-

रूपाणां घनानां मज्मना बलेन दानमिन्वतीति शेषः ॥ किंच सोऽग्निरभिह्रुत आभिमुख्येन प्राप्तैः क्रियमाणान्नोऽस्मान् दुरितात्पापात् त्रासते । त्रायते । तथा शंसादति-प्रभूतत्वेन शंसनीयात् । यद्वा हिंसकात् । अभिह्रुतोऽभितो क्रियमाणादघात् दुःखात् तत्कारणात्पापाद्वा त्रासते । त्रायते ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिश्रथच्छ्रवस्यया न शिश्रथत् ।

विश्वस्मा इदिषुध्यते देवत्रा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारमृण्वत्यग्निर्द्वारा व्यृण्वति ॥ ६

विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते ।

दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रथत् । श्रवस्यया ।

न । शिश्रथत् ॥

विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवऽत्रा । हव्यं । आ ।

ऊहिषे । विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारं । ऋण्वति ॥

अग्निः । द्वारा । वि । ऋण्वति ॥ ६

अयमग्निर्दक्षिणोऽभिमतं प्रदातुमुत्साहयुक्तो हस्ते वामेतरे यजमानाय दातव्यं धनं दधे। धारयति। कीदृशोऽयं। विश्वः। सर्वगंतव्यः। यद्वा विश्वात्मकः। विहायाः। महान्॥ विहाया इति महन्नाम विहाया यह्व इति तन्नामसु पाठात्॥ अरतिः। ईश्वरोऽरममाणो वाप्रीतिः॥ अत्र वहिवस्यतिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः। चित्वाञ्चावादंतोदात्तः॥ धृत्वा च शिश्रथत्। धृतं हस्तं यजमानार्थं श्रथयति। ददाति॥ श्रथयतेर्लुङि चङि रूपं॥ तत्र दृष्टांतः। तरणिर्न। तरणिरिव तारकः सूर्य इव। स यथा स्वोपासकायाभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत्। यद्वा तरणिः सर्वस्य तारकः। न शिश्रथत्। यजमानं न श्रथयति न विमुंचति। किंच श्रवस्या न शिश्रथत्। हवीरूपान्नेच्छयैव न शिश्रथत्। न विमुंचति। अयमनुग्रहेणैव पालयते हविःस्वीकारस्तु व्यपदेशमात्रेणेति भावः। इदानीं प्रत्यचक्षतः। हे अग्ने देवत्रा देवेषु अध्येऽतिशयेन त्वं विश्वस्मै सर्वस्मा इषुध्यते हविरात्मन इच्छत इंद्रादये॥ इषुध्यतिः कंड्वादिः॥ हव्यं तत्तद्देवतामुद्दिश्य प्रत्तं पुरोडाशादिकमोह्विषे। सर्वतो वहसि॥ वहेर्लिटि यजादित्वात्संप्रसारणं॥ किंचायमग्निर्विश्वस्मै सुक्रतवे शोभनयज्ञकर्त्रे यजमानाय वारं सर्ववरणीयं क्षुदादिनिवारकं वान्नादिकमृण्वति। गच्छति। करोतीत्यर्थः। किंचायमग्निर्द्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्वाराणि व्यृण्वति। विवृणोति। प्रतिबंधकपापापनयनद्वाराभिमतानि साधयतीत्यर्थः॥ ऋण्वतिर्गतिकर्मा। यद्वा रिविर्गत्यर्थः। इदित्त्वान्नुम्। छांदसं रेफस्य संप्रसारणं॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो न

विश्पतिः प्रियो यज्ञेषु विश्पतिः ।

स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७

सः । मानुषे । वृजने । शम्ऽतमः । हितः । अग्निः ।

यज्ञेषु । जेन्यः । न । विश्पतिः । प्रियः । यज्ञेषु ।

विश्पतिः ॥

सः हव्या । मानुषाणां । इळा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नः । त्रासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः ।

देवस्य । धूर्तेः ॥ ७

सोऽग्निर्मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबंधिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति यज्ञेषु निहितेषु शंतमोऽत्यंतं सुखतमः । अनिष्टस्य निवारकत्वात् । अत एव हितः । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् । किंचायं विश्पतिर्ऋत्विग्रूपाणां प्रजानामतिशयेन पालकः ॥ पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अत एव प्रियश्च भवति । तत्र दृष्टांतः । जेन्यो न विश्पतिः । जयशीलो राजेव । स यथा परसेनाद्युपद्र-

यपरिहारेण सम्यक् परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति।
किंचायमग्निर्मानुषाणां मनुष्याणां यजमानानां संबंधीनि
हव्या हवींषि इळा इतानीळायां वेद्यां इतानि संपादितान्यु-
द्दिश्य पत्यते। पतति। आगच्छति। किंच सोऽग्निर्नोऽ-
स्मान्यजमानान्वरुणस्य वारकस्य धूर्तेर्हिंसकस्य भयात्त्रासते।
त्रायते। यद्वा। धूर्तेरिति पंचमी। वरुणस्य पापदेवस्य
धूर्तेर्हिंसकात्। किंच महो महतो देवस्य धूर्तेर्हिंसातः
त्रासते। पालयते। अयष्टारमग्निर्हिनस्तीति प्रसिद्धं।
यद्वैकमेव वाक्यं। धूर्तेर्हिंसकस्य महो महतो वरुणस्य देवस्य
वरुणाख्यायाः पापदेवताया धूर्तेर्हिंसातो नोऽस्मान् सोऽग्नि-
स्त्रासते। त्रायते॥

अथाष्टमी॥

अ॒ग्निं होता॑रमीळते॒ वसु॑धितिं प्रि॒यं चेति॑ष्ठमर॒तिं

न्यै॑रिरे हव्य॒वाहं॒ न्यै॑रिरे।

वि॒श्वायुं॑ वि॒श्ववे॑दसं॒ होता॑रं यज॒तं क॒विं।

दे॒वासो॑ र॒ण्वमव॑से वसू॒यवो॑ गी॒र्भी र॒ण्वं व॑सू॒यवः॑॥ ८

अ॒ग्निं। होता॑रं। ई॒ळ॒ते॒। वसु॑ऽधितिं। प्रि॒यं। चेति॑ष्ठं।

अ॒र॒तिं। नि। ए॒रि॒रे॒। ह॒व्य॒ऽवाहं॑। नि। ए॒रि॒रे॒॥

वि॒श्वऽआ॑युं। वि॒श्वऽवे॑दसं। होता॑रं। य॒ज॒तं। क॒विं।

दे॒वासः॑। र॒ण्वं। अव॑से। व॒सु॒ऽयवः॑। गीः॒ऽभिः॑।

र॒ण्वं॑। व॒सु॒ऽयवः॑॥ ८

२०७

अमुमग्निं होतारमाह्वातारं होमनिष्पादकं वेड़ते । ऋत्विजः स्तुवंति । तथा वसुधितिं धनस्य धारयितारं वा । अत एव प्रियं सर्वेषां प्रियतमं चेतिष्ठमतिशयेन यजमानानां चेतयितारं । यद्वा प्रकृष्टचेतनवंतं । चेत्तृशब्दात्तुश्छंदसी-तीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । अरतिमीश्वरं । तादृशं देवं न्येरिरे । नितरां प्राप्ताः । प्राप्तिरेव विशेष्यते । हव्यवाहं न्येरिरे । निःशेषेण प्राप्ताः । इतरदेवेभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां प्राप्ताः । पुनः कीदृशं । विश्वायुं सर्वत्र प्राणिजीवनं विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं होतारं देवानामाह्वातारं यजतं यजनीयं कविं सर्वज्ञं ॥ ईर प्रेरणे ईर गतौ इत्यन्यतरस्य लिटि रूपं ॥ किंच देवासो देवनशीला ऋत्विजो रण्वमतिमध्याशब्दयंतमवसेऽस्य रक्षणाय वसूयवो वसुकामाः संतः । पुनः कीदृशाः । गीर्भिः स्तुतिभी रण्वं रमणीयं रमणीयं वा वसूयवो वसु हवीरूपमस्मभ्यमग्नये प्रदातु-मात्मन इच्छंतो न्येरिरे । प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति तथा हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥

यं त्वं रथमित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं पारुच्छेपं सर्व-मात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिछंदस्कं । अनुक्तत्वादैंद्रं । पप्रा वो अस्मे इत्यादिके द्वे अतिशक्वर्यौ षष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । पाहि न इत्यंत्याष्टिः चतुःषष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । प्र तद्वोचेयमिति षष्ठी-इंद्रदेवत्या । तथा चानुक्रमणिका । यं त्वमेकादश षष्ठ्यैंद्रवी पप्रा वोऽतिशक्वर्यावष्टिरंत्येति । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि

सत्त्वतीये यच्च एतत्सूक्तं षष्ठस्येति खंडे सूत्रितं। यं त्वं रथमिंद्र स यो वृषेति। आ० ८, १,॥

तत्र प्रथमा॥

यं त्वं रथमिंद्र मेधसातयेऽपाका संतमिषिर प्रणयसि
प्रानवद्य नयसि।
सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनं।
सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसामिमां वाचं न वेधसां॥१

यं। त्वं। रथं। इंद्र। मेधऽसातये। अपाका। संतं।
इषिर। प्रऽनयसि। प्र। अनवद्य। नयसि॥
सद्यः। चित्। तं। अभिष्टये। करः। वशः। च।
वाजिनं। सः। अस्माकं। अनवद्य। तूतुजान।
वेधसां। इमां। वाचं। न। वेधसां॥१

हे इंद्र इषिर यज्ञगमनशील त्वं मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा यं यजमानं प्रति रथं प्रणयसि प्रापयसि॥ द्विकर्मकोऽयं॥ कीदृशं यजमानं। अपाका। अपाकमनल्पप्रज्ञयाधिकारवंतं॥ पाकः पक्तव्यो भवतीति यास्कः। नि० ३, १२,॥ अत एव संतं पंडितं संतं। किंच हे अनवद्य अनिंदित यं यजमानं धनविद्यादिना प्रणयसि। प्रकृष्टं नयसि। तं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकाल एवाभिष्टय आभिमुख्येन यागायाभिमतप्राप्तये॥

अभिपूर्वोह्वयतिः । ग्रवंश्वादित्वात्परक्पत्व । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ करः । समर्थं करोषि ॥ लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ एवं कृत्वा च वाजिनं हविर्लक्षणमन्नं तदंतं वा वयः । कामयसे च ॥ वष्टेर्लेट्यडागमः । तिङः परत्वादनिघातः ॥ यजमानेनाहूतः सन् शीघ्रमेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु निर्वर्त्य तं चाभिमतफलेन संयोज्य पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । हे इंद्र अनवद्य अनिंदित सर्वैः स्तूयमान तूतुजान अस्माननुग्रहीतुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थाल्लिटः कानच् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ स त्वं ॥ सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः ॥ वेधसां विविधफलकर्तॄणां मध्ये श्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनामस्माकं संबंधि हविः स्वीकुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । इमां वाचं न । अस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमिव । स्तुतिं यथा स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ॥

अथ द्वितीया ॥

स श्रु॒धि॒ यः स्मा॒ पृत॑नासु॒ कासु॑ चिद्द॒क्षाय्य॑ इंद्र॒

भर॑हूतये॒ नृभि॒रसि॒ प्रतू॑र्तये नृ॒भिः॑ ।

यः शूरैः॒ स्वः॒ सनि॑ता॒ यो विप्रै॒र्वाजं॒ तरु॑ता ।

तमी॑शा॒नास॑ इरधंत वा॒जिनं॑ पृ॒क्षमत्यं॒ न वा॒जिनं॑ ॥ २

सः । श्रु॒धि॒ । यः । स्म॒ । पृत॑नासु । कासु॑ । चि॒त् ।

द॒क्षाय्यः॑ । इं॒द्र॒ । भर॑ऽहूतये । नृ॒ऽभिः॑ । असि॑ ।

प्रऽतू॑र्तये । नृ॒ऽभिः॑ ॥

यः । शूरैः । स्व१रिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः ।

वाजं । तरुता । तं । ईशानासः । इरधंत ।

वाजिनं । पृक्षं । अत्यं । न । वाजिनं ॥ २

हे इंद्र स वक्ष्यमाणगुणविशिष्टस्त्वं श्रुधि । अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु ॥ हेर्धिभावः ॥ यः स्म यः खलु त्वं नृभिर्मनुष्यैरेव सद्भिः पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः । पुनस्त एव विशेष्यंते । नृभिः संग्रामनयनशीलैः । इंद्रस्य मरुतां साहाय्यमिंद्रो मरुद्भिर्मरुतो हैनं नाजहुरित्यादिषु प्रसिद्धं । तैः सहितः सन् कासु चित्पृतनासु सर्वेषु प्रौढेष्वपि संग्रामेषु भरहूतये भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय प्रतूर्तये प्रकृष्टहिंसनाय । यद्वा भरहूतये शूरो मम प्रहरेत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूर्तये च शूराणां प्रकृष्टवधाय च दक्षाय्योऽसि । प्रवर्धनशीलोऽसि । यद्वा नृभिर्नेतृभिर्यजमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूर्तये शत्रूणां पापानां वा प्रकृष्टहिंसनाय दक्षाय्योऽसि । समर्थोऽसि । किंच यस्त्वं शूरैः शौर्योपेतैर्मरुद्भिरन्यैर्भटैर्वा सहितः सन् स्वः स्वयमेव सनिता संग्रामसमयस्यान्यस्य वा मनीषितस्य सनिता संभक्तासि । सत्यपि तेषां साहित्येऽन्यनैरपेक्ष्येणैव तरुतासीत्यर्थः ॥ तरतेस्तृनि ग्रसितस्कभिते-त्यादौ निपात्यते ॥ यश्च त्वं विप्रैर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन् वाजं तरुता तेभ्योऽन्नस्य दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः सहित इति संबंधः । तं तादृशं वाजिनं गमनवंतं पृक्षं हविर्लक्षणान्नवंतमिंद्रमीशानासः सम्यगभ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विज

ईरयंत। संराधंति सेवंते। तत्र दृष्टांतः। वाजिनं वेग-मवंतं घृत्वं धासाद्यन्नवंतमत्यं न। अश्वमिव। तं यथा समर्थाः खादुघासप्रदानादिना पोषयंति तद्वत्॥ अत्य इत्यश्वनाम। अत्यो हय इति तन्नामसु पठितत्वात्॥

॥ अथ तृतीया॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यं।

इंद्रोत तुभ्यं तद्दिवे तद्रुद्राय स्वयशसे।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृळीकाय सप्रथः॥ ३

दस्मः। हि। स्म। वृषणं। पिन्वसि। त्वचं। कं।

चित्। यावीः। अररुं। शूर। मर्त्यं।

परिऽवृणक्षि। मर्त्यं॥

इंद्र। उत। तुभ्यं। तत्। दिवे। तत्। रुद्राय।

स्वऽयशसे। मित्राय। वोचं। वरुणाय। सऽप्रथः।

सुऽमृळीकाय। सऽप्रथः॥ ३

हे इंद्र त्वं दस्मो हि। शत्रूणामुपक्षपयिता खलु। अत एव कारणात् वृषणं स्वतो वर्षणशीलं त्वचं संवरणवंतं पुटबंधनवदुदकवेष्टनवंतं कं चिज्जलधारिणं मेघं पिन्वसि। निर्भिद्य सेचयसि। किंच मर्त्यं मर्त्यवदररुमरणशीलं गम-नस्वभावं कंचिन्मेघं हे शूर विक्रांत यावीः। मिश्रयसि॥

शीतेश्छांदसे लुङि छांदसोऽडभावः ॥ अवर्षणन गच्छंतं बलान्निगृह्य वर्षयसीत्यर्थः । यथा शूरः कश्चिद्बलवंतं गच्छंतं वैरिणं निगृह्य स्वीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा मर्त्यं मरणशीलं शरीरमात्रस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिहरसि । सर्वतो वर्जयसि । औदासीन्यं करोषीत्यर्थः । हे इंद्र तत्तादृशं कर्म वर्षणरूपं सप्रथः सर्वतः पृथु यथा भवति तथा तुभ्यं वोचं । ब्रवीमि । इंद्र एव विशेष्यते । स्वयशसे स्वकीययशोयुक्ताय । तथा दिवे उत । तदाश्रयभूतायै द्युलोकदेवताया अपि तत्तादृशं कर्म वोचं । ब्रवीमि । उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । वर्षणकर्मणो द्युदेवताया आनुकूल्यात्तस्या अपि वचनं युक्तं । तथा रुद्राय । जगतां दुःखद्रावयित्रे रोदनशीलाय वाग्नये तद्वोचं । रुद्रो वै क्रूरो यदयमग्निरिति श्रुते रुद्रत्वं । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुति रोदनस्वभावत्वं प्रसिद्धं । तस्य चाहुतिद्वारा वृष्ट्यनुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तं । स्वयशस इत्यस्य रुद्रायेत्यनेन वा संबंधः संनिहितत्वाद्योग्यत्वाच्च । स्वकीययशोयुक्तायाग्नय इत्यर्थः । तथा मित्रायाहरभिमानिदेवतायै तद्वोचं । वरुणाय रात्र्यभिमानिदेवतायै तद्वोचं । अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ । अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति । तथा मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरित्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वं । अत एव श्रुतेर्वृष्टिप्रदातृत्वात्ताभ्यामपि प्रथनं युक्तं । सुमृळीकाय शोभनसुखयित्रे प्रजानां । एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तेभ्यो देवेभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथुतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्माकं व इंद्रमुश्मसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजं ।
अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुषु कासु चित् ।
नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यं ॥ ४

अस्माकं । वः । इंद्रं । उश्मसि । इष्टये । सखायं । विश्वऽआयुं । प्रऽसहं । युजं । वाजेषु । प्रऽसहं । युजं ॥
अस्माकं । ब्रह्म । ऊतये । अव । पृत्सुषु । कासु । चित् ।
नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोषि । यं ।
विश्वं । शत्रुं । स्तृणोषि । यं ॥ ४

हे ऋत्विजः । अस्माकमस्मदर्थमिष्टये यागायाभिमतैषणाय वेंद्रमुश्मसि । अभिमतं कामयामहे ॥ वश कांतौ । आदादिकः । इदंतो मसिः । ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं ॥ यद्वास्माकं सखायमिति संबंधः । कीदृशमिंद्रं । सखायं सखिवदत्यंतहितकारिणं समानख्यानं वा । विश्वायुं विश्वेषां यागानां गंतारं । प्रासहं प्रकर्षेण शत्रूणां मर्षयितारं ॥ सहेः क्विप् । नहिवृतीत्यादिनोपसर्गस्य दीर्घः ॥ युजं सर्वदा युक्तं सहायभूतमित्यर्थः । पुनः स एव विशिष्यते । वाजेषु

कृवीदृपानेषु तद्वत् यज्ञेषु वा निमित्तभूतेषु प्रासहं। यज्ञविघातिनः सहमानं। युजं। अभिमतफलैर्युक्तां मरुद्भिर्वा। किंच हे इंद्र अस्माकमूतये रक्षणाय ब्रह्म परिवृढं कर्मैव। रक्ष। कस्तत्र विशेष इति तत्राह। कासु चित् वृत्स संग्रामेषु॥ वृत्स समतिस्वति संग्रामनामसु पाठात्तन्नामत्वं॥ तेषु त्वा त्वां नहि स्तरते। न हिनस्ति। न विरोधमाचरति यं स्तृणोषि। यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि वारयसि स कश्चिदपि शत्रुर्न हिनस्ति। तव महत्त्वेन सर्वे भीता विधेया भवंति शत्रुभावं न कोऽप्याचरति। अजातशत्रुत्वादित्यर्थः॥

अथ पंचमी।

नि षू नमातिमतिं कयस्य

चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुग्राभिरुग्रोतिभिः।

नेषि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे।

विश्वानि पूरोरप पर्षि वह्निरासा वह्निर्नो अच्छ॥ ५

नि। सु। नम। अतिऽमतिं। कयस्य। चित्।

तेजिष्ठाभिः। अरणिऽभिः। न। ऊतिऽभिः।

उग्राभिः। उग्र। ऊतिऽभिः॥

नेषि। नः। यथा। पुरा। अनेनाः। शूर। मन्यसे।

विश्वानि। पूरोः। अप। पर्षि। वह्निः। आसा।

वह्निः। नः। अच्छ॥ ५

हे इंद्र कयस्य चित् तस्य यजमानस्यातिमतिमतिःक्रांतमननं विरुद्धमनस्कं यत्नं नि षू नम । नितरां सुष्ठु नामय । अस्मत्प्रणतं कुरु ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥ हे उग्र उद्गूर्णबल । ऊतिभी रक्षणैः प्रीतिभिर्वा युक्तः सन् तेजिष्ठाभिररणिभिर्न । अतिशयेन तेजस्विभिर्युद्धादिरूपैर्मार्गैरिव ॥ तेजस्वच्छब्दादातिशायनिक इष्ठन् । विन्मतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥ अतिमतिं इत्यादिं यथा नामितवान् तथास्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः । यद्वोत्तरत्वाच्चयः । तेजिष्ठाभिररणिभिर्न । तेजोयुक्तै र्गमनसाधनै र्य ज्ञादिमार्गैर्यथास्मान्योजितवानसि तथोग्राभिः प्रकाशकाभिरूतिभी रक्षणैर्यागफलभूतैर्नोऽस्मान् नेषि । नयसि । अभिमतस्वर्गादिफलं प्रापयसीत्यर्थः ॥ नयतेश्छांदसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टांतः । पुरा पूर्वस्मिन्काले ऽस्मत्पित्रादीन्यथोतिभिर्नीतवानसि तथा नेषीत्यर्थः । हे शूर विक्रांत त्वमनेना मन्यसे । सर्वैरपापत्वेनावबुध्यसे । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति भावः । यद्वा अनेनास्त्वमस्मानप्यनेनसो मन्यसे । किंच । हे इंद्र वह्निर्हव्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् पूरोर्मनुष्यस्य यजमानस्य ॥ पूरुरिति मनुष्यनाम पुरवो जगत इति तन्नामसु पाठात् ॥ तस्य विश्वानि सर्वाण्येनांस्यपपर्षि । अपकृत्य पालयसि ॥ पृणातेश्छांदसः शपो लुक् ॥ अतोऽस्माकमप्यसांतिके देवयजनदेशे ऽच्छाभिमुख्येनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सन् अप अनभिमतमपकृत्य पर्षि । अभिमतफलं पूरयसि ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेंदवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति

रक्षोहा मन्म रेजति।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिं।

अव स्रवेदघशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत्॥ ६

प्र। तत्। वोचेयं। भव्याय। इंदवे। हव्यः। न। यः।

इषऽवान्। मन्म। रेजति। रक्षःऽहा। मन्म। रेजति॥

स्वयं। सः। अस्मत्। आ। निदः। वधैः। अजेत।

दुःऽमतिं। अव। स्रवेत्। अघऽशंसः। अवऽतरं।

अव। क्षुद्रंऽइव। स्रवेत्॥ ६

भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिष्टद्या वर्धनशी-लायेंदवेऽमृतेन सर्वस्य क्लेदयित्रे तदर्थं तदस्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा प्रवोचेयं। प्रकर्षेण वक्तुं शक्तो भूयासं। स्तुतेरति-महत्त्वादिति भावः॥ वचेर्लिङ्याशिष्यङ्। वचउम्॥ कस्य तदिति। य इंदुरिषवान् एषणवान् मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म वोद्दिश्य रेजति गच्छति॥ रेजतिर्गत्यर्थः। रेजति दभ्यतीति तन्नामसु पाठात्॥ आगमने दृष्टांतः। हव्यो न। होतव्य आह्वातव्यो वा हव्यं इंद्र इव। प्रायेणेंद्र आगच्छेत्या-दिनेंद्र एवाहूयते। स इव। स एव विशेष्यते। रक्षोहा यज्ञविघातकानां रक्षसां हंता मन्म तेषामेव कर्म हननादि-

रूपं रेजति गच्छति । चालयति नाशयतीत्यर्थः । स एवंद्रुः स्वयं निदः ॥ णिदि कुत्सायां । क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता ॥ अस्मन्निंदितुर्वैरिणो वधैर्हननोपायैः ॥ हनश्च वध इति भावेऽप् । तस्य नियोगेन वधादेशः । स चादंतोऽंतोदात्तः । दुर्मतिं दुर्बुद्धिमस्मत् अस्मत्तोऽजेत । आक्षिपेत् । अवनयेत् । किंच । अघशंसोऽघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनोऽवतरमत्यंतनिकृष्टमव स्वस्थानाद्वाङ्मुखो भूत्वा स्रवेत् । गच्छतु । अधः पतत्वित्यर्थः ॥ अघशंसः स्तेनः । अघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् ॥ अवस्रवणमेव प्रार्थ्यते । क्षुद्रमिव । क्षेतुं शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति स्रवन्नश्यति तथासावपीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वनेम तद्धोत्रया चितंत्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रण्वं संतं सुवीर्यं ।

दुर्मन्मानं सुमंतुभिरेमिषा पृचीमहि ।

आ सत्याभिरिंद्रं द्युम्नहूतिभिर्यजत्रं द्युम्नहूतिभिः ॥ ७

वनेम । तत् । होत्रया । चितंत्या । वनेम । रयिं ।

रयिऽवः । सुऽवीर्यं । रण्वं । संतं । सुऽवीर्यं ॥

दुःऽमन्मानं । सुमंतुऽभिः । आ । ईं । इषा । पृचीमहि ।

आ । सत्याभिः । इंद्रं । द्युम्नहूतिऽभिः । यजत्रं ।

द्युम्नहूतिऽभिः ॥ ७

हे इंद्र वयं यजमानास्तत्तादृशं स्तुत्यं तव रूपं। यद्वा तत्ते वयं चितंत्या तव गुणान् ज्ञापयंत्या॥ चिती संज्ञाने। अस्माण्यंताच्छतरि व्यत्ययेन शः॥ होत्रया होमसाधनभूतया स्तुतिरूपया वाचा वनेम संभजेम। यद्वा शब्दयेम। स्तुतिं करवामेत्यर्थः॥ होत्रेति वाङ्नाम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात्॥ किंच। एवं स्तोतारो वयमपि हे रयिवो विशिष्ट-धनवन्निंद्र रयिं धनं वनेम। संभजेम। कीदृशं रयिं। सुवीर्यं। शोभनसामर्थ्योपेतं। रण्वं। रमणीयं गंतव्यं वार्थिभिः। संतं। सर्वदा वर्तमानं। यज्ञादिद्वारा बाहुभ्यो दीयमानमपि प्रवर्धमानं। पुनस्तदेव विशेष्यते। सुवीर्यं। शोभिनपुत्रभृत्याद्युपेतं। अनेन तेषां संपादयितुं शक्यत्वात्॥ वीरवीर्यो चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। किंच हे इंद्र दुर्मन्मानं दुःखेन मंतुं शक्यं त्वां। तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात्। सुमंतुभिः शोभनैर्मननैस्तत्साधनैः स्तोत्रैर्वषा हवीरूपेणान्नेन चापृची-महि। सर्वतः संपृक्ता भूयास्म। यद्वा। इषान्नेन निमित्तेन। पूर्वं धनस्य प्रार्थितत्वादिदानीमन्नं प्रार्थ्यते॥ पृची संपर्के। लिङि छांदसो विकरणस्य लुक्॥ किंच यजत्रं यागनिष्पादक-मिंद्रं सत्याभिरविसंवादिनीभिर्यथाभिलाषमुपजायमानफला-भिर्द्युम्नहूतिभिः। हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्याह्वानैरि-त्यर्थः। पुनस्ता एव विशेष्यंते। द्युम्नहूतिभिर्हविलक्षणान्ननि-मित्तैराह्वानैरापृचीमहीति शेषः॥ द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः॥

अथाष्टमी ॥

प्रप्रा वो अस्मे स्वयंशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां
दरीमन्दुर्मतीनां ।
स्वयं सा रिषयध्यै या न उपेषे अत्रैः ।
हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति ॥ ८

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयंशःऽभिः । ऊती ।
परिऽवर्गे । इन्द्रः । दुःऽमतीनां । दरीमन् । दुःऽमतीनां ॥
स्वयं । सा । रिषयध्यै । या । नः । उपऽईषे । अत्रैः ।
हता । ईं । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः ।
न । वक्षति ॥ ८

हे ऋत्विजः । वो युष्मदर्थमस्मे अस्मदर्थं चापरिन्द्रः स्वयशोभिः स्वकीययशोयुक्तैरूतिभी रक्षणैर्दुर्मतीनां दुर्मननयुक्तानां विरोधिनां परिवर्गे परितो वर्जने निमित्तभूते सति प्रप्रा। प्रकृष्टो भवति। समर्थो भवतीत्यर्थः॥ द्विर्भावः पादपूरणः॥ यद्वा हे ऋत्विजः। वो युष्मदर्थमस्मे अस्माकं संबंधिभिः स्वयशोभिः। स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येण स्तोतुं समर्थैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् ऊती ऊतौ रक्षणे प्रप्रा। प्रकृष्टो भवति॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। कुत्रेति तदुच्यते। दुर्मतीनां दुष्टानां,परिवर्गे परितो वर्जनवति संग्रामे यागे वा। पुनः स एवार्थो विशेष्यते। दुर्मतीनां दुष्टबहुमानवतां हननबुद्धीनां

दरीमन् दरीमण्यतीयग्रेन दारयितरि । एवमिंद्रे सम्यक् पालयति सत्यत्वैर्मच्चकैरस्मद्विरोधिभिर्या जूर्णिर्जववती सेना ॥ जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वेति यास्कः । नि॰ ६. ४. ॥ नोऽस्मान् प्रति रिषण्यै हिंसितुं ॥ रिषेर्ण्यंतात्तुमर्थे ष्यै-प्रत्ययः । उपेष उपगंतुमस्मान् मात् ॥ इंङ् गतौ । तुमर्थे वसेप्रत्ययः ॥ च्चिप्ता प्रेरिता सा सेन स्वयं च्चतेमसत् । हिंसितैवासीत् । न वच्चति । अस्मान वहेत् । न प्राप्नोति । तथास्मद्विंसकान् शत्रूनपि पुनर्न वच्चति । न वहति ॥ वहेले-च्यडागमः । सिब्बहुलमिति सिप् ॥ इंद्रसामर्थ्येन तत्रैव नष्टाभूदित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वं नं इंद्र राया परीणसा याहि पथाँ अनेहसां पुरो याह्यरक्षसां ।

सचंस्व नः पराक आ सचंस्वास्तमीक आ ।

पाहि नो दूरादारादभिष्टिभिः सदां पाह्यभिष्टिभिः ॥ ९

त्वं । नः । इंद्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसां । पुरः । याहि । अरक्षसां ॥

सचंस्व । नः । पराके । आ । सचंस्व । अस्तंऽईके । आ । पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिऽभिः । सदां । पाहि । अभिष्टिऽभिः ॥ ९

हे इंद्र त्वं नः पथास्मत्संबंधिना मार्गेण पुरो याहि। आगच्छ॥ अत्र टेर्लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वं॥ कीदृशेन मार्गेण। अरक्षसा। रक्षोवर्जितेन। अनेहसा। अपापेन। यज्ञगमनमार्गस्य स्तुतिचोदितत्वादनेहस्त्वं। यद्वा नोऽस्मानुद्दिश्य याहि। किंविशिष्ट इति परीणसा परितो नद्धेन रायास्मभ्यं दातव्येन बहुविधधनेन युक्तः सन्। हे इंद्रो नोऽस्मान् पराकेऽत्यंतदूरदेशात् स्वर्गलक्षणाद्दासचस्व। समवेतो भव॥ पराक इति दूरनाम पराके पराचैरिति तन्नामसु पाठात्॥ तथास्तमीकेऽत्यंतांतिके देवयजनदेशे सचस्व। अस्मात्कृतं हविः सेवस्व। संगच्छस्व वा। किंच नोऽस्मान् दूरात् दूरदेशात्स्वर्गादेः सकाशात् पाहि। रक्ष। आरात् संनिहितादिह लोकात् पाहि। पालय। यद्वा दूराद्यागकाले स्वर्ग एवोषित्वास्मान्पाहि। पालय। आराद्यागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि। केनेति तदुच्यते। अभिष्टिभिः। आभिमुख्यैर्यागैस्तन्निर्वाहैः। यद्वाभ्यागमनैः। किं बहुना सर्वकालं यागकाले यागकाले दूरेऽन्तिके चाभिष्टिभिरस्मित एवखैः पाहि। सम्यक् परिपालय॥

॥ अथ दशमी॥

त्वं न इंद्र राया तरूषसोग्रं चित्त्वा महिमा सक्षदवसे

महे मित्रं नावसे।

ओजिष्ठ त्रातरविता रथं कं चिदमर्त्य।

अन्यमस्मद्रिरिषेः कं चिदद्रिवो रिरिक्षंतं चिदद्रिवः ॥ १०

त्वं। नः। इंद्र। राया। तरूषसा। उग्रं। चित्। त्वा। महिमा। सक्षत्। अवसे। महे। मित्रं। न। अवसे ॥

ओजिष्ठ। त्रातः। अविता। रथं। कं। चित्। अमर्त्य। अन्यं। अस्मत्। रिरिषेः। कं। चित्। अद्रिऽवः। रिरिक्षंतं। चित्। अद्रिऽवः ॥ १०

हे इंद्र त्वं नोऽस्मान्तरूषसा तरणकुशलेनास्मानापद्भ्य उत्तारयितुं शक्तेन राया धनेनोद्धर्ता भवेति शेषः। हे इंद्र त्वा त्वामुग्रं चित् उद्गूर्णबलं संतं त्वामेव महिमा महत्त्वमस्मदस्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः सक्षत्। सेवते संभजते। उत्कर्षयतीत्यर्थः। किमर्थं। अवसे। त्वत्प्रीतये। तत्र दृष्टांतः। महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रकाशारोग्यादिरूपाय मित्रं न। सर्वजनमित्रं सूर्यमिव। तं यथा महत्त्वेन संयोजयंति तथेत्यर्थः। यद्वा मित्रं न प्रियहितरूपं सखायमिव। तं यथा महत्यै प्रीतये संभजंते तद्वत्। किंच हे ओजिष्ठ ओजस्वितमातिशयेन बलवन् त्रातः। रक्षितः। अस्मानपालयितर्वा। अमर्त्य। अमरणधर्मन्निंद्र। अविता रक्षकान्नेन तर्पयितस्त्वं। कं चिद्रथं वेगवंतमारुह्यास्मद्देवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः। तथा हे अद्रिवः शत्रूणामतिशयेन भक्षकेंद्र अस्मदन्यं रिरिक्षंतं चित् अल्पं महांतं वा शत्रुमिति शेषः। रिरिषेः।

बाधस्व। तथा हे अद्रिवः। अद्रेरादर्तर्भक्षकं वा शत्रूणां॥ अद्रिवन्नद्रिराहरणात्मनेनापि वाक्तेः स्यादिति निरुक्तं। नि० ६.४.॥ रिरिक्षंतं चित् अत्यंतं कुत्सितं हिंसंतमपि शत्रुं रिरिक्षः। बाधस्व॥ रिष हिंसायां। छांदसः शपः श्लुः। पुनर्व्यत्ययेन शः। रिरिक्षंतं। अस्मादेव सनि हलंताच्चेति सनः किस्त्वात् गुणाभावः। चिदित्ययकुत्सितः। कुत्सार्थाश्च दाहरेत्यवकुत्सित इति यास्केनोक्तत्वात्। नि० १.४.। यद्वा समुच्चयार्थः। कंचिदित्यनेन सह समुच्चीयते॥

॥ अथैकादशी॥

पाहि नं इंद्र सुष्टुत स्रिधोऽवयाता सदमिद्दुर्मतीनां

देवः सन्दुर्मतीनां।

हंता पापस्यं रक्षसंस्त्राता विप्रस्य मावंतः।

अधा हि त्वां जनिता जीजनद्वसो रक्षोहणं त्वा

जीजनद्वसो॥ ११

पाहि। नः। इंद्र। सुऽस्तुत। स्रिधः। अवऽयाता।

सदं। इत्। दुःऽमतीनां। देवः। सन्। दुःऽमतीनां॥

हंता। पापस्यं। रक्षसः। त्राता। विप्रस्य। माऽवंतः।

अधं। हि। त्वा। जनिता। जीजनत्। वसो इतिं।

रक्षःऽहनं। त्वा। जीजनत्। वसो इतिं॥ ११

हे इंद्र सुष्टुत शोभनस्तुत त्वं स्त्रिधो दुःखात् तदुत्पादकात्पापाद्वा नोऽस्मान्पाहि। रक्ष। यतस्त्वं दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनां॥ नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं॥ सदमित् सर्वदैवावयाताथोयापयिता प्रापयितासि। अतः पाहि। अत एव हे इंद्र देवोऽस्मत्स्तुत्या हृष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागविघातकानामवयातासि। तथा रक्षसो रक्षणनिमित्तभूतस्य॥ रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः॥ तादृशस्य पापस्य फलप्रतिबंधरूपस्य हंता घातकोऽसि। यद्वा पापस्य पापिनो रक्षसो राक्षसादेर्हंतासि। तथा मावतो मत्सदृशस्य विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य त्राता रक्षितासि। अध अतो हेतोर्हे इंद्र वसो सर्वेषां निवासभूत त्वा त्वां जनिता सर्वस्य जनयिताद्दिकर्ता परमेश्वरो जीजनत्। अजनयत्। उत्पादितवान्। तथा हे वसो वासयितः। त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत्। रक्षोहननायोत्पादितवान्॥ जनयतेर्लुङि चङि रूपं॥ यज्ञादिविघातिनां रक्षःप्रभृतीनां विघाताय हींद्रस्यावतारः। तमिंद्रं देवा न व्यसृज्यंतेत्यादिप्रसिद्धद्योतनार्थो हिशब्दः॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः॥

ऐंद्र याह्युप न इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपमैंद्रं। अंत्या स नो नव्येभिरित्येषा त्रिष्टुप् शिष्टा अत्यष्टयः। अत्र त्रिष्टुबंतपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषेण प्रतिज्ञातत्वात्। ऐंद्र याहि दशांत्या त्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका॥ पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्यमेतत्सूक्तं। षष्ठस्येति खंडे सूत्रितं। ऐंद्र याह्युप नः प्र घान्वस्य। आ० ८.१.। इति॥

महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनोनुरूपतृचे प्रथमेंद्र याहीत्येषा। महाव्रतस्य पंचविंशतिमिति खंडे शौनकेन सूत्रितं। एंद्र याह्युप नः परावत इंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत। ऐ॰ आ॰ ५. १. १.। इति॥

सैषा सूक्ते प्रथमा॥

एंद्र याह्युप नः परावतो नायमच्छा विदथानीव

सत्पतिरस्तं राजेव सत्पतिः।

हवामहे त्वा वयं प्रयस्वंतः सुते सचा।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये॥ १

आ। इंद्र। याहि। उप। नः। पराऽवतः। न। अयं।

अच्छ। विदथानिऽइव। सत्ऽपतिः। अस्तं।

राजाऽइव। सत्ऽपतिः॥

हवामहे। त्वा। वयं। प्रयस्वंतः। सुते। सचा। पुत्रासः।

न। पितरं। वाजऽसातये। मंहिष्ठं। वाजऽसातये॥ १

हे इंद्र परावतो दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् नोऽस्मानुपयाहि। अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ। तत्र दृष्टांतः। अयं न पुरोवर्त्यग्निरभिषुतः सोमो वा प्रस्तुतत्वान्निर्दिश्यते। स इव। यद्यपि पुरस्तादुपाचारान्निषेधार्थीयो नकारः सर्वत्र। तथाप्यत्रौचित्येनोपमार्थीयो गृह्यते। यद्वा परावतो न दूरदेशा-

दिव। यद्यपि यज्ञे सर्वदा संनिहितस्तथापि स्वर्गाख्याद्दूर-देशाद्दिवास्मिन्यज्ञे॥ अयमिति विभक्तिव्यत्ययः॥ अस्मु देवयजनदेशम अभिप्राप्तु मायाहीति शेषः। तत्र दृष्टांतः। सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानामृत्विजां पालको यजमान इव॥ पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ स यथा विदथानि वेदनान्यनुष्ठेयज्ञानानि यद्वा सतां विद्यमानानां फलानां पालकोऽग्निः। स यथा विदथानि यज्ञगृहाण्या-गच्छति तद्वत्त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ। यद्वा सतां नक्षत्राणां पतिश्चंद्रमा अस्तमिव। स यथा स्वधामस्थानमागच्छति तद्वत्। किंच। प्रयस्वंतो हविर्लक्षणान्नवंतो वयं यज-मानास्त्वा त्वां हवामहे। आह्वयामः। किमर्थं। सुते। अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति। कीदृशा वयं। सचा। ऋत्विग्भिः सहिताः॥ सचा सहेत्यर्थं इति यास्कः॥ आह्वाने दृष्टांतः। पुत्रासः पुत्राः पितरं न पालकं जनकमिव। तं यथा वाजसातयेऽन्नस्य संभजनायाह्वयंति तथा वयमपि त्वां तदर्थमाह्वयामः। किंच। मंहिष्ठं मंहनीयं त्वां वाजसातये संग्रामप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकाराय वाह्वयामः॥

षष्ठेऽहनि माध्यंदिने सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षेपणीया। तत्र होतुः पुरस्तात् पिबा सोममिंद्रे-त्येषा। षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूत्रितं। पिबा सोममिंद्र सुवानमद्रिभिरिंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत। आ० ८. १.। इति॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

पिबा सोममिंद्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसगस्तातृषाणो न वंसगः ।

मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे ।

आ त्वा यच्छंतु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्यं ॥ २

पिब । सोमं । इंद्र । सुवानं । अद्रिऽभिः । कोशेन । सिक्तं । अवतं । न । वंसगः । ततृषाणः । न । वंसगः ॥

मदाय । हर्यताय । ते । तुविःऽतमाय । धायसे । आ । त्वा । यच्छंतु । हरितः । न । सूर्यं । अहा । विश्वाऽइव । सूर्यं ॥ २

हे इंद्र वंसगो वननीयगमनस्त्वं सोमं पिब ॥ द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः ॥ कीदृशं तं । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्ग्रावभिः सुवानं सूयमानं ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ कोशेन सिक्तं । कोशस्थानीयेन दशापवित्रेण शोधितं । यद्वावतमित्यनेन सह संबंधः । कोशेनेति लक्षणेन सिक्तं स्वोचितजलेन पूरितमवतं न । आहावलक्षणमवटमिव । तं यथा वंसगो वननीयगमनो तृषा शीघ्रगामी वृषभः पिबति तद्वत् । ततृषाणो न वंसगः । यथात्यंतं तृषितो वंसगो वननीयगमनः शीघ्रगामी पुरुष आहावादिकमागत्य पिबति तद्वत् । किमर्थं पानमिति तत्राह । ते तव मदाय तृप्तये हर्यताय

विक्रांतिरेतवै कांत्यर्थं वा॥ इयं गतिकांत्योः। भृत्वद्वयीत्या-द्विनातच्॥ तुविष्टमाय अत्यन्ताय प्रवृद्धाय। धायसे। यदयं भद्र उपजायते तदर्थाय॥ धाञो वह्निजाधाञ्स्य इत्यहुनि णिदित्यनुवृत्तेरातो युगिति युक्॥ यद्वा ते तव तुविष्टमाय धायसे। अतिप्रभूताय पानाय त्वा त्वामायच्छंतु। आभिमुख्येन गमयंतु। अश्वा इति शेषः। तत्र दृष्टांतः। हरितो न सूर्यं। हरितवर्णविशिष्टा एतन्नामका अश्वाः सूर्यमिव। तं यथातित्वरयाभिमतदेशमभिप्रेरिता वहंति तद्वत्। किंच। अह्ना विश्वा। सर्वाण्यहानि सूर्यमिव। तं यथा त एव प्रतिदिनं वर्द्धंति। तथास्मद्यागदिवसेषु प्रति-दिनमावर्द्धंतु॥

॥ अथ तृतीया ॥

अविंदद्दिवो निहितं गुहा निधिं वेर्न गर्भं
परिवीतमश्मन्यनंते अंतरश्मनि।
व्रजं वज्री गवामिव सिषासन्नंगिरस्तमः।
अपावृणोदिष इंद्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः॥ ३

अविंदत्। दिवः। निऽहितं। गुहा। निऽधिं। वेः।
न। गर्भं। परिऽवीतं। अश्मनि।
अनंते। अंतः। अश्मनि॥
व्रजं। वज्री। गवांऽइव। सिसासन्। अंगिरःऽतमः।
अप। अवृणोत्। इषः। इंद्रः। परिऽवृताः।
द्वारः। इषः। परिऽवृताः। ३

अयमिंद्रो दिवो द्युलोकादानीतं सोममविंदत्। अलभत लब्धवान्। द्युलोकाद्गायत्र्या पक्षिरूपयाहृतं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः। द्युलोकादानयनं तैत्तिरीये तृतीयस्या-मितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरदित्यादिषु प्रसिद्धं। स एव विशेष्यते। गुहा निहितं। अतिगोप्ये प्रदेशे पर्वतादौ स्थापितं। अत एव निधिं निधिस्थानीयं। अनाश्यमित्यर्थः। आनयने दृष्टांतः। वेः पक्षिणो गर्भं न। शिशुमिव। यथा कपोतादिस्त्री पक्षिणी स्वशिशुं व्याधादिभयात्कस्मिंश्चिद्दुर्गमे स्थापयित्वा तत्स्थानमजानती परिभ्रम्य विंदते तद्व-दित्यर्थः। पुनः कीदृशं। अश्मनि पाषाणेऽतिमहति विस्तृतेऽनंतेऽश्मन्यपरिमितपाषाणे पर्वतादौ परिवीतं लताकंटका-दिना परितो वेष्टितं। सत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्यातिशय इति तत्राह। अयमिंद्रो वज्री वज्रवान् गवां व्रजमिव पणि-नासुरेणापहृतं भूमौ खनित्वा पाषाणेन पिहितद्वारं गवां व्रजं यथा तमसुरं जित्वा द्वारमुद्घाट्य लब्धवान् तद्वत्सोमं सिषासन् संभक्तुमिच्छन्॥ सनोतेर्वंतधेति विकल्पनादिडभावे जनसनेत्यात्वं॥ अविंदत्। अयमर्थः। पणिनेव गाव इत्या-दिश्रुतिषु प्रसिद्धः। तथायमिंद्रः परीवृताः परितो मेघेना-वृता इषोऽन्नहेतुभूतस्योदकस्य द्वारो द्वाराण्यपावृणोत्। अपवृतान्यकरोत्। उद्घाटितवानित्यर्थः। तथा कृत्वेष इष्य-माणानि व्रीह्याद्यन्नानि परीवृता भूमौ परितो व्याप्तान्य-करोत। वज्रेण मेघं भित्त्वा जलवर्षणेन सस्यादिसमृद्धिं कृत्वा व्रीह्यादिकं भूमौ व्याप्तमकरोदित्यर्थः। यतोऽयमेवं कृतवान् अतः सोमस्वीकारो युक्तः॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

दाहृहाणो वज्रमिंद्रो गभस्त्योः क्षद्मेव तिग्ममसनाय सं श्यदहिहत्याय सं श्यत् ।
संविव्यान ओजसा शवोभिरिंद्र मज्मना ।
तष्टेव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्वेव नि वृश्चसि ॥ ४

दहृहाणः । वज्रं । इंद्रः । गभस्त्योः । क्षद्मऽएव । तिग्मं । असनाय । सं । श्यत् । अहिऽहत्याय । सं । श्यत् ॥
संऽविव्यानः । ओजसा । शवःऽभिः । इंद्र । मज्मना । तष्टाऽइव । वृक्षं । वनिनः । नि । वृश्चसि । परश्वाऽइव । नि । वृश्चसि ॥ ४

अयमिंद्रो गभस्त्योर्बाह्वोर्वज्रं दहृहाणो दृढं गृह्णन् ॥ दृह दृहि वृद्धौ । लिटः कानच् । गभस्ती इति बाहुनाम गभस्ती बाहू इति तन्नामसु पाठात् ॥ किमर्थं । असनाय । शत्रोरुपरि क्षेपणाय । तिग्ममत्यंततीक्ष्णं वज्रं संश्यत् । सम्यक् तीक्ष्णीकरोति । शो तनूकरणे । ओतः श्यनीत्योकारलोपः । छांदसोऽडभावः । यद्वा लेटीतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ तत्र दृष्टांतः । क्षद्मेव । उदकमिव । उदकं यथा शत्रूणां निरसनायाभिमंत्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते । तद्वत् ॥ क्षद्मेत्युदकनाम क्षद्म नभ इति तन्नामसु पाठात् ॥ पुनरपि तदेव

विशेष्यते । अहिहत्याय । अहेर्हंतस्य मेघस्य वा हननाय ॥ हंतेर्हनस्त चेति क्यप् तकारांतादेशश्च ॥ संश्नत् । पूर्वमेव तीक्ष्णं सत् पुनरपि वधाय तीक्ष्णयति । हे इंद्र ओजसा बलेन पराभिभवनसामर्थ्येन शवोभिः सेनालक्षणैर्बलैर्म-ज्मना शारीरेण च बलेन संविव्यानः सम्यक् वृतः सन् ॥ विव्यान इति लिटः कानच् । ग्रहिज्यावयीति संप्रसारणं ॥ तष्टा वृक्षमिव । यथा कश्चित्तष्टा वृक्षाणां तक्षकस्य साधु कर्ता वनिनो वनसंबंधिनो वृक्षं निवृश्चति । स्वोपयोगाय नितरां छिनत्ति तक्षणेन तनूकरोति । तथा त्वमप्यस्मासु वक्रमाचरंतं शत्रुं निवृश्चसि । किंच परश्वेव निवृश्चसि । यथा परशुना कश्चिच्छिनत्ति वृक्षं तथा त्वमप्युक्तैस्त्रिविधै-र्बलैर्नितरामस्मद्द्वेषिणं वृश्चसि ॥

अथ पंचमी ।

त्वं वृथा नद्य इंद्र सर्तवेऽच्छा समुद्रमसृजो रथाँ इव

वाजयतो रथाँ इव ।

इत ऊतीरयुंजत समानमर्थमक्षितं ।

धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५

त्वं । वृथा । नद्यः । इंद्र । सर्तवे । अच्छ । समुद्रं ।

असृजः । रथान्ऽइव । वाजऽयतः । रथान्ऽइव ॥

इतः । ऊतीः । अयुंजत । समानं । अर्थं । अक्षितं ।

धेनूःऽइव। मनवे। विश्वऽदोहसः। जनाय।

विश्वऽदोहसः॥ ५

हे इंद्र त्वं वृथाप्रयत्नेनैव नद्यो नदीः समुद्रमच्छाभिमुख्येन सर्तवे प्राप्तुमसृजः। मेघं निर्भिद्योत्पादितवानसि। तत्र दृष्टांतः। रथानिव। यथा त्वं रथानश्वयागं प्रत्यच्छ सर्तव आभिमुख्येन प्राप्तुमसृजः सृष्टवानसि तद्वत्। किंच। वाजयतो रथानिव। संग्राममन्नं वेच्छंतो राजादयो रथानिव। ते यथा संग्रामं प्रत्योषध्यादिकं वाभिसर्तुं रथान् सृजंति तद्वत्॥ सृजंतात् प्रत्युरुसृम इति विधर्गोदात्तत्वं॥ किंच। इतोऽस्मत्स निर्दिष्टं॥ द्वितीयार्थे तसिल्॥ अस्मान् प्रत्यूतीरुत्यो गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवदक्षितमुदकमयुंजत। योजितवत्यः। त्वत्प्रसादादिति भावः॥ अर्थशब्द उदकविशेषणः सन् नपुंसकलिंगः। अक्षितमित्युदकनाम। अक्षितं बर्हिरिति तन्नामसु पाठात्॥ तत्र दृष्टांतः। मनवे मनोरथीय धेनूरिव धेनवो यथा विश्वदोहसः सर्वार्थं दोग्ध्र्योऽभवन्। यथा वा जनाय यस्मै कस्मैचित्स्वमर्थाय तदर्थं विश्वदोहसो भवंति सर्वक्षीरप्रदा भवंति। यद्वा जनाय सर्वजनार्थं सस्यादीनभिलक्ष्य नद्यो विश्वदोहसः संपूर्णदोग्ध्र्यो भवंति। सर्वत्र प्रवहंति। अत्र नद्यः प्रीणानाद्दोहस इत्युपचर्यंते। ईदृग्जगदुपकारिवृष्टिप्रद इतींद्रस्यैव स्तुतिः॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इमां ते वाचं वसूयंत आयवो रथं न धीरः स्वपा

अतक्षिषुः सुम्नाय त्वामतक्षिषुः।

शुंभंतो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनं।

अत्यमिव शवसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥ ६

इमां। ते। वाचं। वसुऽयंतः। आयवः। रथं। न।

धीरः। सुऽअपाः। अतक्षिषुः। सुम्नायं। त्वां।

अतक्षिषुः ॥

शुंभंतः। जेन्यं। यथा। वाजेषु। विप्र। वाजिनं।

अत्यंऽइव। शवसे। सातयें। धना। विश्वा।

धनानि। सातयें॥ ६

हे इंद्र ते त्वदर्थं वसूयंतो धनमात्मन इच्छंत आयवो दातव्यहवीरूपान्नवंत ऋत्विजः॥ आयव इति मनुष्यनाम। आयवोऽनव इति तन्नामसु पाठात्॥ त इमां क्रियमाणां स्तुतिरूपां वाचमतक्षिषुः। संपादितवंतः। स्वपाः शोभनकर्मवान् कुशली॥ बहुव्रीहौ सौमनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥ धीरो धीमान् रथं न। रथमिव। तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत्। एवं कृत्वा त्वां सुम्नाय सुखायातक्षिषुः। अनुकूलमुत्पादयंति॥ सुम्नमिति सुखनाम। सुम्नं सुग्म्यमिति तन्नामसु पाठात्॥ किंच हे

विप्र मेवाविन्निंद्र वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं वेगवंतं त्वां गृभंतो गुणैर्दीपयंतोऽत्तक्षिषुः । स्तुत्वा प्रीणयंति । तत्र दृष्टांतः । जेन्यं यथा । जयशीलं शूरं यथा भटाः स्तुवंति तद्वत् । यद्वा जेन्यं जयशीलं वाजिनं वेगवंतमश्वं वाजेषु संग्रामेषु यथोत्साहयंति तद्वत् । किंच श्रवसे बलाय धना धनानां सातये लाभाय च स्तुत इति शेषः ॥ ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥ न केवलं धनमात्रं किंतु विश्वा धनानि सातये ज्ञतनानि प्रीणनसाधनानि गवादिधनानि ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ तेषां लाभाय । तत्र दृष्टांतः । धना धने संग्रामे श्रवसे वीरजयसाधनबलाय सातये तेषामेव धनानां प्राप्तये चात्यमिव । सततगामिनमश्वमिव । तं यथा स्तुवंति तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

भिनत्पुरो नवतिमिंद्र पूरवे दिवोदासाय महि दाशुषे
नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो ।
अतिथिग्वाय शंबरं गिरेरुग्रो अवाभरत् ।
महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥ ७

भिनत् । पुरः । नवतिं । इंद्र । पूरवे । दिवःऽदासाय ।
महि । दाशुषे । नृतो इति । वज्रेण । दाशुषे ।
नृतो इति ॥

अतिथिऽग्वाय । शंबरं । गिरेः । उग्रः । अव ।

अभरत् । महः । धनानि । दयमानः । ओजसा ।

विश्वा । धनानि । ओजसा ॥ ७

हे इंद्र नृतो रणे नर्तनशील त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते पूरवेऽभिमतपूरकाय ॥ मनुष्यनामैतत् ॥ महि महते दिवोदासायैतन्नामकाय राज्ञे ॥ दिवो दासे षष्ठ्या अलुगित्यलुक् । दिवोदासादीनां छंदसीति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥ नवतिमेतत्संख्याकानि पुरः शत्रूणां पुराणि भिनत् । भिन्नवानसि । तथा हे नृतो गात्रविक्षेपणकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेण शत्रूणां हिंसक वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन दाशुषे हविर्दत्तवते दिवोदासायान्यस्मै वा भिनत् । तमपि शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं परोक्षेणाह । अतिथिग्वाय पूजार्थमतिथिं गच्छते दिवोदासाय तदर्थं ॥ गमेरौणादिको ड्वप्रत्ययः ॥ उग्र उद्गूर्णबल इंद्रः पूर्वं पुरभेदनसमये विद्यमानं गिरिमारूढं शंबरमेतन्नामानमसुरं गिरेर्दुर्गलात्पर्वतादेः सकाशादोजसा स्वकीयेन बलेनावाभरत् । अवाङ्मुखमवक्षिप्यमाणं हतवान् । किं कुर्वन् । महो महांति धनानि तदीयगवाश्वादीनि दयमानो दिवोदासाय राज्ञे साधयन् ॥ दय दानगतिहिंसादानेषु । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः ॥ न केवलमल्पं धनं किंतु विश्वा धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणिमुक्तादीन्योजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः साधयन्नवाभरत् ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इंद्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वर्मीळ्हेष्वाजिषु।
मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरंधयत्।
दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥ ८

इंद्रः। समत्ऽसु। यजमानं। आर्यं। प्र। आवत्। विश्वेषु। शतंऽऊतिः। आजिषु। स्वःऽमीळ्हेषु। आजिषु॥
मनवे। शासत्। अव्रतान्। त्वचं। कृष्णां। अरंधयत्। धक्षत्। न। विश्वं। ततृषाणं। ओषति। नि। अर्शसानं। ओषति॥ ८

अयमिंद्रः समत्सु रणेषु प्रहारनिमित्तेषु यजमानं यष्टारमार्यमरणीयं सर्वैर्गंतव्यं प्रावत्। रक्षति। समत्स्विति संग्रामनाम समत्सु समरण इति तन्नामसु पाठात्॥ किंच शतमूतिः स्वभक्तेष्वपरिमितरक्षण इंद्रो विश्वेषु॥ लिंगव्यत्ययः॥ आजिषु सर्वेषु स्पर्धानिमित्तेषु संग्रामेषु यजमानं प्रावत्। तथा स्वर्मीळ्हेषु स्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयस्सु वाजिषु महासंग्रामेषु प्रावत्। स्वर्गप्रदानेन रक्षति। रण आभिमुख्येन हतानां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे योऽभिमुखो हत इति । अत्रेतिहासमाचक्षते । अंशुमती नाम नदी । तत्रास्तीरे कृष्णनामासुरो वर्तितश्च कृष्णो दशसहस्रैरनुचरैरुपेतस्तद्वर्तिनः पीडयन्नास्ते । ततेंद्रो बृहस्पतिना प्रेरितः सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत् । अयमर्थोऽव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदित्यादिनोपरिष्टाद्वक्ष्यते । तदत्रोच्यते । अयमिंद्रो मनवे मनुष्याय ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ मनुष्याणामर्थायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । तद्रहितान् यागविद्वेषिणः शासत् । शिक्षितवान् हिंसितवान् । शासेर्लेट्यडागमः ॥ तथा कृष्णां त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचमुत्कृत्यारंधयत् । हिंसितवान् ॥ रध हिंसायां । रधिजभोरचीति नुम् ॥ केन प्रकारेणेति तदुच्यते । धक्षत् भस्मीकरोति ॥ लेट्यडागमः । सिब्बहुलमिति सिप् ॥ तथा विश्वं तत्सखायमोषति । सर्वमपि हिंसकं तदनुचरसंघं दहति । यत्किंचिदवशिष्टमिति नेत्याह । अर्शसानं हिंसारुचिं हतावशिष्टं सर्वमपि न्योषति । निःशेषेण दहति ॥

॥ अथ नवमी ॥

सूरश्चक्रं प्र वृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो

मुंषायतीशान आ मुषायति ।

उशना यत्परावतोऽजगन्नूतये कवे ।

सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९

सूर्रः । चक्रं । प्र । वृहत् । जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे ।
वाचं । अरुणः । मुषायति । ईशानः । आ । मुषायति ॥

उशनां । यत् । पराऽवतः । अजंगन् । ऊतये । कवे । सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽइव । तुर्वणिः । अहा । विश्वाऽइव । तुर्वणिः ॥ ९

अत्रापीतिहासमाचक्षते । केचनासुराः पूर्वमिंद्रवज्रेण वधो मा भूदिति ब्रह्मणो वरं लब्ध्वेंद्रमगणयित्वोद्धत्ता आसन् । तान् हंतुमिंद्रः सूर्यरथस्य चक्रमादायावधीदिति । तदिदमुच्यते । अयमिंद्रः सूरः सूर्यस्य ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ चक्रं रथस्य चक्रमादायौजसा शारीरेण बलेन जातः संवृद्धः सन् प्रवृहत् । प्राक्षिप्तवान् ॥ वृह उद्यमने । तौदादिकः ॥ किंच । अरुणोऽरुणवर्णोऽत्यंततेजोयुक्तः सन् । यद्वा गमनशीलः सन् प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य वाचं वागुपलक्षितं प्राणं मुषायति । मुमोष मुष्णाति वा ॥ प्रपित्वं इत्यासन्ननाम ॥ यद्वा वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रांतो भवति । अवधीदित्यर्थः । अथवा । इंद्र एव द्युस्थानः सन् आदित्यात्मना स्तूयते । सूरः सूर्यो जात उदितः सन् ओजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तश्चक्रं प्रवृहत् । तमोनिवारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षेणोद्यतं ततः करोति पूर्वं ।

अवयास्तद्वधयंता प्रपित्वे मंदेहाख्यसुराः . समीपे वाचं तेषां जहि भिंधीत्यादिध्वनिं मुषायति। मुष्णाति ॥ मुषिव्यत्ययेन श्नोऽध्वावपि छंदसि शायजपीति शायजादेशः ॥ तदनंतरं सूर्ये ईशानः सर्वाणि तमांस्यसुरान्वा निराकर्तुं समर्थः सन् आमुषायति। समंतान्मुष्णाति। अथ प्रत्यक्ष-कृतः। हे कवे क्रांतदर्शिन् यत् यस्त्वमुशना उशनस एत-न्नाम्नो महर्षेस्तृप्तये रक्षणाय परावतो दूरात्स्वर्गस्थानाद-जगन्। गतवानसि प्राप्तवानसि ॥ गमेः लिपि छांदसः शपः श्लुः। हलङ्यादिलोपे मो नो धातोरिति नत्वं॥ यद्वा। उशना उशनसा युक्तः सन् अजगन्। आगच्छः। आगत्य च विश्वा विश्वानि द्युम्नानि सुखसाधनानि धनान्यादायाः-स्माकं तुर्वणिस्तूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता भवेति शेषः ॥ तुर्व-णिस्तूर्णवनिरिति निरुक्तं ॥ तत्र दृष्टांतः। मक्षुषेव मनुष्ये-णेव। यथा त्वोतेन परिरक्षिताय देशांतरादभिमतं धन-मानी यते तद्वत्। यद्वा मक्षुषेव मनुष्याणामिव। इतरेषा-मृत्विजां विश्वा द्युम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय तुर्वणि-र्भवसि। तद्वदस्माकमपि। न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किंत्वहा विश्वेव। विश्वान्यप्यहानि। सर्वेष्वप्यहःसु तुर्व-णिर्भव। यद्वा तुर्वणिस्त्वमहा विश्वेव विश्वान्यहान्य-तिदीर्घमायुश्च यथा ददासि तथा द्युम्नान्यपि। उभयमपि देहीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

स नो नव्येभिर्वृषकर्मन्नुक्थैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः।
दिवोदासेभिरिंद्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः॥ १०

सः। नः। नव्येभिः। वृषऽकर्मन्। उक्थैः। पुरां।
दर्तरिति दर्तः। पायुऽभिः। पाहि। शग्मैः।
दिवःऽदासेभिः। इंद्र। स्तवानः। ववृधीथाः।
अहोभिःऽइव। द्यौः॥ १०

हे इंद्र वृषकर्मन् अभिमतवर्षणव्यापारवन् पुरां दर्तः। असुरपुराणां दारयितः॥ सुबामंत्रित इति षष्ठ्याः परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्य पादादित्वादाष्टमिकमाद्युदात्तत्वं॥ स तादृशो महानुभावस्त्वं नोऽस्मत्संबंधिभिर्नव्येभिर्नूतनैरुक्थैरिदानीं प्रतिपादितप्रकारैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् पायुभिः पालनप्रकारैः शग्मैः सुखैरैहिकामुष्मिकरूपैः पाहि। पालय। किंच हे इंद्र दिवोदासेभिर्दिवोदाससगोत्रोत्पन्नैः॥ अर्शआदित्वादच्॥ अस्माभिः परुच्छेपैः। यद्वा पूजार्थं बहुवचनं। स्तवानः स्तूयमानः॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः॥ वावृधीथाः। प्रवृद्धो भव॥ वृधेर्लिङि छांदसः शपः श्लुः॥ किमिव। अहोभिरिव द्यौः। द्योतनशील आदित्योऽहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो भवति। तथास्मत्स्तुत्यात्यंतं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः॥ १०

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे एकोनविंशो वर्गः॥

इंद्राय हीति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं । इंद्राय सप्तेत्यनुक्रमणिका । परुच्छेप ऋषिः । अत्यष्टिश्छंदः । इंद्रो देवता ॥ पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वस्वशस्त्र एतत्सूक्तं तृचत्रयं कृत्वारंभणीयाया ऊर्ध्वमावपेयुः । तत्रायं विभागः । आद्यास्तिस्रो मैत्रावरुणस्य । तृतीयाद्यास्तिस्रो ब्राह्मणाच्छंसिनः । पंचम्याद्यास्तिस्रोऽच्छावाकस्य । एतश्चतुर्थेऽहनीति खंडे सूत्रितं । षष्ठेऽहनींद्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेत्येवमेव । आ॰ ७ ११. । इति ॥ तत्रैवाहनि तस्मिन्नेव सवने प्रशास्त्रादीनां प्रस्थितयाज्याभ्यः पुरस्तात् आदितः षडृच एकैकशः प्रक्षेपणीयाः । षष्ठस्येति खंडे सूत्रितं । इंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेति षड् । आ॰ ८. १. । इति ॥ महाव्रते निष्केवल्य इंद्राय हीति तृचो वैकल्पिकानुरूपद्वितीयः । महाव्रतस्येति खंडे सूत्रितं ऐंद्र । याह्युप नः परावतइंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत । ऐ॰ आ॰ ५. १. । इति ॥

तत्रेयं प्रथमा ॥

इंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेंद्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्नसाता वरीमभिः ।
इंद्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।
इंद्राय विश्वा सवनानि मानुषा रातानि संतु मानुषा ॥ १

इंद्राय । हि । द्यौः । असुरः । अनम्नत । इंद्राय । मही । पृथिवी । वरीमऽभिः । द्युम्नऽसाता । वरीमऽभिः ॥

इंद्रं। विश्वे। सऽजोषसः। देवासः। दधिरे। पुरः।
इंद्राय। विश्वा। सवनानि। मानुषा।
रातानि। संतु। मानुषा॥ १

द्यौर्द्योतनशीलो द्युलोकस्तन्निवासी देवसंघो वा स चासुरो निरसनशीलः। शत्रूणामपुण्यकृतामेव तन्निवासात्। इंद्राय इंद्रायैवानम्नत। स्वयमेव प्रह्वो भवति॥ नमेश्छांदसे लङि कर्मकर्तर्यात्मनेपदं। न दुहस्नुनमामिति यगभावः। पा॰ ३. १. ८९। छांदसः शपः श्लुः। हलादिशेषाभावश्च। अनुनासिकलोपः॥ क्षिशब्दः प्रसिद्धार्थो वा। तथेंद्रायेंद्रार्थं मह्नी महती पृथिवी भूमिस्तत्स्थः सर्वो जनो वानम्नत। उभयत्राश्रयवाचिशब्देनाश्रयी लक्ष्यते ग्राम आगच्छत इति-वत्। केन साधनेनेति तदुच्यते। वरीमभिर्वरणीयैः स्तोत्रै-र्हविर्भिर्वा। किंच द्युम्नसाता द्युम्नसातावन्नस्य यशसो वा लाभे निमित्ते सति वरीमभिर्वरणीयैर्हविर्भिर्युक्ता यजमानाः प्रह्वा भवंति। किंच। इंद्रमेव विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषसः समानप्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः पूर्वमसुरजयार्थं पुरो दधिरे। पुरतः स्थापितवंतः। इंद्रमुखेनैवासुरान् जितवंत इत्यर्थः। तथा मानुषा सवनानि मनुष्याणां संबंधी-न्यभिषवयुक्तानि प्रातरादिसवनानींद्राय संतु। इंद्रायैव भवंतु। तथा मानुषा मनुष्याणामृत्विजां संबंधीनि रातानि दातव्यानि पुरोडाशादीनींद्राय इंद्रायैव संतु। इंद्रं प्रीण-यितुं समर्थानि भवंत्वित्यर्थः॥

॥ अथ द्वितीया ॥

विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुंजते समानमेकं वृषमण्यवः

पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।

तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इंद्रं न यज्ञैश्चितयंत आयवः स्तोमेभिरिंद्रमायवः ॥ २

विश्वेषु । हि । त्वा । सवनेषु । तुंजते । समानं ।

एकं । वृषऽमन्यवः । पृथक् । स्व१ रिति स्वः ।

सनिष्यवः । पृथक् ॥

तं । त्वा । नावं । न । पर्षणिं । शूषस्य । धुरि ।

धीमहि । इंद्रं । न । यज्ञैः । चितयंतः । आयवः ।

स्तोमेभिः । इंद्रं । आयवः ॥ १

हे इंद्र त्वा त्वामेकमेकमेव संतं विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु तत्तत्स्लोकाद्दाहीनसत्ररूपेषु सर्वेषु सोमयागेषु यजमानास्तुंजते । त्वरयंति । हविरादीनि ददते । कीदृशं त्वां । समानं । सर्वेषामेकरूपं । कीदृशा यजमानाः । वृषमण्यवः । अभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः । पृथक् विविच्य स्वस्वयागी किमिच्छंतः । स्वः स्वर्गं सुखविशेषं वा सनिष्यवः संभक्तुकामाः पृथक् तुंजते । पृथगेव त्वरयंति ॥ तुंजतिर्दानार्थः श्चिचति तुंजत इति तन्नामसु पाठात् ॥ तं तादृशं त्वा त्वां शूषस्य बलस्य सेनारूपस्य धुरि वहने तज्जयाय धीमहि ।

स्थापयामः । यद्वा शूषस्यास्मदीयशरीरबलस्य धुरि धीमहि ॥ शूषमिति बलनाम शूषं सह इति तन्नामसु पाठात् ॥ तत्र दृष्टांतः । पर्षणिं नावं न । पारस्य संभक्त्रीं पूरयित्रीं वा फलस्य नावमिव । तां यथा भारवहने स्थापयंति ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ । छंदसि वनसनेति सनेरिन्प्रत्ययः । पा॰ ३. २. २७. । पृषोदरादिः । पिपर्तेरौणादिकः सनिप्रत्ययो वा ॥ कीदृशा वयं । आयवो मनुष्या यजमाना यज्ञैः साधनैरिंद्रं न चितयंतः । परमेश्वरमिव त्वां चेतयंतः । परमेश्वरबुद्ध्या भावयंत इत्यर्थः । यद्वा नशब्द एवकारार्थः । इंद्रमेव त्वां जानंतः । तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैरिंद्रमेवायवो गच्छंतो वयं धीमहि ॥ दधातेर्लिङि छांदसः शपो लुक् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य

निःसृजः सक्षंत इंद्र निःसृजः ।

यद्गव्यंता द्वा जना स्व१र्यंता समूहसि ।

आविष्करिक्रद्वृषणं सचाभुवं वज्रमिंद्र सचाभुवं ॥ ३

वि । त्वा । ततस्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य ।

साता । गव्यस्य । निःऽसृजः । सक्षंतः । इंद्र

निःऽसृजः ॥

यत् । गव्यंता । द्वा । जनां । स्वः । यंता । सुम्ऽअहंसि ।

आविः । करिक्रत् । वृषणं । सचाऽभुवं । वज्रं ।

इंद्र । सचाऽभुवं ॥ २

हे इंद्र त्वा त्वामुद्दिश्य मिथुनाः पत्नीसहिता यजमाना वितत्से । यज्ञं वितन्वते । यद्वा यज्ञे पयोव्रतादिनात्मानमुपक्षयंति ॥ तसु उपक्षये । छांदसे लिटीरयो रे इति रेभावः ॥ किमर्थं । गव्यता व्रजस्य साता । गवां संबंधिनो यूथस्य लाभे निमित्तभूते सति । न च सर्वत्राग्निहोत्रादिनित्यवाक्येषु कारीरीचित्रादिकाम्यवाक्येषु यस्योदयं यस्य गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यैवार्थित्वादेः सद्भावात्तस्यैवाधिकारः स्त्रियास्तु सत्यप्यर्थित्वेऽध्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभावादत एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकार इति वाच्यं । यद्यपि स्त्रिया नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठेऽधिकाराध्याये तृतीयचतुर्थाभ्यामधिकरणाभ्यां अस्त्येव स्त्रिया अधिकारः स च पत्या सहेति प्रपंचितत्वात् जायापती अग्निमादधीयातामित्याधानविधानात् स्मृतिषु च नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं । म० ५, १५५, । इति पृथगधिकारस्यैव निवारितत्वादस्त्येव स्त्रियाः पत्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेत् । आ० १, ११, । इति सूत्रकारवचनात् पत्न्यन्वास्ते इत्यादिविधिषु सुप्रजसस्त्वा वयमित्यादिमंत्रविधानाद्यत्र वचनमस्ति तत्रास्त्येव मंत्रेऽधिकारः किं हि वचनेन कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इति न्यायात् । तस्मान्मिथुना यज्ञं ततस्त्र

इत्येतदुक्तं । कीदृशास्ते । अत्र ग्रंथः । इंद्रायात्मने तृप्ति-मिच्छंतः । निःसृजः । निःशेषेण हविरुत्सृजंतः । सचंतः ॥ सचतिर्गत्यर्थः ॥ त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशेष्यंते । निःसृजः । फलप्रतिबंधकं पापं निर्गमयंतः । कस्तव विशेष इति तदुच्यते । यत् यस्मात्कारणात्त्वं ता गामात्मन इच्छंतौ ॥ गोशब्दात्स्त्र प आत्मनः क्यच् । वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः ॥ स्वर्यंता स्वर्गं यंतौ गंतुमुद्युक्तौ द्वा जना द्वौ जायापतीरूपौ जनौ समूहसि । संयुक्तयोरेवाभिमतं स्वर्गा-दिकं प्रापयसि । यद्वा सम्यगनुष्ठितवंतावित्यूहसि । निश्चि-नोषि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठंतीत्यर्थः । किंच हे इंद्र त्वं वृषणं वर्षकं कामानां सचाभुवं सहैवोत्पन्नं त्वया विना भूतं तया सचाभुवं शत्रुवधादिव्यापारसमर्थेन सहैवोत्पन्नं वज्रमाविष्करिक्रत् । आविष्कुर्वन्प्रकटयन्वर्तस इति शेषः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिंद्र शारदीरवातिरः

सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिंद्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मंदसान इमा अपः ॥ ४

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् ।

इंद्र । शारदीः । अव॑ऽअतिरः । ससहानः ।

अव॑ऽअतिरः ॥

आर्वः । तं । इंद्र । मर्त्यं । अयंज्यु । शवसः । पते ।

मही । अमुष्णाः । पृथिवीं । इमाः । अपः ।

मंदसानः । इमाः । अपः ॥ ४

हे इंद्र ते वीर्यस्य तव संबंधिनोऽस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वक्ष्यमाणमेतद्वीर्यं विदुः । ये पूरवो मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानास्त्वामेव यजंति ते विदुः । यद्वा ॥ अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः ॥ विदुष्ट इत्यत्र युष्मत्तत्तत्क्षुःष्वंत इति विसर्जनीयस्य षत्वं ॥ वीर्यमेव विशेष्यते । हे इंद्र यद्यस्मात्कारणात् शारदीः संवत्सरसंबंधिनीः संवत्सरपर्यंतं प्राकारपरिखादिभिर्दृढीकृताः पुरः शत्रूणां पुरीरवातिरः । अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिर्नाशनार्थः ॥ किं कुर्वन् । ससहानः । तत्रत्यानभिभवन् धनाद्यपहारेण पीडयन् ॥ सहतेर्यङ्लुगंतात्ला च्छांदसं कानच् ॥ अवातिरः । किंच । हे इंद्र तं मर्त्यं मरणधर्माणमयज्युमयष्टारं यज्ञविघातिनं राक्षसादि शासः । निगृहीतवानसि । हे शवसस्पते बलस्य पालकेंद्र त्वं महीं महतीं पृथिवीमिमा अपश्च समुद्रनद्यात्मकान्युदकानि चामुष्णाः । बलादपहृतवानसि ॥ असुरैरन्यैर्वा यज्ञविद्वेषिभिराक्रांतां भूमिं तत्संबंधिनीरपश्च तेषां पुराणि भित्त्वापहृतवानसीत्यर्थः । किं दुःखेन । नेत्याह । मंदसानः । हृष्यन्नेवेमा अप इमान्यप्कार्याणि व्रीह्यादिधान्यमुष्णाः । लब्धवानसि ॥

अथ पंचमी ।

आदित्ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषनुशिजो

यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।

चकर्थ कारमेभ्यः पृतनासु प्रवंतवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यंतः सनिष्णत ॥ ५

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु ।

वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ । सखिऽयतः ।

यत् । आविथ ॥

चकर्थ । कारं । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवंतवे । ते ।

अन्यांऽअन्यां । नद्यं । सनिष्णत । श्रवस्यंतः ।

सनिष्णत ॥ ५

हे इंद्र आत् अत एव इतोस्ते वीर्यस्य तव संबंधिने वीर्याय तदभिवृद्धये चर्किरन् । पुनःपुनः सोमं विकिरंति ॥ किरतेर्यङ्लुगंताद्व्यत्ययेन झः ॥ सर्वेषु सवनेषु वितरंति यजमानाः । अत इत्युक्तं कुत इत्याह । मदेषु वृषन् सोमजनितमदेषु सत्सु हे कामानां वर्षितरुशिजस्त्वां कामयमानान्यजमानान् यद्यतः कारणादाविथ । रक्षसि । किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्मन इच्छतोऽस्मान् यद्यस्मादाविथ । तर्पयसि । अभिमतेन प्रीणयसि । अतश्चर्किरन् । किंच हे इंद्र एभ्यो यजमानेभ्यः कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं चकर्थ ।

करोषि ॥ करोतेः कर्मणि घञ् । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं ॥ कृतेति तदुच्यते । पृतनासु । संग्रामेषु । किमर्थं । प्रवंतवे । प्रकर्षेण वनितुं संभक्तुं । शूराय हि धीराः संभजंते ॥ वनतेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ किंच ते तव संग्रामवासिनस्त्वय्यन्यामन्यामन्यांश्चान्यांश्च ॥ अन्यमन्यं प्रतिकर्म व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्विर्वचनं ॥ नदं नदिं संतोषं सश्चिं ॥ टुनदि समृद्धौ । पूर्वरूपत्वं बाधित्वा छांदसो यणादेशः ॥ सनिष्यत । संभजंते ॥ सनेर्लेटि सिब्बहुलमिति सिप् । इट् । व्यत्ययेन पुनः श्नाप्रत्ययः । आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशे श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । छांदसः टेरेत्वाभावः ॥ तथा अवस्यंतोऽन्नमिच्छंतो जयाक्ष-व्यसनं कांक्षंतः सनिष्यत । संभजंते ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उतो नो अग्ना उषसो जुषेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो
　हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।
यदिंद्र हंतवे मृधो वृषा वज्रिंचिकेतसि ।
आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि ।
　अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमऽभिः ।
　स्वःऽसाता । हवीमऽभिः ॥

यत्। इंद्र। हंतवे। शत्रुः। वृषा। वज्रिन्।

चिकेतसि। आ। मे। अस्य। वेधसः। नवीयसः।

मन्म। श्रुधि। नवीयसः॥ ६

अयमिंद्रो नोऽस्माकं संबंधिनीमस्या उषसः॥ कर्मणि षष्ठी॥ एतामुषसं स्तुत्याहःसंबंधिनमुषःकालमुतो जुषेत। अपि नाम सेवेत। उषस्येवास्माकमयमिंद्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः॥ हिः पूरणार्थः॥ गत्वा चाकस्य हविषः॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी॥ अर्चनसाधनं हविर्हवोमभिर्हवनप्रकारविशेषैर्दत्तं हविरुतो बोधि। अपि नाम जानाति। किंच स्वर्णीता स्वर्गस्यान्यस्य सुखविशेषस्य वा संभजनस्थाने यज्ञे हवोमभिराह्वानैराहृतो भवेति शेषः। अस्माभिराहृतः सन् उष एवागत्य हविः स्वीकरोषीत्यर्थः। कस्मादिदमुच्यते। यद्यस्मात्कारणात् हे वज्रिन् वज्रयुक्तेंद्र शत्रो हिंसकाञ्छत्रून् हंतवे हंतुं वृषा वर्षिता सन् कामानां चिकेतसि। अवबुध्यसे॥ कित ज्ञाने। जौहोत्यादिकः। लेट्यडागमः। नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यत्र छंदसि बहुलमिति वचनाल्लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥ तस्माद्ब्रूमः। हे इंद्र मे मम मन्म मननीयं स्तोत्रमाश्रुधि। सर्वतः शृणु। कीदृशस्य मे। वेधसो मेधाविनः। नवीयसो नवतरस्य। दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वान्नवीयस्त्वं। पुनर्विशेष्यते। नवीयसोऽतिशयेन नवनवतः। असाधारणस्तुतिमतः। अत्र यजमानविशेषणैस्तत्कर्तृकं स्तोत्रमेव विशिष्टं भवति॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वं तमिंद्र वावृधानो अस्मयुरमित्रयंतं तुविजात मर्त्य

वज्रेण शूर मर्त्यं ।

जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामन्नप भूतु दुर्मतिर्विश्वाप भूतु दुर्मतिः ॥ ७

त्वं । तं । इंद्र । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमित्रऽयंतं ।

तुविऽजात । मर्त्यं । वज्रेण । शूर । मर्त्यं ॥

जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवःऽतमः ।

रिष्टं । न । यामन् । अप । भूतु । दुःऽमतिः ।

विश्वा । अप । भूतु । दुःऽमति ॥ ७

हे इंद्र तुविजात । अस्मत्स्तुत्या बहुभावमापन्न शूर विक्रांत त्वं ववृधानोऽत्यर्थं वर्धमानोऽस्मयुरस्मान् त्वद्भक्ता-न्कामयमानस्त्वममित्रयंतमस्मासु शत्रुत्वमाचरंतं मर्त्यं मरणस्वभावं वज्रेण जहि ॥ हंतेर्ज इति जादेशः । तस्या-सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ तमित्युक्तं । कमित्याह । यो मर्त्यो नोऽस्माकमघायति । अघं पापं दुःखं वेच्छति । तं जहि । अश्वाघस्यादित्यात्वं ॥ किंच हे सुश्र-वस्तम अतिशयेन शोभनश्रवणास्त्वं शृणुष्व । श्रावयास्मद्वाक्यं । कीदृशं तदिति तदुच्यते । हे इंद्र त्वत्प्रसादात् दुर्मतिरस्म-ज्जिघांसाविषया दुष्टा बुद्धिरपभूतु । अपगता भवतु ॥ छांदसः

धातो लुङ्। भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः॥ न केवलं हिंसा-रूपा अपि तु विश्वा सर्वापि क्रोधपरिवादादिरूपापभूतु। तत्र दृष्टांतः। यामन् यामन्यध्वनि रिष्टं न। अध्वनः अमेण ध्वंसितं परिश्रांतं यथा दुर्मतिश्चौरादिविषया बाधते तद्वद-स्मान्बाधमाना दुर्मतिरपगच्छतु। यद्वा यामनि मार्गे यज्ञा-दिरूपे रिष्टमसुरकृतं हिंसादिरूपं विघ्नं परिहरसि। तद्वत्॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे विंश वर्गः॥

त्वया वयमिति षड्चं षष्ठं सूक्तं। पारुच्छेपमात्यष्टमैंद्रं। ध्रुवंतमित्ययमैंद्रापार्वतोऽर्धर्चः। त्वया वयं षड्ध्रुवंतमैंद्रापार्व-तोऽर्धर्चं इत्यनुक्रमणिका॥ विनियोगो लैंगिकः॥

तत्र त्वया वयमित्येषा प्रथमा॥

त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इंद्रत्वोताः सासह्याम

पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः।

नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते।

अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयंतो भरे कृतं॥ १

त्वया। वयं। मघऽवन्। पूर्व्ये। धने। इंद्रत्वाऽऊताः।

ससह्याम। पृतन्यतः। वनुयाम। वनुष्यतः॥

नेदिष्ठे। अस्मिन्। अहनि। अधि। वोच। नु।

सुन्वते। अस्मिन्। यज्ञे। वि। चयेम। भरे।

कृतं। वाजऽयंतः। भरे। कृतं॥ १

हे मघवन् । मघः सौख्यं । तद्वन्निंद्र त्वया साधनेन युक्ता वयं । अत एवेंद्रत्वोता अतिप्रबलेनेंद्रेण त्वया रक्षिताः संत ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वादेशः । छांदसमात्वं ॥ पृतन्यतः पृतनामात्मान इच्छतः प्रबलसेनायुक्तांच्छत्रून् ससह्याम । अभिभवेम । तथा वनुष्यतोऽस्मत्प्रहारायागच्छतः शत्रून्वनुयाम । तेषामागमनात्पूर्वमेव वयं संभजेम । किंच । पूर्व्ये धनेऽस्मिन्यज्ञे नेदिष्ठेऽत्यंतसंनिहितेऽस्मिन्नहन्यभिषयुक्तेऽद्यतनेऽहनि सुन्वते यजमानाय तदर्थमधिवोच । तं हविःप्रदं यजमानं यज्ञं वा नु क्षिप्रमधिकं ब्रूहि ॥ लोठि व्यत्ययेनाङ् वच उम् ॥ किंच हे इंद्र वयं यजमाना भरे संग्रामे कृतं जयस्य कर्तारं त्वामुद्दिश्य तज्जयार्थं वाजयंतो हविर्लक्षणान्नमुपाचरंतो विचयेम । स्तोत्रादिकं हविरादिकं वा विचिनुयाम ॥ चिनोतेर्व्यत्ययेन शप् ॥ पुनः कीदृशं त्वां । भरे देवानां संग्रामेऽसुरजये देवानां सम्यक् भरणे वा कृतं कर्तारं ॥ भर इति संग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा । नि० ४, २४, । इति यास्कः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्मन्युषर्बुधः स्वस्मिन्नंजसि

क्राणस्य स्वस्मिन्नंजसि ।

अहन्निंद्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः ।

अस्मत्रा ते सध्र्यक् संतु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥ २

स्वः॑ऽजेषे। भरे॑। आ॒प्रस्य॑। वक्म॑नि। उ॒षः॒ऽबुधः॑।

स्वस्मि॑न्। अंज॑सि। का॒णस्य॑। स्वस्मि॑न्। अंज॑सि॥

अह॑न्। इंद्रः॑। यथा॑। वि॒दे। शी॒र्ष्णाऽशी॑र्ष्णा।

उ॒प॒ऽवाच्यः॑। अ॒स्मऽत्रा। ते॒। स॒ध्र्य॑क्। सं॒तु।

रा॒तयः॑। भ॒द्राः। भ॒द्रस्य॑। रा॒तयः॑॥ २

अयमिंद्रः स्वर्जेषे स्वर्गगमनसाधने भरे संग्रामे। युद्धे अभिमुखेन हतस्य स्वर्गो द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडल-भेदिनावित्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः। आप्रस्यापनशीलस्य शत्रु-वधायेतस्ततो व्याप्तस्य॥ औणादिको रः॥ शूरस्य वक्मनि मार्गभूते स्वस्मिन् स्वभूतेऽजस्यभिव्यक्तिमति कपटादिर-हिते। पुनः स एव विशेष्यते। स्वस्मिन्नंजसि स्वकीयेऽजसि सुखे। महति संग्रामे। यद्वा स्वस्मिन्नंजसि शत्रौ स्वयमेवा-प्रच्छन्नत्वेनागते सत्यहन्। शत्रून् हिनस्ति। कस्य संग्राम इति तदुच्यते। आप्रस्यापनशीलस्य आ समंतादिंद्रस्य प्रीणयितुर्वा। उषर्बुध उषःकालेऽनुष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य। काणस्य यागं कुर्वाणस्य॥ करोतेः शतरि छांदसः शपो लुक्। अस्य यजमानस्य शत्रूनहन्। हिनस्ति। अतः कारणादयमिंद्रः शीर्ष्णा शीर्ष्णोपवाच्यः। सर्वैः शिरसा प्रणम्यः स्तुत्यः॥ शार्ष्णश्छंदसीत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्ते-रुदात्तत्वं। नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावः। तत्र दृष्टांतः। यथा विदे सर्वज्ञाय शिरसा प्रणतिः क्रियते स्तूयते च

तथैनमित्यर्थः। यद्वा यथा विदे। येन प्रकारेण हंतव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि॥ वेत्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं। पुरुषव्यत्ययः। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः॥ अथवा यथा विदे। यं यं विंदसे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि। अतः कारणात्स्तुत्य इत्यर्थः॥ अस्मिन्पक्षे छांदसो विकरणस्य लुक्। पूर्ववत्तलोपः॥ किंच हे इंद्र ते रातयस्तव संबंधीनि धनानि दानान्यस्मत्वास्मास्वेव सध्र्यक् सहैकोद्योगेन संतु। भवंतु॥ सहपूर्वादंचतेऋत्विगित्यादिना क्विन्। सहस्य सध्रिरिति सध्रादेशः। अद्रिसध्र्योरंतोदात्तनिपातनं कृतस्वरनिवृत्त्यर्थमिति स चांतोदात्तः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः॥ किंच भद्रस्य स्तुत्यस्य रातयोऽस्मासु दत्तानि दानानि भद्रा अतिस्थिराणि संतु॥

॥ अथ तृतीया ॥

तत्तु प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्वनं यस्मिन्यज्ञे वारमकृण्वत

क्षयंमृतस्य वारसि क्षयं।

वि तद्वोचेरध द्वितांतः पश्यंति रश्मिभिः।

स घा विदे अन्विंद्रो गवेषणो बंधुक्षिद्भ्यो गवेषणः॥ ३

तत्। तु। प्रयः। प्रत्नऽथा। ते। शुशुक्वनं। यस्मिन्।

यज्ञे। वारं। अकृण्वत। क्षयं। ऋतस्य। वाः।

असि। क्षयं॥

भि । तत् । वोचेः । अध । द्विता । अंतरिति ।
पश्यंति । रश्मिऽभिः । सः । घ । विदे । अनु ।
इंद्रः । गोऽएषणः । बंधुक्षित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ २

हे इंद्र तत्तु खलु प्रसिद्धं प्रयो हविर्लक्षणमन्नं शुष्मकन-माज्यादिसंयोगेन भृष्टं दीप्तं ॥ शुचेर्दीप्तिकर्मणः एतद्रूपं ॥ ते तव स्वभूतं प्रत्नया ते तव स्वं भवति । तथाद्यतनमपि । सर्वदा त्वामेव यजंत इति भावः ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेत्यादिनेवार्थे थाल् । लित्स्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । यन्ने यागे यस्मिन् हविषि दातव्ये सति वारं वरणीयं क्षयं स्थानं वेदिलक्षणमक्षण्वत । कुर्वंत्यृत्विजः । कस्तव विशेष इति चेत् उच्यते । ऋतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य वारस्मि क्षयं । निवासस्थानं संभक्तोऽसि । यद्वा । ऋतमित्युदकनाम । तस्य क्षयं स्थानं प्राप्तोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः । अथवा । ऋत-स्यादित्यस्य क्षयं स्थानं द्युलोकाख्यं वारसि । यजमानं गमयितासि । तत्तादृशं वक्ष्यमाणं कर्म विवोचेः । विब्रूहि । अध अतः कारणात् द्वितांतर्हि त्वोपेतयोर्द्यावापृथिव्योर्म-ध्येऽंतरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यंति । मेघं निर्भिद्य रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यंति । अस्मद्दत्तं हविरादित्यं प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जन-यसीत्येतत्सर्वेद्रष्यत इत्यर्थः । इदानीं परोक्षतया स्तौति । स घ स खल्विंद्रो गवेषण उदकस्यान्वेषणशीलः । तथा बंधुक्षिद्भ्यो हविःप्रदानादिना बंधुभावं प्राप्तवद्भ्यो

यजमानेभ्यो गवेषणो गवां प्रस्थितानामेषणकर्ता ॥ इषेर्बा- हुलकात्कर्तरि ल्युट् । यद्वा गवेष मार्गणे । पूर्ववत् ल्युट् ॥ यजमानफलस्य मार्गयितेत्यर्थः । अनु उक्तनाम एव कर्ता सन् विदे । विंदते । उदकप्राप्तिप्रकाशं जानाति ॥

अथ चतुर्थी ॥

नू गृणानो गिरो गृणाना गौरुरुर्गव्यमौर्वं वृत्रघ्नं वज्रमिंद्र शिक्षन्नपः वज्रं ।

ऐभ्यः समान्या दिशास्मभ्यं जेषि योत्सि च सुन्वद्भ्यो रंधया कं चिदव्रतं हृणायंतं चिदव्रतं ॥ ४

नु । इत्था । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यं । यत् । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अपः । व्रजं । इंद्र ॥ शिक्षन् । अपः । व्रजं ॥

आ । एभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यं । जेषि ॥ योत्सि । च । सुन्वत्ऽभ्यः । रंधय । कं । चित् ॥ अव्रतं । हृणायंतं । चित् । अव्रतं ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते तव संबंधि कर्मेत्थं इत्थमुक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा नु क्षिप्रं प्रवाच्यं सर्वैः स्तोतव्यं ॥ तद्वदिदानींतनमपि स्तुत्यं ॥ नू इत्यस्यैतेषा ऋचादित्वाद- क्तिभावः ॥ कीदृशं तदिति तदुच्यते । यत्त्वमंगिरोभ्य

उत्तानोतोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यस्तेषामर्थाय व्रजमंतरिक्षे गच्छंतं मेघमपावृणोः। अपहृतवानसि। मेघमुद्घाट्य वृष्टिमुत्पादितवानसि॥ व्रज इति मेघनाम व्रजो वराह इति तन्नामसु पाठात्॥ किंच हे इंद्र व्रजं गवां समूहमयदृश्यो ऽपहृत्य तेभ्य एवांगिरोभ्यः ग्रिहन् वितरन् रक्षितवानसि॥ यद्वा पणिभिरपहृतं बिले स्थितं गवां व्रजमपहर्तुमपावृणोः॥ अपहृतद्वारमकरोः। किंच हे इंद्र एभ्य उतेभ्य ऋषिभ्यः सभान्या दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्वद स्मभ्यमपि जेषि। धनं संग्रामं वा जय। तदर्थं योत्सि। युध्यस्व च॥ छांदसो विकरणस्य लुक्। व्यत्ययेन परस्मैपदं॥ किंच त्वं सुन्वद्भ्यस्त्वदर्थमभिषवं कुर्वद्भ्योऽस्मभ्यं कंचिदव्रतं सर्वमप्ययज्वानं यागविरोधिनं रंधय। बाधय। मदधीनं कुर्वित्यर्थः। न केवलमयज्वानं किंतु हृणायंतं चिदव्रतं॥ चिदित्यवकुत्सिते॥ अस्मासु रोषं कुर्वंतं तमेव यष्टारं स्वयं रोषवंतं वा। यद्वा हृणायंतं चित् रोषं कुर्वंतमप्यव्रतमकर्माणं पुनर्दमनासमर्थं कुर्वन् रंधय॥ हृणीङ् रोषे कंड्वादिः। व्यत्ययेनाकारः॥

॥ अथ पंचमी ॥

सं यज्जनान् क्रतुभिः शूर ईक्षयद्धने हिते तरुषंत श्रवस्यवः प्रयक्षंत श्रवस्यवः।
तस्मा आयुः प्रजावदिद्बाधे अर्चंत्योजसा।
इंद्रं ओक्यं दिधिषंत धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः॥ ५॥

सं । यत् । जनान् । क्रतुऽभिः । शूरः । ईक्षयंत् ।

धने । हिते । तरुषंत । श्रवस्यवः । प्र । यक्षंत ॥

श्रवस्यवः ॥

तस्मै । आयुः । प्रजाऽवत् । इत् । बाधे । अर्चंति ।

ओजसा । इंद्रे । ओक्यं । दिधिषंत । धीतयः ।

देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५

यत् य इंद्रः शूरो विक्रांतः सन् जनान् सर्वान्प्राणिनः क्रतुभिः प्रज्ञाभिः समीक्षयत् । सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अंतर्यामिरूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । यद्वा क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतदुःकृतरूपैर्निमित्तभूतैस्तत्तत्फलैर्योजयति । एवं प्रेरयति सति श्रवस्यवोऽन्नमिच्छंतो यजमाना धने गवादिरूपे हितेऽभिमते सति । यद्वा हिते धनेऽभिप्रेते सति तरुषंत । हिंसंति शत्रून् ॥ तरुष्यतिर्वधकर्मा । छांदसे लुङि व्यत्ययेन च्लेरङ् । तरतेर्वा लङ्युकारसिप्शपस्त्रयो विकरणाः ॥ तरंतीत्यर्थः । अतः कारणात् श्रवस्यवोऽन्नं हविर्लक्षणमिंद्रायात्मने चेच्छंतः संतः प्रयक्षंतः । प्रकर्षेण यजंते ॥ छांदसे लुङि व्यत्ययेन क्सः ॥ किंच तस्मा इत् तस्मै प्रसिद्धायेंद्रायैवायुर्हविर्लक्षणमन्नं प्रजावत् पुत्रादिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयत इत्यर्थः । किंच यजमाना ओजसा स्वकीयेन बलेन युक्ता बाधे शत्रूणां बाधने निमित्तभूते सति बाधितुं वा । कृत्यार्थे तवैकेनकेन्यत्वन इति केन्प्रत्ययः ॥ अर्चंति पूजयंति । यद्वा तस्मा इत् यज-

श्नाजायैव बाधे बले निमित्तभूते सति ॥ बाधं इति बलनाम बाधस्तविषीति तन्नामसु पाठात् ॥ प्रजावत् पुत्राद्युपेतमायु रन्नं लब्ध्वा ओजसा बलेन युक्ता अर्चंति। इंद्रं पूजयंति ऋत्विज इति शेषः। किंच वीतयः कर्मवंतो यजमाना इंद्र इंद्रसमीपे ॥ गंगायां घोष इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते ॥ इंद्रस्योक इत्यर्थः। तत्रौक्यमोको निवासस्थानं ॥ स्वार्थे यत् ॥ दिधिषंत। धारयंति ॥ धिष शब्दे। अत्र धारणार्थः। जौहोत्यादिकः। व्यत्ययेनांतादेशः ॥ त एव पुनर्विशेष्यंते। वीतयः स्वर्गसाधनकर्मवंतः संतो देवा अच्छा न देवानाभि-मुख्येन प्राप्तुमिवौक्यं दिधिषंतेत्यन्वयः ॥

अविवाक्येऽहनि मानसग्रहभक्षणानंतरं नक्षत्रेषु दृश्य-मानेष्वध्वर्युप्रमुखाः सर्वे युवं तमित्येतां जपेयुः। गार्हपत्ये जुह्वतीति खंडे सूत्रितं। युवं तमिंद्रापर्वता पुरोयुधेति जपंतः। आ॰ ८, १३, । इति ॥

सैषा षष्ठी ॥

युवं तमिंद्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप

तंतमिद्धतं वज्रेण तंतमिद्धतं।

दूरे चत्ताय छंत्सद्गहनं यदिनक्षत्।

अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥ ६

युवं। तं। इंद्रापर्वता। पुरःऽयुधा। यः। नः। पृतन्यात्।

अप। तंऽतं। इत्। हतं। वज्रेण। तंऽतं। इत्। हतं ॥

दूरे । चत्ताय । छंत्सत् । गहनं । यत् । इनंक्षत् ॥

अस्माकं । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा ।

दर्षीष्ट । विश्वतः ॥ ६

हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्वयान्मेघः । तदभिमानी देवः । तौ युवं युवां पुरोयुधा संग्रामे पुरतो योद्धारौ नोऽस्माकं यः शत्रुः पृतन्यात् अस्मान् हंतुं पृतनामात्मन इच्छति तं तमित् सर्वमपि शत्रुमपहतं । नाशयतं ॥ हंतेर्लोट्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । तं तमित् सर्वमपि शत्रुं हंतुं वज्रेण साधनेन प्राप्नुतं । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । यत् यो वज्रः ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ दूरे चत्तायात्यंतदूरदेशे गताय ॥ चातयतेर्वा नाशकर्मणः ॥ नष्टायादर्शनमापन्नायेत्यर्थः ॥ ग्रसितस्कभितेत्यादौ निपातनादिडभावः ॥ तादृशं शत्रुं छंत्सत् । छंदयति कामयते हंतुं ॥ छंदतेः कांतिकर्मणो रूपं रूप ॥ किंच गहनं दुरवगाहं स्थानमतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वेनक्षत् व्याप्नोति ॥ नक्ष गतौ । छांदस इकारोपजनः । इनक्षतिर्वा प्रकृत्यंतरं ॥ इदानीमिंद्र एव स्तूयते । हे शूर शौर्योपेतेंद्रास्माकं विरोधिनः शत्रून् विश्वतो विश्वान् ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिल् ॥ परि परितो विश्वतो विश्वैरुपायैर्दर्षीष्ट । दारयसि । किंच । दर्मा शत्रूणां दारकः ॥ दारयतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । णिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मनिन उदात्तत्वं । ह्रस्वश्छांदसः । यद्वा दृ भये । घटादित्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥ तव पूर्वोक्तो

वज्रो विश्वतः सर्वान् शत्रून् सर्वैरुपायैर्वा दर्षीष्ट । दारयतु । यद्वा दर्मा शत्रूणां दारक इंद्रो दर्षीष्ट । कार्त्स्न्येन दारयतु शत्रून् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे एकोनविंशो वर्गः ॥

उभे पुनामीति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं पारुच्छेपमैंद्रं । आद्या त्रिष्टुप् । अभिवर्ग्येत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । पिशंगभृष्टिमित्येषा गायत्री । अवर्मह इत्येषा धृतिः । वनोति हीत्यनभिधानादत्यष्टिः । अत्रानुक्रमणिका । उभे सप्ताद्या त्रिष्टुप् तिस्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिरिति ॥ अस्य सूक्तस्य विनियोगमाह शौनकः ॥ उभे पुनामीति पुरा रिपुघ्नास्तु प्रकीर्तिताः । ता जपन् प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्समश्नुते । ता जपन् हंति रक्षांसि सपत्नांश्च नियच्छति । ऋग्वि० १. २५. ॥

॥ अथ प्रथमा ॥

उभे पुनामि रोदसी ऋतेन द्रुहो दहामि सं

महीरनिंद्राः ।

अभिव्लग्य यत्र हता अमित्रा वैलस्थानं परि तृळ्हा

अशेरन् ॥ १

उभे इति । पुनामि । रोदसी इति । ऋतेन । द्रुहः ।

दहामि । सं । महीः । अनिंद्राः ।

अभिऽव्लग्य । यत्र । हताः । अमित्राः । वैलऽस्थानं ।

परि । तृळ्हाः । अशेरन् ॥ १

हे इंद्र ऋतेन त्वदुद्देश्येन यज्ञेन बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुनामि। लोकद्वयं हिंसकानां तवायष्टृणां वा पगमनेन पावयामि । किंच भूलोकेऽनिंद्रा इंद्रविरहितानामाश्रयभूता महीरुर्वीः । अत एव द्रुहो द्रोग्धॄणामाधारभूतत्वात्तद्वयमपि द्रोग्धॄः संदहामि। संभूयैकहेलया दहामि। पुनस्ता एव विशेष्यंते । यत्र यासु भूमिष्वसिताः शत्रवोऽभिव्रज्याभितो गत्वा हताः सर्वतः प्राप्ता अस्माभिर्घातिता वा ॥ व्रपतिर्गतिकर्मा । छांदसो धातुः ॥ ते सर्वे परि तृळ्हा हिंसिताः ॥ तृह हिंसार्थः । उदित्त्वाद्यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ॥ हिंसिताः संतोऽशेरन् । शयनं प्राप्ताः ॥ शेतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं । शीङो रुट् । पा० ७. १. ६. । शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ वैलस्थानं ॥ विलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः श्मशानवचनः । अतोऽयमपि श्मशानवाची । अथवा विलसंबंधिस्थानं नागलोकः । तत्र वाशेरन् । यद्वा विल क्षेप इति धातुः । घनर्थे कः । स्वार्थिकोऽण् । तत्र शवाः क्षिप्यंत इति वैलस्थानं श्मशानं ॥ तत्र त्वया हता भूमिं श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते । तान्दहामीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभिव्लग्या चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनां ।

छिंधि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥ २

अभिऽव्लग्य । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनां ।

छिंधि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २

अद्रिवो वैरिणां भक्षक यद्वाद्रैर्मेघस्याहर्तरिंद्र त्वं यातुमतीनां हिंसावतीनां सेनानां। यद्वा यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि तद्वतीनां। अथवा यातवो रक्षांसि तद्वतीनां सेनानां। कर्मणि षष्ठी॥ यातूनां सेनाः। शीर्षा शीर्षाण्यभिवृग्या चित् अभितः प्राप्य छिंधि। चूर्णय। यद्वा तासां संबंधीनि रथादीनि छिंधि। केन साधनेनेति तदुच्यते। वटूरिणा पदा। वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन त्वदीयपादेन। अतिविस्तृतेनेत्यर्थः। यद्वा वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः संबंधिना पादेन। ऐरावतपादेनेत्यर्थः। न केवलेन येन केन पादेनेत्याह महावटूरिणा पदा महावेष्टनवता स्वीयेनैरावतसंबंधिना वा पादेन छिंधि। चूर्णय॥ वट वेष्टने। खर्जिपिज्यादिभ्य ऊरोलचावित्यूरच्प्रत्ययः। अत ऊणिठनावितीनिः॥

॥ अथ तृतीया॥

अवासां मघवन् जहि शर्धो यातुमतीनां।

वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके॥ ३

अव। आसां। मघऽवन्। जहि। शर्धः। यातुऽमतीनां।

वैलऽस्थानके। अर्मके। महाऽवैलस्थे। अर्मके॥ ३

हे इंद्र मघवन् धनवन् आसां यातुमतीनां। यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि। तद्वतीनां यातुधानवतां वा सेनानां शर्धो बलमवजहि। चूर्णय। तथा कृत्वा चार्मके कुत्सिते शत्रैरणीये वैलस्थानके कुत्सिते पूर्वोक्तलक्षणे श्मशाने

स्थापयेति शेषः। यद्वा वैलस्थानके बिलसंबंधिनि कुत्सिते स्थानेऽंधकारात्वतेऽधोलोके स्थापयेति शेषः। ननु यत्र क्वचितच्छ्रद्रेनेत्याह। महावैलस्थे सर्वैर्गंतव्ये महाश्मशाने नागलोके वा। पुनः कीदृशे। अर्भके। कुत्सिते गतासुभिरत्यायै॥

॥ अथ चतुर्थी॥

यासां तिस्रः पंचाशतोऽभिव्लंगैरपावपः।

तत्सु ते मनायति तकत्सु ते मनायति॥ ४

यासां। तिस्रः। पंचाशतः। अभिऽव्लंगैः। अपाऽअवपः।

तत्। सु। ते। मनायति। तकत्। सु। ते।

मनायति॥ ४

हे इंद्र यासां पूर्वमंत्रोक्तलक्षणानां सेनानां तिस्रः पंचाशतः त्रिगुणितपंचाशत्संख्यां सार्द्धशतमभिव्लंगैरभिगमनैः। व्लंगतिर्गतिकर्मेत्युक्तं॥ अभिगम्यापावपः। नाशितवानसि। हे इंद्रतत्ताहृशं सेनावधादिरूपं कर्म सु मनायति। सुष्ठु संभावयतीत्यर्थः। किंच हे इंद्र ते तवाध्यर्द्धशतशत्सेनाजयरूपं महदपि तकदिति सु मनायति। अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते॥

अथ पंचमी।

पिशंगभृष्टिमंभृणं पिशाचिमिंद्र सं मृण।

सर्वं रक्षो नि बर्हय॥ ५

पिशंगऽभृष्टिं। अंभृणं। पिशाचिं। इंद्र। सं। मृण।
सर्वं। रक्षः। नि। बर्हय॥ ५

हे इंद्र पिशंगभृष्टिमीषद्रक्तवर्णं। अंभृणमतिभयंकरं शब्दायमानं॥ भृण शब्दे। यङ्लुगंतात्पचाद्यचि छांदसो यलोपश्च॥ यद्वा महांतमतिप्रवृद्धमित्यर्थः॥ अंभृण इति महन्नाम अंभृणो माहिन इति तत्र पाठात्॥ उक्तविधिं पिशाचिं पिशाचविशेषं। जरामित्येके। संमृण। सम्यक् हिंसय। न केवलं तमेकं किंतु सर्वं रक्षो रक्षणनिमित्तभूतं राक्षसादिकं निबर्हय। निषूदय॥ बृह हिंसायां चौरादिकः॥ नामय॥ वधकर्मैतत् नितोशयति निबर्हयतीति तत्रोक्तत्वात्॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र ऐंद्रतृचस्यावर्मह इंद्रेत्यादिके प्रथमाद्वितीये। षष्ठस्येति खंडे सूत्रितं। अवर्मह इंद्र वृषन्निंद्र। आ० ८, १,। इति॥

सैषा षष्ठी॥

अवर्मह इंद्र दादृहि श्रुधी नः शुशोच हि द्यौः क्षा न
भीषाँ अद्रिवो घृणान्न भीषाँ अद्रिवः॥
शुष्मिंतमो हि शुष्मिभिर्वधैरुग्रेभिरीयसे।
अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभिस्त्रिसप्तैः शूर
सत्वभिः॥ ६

अवः। मह्रः। इंद्र। दृहि। श्रुधि। नः। शुशोचं।
हि। द्यौः। क्षाः। न। भीषा। अद्रिऽवः। घृणात्।
न। भीषा। अद्रिऽवः॥

शुष्मिन्ऽतंमः। हि। शुष्मिऽभिः। वधैः। उग्रेभिः।
ईयसे। अपुरुषऽघ्नः। अप्रतिऽइत। शूर। सत्वंऽभिः।
त्रिऽसप्तैः। शूर। सत्वंऽभिः॥ ६

हे इंद्र मह्नो महतो मेघस्य॥ कर्मणि षष्ठी॥ महांतं जलधारिणं मेघं महांतं वृत्रं वावरवस्तादवाङ्मुखं॥ पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययोऽवादेशश्च। अम्नरूधरवरित्युभयथा छंदसि। पा॰ ८.२.७०.। इति रेफः॥ दृहि। विदारय। किंच नोऽस्मद्वाक्यं श्रुधि। शृणु। हे अद्रिवः। अद्रिर्मेघः। तद्वन्निंद्र हि यस्मात्कारणात् द्यौर्द्युलोक आश्रयभूतः शुशोच शोचति वृष्ट्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः। तत्र दृष्टांतः। क्षा न॥ क्षेति भूनाम। क्षायंति निवसंत्यस्यामिति क्षाः। क्षि जि षि क्षये। अधिकरणे क्विप्॥ क्षा न सर्वनिवासाश्रयभूमिरिव। सा यथा भीषा वृष्ट्यभावात्सस्यादिशोकभीत्या शोचति तद्वत्। लोकद्वयमपि वृष्ट्यभावेन शोचतीत्यर्थः। असुरपक्षं लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुमसहमाने द्यावापृथिव्यौ शोचत इत्यर्थः। तस्मात् श्रुधीति पूर्वत्रान्वयः। भीतौ दृष्टांतः। हे अद्रिवः शत्रूणां

श्चंत्वंक। यद्वाद्विवंचः। तेन तद्वन् हे इंद्र ष्टथाद्वीषा न। दीप्तादग्नेर्मूर्तितरात् त्वष्टुर्भीत्येव। त्वष्टुर्भीत्या पूर्वं यथा द्यावापृथिव्यौ श्रोचतस्तद्वत्। अत्रेतिहासमाहुः। पूर्वं जगति महांधकारेणावृते सति देवा विचिंत्याग्निं प्रार्थितवंतः। स चत्वष्टुरूपेण द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्तमो विदस्यन्नुदपद्यत। तं दृष्ट्वा द्यावापृथिव्यौ विभ्यतुरिति। सचोभे त्वष्टुर्विभ्यतुरित्यादिश्रुतितोऽवगंतव्यः। यद्वा घ्णः केवलोऽग्निः। तस्माद्यथा बिभीतस्तद्वत्। सा च भीतिररेजेतां रोदसी इत्यादिश्रुतितोऽवगंतव्या। तादृग्भीतिं दृष्टप्रदानेन परिहरेत्यर्थः। हे इंद्र त्वं शुष्मिभिर्बलैः। शुष्मं तमो हि। अतिशयेन बलवान् खलु। अतः कारणादुग्रेभिरुग्रैरतिक्रूरैर्वधैस्तदुपायैः सहितस्त्वमीयसे। शत्रून् मेघान्वा गच्छसि॥ इण् गतौ। दैवादिकत्वात् श्यन्॥ यद्वा शुष्मिभिर्वधैरिति संबंधः। हे शूर विक्रांत सत्वभिरप्रतीत। अवसन्नै रक्षः-प्रभृतिभिरप्रतिगत युद्धे शत्रुभिरनाक्रांत। यद्वा सत्वभिः प्राणिभिरसंस्कृतमनस्कैरनधिगत। अपुरुषघ्नः पौरुषोपेतानां यजनसमर्थानामहननस्त्वं। त्रिसप्तैः सत्वभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्वभिरनुचरैरुपेतः सन् ईयस इत्यन्वयः॥

प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्ताद्वनोति हीत्येषा प्रक्षेपणीया। तत्रैव खंडे सूत्रितं। वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसो मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या। आ० ८, १, । इति॥

तामेतां सप्तमीमृचमाह ॥

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा

यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।

सुन्वान इत्सिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।

सुन्वानायेंद्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवं ॥ ७

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयं । परीणसः । सुन्वानः ।

हि । स्म । यजति । अव । द्विषः । देवानां ।

अव । द्विषः ॥

सुन्वानः । इत् । सिसासति । सहस्रा । वाजी ।

अवृतः । सुन्वानाय । इंद्रः । ददाति । आऽभुवं ।

रयिं । ददाति । आऽभुवं ॥ ७

हे इंद्र सुन्वन् त्वामुद्दिश्याभिषवं कुर्वन्यजमानः क्षयं सर्वैर्वस्तव्यं गंतव्यं वा गृहं वनोति । हि । त्वत्प्रसादात्सं-भजते । हिः प्रसिद्ध्यर्थः । किंच सुन्वानो हि सोमयागं कुर्वाण एव परीणसः परितो नद्धान् संबद्धान् द्विषो द्वेष्टॄन-वयजति । नाशयति । न केवलं यागद्वेषिणः देवानां द्विषोऽ-प्यवजयति । किंच सुन्वान इत् अभिषवोपलक्षितं यागं कुर्वाणो हे इंद्र त्वत्प्रसादाद्वाजी वाजवान् अन्नवान् अवृतः परैरनाक्रांतः सन् सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि गवादि-धनानि सिषासति । साधयितुं संभक्तुमिच्छति ॥ सनेः

सनि संनोवंतर्धेति विकल्पनादिडभावे जनसनखनेत्यात्वं ॥ केनेदं लभ्यत इति तत्राह । सुन्वानायेंद्रमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वाणाय यजमानायें वायमिंद्र आभुवं समंताद्भवनशीलं तथाभुवं पुनर्भवनशीलमतिसद्धं रयिं गवादिरूपं धनं ददाति । प्रय च्छति । तस्मात्सुन्वानः सिषासतीत्यर्थः ९

॥ इति द्वितीय स्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडल एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

विंशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र त्वा जुव इति षड़ृचं प्रथमं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं । त्वं नो वायवित्यंत्याष्टिस्त्वतुः-षष्टयत्वरा । वायव्यं त्वित्युच्यमानत्वादिदमुत्तरं च वायु-देवत्यं । अतानुक्रमणिका । आ त्वा षड़ायव्यं त्वंत्याष्टि-रिति । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयो वायो वहंत्विह

पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।

ऊर्ध्वा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।

नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मखस्य दावने ॥ १

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः ।

वायो इति । वहंतु । इह । पूर्वऽपीतये । सोमस्य ।

पूर्वऽपीतये ॥

ऊर्द्धी । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।

नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने ।

वायो इति । मखस्य । दावने ॥ १

हे वायो त्वा त्वां जुवो गमनशीला इरज्याणाः शीघ्र-गामिनो बलवंतो वा सामर्थ्यान्नियुत्संज्ञका अश्वाः ॥ रहि गतौ । लिटः कानच् । छांदसोऽनुनासिकलोपः ॥ इहाग्नि-न्यज्ञे वहंतु । प्रापयंतु । किमर्थं । पूर्वपीतये । पूर्वपानाय । पुनः किमर्थं । पूर्वपीतये । इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय ॥ मन्वृषादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । किंच हे वायो ते तव संबंधि मनोऽनु सूनृता प्रियसत्यात्मिका स्तुतिरूपास्मदीया वाक् तिष्ठतु । आश्रित्य सर्वदा वर्ततां । हर्षयत्वित्यर्थः ॥ सूनृतेति वाङ्नाम सूनृता ब्रह्मेति तन्नामसूक्तत्वात् । ऊर्द्धीनता तथा जानती तव गुणान्विशेषेणावगच्छंती । सोमपानार्थं स्तुतयें च हे वायो मखस्य यज्ञस्य दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय । पुनः किमर्थं । दावने । अस्मभ्यमभिमत-दानाय ॥ उभयत्र ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेणौणादिको वनिः । छांदस उपधालोपः ॥ नियुत्वता रथेन नियुद्भिर्युक्तेन रथेनायाहि । आगच्छ ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मंदंतु त्वा मंदिनो वायविंदवोऽस्मत्क्राणासः सुकृता

अभिद्यवो गोभिः क्राणा अभिद्यवः ॥

अह् त्राणा दुरध्यै दक्षं सचंत ऊतयः।

सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ईं धियः॥ २

मंदंतु। त्वा। मंदिनः। वायो इति। इंदवः। अस्मत्।

आणासः। सुऽकृताः। अभिऽद्यवः। गोभिः।

आणाः। अभिऽद्यवः॥

यत्। ह। आणाः। दुरध्यै। दक्षं। सचंते। ऊतयः।

सध्रीचीनाः। निऽयुतः। दावनं। धियः। उप।

ब्रुवते। ईं। धियः॥ २

हे वायो त्वा त्वामस्मदस्माकं संबंधिन इंदवः क्लेदयितारः सोमा मंदंतु। मादयंतु॥ व्यत्ययेन परस्मैपदं॥ कीदृशाः सोमाः। मंदिनो मादयितारः त्राणासः कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृता अभिषवदशापवित्रशोधनग्रहणादिभिः सुष्ठु कृताः। अभिद्यवोऽभितो द्योतयंतो गोभिर्वाग्भिर्मंत्र-रूपाभिः त्राणाः क्रियमाणा हूयमानाः। यद्वा गोभिर्गव्य-भिराहवनीयं प्रत्यानेतृभिः त्राणा हूयमानाः॥ करोतेः शानच्। छांदसः शपो लुक्॥ तथाभिद्यवोऽभिगंतारः। हे वायो यत् यस्मात्कारणात्। हशब्दः प्रसिद्धौ। दक्षमस्म-द्यागदेशं प्रति गंतुमुत्साहवंतं समर्थयितारमीं त्वां नियुत एतत्संज्ञकास्त्वदश्वा दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियः कर्माण्युद्दिश्य सचंते। त्वां संगच्छंते यागदेशं वा।

किमर्थं । दुरध्यै । प्रापयितुं परिचरितुं वा । दुर गतौ । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । ऋस्वश्छांदसः । दुरध्यतिः परिचरणकर्मा । दुरध्यति विधेमेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कीदृश्यास्ताः । कारवः । स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः ॥ कारवः कुर्वाणा इति यास्कः ॥ ऊतयः । रक्षणवंतः प्रीतियुक्ता वा । तथा सध्रीचीनाः । त्वया सहांचंतो गच्छंतः ॥ सहस्य सध्रिर्विभाषांचेरिति स्वार्थे खः । व्यत्ययेनांतोदात्तः ॥ किंच धियः कर्मवंतो बुद्धिमंतो वा ऋत्विजो यजमाना वोपब्रुवते । उपेत्य ब्रुवंति स्वाभिमतं विज्ञापयंति वा ॥

॥ अथ तृतीया ॥

वायुर्युंक्ते रोहिता वायुररुणा वायू रथे अजिरा धुरि वोढ़्हवे वहिष्ठा धुरि वोढ़्हवे ॥

प्र बोधया पुरंधिं जार आ ससतीमिव ।

प्र चक्षय रोदसी वासयोषसः श्रवसे वासयोषसः ॥ ३

वायुः । युंक्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोढ़्हवे । वहिष्ठा । धुरि । वोढ़्हवे ॥

प्र । बोधय । पुरंऽधिं । जारः । आ । ससतींऽइव ।

प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उषसः ।

श्रवसे । वासय । उषसः ॥ ३

अयं वायू रोहिता रोहितवर्णावश्वौ धुरि धारणप्रदेशे रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने युंक्ते। क्वचिद्योजयति। तथा क्वचिदरुणारुणवर्णौ धुरि युंक्ते। तथाजिराजिरौ गमनशीलौ वर्णविशेषयुक्तौ कदाचिद्युंक्ते। यद्वैतदुभयत्र संबध्यते। किमर्थं युंक्त इति तदाह। वोळ्हवे। धुरं वोढुं भारवहनाय। किंच वहिष्ठा वहिष्ठावतिशयेन वोढारावश्वौ॥ वोढृशब्दादिष्ठनि तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः। टत्वादिकमसिद्धत्वान्निवर्तते। द्विवचनस्याकारः॥ धुरि वोळ्हवे। महद्भारं वोढुं। महति भारे वोढव्ये सति पुनःपुनर्वायुग्रहणं। अतो योजनवचनं चातिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थं। इदानीं प्रत्यक्षेणाह। हे वायो पुरंधिं बहुप्रज्ञं सामर्थ्याद्यजमानमिति गम्यते॥ पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः॥ तं प्रबोधय। रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारायेति भावः। तत्र दृष्टांतः। जारः पारदारिक इव ससतीमुपपत्यागमनध्यानेनेषत्स्वपंतीं पुरंधिमिव प्रकृष्टशरीरधारिणीं योषितमिव। तां यथा स्वसंकेतेन स प्रबोधयति तद्वत्त्वमपि कर्मव्यग्रेणेषत्स्वपंतं यजमानं प्रबोधय। किंच तदर्थं रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्रचक्षय। प्रकर्षेण प्रख्यापय। प्रकाशयेत्यर्थः। तत्प्रकाशार्थमुषसो वासय। उषःकालानपि यथावत्स्थापय। प्रभातं कुर्वित्यर्थः। पुनस्तदेव प्रार्थ्यते। श्रवसे॥ श्रव इत्यन्ननाम॥ तव हवीरूपान्नस्वीकारायोषसो वासय॥

अथ चतुर्थी ॥

तुभ्यमुषासः शुचयः परावति भद्रा वस्त्रा तन्वते दंसु

रश्मिषु चित्रा नव्येषु रश्मिषु ।

तुभ्यं धेनुः सबर्दुघा विश्वा वसूनि दोहते ।

अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः ॥ ४

तुभ्यं । उषसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वस्त्रा ।

तन्वते । दंऽसु । रश्मिषु । चित्रा । नव्येषु । रश्मिषु ।

तुभ्यं । धेनुः । सबःऽदुघा । विश्वा । वसूनि । दोहते ।

अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ ।

वक्षणाभ्यः ॥ ४

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थमुषास उषसः पूर्वोक्तरीत्या त्वया अनाश्रिताः शुचयः शुद्धा दीप्ता वा परावत्यत्यंतदूरदेशेऽंतरिक्षे दंसु दंसेषु कर्मवत्सु । यद्वा गृहनामैतत् । अंत्यलोपश्छांदसः । गृहवदाच्छादकेषु रश्मिषु स्वकीयेषु तैर्भद्रा भंदनीयानि कल्याणानि वस्त्राच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि तन्वते । विस्तारयंति । यद्वा । उषसो दंसु यागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय प्रदीप्ताग्निज्वालावत्स्वागताय तुभ्यं भद्रा वस्त्रा तन्वते । अग्निज्वाला एव वस्त्राणि विस्तारयंतीत्यर्थः । उषःकालेऽग्नीनां प्रज्वाल्यमानत्वात्ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यंते । ननु केवलं साधारणानि वस्त्राणि

नेत्याह। नव्येषु नूतनेषु स्तूयमानेषु॥ णु स्तुतौ। अचो यत्। वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं॥ रश्मिषु चित्राणि नानावर्णयुक्तान्याश्चर्यभूतानि तन्वते। उषःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः। अग्निद्वारेति पक्षे ज्वालानां कालीकरालीत्यादिरूपेण नानावर्णत्वाच्चित्रत्वं। किंच हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं त्वद्यागार्थमेव धेनुर्दुग्धादिना प्रीणयित्री गौः। जातावेकवचनं। सबर्दुघा। सबरित्युदकनाम। तस्य दोग्ध्री॥ दुहः कप् घश्चेति कप्॥ सती विश्वा वसूनि सर्वाणि धनान्याज्यादिरूपाणि दोहते। स्वयमेव दुग्धे। प्रीणयतीत्यर्थः॥ कर्मकर्तरि न दुहस्नुनमामिति यगभावः। छांदसः शपो लुगभावः॥ कस्तत्र विशेष इति चेत् उच्यते। हे वायो दिवो दीप्तादंतरिक्षान्मरुत इतन्नामकान् मेघं विशीर्य वृष्ट्युत्पादकान् त्वदंशभूतान्देवानजनयः। जनयसि। उत्पादयसि। किमर्थमिति तदुच्यते। वक्षणाभ्यः। प्रवहणशीलाभ्योऽद्भ्यो वृष्टिलक्षणाभ्यः। तथा वक्षणाभ्यः। नदीनामैतत्। वक्षणा रुजाना इति तन्नामसु पाठात्। तासामर्थाय॥

॥ अथ पंचमी ॥

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेषूग्रा इषणंत भुर्वण्यपामिषंत भुर्वणि।

त्वां त्सारी दसमानो भगमीट्टे तक्ववीये।

त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा॥ ५

तुभ्यं। शुक्रासः। शुचयः। तुरण्यवः। मदेषु। उग्राः।

इषणंत। भुर्वणि। अपां। इषंत। भुर्वणि॥

त्वां। त्सारी। दसमानः। भगं। ईट्टे। तक्ववीये।

त्वं। विश्वस्मात्। भुवनात्। पासि। धर्मणा।

असुर्यात्। पासि। धर्मणा॥ ५

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं शुक्रासो दीप्ताः शुचयः शुद्धाः। सोमस्य पातारोऽत्यंतं शुद्धा भवंति। किमु वक्तव्यं तेषां शुद्धत्वे। तुरण्यवस्त्वरणयुक्तास्त्वां प्राप्तुं। उग्रा उद्गूर्णतेजसः सोमा मदेषु तव मदेषु निमित्तभूतेषु भुर्वणि भरणवति याग इषणंत॥ आहवनीयं प्रति गच्छंति वा॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं। शश्नमो द्वौ विकरणौ॥ किंचापां भुर्वणि मेघ इषंत। उदक-मिच्छंत्युत्पादयितुं। अग्नौ हूयमानस्याहुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात्। यद्वा यजमानास्त्वामुद्दिश्याजुह्वाना अपां वर्षणमिषंत। इच्छंति। किंच हे वायो भगं भजनीयं त्वां त्सारी त्सरणवान् अत्यंतभीतो दसमान उपक्षीणो यज्ञ-विघातकैः प्रयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानस्तक्ववीये तस्कराणां यज्ञविघातिनामन्यत्र गमनायेट्टे। स्तौति॥ ईड स्तुतौ। अदादित्वाच्छपो लुक्॥ यतस्त्वं विश्वस्माद्भुवनात् सर्वस्मा-ल्लोकात् भूतजाताद्वा लोकत्रयसंबंधिनो भयाद्धर्मणास्मदीय-हविषां धारणेन पासि। पालयसि। किंच। असुर्यात् असुरसंबंधिनो भयाद्विशेषेण पासि धर्मणास्मद्धारणेन

घोषणेन मां युक्तः सन्। यत एवं करोषि अत स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं नो वायवेषामपूर्व्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि

सुतानां पीतिमर्हसि ।

उतो विहुत्मतीनां विशां ववर्जुषीणां ।

विश्वा इत्ते धेनवो दुह्र आशिरं घृतं दुह्रत आशिरं ॥ ६

त्वं । नः । वायो इति । एषां । अपूर्व्यः । सोमानां ।

प्रथमः । पीतिं । अर्हसि । सुतानां । पीतिं ।

अर्हसि ॥

उतो इति । विहुत्मतीनां । विशां । ववर्जुषीणां ।

विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुह्रे । आऽशिरं ।

घृतं । दुह्रते । आऽशिरं ॥ ६

हे वायो त्वमपूर्व्यः । न विद्यते पूर्वं यस्मात् तत्तानमपूर्वं । तदर्हतीत्यपूर्व्यः । तादृशः । अत एव प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः सन् सोमानां पीतिं पानमर्हसि । प्राप्नोषि । सुतानामभिषवकृतानां सोमानां पीतिं पानमर्हसि । यत्र यत्राभिषवोऽस्ति तत्र सर्वत्र नियतं न पिबसीत्यर्थः । पूर्वं

प्रायस्याभिप्रायेण इदानीं तु सर्वत्र सोमवति यागेऽस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं पृथगभिधानं। न केवलं सोमपानमात्रं ततो अपि तु विद्युत्वतीनां विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा ॥ जुहोतेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। ततो मतुब्ङीपौ ॥ ववर्जुषीणामनभिमतपापं वर्जयंतीनां ॥ वर्जयतेर्लिटः क्वसुङीप्संप्रसारणत्वानि ॥ विशां ऋत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां संबंधि हविः स्वीकरोषीति शेषः। यद्वा तेषां यष्टॄणां विश्वा इत् धेनवः सर्वा अपि गावस्ते त्वदर्थमाशिरमाश्रयणद्रव्यं क्षीरं दुह्रे । दुहंति स्वयमेव ॥ कर्तरि न दुहस्नुनमामिति यगभावः। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। बहुलं छंदसीति रुट् ॥ तथाशिरं घृतमुपस्तरणाभिघारणाद्याश्रयणाय योग्यं करणं द्रव्यं दुह्रते ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

स्तीर्णं बर्हिरिति नवर्चं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं। पूर्वत्र तुभ्यमित्याद्या वायुदेवत्यं। आ वां रथ इत्यादि ऋक्पंचकमैंद्रं। सप्तम्यष्टम्यावष्टी। अत्रानुक्रमणिका। स्तीर्णं नव चतुर्थ्याद्याः पंचैंद्रयश्चोपांत्ये अष्टी इति ॥ सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः। दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यौ तृचौ प्राकृतयोर्वायव्यैंद्रवायव्ययोः स्थाने विनियुक्तौ। षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूत्रितं। स्तीर्णं बर्हिरिति तृचौ। आ० ८. १. । इति ॥

॥ अथ प्रथमा ॥

स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते शतिनीभिर्नियुत्वते ।
तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।
प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥ १

स्तीर्णं । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण ।
निऽयुता । नियुत्वते । शतिनीभिः । नियुत्वते ॥
तुभ्यं । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।
प्र । ते । सुतासः । मधुऽमन्तः । अस्थिरन् । मदाय ।
क्रत्वे । अस्थिरन् ॥ १

हे वायो नोऽस्मद्यज्ञार्थं स्तीर्णमास्तृतं बर्हिरभिलक्ष्योप-याहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये । हविषां भक्षणाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन । नियुता । जातावेकवचनं । नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयं नियुतो वायोरिति निरुक्तत्वात् । तथा शतिनीभिः शतसंख्योपेताभिर्नियुद्भिरागच्छेति शेषः । यद्वा सहस्रेण नियुता शतिनीभिश्च नियुद्भिर्नियुत्वते तद्वते देवाय हविर्दीयत इति शेषः । यद्वा तुभ्यमित्यनेन संबंधः । उक्तसंख्याकाभिर्नियुद्भिस्तद्वते देवाय द्योतमानाय तुभ्यं ॥ ङयि चेत्याद्युदात्तत्वं ॥ पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय

देवा येमिरे। यमितवंतः। यद्वा स्तोतार ऋत्विजो देवाः तुभ्यं येमिरे। आह्वनीयं प्रति सोमं नियमितवंतः। अग्रं पिबा मधूनां सुतं वायो इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः। किंचैते त्वदर्थं सुता अभिषुता मधुमंतो माधुर्योपेताः सोमा मदाय तव मोदायास्थिरन्। तिष्ठंति। किंच ऋत्वे कर्मणे तस्मिदर्थमस्थिरन्। ऋत्विग्भिर्धृतास्तिष्ठंति। अतस्त्वं पिबेति शेषः॥ तिष्ठतेश्छांदसे लुङि व्यत्ययेन झस्य रन्। स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः कित्वं धातोरित्वं च। ह्रस्वादंगादिति सिलोपः॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पार्हा वसानः परि कोशमर्षति शुक्रा वसानो अर्षति॥

तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते।

वह वायो नियुतो याह्यस्मयुर्जुषाणो याह्यस्मयुः॥ २

तुभ्यं। अयं। सोमः। परिऽपूतः। अद्रिऽभिः। स्पार्हा। वसानः। परि। कोशं। अर्षति। शुक्रा। वसानः। अर्षति॥

तव। अयं। भागः। आयुषु। सोमः। देवेषु। हूयते। वह। वायो इति। निऽयुतः। याहि। अस्मऽयुः। जुषाणः। याहि। अस्मऽयुः॥ २

हे वायो तुभ्य तुभ्यं त्वदर्थं ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥ अयं सोमो हूयमानः कोशं कोशस्थानीयं ग्रहमर्षति । गच्छति प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । अद्रिभिः परिपूतः । अभिषवसाधनैरपगतऋजीषत्वेन शोधितः । यद्वा । अद्रि-भिरभिषुतो दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । तथा स्पार्हा स्पृहणीयानि तेजांसि वसानः बिभ्राणः । किंच शुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि वसानः सोमोऽर्षति । त्वां प्राप्नोति ॥ ऋषी गतौ । व्यत्ययेन शप् ॥ हे वायो आयुषु मनुष्येषु यष्टव्येन स्थितो भागो भजनीयः सोमस्तव त्वदर्थं देवेषु मध्ये हूयते । सत्स्वपीतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं हूयत इत्यर्थः । किंच हे वायो एवं तं सोममस्मयुरस्माभिस्तद्वान् ॥ मत्वर्थीयो युः ॥ त्वं नियुतो वह । नियुतः स्वकानश्वान्वहनाय प्रापय । ततः परं याहि । दिवं प्रति गच्छ । तथा कुर्वन् अस्मयुरस्माभिर्युक्तः सन्नु-गृह्णन् अस्मान्कामयमानो वा ॥ क्यचि छांदसेऽत्यलोपे क्याच्छंदसीत्युः ॥ जुषाणः प्रीयमाणो याहि । गच्छ ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि

वीतये वायो हव्यानि वीतये ॥

तवायं भाग ऋत्वियः सरश्मिः सूर्ये सचा ।

अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३

आ । नः नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरं ।

सहस्रिणीभिः । उप । याहि । वीतये । वायो इति ।

हव्यानि । वीतये ॥

तव । अयं । भागः । ऋत्वियः । सऽरश्मिः । सूर्ये ।

सचा । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत ।

वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ २

हे वायो त्वं नोऽध्वरमस्मत्संबंधिनं यज्ञं शतिनीभिर्नियुद्भिः सहस्रिणीभिश्च ताभिः । त्वदीयैरश्वैर्नोऽस्मद्यज्ञमुपयाहि । उपागच्छ । किमर्थं । वीतये । त्वदभिमतकामाय तत्पूर्तये । आगत्य च हव्यानि वीतये सोमादिहविर्भक्षणायाध्वरं हव्यानि चोपलक्ष्य तेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः । किंचायं तव भागो भजनीयः सोम ऋत्वियः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः । ऋतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते ॥ छंदसि घस् । पा० ५. १. १०६. । सिति चेति पदसंज्ञा । भसंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावे यण् ॥ किंच सोमः सूर्ये उदिते सति तस्य रश्मिभिः सह सरश्मिर्भवति । समानदीप्तिर्भवति । यद्वा तैः सहितो भवति । यतः सूर्ये उदिते सति रश्मिर्भवति अतः प्राप्तकाल इत्यर्थः । किंच सोमा अध्वर्युभिश्चमसाध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्बहुवचनं । तैर्भरमाणा ध्रियमाणा अयंसत । नियता अभवन् ।

किंच हे वायो ते सोमाः शुक्रा अयंसत। अत्यंतदीप्ता उद्यताः। अतस्तेषां भक्षणायायाहीत्यर्थः॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये वायो हव्यानि वीतये॥

पिबतं मध्वो अंधसः पूर्वपेयं हि वां हितं।
वायवा चंद्रेण राधसा गंतमिंद्रश्च राधसा गंतं॥ ४

आ। वां। रथः। नियुत्वान्। वक्षत्। अवसे। अभि। प्रयांसि। सुऽधितानि। वीतये। वायो इति। हव्यानि। वीतये॥

पिबतं। मध्वः। अंधसः। पूर्वऽपेयं। हि। वां। हितं। वायो इति। आ। चंद्रेण। राधसा। आ। गतं। इंद्रः। च। राधसा। गतं॥ ४

केवलं वायुं स्तुत्वा व्यासक्ततयेंद्रवायू स्तौति। हे वायो त्वामिंद्रं च वां युष्मान् रथो युवयोः संबंधी रथो नियुत्वान् नियुद्भिरश्वैस्तद्वान् सन् आवक्षत्। देवयजनं प्रति युष्माना- वहतु॥ वहेर्लेट्यडागमः। सिब्बहुलमिति सिप्॥ यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्योचिताः। तथापि व्यासक्तदेवतात्वात् सहैवागमनादिंद्रार्थमपि वहंति। किमर्थं। अवसे। गमनाय

रक्षणाय वा। पुनश्च किमर्थं। प्रयांस्यन्नानि सोमलक्षणानि सुषितानि सुष्ठु गृहीतानि वीतये। तेषां भक्षणाय। तथा हव्यानि वीतय इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय॥ वेतेः क्तिन्। मंत्रे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं॥ किंच मध्वो मधुररसस्यांधसोऽन्नस्य सोमरूपस्य॥ कर्मणि षष्ठी॥ मधुरं सोमं पिबतं। यतः पूर्वपेयमितरदेवेभ्यः पूर्वपानं युवयोर्हितं॥ पातेरचो यदिति यत्। ईद्यतीतीकारः॥ अभिमतं अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः। यद्यपींद्रादपि वायोः पूर्वपानं त्वं हि पूर्वपा असि देव इविषे पूर्वपेयमित्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापींद्रस्येतरदेवेभ्यः पूर्वं वायुना सह पानं चेंद्रतुरीयार्थवादनब्राह्मणे देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेयेन समपादयन्नित्यत्र प्रतिपादितं। ऐ० ब्रा० २, २५। किंचागमनसमये हे वायो त्वमिंद्रश्च चंद्रेणाह्लादकेन हिरण्येन राधसा गवादिरूपेण धनेन च सहागतं। आगच्छतं। राधसा रत्नेन धनेन सहागतं॥ गमेर्लोटि छांदसः शपो लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। लुङि च मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्॥

अथ पंचमी।

आ वां धियो ववृत्युरध्वरां उपेममिंदुं मर्मृजंत
वाजिनमाशुमत्यं न वाजिनं।
तेषां पिबतमस्मयू आ नो गंतमिहोत्या।
इंद्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवं॥ ५

आ । वां । धियः । वर्त्युः । अध्वरान् । उप । इमं ।

इंदुं । मर्मृजंत । वाजिनं । आशुं । अत्यं । न ।

वाजिनं ॥

तेषां । पिबतं । अस्मयू इत्यस्मऽयू । आ । नः । गंतं ।

इह । ऊत्या । इंद्रवायू इति । सुतानां । अद्रिऽभिः ।

युवं । मदाय । वाजऽदा । युवं ॥ ५

हे इंद्रवायू वां युवां धिय कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणा-न्यध्वरानुप अस्मदीयान्यज्ञान् लक्षीकृत्य वर्त्युः । अतिशयेन वर्तयंति प्रवर्तयंति । किंच युष्मदर्थं वाजिनं ग्रहणाय द्रोण-कलशादर्हाणप्रति गमनवंतमाभिष्वावंतं वेममिंदुं पुरतो वर्तमानं सोमं मर्मृजंत । अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्ज-यंति । मार्जने दृष्टांतः । आशुमतिशीघ्रगामिनमत्यं न । सततं गंतारं वाजिनं वेगवंतमश्वमिव यथा स्वेदाद्यपन-यनेन संमार्जयंति तद्वत् । किंच हे इंद्रवायू तेषामध्वर्यूणां संबंधिनः शोधितान् सोमान्पिबतं । पानं कुरुतं । तदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं प्रतीहेदानीमूत्यास्मद्रक्षणेन सहागतं । आगच्छतं । किंच हे इंद्रवायू अस्मयू अस्मद्यज्ञमिच्छंतौ युवं युवामद्रिभिर्ग्रावभिः सुतानामभिषुतानां ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ तान्पिबतमिति शेषः । किमर्थं । मदाय तृप्तये मोदाय वा । यतो युवं युवां वाजदा वाजस्यान्नस्य दातारौ । अतः पिबतमित्यन्वयः ॥

॥ इति द्वितीय अ प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

सैषा षष्ठी ॥

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणाः

अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ।

एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाशवः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया । ६

इमे । वां । सोमाः । अप्ऽसु । आ । सुताः । इह ।

अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति ।

शुक्राः । अयंसत ॥

एते । वां । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रं ।

आशवः । युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया ।

सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६

हे वायो वां युवयोस्तव चंद्रस्य च स्वभूता इमे सोमा अप्स्वसतीवरीषु कर्मसु ॥ अडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ इहास्मिन्नभिषवस्थाने सुता अध्वर्युभिर्भरमाणास्तैर्ध्रियमाणा गृहीता होतुं वा क्रियमाणाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ संत आयंसत । आगच्छंत । युवयोर्नियता भवंति । किंच त एव सोमाः शुक्राः शुभ्रा दीप्ता अयंसत । नियता भवंति । किंचैत आशवो व्यापकाः सोमा वां युवां प्रीणयितुमिति शेषः । तिरः पवित्रं तिर्यग्भूतं सोमांतर्धायकं वोर्णामयं पवित्रमभ्यसृक्षत । अभिलक्ष्यासृज्यंत । सृष्टा भवंति ॥ सृजेः

कर्मणि लुङि लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्त्वाद्गुणा-
भावोऽप्यागमाभावश्च ॥ किंच युवायवो युवां कामयमानाः
सोमासः सोमा अव्ययाव्ययान्यच्छिन्नानि रोमाणि पवित्र-
संबंधीन्यविरोमाणि । यद्वा । अव्यया अविमयानि ॥ मकारो
लुप्यते ॥ तादृशानि रोमाण्यति अतिक्रम्य पात्राण्यच्छंतीति
शेषः । पुनस्त एव विशेष्यंते । अत्यतिशयेनाव्यया व्ययरहिताः
सोमासः सोमा असृक्षतेति शेषः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यत्र ग्रावा वदति तत्र
गच्छतं गृहमिंद्रश्च गच्छतं ।

वि सूनृता ददृशे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो
अध्वरमिंद्रश्च याथो अध्वरं ॥ ७

अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र ।
ग्रावा । वदति । तत्र । गच्छतं । गृहं । इंद्रः ।
च । गच्छतं ।

वि । सूनृता । ददृशे । रीयते । घृतं । आ । पूर्णया ।
निऽयुता । याथः । अध्वरं । इंद्रः । च । याथः ।
अध्वरं ॥ ७

हे वायो त्वं ससत आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतो
बहून्यजमानान् ॥ शश्वदिति बहुनाम शश्वत् विश्वमिति.

तन्नामसु पाठात्॥ अति अतिक्रम्योपेच्छास्मद्यज्ञं याहि ॥ गच्छ । इंद्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह यत्र ग्रावा वदति । यस्मिन्देशेऽभिषवार्थः पाषाणध्वनिः श्रूयते तत्र गच्छतं तं देशं प्रत्यागच्छतं । गृहं यज्ञगृहं गच्छतं । पुनः स्थानमेव विशेष्यते । सूनृता प्रियतथ्यात्मिका स्तुतिरूपा वाक् यत्र विदद्यो । विशेषेण दृश्यत इत्यर्थः । तत्र गच्छतं । यत्र च घृतमत्यंतदीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतं रीयते गच्छति । आहवनीयं प्रति स्रीयते ॥ रीङ् स्रवणे । दिवादित्वात् श्यन् ॥ तत्र गच्छतं । गमनप्रकार एव विशेष्यते । पूर्णया संपूर्णया पुरंध्या नियुता ॥ जातावेकवचनं ॥ नियुत्संज्ञयाश्वरूपसमूहेन अस्मदीयं यज्ञमायाथः । आभिमुख्येन प्रयाथः । किंच हे वायो त्वमिंद्रश्च युवामध्वरमस्मदीयं यागं याथः । सहैवा-गच्छतं । तथास्माभिरपि सहैव गच्छतमित्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्वत्थमुपतिष्ठंत

जायवोऽस्मे ते संतु जायवः ।

साकं गावः सुवंते पच्यंते यवो नते वाय उप दस्यंति

धेनवो नाप दस्यंति धेनवः ॥ ८

अत्र । अह । तत् । वहेथे इति । मध्वः । आऽहुतिं ॥ यं । अश्वत्थं । उपऽतिष्ठंत । जायवः । अस्मे इति । ते । संतु । जायवः ।

साकं। गावः। सुवते। पच्यते। यवः। न। ते।

वायो इति। उप। दस्यंति। धेनवः। न। अप।

दस्यंति। धेनवः॥ ८

हे इंद्रवायू अत्राग्नावाहनेष्टेन यज्ञे॥ अर्हेति विनिश्चयार्थीयः॥ मध्वो मधुरसस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्याहुतिं प्रदेयद्रव्यं वहेथे। धारयतं। यं सोममश्वत्थं पर्वतादिस्थानिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना उपतिष्ठंति। उपेत्य तिष्ठंति क्रयाद्यर्थं। किंच। अस्मे अस्माकं संबंधिनो जायवो जेतारः कर्मनिर्वहितारस्ते ऋत्विजः संतु। समर्था भवंतु। यज्ञं निर्वहंत्वित्यर्थः। यद्वा ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतार ऋत्विजोऽस्मे संतु नान्यस्य। अत्र वहेथे इत्युक्तं कोऽत्र विशेष इति तत्राह। हे इंद्रवायू अस्मिन्यज्ञे गावो धेनवः साकं सहैव सुवते। युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयंति। दोग्ध्र्यो भवंतीत्यर्थः। यद्वा गावः साकं सहैव सुवते। अपत्यमुत्पादयंति तद्दोहनार्थं॥ आदादिकः। ङित्त्वात्तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः॥ किंच यवः॥ जातावेकवचनं। उपलक्षणमेतत्॥ यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः। किंच। हे वायो इंद्र च यतो गाव एवं सुवते। अतस्ते त्वदर्था धेनवो नोपदस्यंति। नोपक्षीणा भवंति। रोगादिना क्षया न भवंति। न केवलमनुपक्षीणाः किंतु धेनवो युष्मत्प्रीणयित्र्यो गावो नापदस्यंति। चौराद्युपहारैरुपक्षीणा नष्टा न भवंति॥

अथ नवमी ।

इमे ये ते सु वायो बाह्वोजसोऽन्तर्नदी ते पतयन्त्युक्षणो महि व्राधन्त उक्षणः ।

धन्वन् चिद्ये अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः ।

सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः ॥ ९

इमे । ये । ते । सु । वायो इति । बाहुऽओजसः ।

अंतः । नदी इति । ते । पतयंति । उक्षणः । महि ।

व्राधंतः । उक्षणः ॥

धन्वन् । चित् । ये । अनाशवः । जीराः । चित् ।

अगिराऽओकसः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः ।

दुःऽनियंतवः । हस्तयोः । दुःऽनियंतवः ॥ ९

हे सु वायो शोभनफलप्रद वायुदेव ते तव स्वभूता इमे पुरतो दृश्यमाना येऽश्वाः संति ते नदी नंदने द्यावापृथिव्यावंतस्तयोरंतराले तं त्वां पतयंति । पातयंति गमयंति । यद्वा ते तव संबंधिनोऽश्वाः पतयंति । पतंति यज्ञदेशं गच्छंति ॥ पत गतौ चौरादिरदंतः । कीदृशास्ते । बाह्वोजसः । बाहुषु प्रकृष्टबलवंतः । उपलक्षणमेतत् सर्वांगबला इत्यर्थः । किंच उक्षणः सेक्तारः । युवान इत्यर्थः । महि महदतिप्रभूतं व्राधंतो वर्धमानाः । तयोक्षणा उक्षाणः । तत्सदृशा इत्यर्थः ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः ॥

किंच धन्वचित् धन्वन्युदकनिर्गमनापादानभूतेऽन्तरिक्षेऽपि निरालंबेऽनाशवो नाशरहिता अव्याप्ता वा। आकाशे विलंबमकुर्वाणा इत्यर्थः। अत एव जीराश्चित्। चिच्छब्दः पूजायां॥ अत्यंतं क्षिप्रगतयः। यद्वा अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः। आकाशमार्गेऽक्षीणाः शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः। किंच अगिरौकसः। गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते तादृशाः। अर्चनादिना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः॥ छांदसस्तृतीयाया अलुक्॥ तदेव स्पष्टयति। सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियंतवः। दुःखेन नियंतव्याः। ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवंति बहवश्च तद्वदेतेऽपीत्यर्थः। पूर्वं गिरानिग्राह्यत्वमुक्तं। इदानीं हस्तेनाप्यनिग्राह्यत्वमाह। हस्तयोर्दुर्नियंतवः। उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियंतव्याः। देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन इत्यर्थः॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

प्र सु ज्येष्ठमिति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया परुच्छेप ऋषिः। अत्यष्टिश्छंदः। जती देवानामित्यंत्या त्रिष्टुप्। अत त्रिष्टुबंतपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषपरिभाषया बाधितत्वात्। मित्रावरुणौ देवता। अंत्ययोस्तु तन्मंत्रलिंगोक्तदेवता। तथा चानुक्रांतं प्र सु सप्त मैत्रावरुणं त्वंत्ये लिंगोक्तदेवते अंत्या त्रिष्टुप्। तुशब्दप्रयोगादिदमादिके द्वे सूक्ते मैत्रावरुणदेवताके। विनियोगो लैंगिकः॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो हव्यं मतिं भरता

मृळयद्भ्यां स्वादिष्ठं मृळयद्भ्यां।

ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयज्ञ उपस्तुता।

अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १

प्र। सु। ज्येष्ठं। निऽचिराभ्यां। बृहत्। नमः।

हव्यं। मतिं। भरत। मृळयत्ऽभ्यां। स्वादिष्ठं।

मृळयत्ऽभ्यां।

ता। संऽराजा। घृतासुती इति घृतऽआसुती।

यज्ञेऽयज्ञे। उपऽस्तुता। अथ। एनोः। क्षत्रं। न।

कुतः। चन। आऽधृषे। देवऽत्वं। नु। चित्।

आऽधृषे ॥ १

हे ऋत्विजो मित्रावरुणाभ्यां ज्येष्ठं प्रशस्यं बृहन्महद-तिप्रवृद्धं नमो नमो नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविर्लक्षणमन्नं वा प्रभरत। संपादयत॥ नम इत्यन्ननाम आयुरिति वन्नामसु पाठात्॥ किंच हव्यं हव्यां मतिं तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत। यद्वा मतिं पूज्यं हव्यं हविर्भरत। पूर्वत्र पुरोडाशाद्यदनीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निपेयं हविरिति विवेकः। कीदृशाभ्यां ताभ्यां।

निचिराभ्यां। नितरां चिरकालाभ्यां। नित्याभ्यामित्यर्थः। प्रवाहरूपेणेति भावः। किंच स्वदयन्ता। सुत्वा हविः-स्वीकारेण स्वयं स्वदित्वा यजमानमपि सुखयन्ता। तथा स्वादिष्ठं स्वादुतरं स्वदयन्ता हविः सुखयन्ता। भक्षयन्ता-वित्यर्थः। कस्तयोर्विशेष इति तत्राह। ता तौ मित्रावरुणौ सम्राजा सम्यग्राजमानौ॥ राजतेः क्विप्। मो राजि समः क्वाविति समो मकारस्य मकारः॥ घृतासुती। घृतमासूयत आदीयते याभ्यां तौ तादृशौ। यद्वा घृतमुदकं वृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्वत्रानुज्ञायते याभ्यां तौ। एतयोरहोरात्राभि-मानिदेवत्वादहोरात्रद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुते र्घृतानुज्ञापकत्वं प्रसिद्धं। किंचैतौ यज्ञे यज्ञे सर्वेष्वपि यज्ञेषूपस्तुता सर्वैरृत्विग्भिः स्तूयमानौ॥ गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥ अध अपि चैनोरेनयोः॥ संज्ञा-पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादोसि च। पा० ७. ३. १०४.। इति गुणाभावेऽतो गुण इति पररूपत्वं॥ चनं बलं कुतश्चन कस्मादपि च शत्रो राक्षसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा नाधृषे। आधर्षितुं नाम शक्यं न भवति॥ कृत्यार्थे तवै-केनिति केन्प्रत्ययः। किंच तयोर्देवत्वं नू चित् देवभावोऽपि नाधृषे। आधर्षणायोग्यः। यद्वा पूर्वमिवेदानीमपि॥ नू चिदिति निपातः पुराणनवयोरिति यास्केनोक्तत्वात्॥ आधृषे न केनाप्याधर्षणीयो भवति। एतयोर्बलं नाधृष्यं किमु तद्देवत्वमिति भावः॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अदर्शि गातुरुरवे वरीयसी पंथा ऋतस्य समयंस्त
रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः ।
द्युक्षं मित्रस्य सादनमर्यम्णो वरुणस्य च ।
अथा दधाते बृहदुक्थ्यं१ वयं उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥ २

अदर्शि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पंथाः । ऋतस्य ।
सं । अयंस्त । रश्मिऽभिः । चक्षुः । भगस्य ।
रश्मिऽभिः ॥
द्युक्षं । मित्रस्य । सदनं । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।
अथ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यं । वयः ।
उपऽस्तुत्यं । बृहत् । वयः ॥ २

गातुर्गमनशीला वरीयस्युरुतरोषा उरवे विस्तीर्णाय यागाय गमनादिव्यापारायादर्शि । सर्वैर्दृष्टत्वात् । तथा ऋतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य पंथा मार्ग आकाशलक्षणो रश्मिभिः समयंस्त । प्रकाशैः संगतोऽभूत् । भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यैतन्नामकस्य देवस्य रश्मिभिश्चक्षुः सर्वप्राणिनां लोचनं समयंस्त । संगतमभूत् । सर्वे स्वस्वद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः । तदेव स्पष्टीक्रियते । मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्य सदनं गृहसंतरिक्षं द्युक्षं दीप्तानां

निवासस्थानं रश्मिभिः समयंस्त । संगतमभूत् । तथायस्या एतन्नामस्य देवस्य ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ अयुष्मं सदनं रश्मिभिः समयंस्त । किंच वरुणस्य तमोनिवार-कस्यैतन्नामकस्य देवस्य सदनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्यैक-त्वेऽप्युपाधिभेदेन भेदात्पृथक् स्तुतिः तथा यद्यपि त्रिभिरपि प्रकाश्यमंतरिक्षमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानंतरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशोऽभवदित्यर्थः । अथ अत कारणात् उदितत्वाद्देवोक्थ्यं स्तुत्यं बृहत् प्रभूतं वयो हविर्लक्षणमन्नं दधाते । धारयतः । किंच । उपस्तुत्य-मुपेत्य स्तोतव्यं ॥ एतिस्तुशास्वित्यादिना क्यप् ॥ बृहत्स्तो-आदिना महत्स्तोत्रं वयो हविर्लक्षणमन्नं च दधाते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ज्योतिष्मतीमदितिं धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा सचेते
दिवेदिवे जागृवांसा दिवेदिवे ।
ज्योतिष्मत्क्षत्रमाशाते आदित्या दानुनस्पती ।
मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जनः ॥ ३

ज्योतिष्मतीं । अदितिं । धारयत्ऽक्षितिं । स्वःऽवतीं ।
आ । सचेते इति । दिवेऽदिवे । जागृऽवांसा ।
दिवेऽदिवे ।

ज्योतिष्मत् । क्षत्रं । आशाते इति । आदित्या ।

दानुना । पती इति । मित्रः । तयोः । वरुणः ।

यातयत्ऽजनः । अर्यमा । यातयत्ऽजनः ॥ २

अयं यजमानो ज्योतिष्मतीमाहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्तामदितिमदीनां संपूर्णलक्षणां क्षितिमग्नेर्निवासयोग्यां भूमिमुत्तरवेदिलक्षणां धारयत् । धारयति । स्वयं कृतवानित्यर्थः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । तथा स्वर्वतीं यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवतीं । ईदृशीं तामासचेते । मित्रावरुणौ संगतौ भवतः । न केवलमेतस्मिन्नेवाहनि किंतु दिवेदिवे सर्वेष्वप्यहःसु । कीदृशौ तौ । दिवे दिवे प्रतिदिनं जागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणौ । यज्ञं गंतुमनलसावित्यर्थः । किंच वेदिमागत्य ज्योतिष्मदाज्यादिस्वीकारेणातिशयेन तेजोयुक्तं क्षत्रं बलमाशाते । अश्नुवाते । प्राप्नुतः ॥ अश्नोतेश्छांदसे लिट्यनित्यमागमशासनमिति वचनानुडभावः । लटि वा छांदसः शपः श्लुः ॥ कीदृशावित्ति तावाह आदित्याऽदितेः पुत्रौ दानुनस्पती दानस्याज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौ । अभिमतदानस्य पालयितारौ वा ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं ॥ मित्रश्च वरुणश्च तावुभौ देवौ । अर्यमाख्यस्तु देवस्तयोर्मित्रावरुणयोर्यातयज्जनः । तयोरेव संबंधादुभयोर्मध्ये स्थितो यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनः । मित्रावरुणावहोरात्रदेवौ । अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः । किंच यातयज्जनः । यातयंति लोकं यदीया जनाः प्रेष्याः स तादृशः । यद्वा यात्यमाना

नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनोऽयष्टारो येन स तादृशः। कर्मसाक्षित्वात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः। तादृशोऽर्यमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तत इति शेषः॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्ववपानेष्वाभगो देवो देवेष्वाभगः।
तं देवासो जुषेरत विश्वे अद्य सजोषसः।
तथा राजाना करथो यदीमह ऋतावाना यदीमहे॥ ४॥

अयं। मित्राय। वरुणाय। शम्ऽतमः। सोमः। भूतु।
अवऽपानेषु। आऽभगः। देवः। देवेषु। आऽभगः॥
तं। देवासः। जुषेरत। विश्वे। अद्य। सऽजोषसः।
तथा। राजाना। करथः। यत्। ईमहे।
ऋतऽवाना। यत्। ईमहे॥ ४

अयमस्माभिर्हूयमानः सोमो मित्राय वरुणाय च शंतमः प्रीयमानः सन् सुखतमो भूतु। भवतु॥ छांदसः शपो लुक्। भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः॥ अवपानेष्ववाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु आ सर्वतो भगो भजनीयस्ताभ्यां। किंच देवो दीप्यमानो देवेषु मित्रावरुणानुचरेष्वितरदेवेषु तैराभग आभजनीयः। यद्वा देवेषु स्तोतृषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः। तथाभगस्तैरेव आ सर्वतो भजनीयः। किंच

तं सोमं विश्वे सर्वे देवासो देवाः अद्यास्मिन्नहनि जुषेरत॥ सेवंते॥ छांदसो रुस्य रन्नादेशाभावः। बहुलं छंदसीति रुडागमः॥ कीदृशास्ते। सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः। तथा राजाना राजमाना मित्रावरुणौ युवां करथः। कुरुतं। सेवेथे इत्यर्थः॥ व्यत्ययेन शप्॥ यद्वास्मात्कारणाद्य दीमहे यत्राप्नुमस्तदेवान्याचामहे॥ ईङ् गतौ। दैवादिकः॥ छांदसो विकरणस्य लुक्॥ तस्माज्जुषेरत। तथा ऋतावाना ऋतवंतौ सत्यवंतौ यज्ञवंतौ वा मित्रावरुणावीमहे। अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे॥

॥ अथ पंचमी ॥

यो मित्राय वरुणायाविधज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो

अंहसो दाश्वांसं मर्तमंहसः॥

तमर्यमाभि रक्षत्यृजूयंतमनु व्रतं।

उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतं॥५॥

यः। मित्राय। वरुणाय। अविधत्। जनः।

अनर्वाणं। तं। परि। पातः। अंहसः। दाश्वांसं।

मर्तं। अंहसः॥

तं। अर्यमा। अभि। रक्षति। ऋजुऽयंतं। अनु। व्रतं।

उक्थैः। यः। एनोः। परिऽभूषति। व्रतं। स्तोमैः।

आऽभूषति। व्रतं॥५॥

यो जनो यजमानो मित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ मित्रं वरुणं चाविधत् । परिचरति । तं जनं युष्मत्परिचारकमनवीणमद्वेषिणं ॥ भ्रातृव्यो वा अर्वति स्मृतेः ॥ अनन्यं वानन्यसेविनं परिपातः । परितो रक्षतां । कस्मादिति तदुच्यते । अंहसः । न्यूनातिरेकजनितात्पापात् । न केवलं सामान्यं जनं अपि तु दाश्वांसं हविर्दत्तवंतं मर्तं मरणधर्माणमंहसः सर्वस्मादपि पापात् । न केवलं भवंतावेव अपि त्वर्यमा सर्वेषां नियंता देव ऋजूयंतं देवेष्वार्जवमाचरंतं यजमानमनु व्रतं तदीयं कर्मानुलक्ष्याभिरक्षति । अभितो रक्षति । कोऽस्य जनस्य विशेष इति तत्राह । यो यजमान उक्थैः शस्त्रैरेनोरेनयोर्मित्रावरुणयोर्व्रतं कर्म परिभूषति । परिगृह्णाति । तथा यजमानो युष्मदीयं व्रतं कर्म स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमंत्रसाध्यैराभूषति । सर्वतोऽलंकरोति ॥ भूष अलंकारे भौवादिकः । तमभिरक्षंतीत्यन्वयः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

नमो॑ दि॒वे बृ॑ह॒ते रोद॑सीभ्यां मि॒त्राय॑ वोचं॒ वरु॑णाय

मी॒ळ्हुषे॑ ।

सु॒मृ॒ळी॒काय॑ । मी॒ळ्हुषे॑ ॥

इ॒न्द्रम॒ग्निमुप॑ स्तुहि द्यु॒क्षम॑र्य॒मणं॒ भगं॑ ।

ज्योग्जीव॑न्तः प्र॒जया॑ सचेमहि॒ सोम॑स्यो॒ती स॑चेमहि ॥ ६

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्यां । मित्राय । वोचं ।

वरुणाय । मीळ्हुषे । सुमृळीकाय । मीळ्हुषे ॥

इंद्रं । अग्निं । उप । स्तुहि । द्युक्षं । अर्यमणं । भगं ।

ज्योक् । जीवंतः । प्रजया । सचेमहि । सोमस्य ।

ऊती । सचेमहि ॥ ६

दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमो वोचं । नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं । ब्रवीमि । स्तौमीत्यर्थः । कीदृशाय तस्मै । बृहते महते ॥ बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ स्तुत्याय । तथा रोदसीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवाभ्यां नमो वोचं । तथा मित्राय सर्वजनहितायाहरभिमानिदेवाय नमो वोचं । तथा वरुणायावरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय । तथा मीळ्हुषेऽभिमतफलस्य सेक्त्रे रुद्राय । कीदृशाय तस्मै । सुमृळीकाय शोभनसुखयित्रे । पुनः स एव विशेष्यते । मीळ्हुषे सुमृळीकायेति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमान ऋत्विजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आत्मन्वा इंद्रमग्निं द्युक्षं दीप्तिमंतमर्यमणं भगं चोप उपेत्य बुद्ध्या प्राप्य स्तुहि । स्तुतिं कुरु । अस्मदनुग्रहात् ज्योक् चिरकालं जीवंतो जीवनोपेता वयं प्रजया पुत्रभृत्यादिना सचेमहि । संगता भूयास्म । किंच सोमस्येंदोरूती ऊत्या सचेमहि । तमपि स्तुत्वा तत्कारितेन रक्षणेन सहिता भूयास्मेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ऊती देवानां वयमिंद्रवंतो मंसीमहि स्वयशसो मरुद्भिः।
अग्निर्मित्रो वरुणः शर्म यंसन् तदश्याम मघवानो वयं च॥ ४

ऊती। देवानां। वयं। इंद्रऽवंतः। मंसीमहि। स्वऽयशसः। मरुत्ऽभिः।
अग्निः। मित्रः। वरुणः। शर्म। यंसन्। तत्। अश्याम। मघऽवानः। वयं। च॥ ७

इंद्रवंतः प्रीतेनेंद्रेण तद्वंतो वयं देवानां देवान्॥ कर्मणि षष्ठी॥ ऊती ऊत्या तर्पणेन हविरादिना मंसीमहि। अन्येमहि। कीदृशा वयं। स्वयशसः स्वायत्तकीर्त्तयो मरुद्भिः स्तुत्या हृष्टैर्मरुद्भिरनुगृहीताः। यद्वा देवानामूत्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि मंतारो भवेम सामर्थ्यात्तेषामेव महत्त्वस्य। किंचाग्निमित्रवरुणा देवाः शर्म यंसन्। अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं शर्म। मघवानो वयं च तैर्दत्तान्नवंतः संतस्तत्सुखमश्याम। व्याप्नुयाम॥ अश्नोतेराशिषि लिङि छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्री-वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टके [द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते। सुषुमा यातमिति त्र्यचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपमतिशाक्वरं षष्ठ्यन्चरोपेतत्वात्। पूर्वत्र तुशब्दप्रयोगान्मैत्रावरुणौ। अत्रात्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयतेऽतिशाक्वरमिति विशेषितत्वात्। अत्रानुक्रमणिका। सुषुम त्र्यचमतिशाक्वरमिति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रउगशस्त्र इदं सूक्तं मित्रावरुणदेवत्यं तृतीयतृचं। सूत्रितं च। स्तीर्णं बर्हिरिति तृचौ सुषुमा यातमद्रिभिः। आ० ८. १.। इति ॥ तथास्मिन्नेव मैत्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादाद्या प्रक्षेपणीया। षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूत्रितं। सुषुमा यातमद्रिभिः। आ० ८. १.। इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे।
आ राजाना दिविस्पृशास्मत्रा गंतमुप नः।
इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥१

सुषुम । आ । यातं । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीताः ।

मत्सराः । इमे । सोमासः । मत्सराः । इमे ॥

आ । राजाना । दिविऽस्पृशा । अस्मऽत्रा । गंतं । उप ॥

नः । इमे । वां । मित्रावरुणा । गोऽआशिरः ।

सोमाः । शुक्राः । गोऽआशिरः ॥ १

हे मित्रावरुणौ आयातं । अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतं ॥ आगमनाय किमस्तीति चेत् तत्राह । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्ग्रावभिः सुषुम । सोमं सुतवंतो वयं ॥ सुनोतेर्लिटि रूपं ॥ अतो गोश्रीताः । विकारे प्रकृतिशब्दः । पयोभिर्मिश्रिताः । तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणातीति हि ब्राह्मणं । मत्सरास्तृप्तिहेतवः सोमाः ॥ मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मण इति यास्कः । नि० २. ५. ॥ इमे पुरतो गृहीता वर्तंते । अत आयातं । पुनस्त एव विशिष्यंते । इमे सोमासो मत्सराः । मदहेतवो मादने आत्मयवंतो वेतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः । कीदृशौ युवां । राजाना राजमानौ दिविस्पृशा द्युलोकवासिनौ ॥ इदुभ्यां डेत्यसंख्यानमित्यलुक् ॥ ईदृशौ युवामस्मत्रामास्मु मध्येऽस्मत्पालकौ वा युवां नोऽस्मत्संबंधिनं यज्ञमुपगंतं । आगच्छतं । किंच हे मित्रावरुणा एतन्नामानौ देवौ वां युवयोरर्थायेमे सोमा गवाशिरः । पूर्ववद्विकारे प्रकृतिशब्दः । गोभिः क्षीरैराशिरो मिश्रिताः संजाताः । किंच गवाशिरो गोभिरुदकैर्मिश्रिताः संजाताः । यद्वा

शोभिः स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैर्मिश्रिताः । अत एव शुक्रा दीप्ताः संजाताः । आशिरमवनयति शुक्रत्वायेति श्रुतेः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इम आ यातमिंदवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः ।
उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ।
सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्ऋताय पीतये ॥ २

इमे । आ । यातं । इंदवः । सोमासः । दधिऽआशिरः ।
सुतासः । दधिऽआशिरः ।
उत । वां । उषसः । बुधि । साकं । सूर्यस्य ।
रश्मिऽभिः । सुतः । मित्राय । वरुणाय । पीतये ।
चारुः । ऋताय । पीतये ॥ २

हे मित्रावरुणौ आयातं । आगच्छतं । यतो युष्मदर्थमिंदवः क्लेदनसमर्थाः सोमासः सोमा दध्याशिरो दध्नाश्रयणवंतः संत इमे पुरतो ग्रहेण गृहीता वर्तंते अत आयातं । किंच दध्याशिरो धीयमानाशिरः सोमाः सुतासो अंशेषु ग्रावभिरभिषुताः संपन्नाः । अत आयातमिति शेषः । आदित्यग्रहे दध्यवनयसद्भावात्तदपेक्षया दध्याशिर इत्युक्तं । उतापि च वां युवयोः प्रीतये पालनायोषसो बुध्युषसः संबंधिनि बोधे सति ॥ संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । सार्वकाच

इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ प्रकाशे संजाते सति। न केवल- मुषस एव बोधः अपि तु सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविःप्रदानाय संजाते सति सुतः सोमोऽभिषुतः। इदानीं वियुज्योच्यते। मित्राय सर्वहितायैतन्नामकायाहर- भिमानिदेवाय तथा वरुणायावरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोम सुत इति शेषः। किंच ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय तदर्थं पीतये पानाय। यज्ञसिद्ध्यर्थं हि देवानां सोमपानं ॥ यद्वा कर्तरि क्तिच् ॥ पीतये पाते ऋत्विगादये ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय वा चारुश्चरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिषुतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तां वां धेनुं न वासरीमंशुं दुहंत्यद्रिभिः सोमं

दुहंत्यद्रिभिः।

अस्मत्रा गंतमुप नोऽर्वांचा सोमपीतये।

अयं वां मित्रावरुणा नृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः॥३

तां। वां। धेनुं। न। वासरीं। अंशुं। दुहंति।

अद्रिऽभिः। सोमं। दुहंति। अद्रिऽभिः॥

अस्मऽत्रा। गंतं। उप। नः। अर्वांचा। सोमऽपीतये।

अयं। वां। मित्रावरुणा। नृऽभिः। सुतः। सोमः।

आ। पीतये। सुतः॥ ३

वां युवयोः संबंधिनमंशुं वल्लीरूपं सोमं दुहंति। संपादयंत्यध्वर्यवः। किमिव। तां प्रसिद्धामग्निहोत्रार्थां वासरीं सर्वांगाच्छादितपयस्कां। बहुक्षीरामित्यर्थः। यद्वा पयआदिनाच्छादयित्रीं॥ वस आच्छादने। औणादिकोऽरिप्रत्ययः। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। यद्वा केवल औणादिकोऽरप्रत्ययः स्वार्थिकोऽण्॥ धेनुं न। प्रीणयित्रीं गामिव। केन साधनेनेति तदाह। अद्रिभिरभिषवसाधनैर्ग्रावभिः। किंच अद्रिभिस्तैरेव साधनैः सोमं युष्मदर्थमेव दुहंति। वल्लीरूपं सोमं युष्मदर्थमेवोदकेनाप्लाव्य रसं दुहंति। किंच अर्वांचास्मदभिमुखौ संतौ सोमपीतये सोमपानायास्मत्रस्त्रातारौ युवां नोऽस्मदीयं यज्ञमुपगंतं। उपागच्छतं। किंच वां युष्मदर्थमयं सोमो नृभिर्नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः सुतः। अभिषुतः। किंच आ पीतये संपूर्णपानाय सुतः। अत आगच्छतमित्यर्थः॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः॥

प्र पूषण इति चतुर्ऋचं पंचमं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं पूषदेवताकं। प्र चतुष्कं पौष्णमित्यनुक्रांतं। विनियोगो लैंगिकः॥

॥ तत्र प्रथमा॥

प्रप्र॑ पू॒ष्णस्तु॑विजा॒तस्य॑ शस्यते महि॒त्वम॑स्य त॒वसो॒ न

तंद॑ते स्तो॒त्रम॑स्य॒ न तंद॑ते।

अर्चा॑मि सु॒म्नय॑न्न॒हमंत्यू॑तिं मयो॒भुवं॑।

विश्व॑स्य॒ यो मन॑ आयुयु॒वे म॒खो दे॒व आ॑युयु॒वे म॒खः॥ १

प्रऽप्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वं ।
अस्य । तवसः । न । तंदते । स्तोत्रं । अस्य । न ।
तंदते ॥

अर्चामि । सुम्नऽयन् । अहं । अंतिऽऊतिं । मयःऽभुवं ।
विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मखः । देवः । ;
आऽयुयुवे । मखः ॥ १

तुविजातस्य बहुयजमानार्थमुत्पन्नस्यास्य पूष्णः पोषकस्यैतन्नामकस्य देवस्य तवसो महित्वं बलस्य महत्त्वं प्र प्र शस्यते । प्रस्तूयते सर्वैः ॥ वीप्सा पादपूरणे ॥ न तंदते । न हिनस्ति कश्चित्तदपि । किंचास्य पूष्णः स्तोत्रं न तंदते । न हिनस्ति । न विरमति । सर्वोऽपि जन एनं स्तौतीत्यर्थः । जगत्पोषकत्वादिति भावः । अतः कारणादहं अहमपि यजमानः सुम्नयन् सुखमिच्छन् अर्चामि । स्तौमि । कीदृशं तं । अंत्यूतिं । आसन्नरक्षणं । कादिलोपो बहुलमिति कलोपः ॥ स्तुत्यनंतरमेव वरप्रदमित्यर्थः । मयोभुवं । सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा । यः पूषा मखो यज्ञवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते । विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्ऋत्विजो मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानादिति भावः । किंच देवो दीप्यमानः इति शेषः । मखो मखं यज्ञमायुयुवे । संपूर्तिपर्यंतं मिश्रयति । यद्वा विश्वस्य मनोमिश्रयणे यजमाने किमायत्तमिति चेत् उच्यते मखो यज्ञनिर्वाहकोऽयं

पूषा देवो यजमानस्य मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । सामर्थ्याद्यजमानस्य मन इति लभ्यते ॥ यौतेश्छांदसो लिट् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्र हि त्वां पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृण्व ऋणवो
यथा मृध उष्ट्रो न पीपरो मृधः ॥
हुवे यत्त्वां मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यः ।
अस्माकमांगूषां द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥ २

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरं । न । यामनि ।
स्तोमेभिः । कृण्वे । ऋणवः । यथा । मृधः । उष्ट्रः ।
न । पीपरः । मृधः ॥
हुवे । यत् । त्वा । मयःऽभुवं । देवं । सख्याय । मर्त्यः ।
अस्माकं । आंगूषान् । द्युम्निनः । कृधि । वाजेषु ।
द्युम्निनः । कृधि ॥ २

हे पूषन् अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवंतं त्वा त्वां यामनि गमने निमित्तभूते सति स्तोमेभिः स्तोमैः प्रकृण्वे । प्रकृष्टं करोमि । तत्र दृष्टांतः । यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामिनमश्वमिव । स यथा प्रस्तूयते तद्वत् । किंच यथा मृधः संग्रामानुद्दिश्य ऋणवः । गच्छेः । तथा प्रकृण्वे । यद्वा यथा ऋणवः । अस्मद्यज्ञं प्रति गच्छेः ॥ ऋण गतौ ।

तातादिकः । लेटयडागमः ॥ तथा त्वां स्तवे । किंच दस्मो हिंसकान्योऽतॄन् संग्रामे पीपरः पारं नयसि ॥ पारयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ तत्र दृष्टांतः । वह्नो न । वह्नो यथा भारं वोढा पारयति तद्वन्मृधः संग्रामात्पीपरः । पारं नयसि । अतः कारणात् त्वा त्वां मयोभुवं सुखस्य भावयितारं देवं देवनशीलं पूषणं मर्त्तो मरणधर्मा मनुष्योऽहं हुवे । आह्वयामि । किमर्थं । सख्याय । समानख्यानाय प्रियकरणाय । एवमाहूतः सन्नस्माकमांगूषानाघोषान् स्तोमान् ॥ आंगूष स्तोम आघोष इति यास्कः ॥ द्युम्निनस्कृधि । द्योतनवतः कुरु । यद्वा स्तोमान् यशोवतोऽन्नवतो वा कृधि । अस्मत्स्तुत्या प्रीतस्त्वमेवं कुर्वित्यर्थः । किंच वाजेषु संग्रामेषु द्युम्निनोऽन्नवतः कृधि । अस्मद्वैरिणो जित्वा तेषामन्नं कृधि कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यस्य ते पूषन्त्सख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्संतोऽवसा

बुभुज्रिर इति क्रत्वा बुभुज्रिरे ।

तामनु त्वा नवीयसीं नियुतं राय ईमहे ।

अहेळमान उरुशंस सरी भव वाजेवाजे सरी भव ॥ २

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्यवः । क्रत्वा । चित् । संतः । अवसा । बुभुज्रिरे । इति । क्रत्वा । बुभुज्रिरे ॥

तां। अनु। त्वा। नवीयसीं। नि॒ऽयुतं। रा॒यः।
ईमहे। अहेड्मानः। उरुऽशंस। सरी। भव।
वाजेऽवाजे। सरी। भव॥ ३

हे पूषन् देव यस्य ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तव सख्ये सखित्वे हितकरणे सति क्रत्वा चित् क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणैव॥ जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावाभावः॥ संतो भवंतं प्रीणयितारः संतो विपन्यवो विशेषेण स्तोत्रशीलाः। व्यद्वा मेधाविनामैतत्। मेधाविनो यजमाना अवसा त्वत्कृतेन रक्षणेन रक्षिताः संतो बुभुज्रिरे। भुंजते भोगान्। इति एवमेव सर्वदा कृत्वा कर्मणा बुभुज्रिरे। भुंजते सर्वं पाल्यंत इति वा॥ भुजेश्छंदसि लिटि बहुलं छंदसीति रुट्॥ तां तादृशीं नवीयसीं नवतरां स्तुत्यां वा रक्षामनु अनुसृत्य रक्षाया अनंतरं त्वां नियुतं राय एतत्संख्याकान्धनानीमहे। याचामहे। किंच हे उरुशंस बहुधा स्तुत्य त्वमहेड्मानोऽक्रुध्यन् अस्मासु सुमनाः सन् सरी भव। अस्माभिर्गंतव्यो भव॥ सर्तेरौणादिक इनिप्रत्ययः। आद्युदात्तत्वं॥ किंच त्वं वाजे वाजे सर्वेष्वपि संग्रामेषु सरी भव। गमनशीलो भव। पुरतो गंता भवेत्यर्थः॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्या ऊ-षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ
अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व ।

ओ षु त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।

नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपह्नुवे ॥ ४

अस्याः । ऊं इति । सु । नः । उप । सातये । भुवः ।
अहेळमानः । ररिऽवान् । अजऽअश्व । श्रवस्यतां ।
अजऽअश्व ॥

ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमेभिः । दस्म ।
साधुऽभिः । नहि । त्वा । पूषन् । अतिऽमन्ये ।
आघृणे । न । ते । सख्यं । अपऽह्नुवे ॥ ४

हे अजाश्व पूषन् । अजाश्वेति पूषणमाहेति यास्कः । नि० ४, २५, । नोऽस्माकमस्या अस्यै ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ सातये लाभायाहेळमानोऽक्रुध्यन् अनादर मकुर्वन् ररिवान् दाता च सन् सु सुष्ठु उप भुवः । समीपस्थो भव ॥ रातेश्छांदसस्य लिटः क्वसुः । पदसंज्ञाया अभावेऽपि पपिवांसं तस्थिवांसमित्यादौ छांदसोऽवग्रहो दृश्यते । ऊ इति पादपूरणः ॥ किंच श्रवस्यतामन्नमिच्छतामस्माकं हे अजाश्व अजा एवाश्वस्थानीया यस्य तादृश त्वं । पूषनामैदं ।

रश्मिांश्च सन् उपप्लुवः॥ ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः॥ हे दस्र अनूचामुपदर्शयितः पूषन् त्वा त्वां ओ षु वर्तीमहि। सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि॥ इतेरंतर्भावितण्यर्थाल्लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः॥ यज्ञांतरगमनान्निवर्तयाम इत्यर्थः। केन साधनेनेति तदुच्यते। साधुभिः स्तोमेभिः। त्वां प्रीणयितुं समर्थैः स्तोत्रैः। किंच हे पूषन् आघृणे सर्वतो दृष्टेः क्षारयितः। यद्वा आघृणे हविषामाहर्तः स्वीकर्तस्त्वां नह्यतिमन्ये। अवमतिं नैव करोमि। न केवलमनतिक्रममात्रं किंतु ते सख्यं तव सखित्वं हितकृत्त्वं नह्यपह्नुवे। नैवापनयामि। न त्यजामि सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः॥

अस्तु श्रौषडित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं। अत्रानुक्रमणिका। अस्तु श्रौषडेकादश वैश्वदेवी मैत्रावरुण्याश्विन्यस्तिस्र ऐंद्र्याग्नेयी मारुत्यैंद्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्यंत्या त्रिष्टुप् पंचमी बृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं सूक्तभेदप्रयोगे यल्लिंगं सा देवतेति॥ परुच्छेप ऋषिः। अंत्या त्रिष्टुप् पंचमी बृहती। अन्या अत्यष्टयो विशेषाभावात्। कृतस्नं सूक्तं वैश्वदेवं। तत्राद्याया विश्वे देवा देवता। द्वितीयाया मित्रावरुणौ। अथ तिस्रोऽश्विदेवताकाः। ऐंद्री षष्ठी। सप्तम्याग्नेयी। अष्टमी मारुती। नवम्यैंद्राग्नी। दशमी बार्हस्पत्या। एकादशी वैश्वदेवी॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः। दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र

आद्या वैश्वदेवतृचे प्रथमा। षष्ठस्येति खंडे सूत्रितं। अस्तु श्रौषड़ो षू णो अग्ने। आ० ८. १.। इति॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा॥

अस्तु श्रौषट् पुरो अग्निं धिया दध आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमह इंद्रवायू वृणीमहे।
यद्ध क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी।
अध प्र सू न उप यंतु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः॥ १

अस्तु। श्रौषट्। पुरः। अग्निं। धिया। दधे। आ। नु। तत्। शर्धः। दिव्यं। वृणीमहे। इंद्रवायू इति वृणीमहे॥
यत्। ह। क्राणा। विवस्वति। नाभा। सम्ऽदायि। नव्यसी। अध। प्र। सु। नः। उप। यंतु। धीतयः। देवान्। अच्छ। न। धीतयः॥ १

अहं पुरः पुरत उत्तरवेद्यामग्निमाहवनीयाख्यं धिया प्रज्ञया प्रणयनादिकर्मणा दधे। धारितवानस्मि। तच्छर्धस्ताहृशं बलवंतं वाग्निं यद्वा तच्छर्धस्ताहृशं मरुतां स्वरूपं बलं दिव्यं दिवि भवं नु क्षिप्रमावृणीमहे। आभिमुख्येन संभजामहे। किंच इंद्रवायू वृणीमहे। यद्यस्मात्कारणा-

द्विवस्वति दीप्तमंति नाभा नाभौ भूम्या नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे। यद्वा नाभौ सर्वफलस्य संबंधके यज्ञे। यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिमिति श्रुतेः। क्राणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नव्यसी नवतरा स्तुतिरूपा वाक् संदायि। संबध्यते॥ छांदसः कर्मणि लुङ्॥ अस्माभिः प्रयुज्यत इत्यर्थः। यस्मात्स्तुतिः क्रियते तस्मादस्तु श्रौषट्। अस्याः स्तुतेः श्रवणं भवतु। श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निर्वा। इंद्रावाय्वपक्षे प्रत्येकापेक्षयैकवचनं। अध अनंतरेण धीतयोऽस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि प्र सूपयंतु। प्रकर्षेण सुष्ठु युष्मानुपगच्छंतु। किंच देवां अच्छा न। अग्न्यादिदेवानामभिमुख्येन प्राप्तुमिव धीतयोऽस्मदीयानि कर्माण्युपयंतु। तेषां समीपं प्राप्नुवंतु॥

अथ नवमी।

यद्ध त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना

दक्षस्य स्वेन मन्युना।

युवोरित्याधि सद्मस्वपश्याम हिरण्ययं।

धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः॥२

यत्। ह। त्यत्। मित्रावरुणौ। ऋतात्। अधि।

आददाथे इत्याऽददाथे। अनृतं। स्वेन। मन्युना।

दक्षस्य। स्वेन। मन्युना॥

युवोः । इत्था । अधि । सद्मऽसु । अपश्याम । हिरण्ययं

धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः ।

सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २

हे मित्रावरुणौ ऋतादादित्याच्चत् तदुदकं यद्याकाशात्कार-स्यादधि अधिकमाददाथे । सर्वतो दद्थः । कीदृशमुदकं । अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावं । केन साधनेन । स्वेन मन्युना स्वकीयेन तेजसा । अहोरात्राभिमानिदेवौ मित्रावरुणौ खलु वृष्टिं मोचयतः । अहोरात्रे वा इत्यादिश्रुतिः पूर्व-मेवोदाहृता । मन्युर्विशेष्यते । दक्षस्य समर्थस्य स्वेन मन्युना । आत्मभूतेन मननीयेन सामर्थ्येन । किंच हे मित्रावरुणौ युवोः ॥ अंत्यलोपश्छांदसः ॥ युवयोः संबंधिनं हिरण्ययं हिरण्मयं रथं ॥ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वेत्यादौ मयटो मशब्दलोपो निपात्यते ॥ इत्था इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण सद्मसु यज्ञसदनेष्वध्यपश्याम । पश्येम । केन साधनेनेति तदुच्यते । धीभिः । त्वदुद्देश्यैः कर्मभिर्यज्ञादिरूपैः । मनसा चन । त्वदासक्तेन चेतसा च । स्वेभिरक्षभिः । आत्मीयैरनन्यैश्च-क्षुरादींद्रियैः । किंच सोमस्य सोमं स्वेभिरक्षभिरस्मदीयै-रिंद्रियैः ॥ नासाद्यपेक्षया बहुवचनं ॥

दृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे युवां स्तोमेभिरित्याश्विन-स्तृचः । षष्ठस्येति खंडे सूत्रितं । युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनावश्रंह इंद्र । आ० ८, १, । इति ॥

॥ सैषा तृतीया ॥

युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनाश्रावयंत इव श्लोकमायवो

युवां हव्याभ्या३यवः।

युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा।

प्रुषायंते वां पवयो हिरण्यये रथे दस्रा हिरण्यये॥ ३

युवां। स्तोमेभिः। देवऽयंतः। अश्विना।

आश्रवयंतःऽइव। श्लोकं। आयवः। युवां। हव्या।

अभि। आयवः॥

युवोः। विश्वाः। अधि। श्रियः। पृक्षः। च।

विश्वऽवेदसा। प्रुषायंते। वां। पवयः। हिरण्यये।

रथे। दस्रा। हिरण्यये॥ ३

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवां स्तोमेभिः स्तोत्रैर्देवयंतो युवामात्मन इच्छंत आयवः॥ मनुष्यनामैतत्॥ यजमानाः श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचमाश्रावयंत इव सर्वतः श्रवण-विषयां कुर्वंत इव स्तुवंति॥ श्लोक इति वाङ्नाम श्लोको धारा इति तन्नामसूक्तत्वात्॥ कीदृशास्ते। युवां हव्या हविराज्यादिनाभ्यायव आभिमुख्येन गंतारः। प्रीणयितु-मिति शेषः। हवींष्याभिमुख्येन प्रापयंतो वा। किंच हे विश्ववेदसा सर्वधनौ युवोर्युवयोः संबंधिन्यो विश्वाः श्रियः सेवनीयाः सर्वा लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपा अधि अधिकं भजंत

इति शेषः। किंच दृच्छ्स्थानमपि युष्मत्प्रसादादधि अधिकं लभंते। किंच हे दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ वां हिरण्यये रथे हिरण्मये मधुपूर्णे रथे पवयस्तन्नेमयः प्रुषायंते। क्षरंति स्रवंति॥ प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु। छंदसि शायजपीत्यत्रावपि श्नः शायजादेशः॥ मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवंतीति भावः। पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिमिति निरुक्तं। अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं तयः पवयो मधुवाहने रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं। किंच तादृशे हिरण्यये हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहतमिति शेषः॥

अथ चतुर्थी॥

अचे॑ति दस्रा॒ व्यु१॒॑नाक॑मृण्वथो यु॒ञ्जते॑ वां रथ॒युजो॒
दिवि॑ष्टिष्वध्व॒स्मानो॒ दिवि॑ष्टिषु।
अधि॑ वां॒ स्थाम॑ व॒न्धुरे॒ रथे॑ दस्रा हिर॒ण्यये॑।
प॒थेव॒ यन्ता॑वनु॒शास॑ता॒ रजोऽ॑ञ्जसा॒ शास॑ता॒ रजः॑॥ ४

अचे॑ति। द॒स्रा॒। वि। ऊं॒ इति॑। नाक॑म्। ऋ॒ण्व॒थः॒।
यु॒ञ्जते॑। वा॒म्। र॒थ॒ऽयुजः॑। दिवि॑ष्टिषु। अ॒ध्व॒स्मानः॑।
दिवि॑ष्टिषु॥
अधि॑। वा॒म्। स्थाम॑। व॒न्धुरे॑। रथे॑। द॒स्रा॒।
हि॒र॒ण्यये॑। प॒थाऽइ॑व। यन्ता॑। अ॒नु॒ऽशास॑ता।
रजः॑। अञ्ज॑सा। शास॑ता। रजः॑॥ ४

हे दस्रा दस्रावश्विनौ अचेति। वक्ष्यमाणं युष्मच्चेष्टितं ज्ञायते सर्वैः। किं तदिति तदुच्यते। नाकं स्वर्गं व्युखथः। विशेषेण गच्छथः॥ ऋणु गतौ तानादिकः। लेट्यडागमः॥ यज्ञसंपूर्त्यनंतरमिति यावत्। उभयत्रऽवधारणे। यद्वा नाकं। अकं दुःखं तद्रहितं यज्ञस्थखथः। विशेषेण गच्छथ एव। तदर्थं वां रथयुजो युष्मत्संबंधिनो रथस्य योजयितारः सारथयो दिविष्टिषु स्वर्गस्यैषणेषु द्योतनात्मकस्य यज्ञस्यैषणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु युंजते। अश्वान्योजयंति रथे। युक्ते रथे वा युष्मान्। त एव विशेष्यंते। दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालंबाकाशगमनेष्वध्वस्मानो रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः। किंच हे दस्रा अश्विनौ वां युवयोर्वंधुरे वंधुरत्रययुक्ते। युगवंधनाधारः काष्ठविशेषो वंधुरं। तादृशत्रययुक्तत्वं रथो यो वां त्रिवंधुर इत्यादिषु प्रसिद्धं। हिरण्यये हिरण्मये रथेऽधि तादृशस्य रथस्योपरि स्थाम। अस्थापयाम॥ छांदसे लङि बहुलं छंदसीत्यडभावः। आद्युदात्तश्छांदसः॥ कीदृशौ। पथेव सुपथेन मार्गेण निरालंब आकाशे रजो रंजनात्मकं स्वर्गं प्रति यंतौ गच्छंतौ। लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वात्। अनुशासता। अननुकूलान् शत्रूननुशासतौ विधेयीकुर्वंतौ॥ शासेः शतरि जक्षित्यादय इत्यभ्यस्तत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥ किंच अंजसा मुख्यत्वेन प्रकृष्टं रज उदकं वृष्टिलक्षणं शासता शासतौ बलाद्विधेयीकुर्वंतौ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतं ।
मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा ।
नक्तं । दशस्यतं ।
मा । वां । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन ।
अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५

हे शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ युवां शचीभिरस्मदीयैः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैर्दिवा नक्तमहनि रात्रौ च दशस्यतं । अभिमतं दद्यातं ॥ दाशृ दाने इत्यस्येदं छांदसं रूपं । यद्वा दशस्यतिर्दानार्थः कंड्वादिषु द्रष्टव्यः ॥ वां युवयो रातिर्दानं कदाचन सर्वदा यागकालेऽयागकालेऽपि मोपदसत् । मोपक्षीणं भूत् ॥ दसु उपक्षये । लुङि पुषादिद्युतादीति च्लेरङ् ॥ न केवलं युष्मदीयं अपि त्वस्माकमपि रातिर्दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयं दानं वार्थिभ्यः कदाचन सर्वावस्थायामपि मोपदसत् । उपक्षीणं मा भूत् । सर्वदा वर्ततां । अहमपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्मां युवामपि मदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

पृष्ठास्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रस्यैंद्रे तृचे तृतीया वृषन्निंद्रेत्येषा । वृषन्निंद्र वृषपाणास इंदवः इमे सुता यातमद्रिभिः ।

आ० ८. १. । इति ॥ तत्रैव सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षिप्योभयीर्भिर्यष्टव्यं । तत्र होतुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादेषा प्रक्षेपणीया । सूत्रितं च । षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याः ह्वत्वोभाभ्यासनवानंतो यजंति । आ० ८. १. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

वृषन्निंद्र वृषपाणास इंदव इमे सुता अद्रिषुतास

उद्भिदस्तुभ्यं सुतासं उद्भिदः ।

ते त्वा मंदंतु दावने महे चित्राय राधसे ।

गीर्भिर्गिर्वाह स्तवमान आ गहि सुमृळीको न आ

गहि ॥ ६

वृषन् । इंद्र । वृषऽपानासः । इंदवः । इमे । सुताः ।

अद्रिऽसुतासः । उत्ऽभिदः । तुभ्यं । सुतासः ।

उत्ऽभिदः ॥

ते । त्वा । मंदंतु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।

गीःऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि ।

सुऽमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६

हे इंद्र वृषन् वर्षितः कामानां इमे पुरतो दृश्यमाना इंदवः सोमाः सुताः । त्वदर्थमभिषुताः । कीदृशास्ते । वृषपाणासः । अभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः । अद्रि-

षुतासः। अद्रिभिर्दृढैः पाषाणैरभिषवसाधनैः सुताः। उद्भिदः। उद्भेदका वर्षस्य। त एव पुनर्विशेष्यंते। उद्भिदो बलस्योद्भेदका उद्भिन्ना वा पर्वतादौ तादृशाः सोमास्तुभ्यं सुतासस्त्वदर्थमेवाभिषुताः। किंच ते तादृशाः सोमास्त्वा त्वां मंदंतु। तर्पयंतु। कुत्रेति तदुच्यते। दावने। दानवति यागे। अभिमतदानाय वा। तथा महे महते चित्राय चीयमानाय विचित्राय नानाविधाय वा राधसे धनाय। किंच हे गिर्वाहः। गिरां स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः॥ वहिहाधाञ्भ्य इत्यसुन्॥ गीर्भिरस्मत्स्तुतिभिः स्तवमानः सन् आगहि। आगच्छ। नोऽस्मान् सुमृळीकः सुष्ठु मृड-यिता सन् आगहि। आगच्छ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादो षू णो अग्न इत्येषावपनीयैकीत्यत्योभाभ्यां यागः। षष्ठस्येति खंडे सूत्रितं। ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमी-ळितोऽग्निं होतारं। आ० ८. १.। इति॥ तस्मिन्नेव सवने प्रउगशस्त्रे द्वितीया। सूत्रितं च अस्तु श्रौषड़ो षू णो अग्ने। आ० ८. १.। इति॥

॥ सैषासप्तमी॥

ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीळितो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः।

यद्ध त्यामंगिरोभ्यो धेनुं देवा अदत्तन।

वि तां दुह्रे अर्यमा कर्तरी सचाँ एष तां वेद मे सचा॥७

ओं इति । सु । नः । अग्ने । शृणुहि । त्वं । ईड़ितः ।
देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः । राजऽभ्यः ।
यज्ञियेभ्यः ॥

यत् । ह । त्यां । अंगिरःऽभ्यः । धेनुं । देवाः ।
अदत्तन । वि । तां । दुह्रे । अर्यमा । कर्तरि ।
सचा । एषः । तां । वेद । मे । सचा ॥ ७

हे अग्ने त्वं नोऽस्मदीयमावाहनं स्तुतिं वेड़ितोऽस्माभिः स्तुतः सन् ओ षु शृणुहि ॥ ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः ॥ आभिमुख्येनैव सुष्ठु शृणु ॥ उतश्च प्रत्ययादिति छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः ॥ श्रुत्वा च देवेभ्यो देवनशीलेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो हविर्भाग्भ्यः स्तुतिभाग्भ्यश्चेत्यर्थः ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यामिति घः । तेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो यजमानेभ्य संबंधि कर्म ब्रवसि । ब्रूहि ॥ ब्रवीतेर्लेट्यडागमः ॥ कीदृशेभ्यः । राजभ्यः । राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यंते । अत्रेतिहासमाहुः । अंगिरसो नाम महर्षयः पूर्वं यज्ञार्थं देवान् स्तुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचंत ॥ ते प्रीताः कामदुघां प्राहुः । लब्धां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धुमशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽग्निहोत्राद्यर्थं क्षीरं दुदोहेति तदिदमत्रोच्यते । यत् यां त्यां तां प्रसिद्धां धेनुं क्षीरादिना प्रीणयित्रीं गां ह देवा अंगिरोभ्यस्तदर्थमदत्तन । दत्तवंतः ॥ तप्तनप्तनथनाश्चेति

तनादेयः ॥ तां धेनुमर्यमा सर्वस्य नियमिता देवः कर्तरि सर्वस्योत्पादके त्वय्यग्नौ सचा इतरदेवेभ्यः साकं विदुह्रे । विविधं दुग्धवान् ॥ दुहेर्लिटि बहुलं छंदसीति रुट् । छंदसि वेति वचनाद्विर्वचनाभावः । लघ्वेव वा लोपस्त इति तलोपः ॥ एषः एष एवार्यमा तां धेनुं मे सचा अस्मसमवायेन वेद । जानाति । अर्यमाहमपि जानामीत्यर्थः । ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यत इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

मो षु वो अस्मदिति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या षू णो अग्ने । आ० ८.१. । इति ॥

॥ सैषाष्टमी ॥

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या सना भूवन्द्युम्नानि
मोत जारिषुरस्मत्पुरोत जारिषुः ।
यद्वश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यं ।
अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरं ॥ ८

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या ।
सना । भूवन् । द्युम्नानि । मा । उत । जारिषुः ।
अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ॥
यत् । वः । चित्रं । युगेऽयुगे । नव्यं । घोषात् ।
अमर्त्यं । अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च ।
दुस्तरं । दिधृत । यत् । च । दुस्तरं ॥ ८

हे मरुतः। वो युष्माकं संबंधीनि तानि प्रसिद्धानि पौंस्या पौंस्यानि बलानि सना सनातनानि नित्यानि द्युम्नानि प्रकाशयुक्तानि यद्वा सना संभजनीयानि द्युम्नानि धनवंति यशोवंति वा॥ मत्वर्थीयो लुप्यते। मो इति निपातद्वयसमुदाय शब्दोऽवधारणे॥ अस्मदस्मान् मो ष्वभिभूवन्। सुष्ठु मैवाभिभवन्। यद्वा अस्मत्तोऽपगतानि मा भूवन्। उत अपि च। यद्वा द्युम्नानीत्येतदुत्तरत्र संबध्यते। द्युम्नानि धनानि यशांसि वास्मदीयानि मा जारिषुः। जीर्णानि मा भूवन्। उत अपि चास्मत्पुरा पुराणि वद्धया तरवः शाखिनो मा जारिषुः। जीर्णा नष्टा मा भूवन्। किंच वो युष्मत्संबंधि चित्रं चायनीयं नानाविधं नव्यं नूतनं स्तोतव्यं वामर्त्यममरणधर्मकं मर्त्येषु दुर्लभं वा यदस्ति घोषात् घोषाः॥ व्यत्ययेन पंचमी॥ शब्दोपेता गवादयो घोषोपलक्षिता ग्रामनगरादयो वा ये संति तत्सर्वं युगे युगे युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्कालेऽस्मासु। अस्मास्वेव वर्ततामिति शेषः। नान्यस्य। किंच हे मरुतः यच्च दुष्टरं दुःखेन तरणीयं संपादनीयं धनं दिधृत धारयत तदस्मासु। किंच दुष्टरं शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत॥

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहन्यच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् दध्यङ् ह म इत्येषा। सूत्रितं च। दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिरा एवमेव माध्यंदिने। आ० ८. १। इति॥

॥ सैषा नवमी ॥

दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिराः प्रियमेधः कण्वो

अत्रिर्मनुर्विदुस्ते मे पूर्वे मनुर्विदुः।

तेषां देवेष्वायतिरस्माकं तेषु नाभयः।

तेषां पदेन मह्या नमे गिरेन्द्राग्नी आ नमे गिरा ॥ ७ ॥

दध्यङ्। ह। मे। जनुषं। पूर्वः। अंगिराः।

प्रियऽमेधः। कण्वः। अत्रिः। मनुः। विदुः। ते।

मे। पूर्वे। मनुः। विदुः॥

तेषां। देवेषु। आऽयतिः। अस्माकं। तेषु। नाभयः।

तेषां। पदेन। महि। आ। नमे। गिरा।

इन्द्राग्नी इति। आ। नमे। गिरा ॥ ७

दध्यङ् अथर्वगोत्रोत्पन्न एतन्नामको महर्षिः स च पूर्वः पुरस्तः सर्वस्य पुरातनो वा। अंगिरा अंगारः। तद्धेतोज-स्रीत्यर्थः। यत्र अंगारा एवांगिरसोऽभवन् येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति श्रुतेः। अंगिरा अंगारा अंकना अंचना इति निरुक्तं। एतन्नामा महर्षिश्च प्रियमेधो मेधाप्रियः। प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः। नि० ३. १७। इति यास्कः। स च कण्वो मेधावी स चात्रिः अत्रयर्हितः। अत्रिर्न त्रय इति निरुक्तं। ३.१७.। मनुर्मननवान् एतन्नामा

त्वर्षिः । एते सर्वे महात्मानो अङ्गिरसो मे जनुषं दिवोदास-पुत्रस्य परुच्छेपस्य जन्म विदुः । जानंति ॥ वेत्तेर्विदो लटो । वेति छंदस्यादेशः ॥ किंच ते पूर्व्यासः पूर्वे पूर्वकालीना अस्मत्पितामहादीन्ज्ञानंत इत्यर्थः । अङ्गिरसवो ज्ञानवंतो यतस्ते पूर्वे मनवश्च अतो विदुरिति भावः ॥ तेषां सलुगिति जसो लुक् ॥ तेषां ज्ञान उपपत्तिमाह । तेषां हव्यभ्यादीनां देवेष्वितरेषु देवेनयीयेषु महर्षिषु मम आयतिर्दीर्घकाल-संबंधोऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं नाभ्यो जीवेन सह संबंधवंतः प्राणाः पत्तेन संबंधा यागा वा तेषु तेष्वेव वर्तंते । अतो विशिष्टजन्मानो अस्मदीय इति तैर्बंधुत्वेन तदधीनत्वं । तेषां हव्यभ्यादीनां महेनाज्यदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तुतिरूपया वाचा महि महदत्यधिकं नमे । नमामि । स्तौमि जनः । किंच तेषामस्मत्पक्षाद्बद्धयोग्य: सन् पंक्तौ गिरा स्तुतिरूपया वाचा अहः प्रत्राजमे । आभिमुख्येन नमामि स्तौमि । नमामि चेत्यर्थः ॥ नमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं । यद्वा कर्मकर्तरि न दुहस्नुनमामिति यकः प्रतिषेधः । स्वयमेव नतोऽस्मि ॥

॥ सैषा द्वयमी ॥

होता यक्षद्वनिनो वंत वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः

पुरुवारेभिरुक्षभिः ।

जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना ।

अधारयदररिंदानि सुक्रतुः पुरू सद्मानि सुक्रतुः ॥ १०

होता। यक्षत्। वनिनः। वंत। वार्यं। बृहस्पतिः।

यजति। वेनः। उक्षऽभिः। पुरुऽवारेभिः।

उक्षऽभिः॥

जगृभ्म। दूरेऽआदिशं। श्लोकं। अद्रेः। अध। त्मना।

अधारयत्। अररिंदानि। सुऽक्रतुः। पुरु।

सद्मानि। सुऽक्रतुः॥ १०

अयं होता दैव्योऽग्निर्मानुषो वा देवानामाह्वाता यक्षत्। यजतु॥ यजेर्लेट्यडागमः। सिब्बहुलमिति सिप्॥ वनिनो वननवंतः हविः कामयमाना वा देवा वार्यं वरणीयं सोमं वंत। संभजंतां॥ वनतेश्छांदसे लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। छांदसोऽ-त्वलोपः॥ तदर्थं बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मंत्रस्य हविषो वा पालकोऽध्वर्युर्दैव्यो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव यजति। यागं करोति। कीदृशः सः। वेनः। कामयमानः। केन साधनेनेति तदुच्यते। उक्षभिः सेचकैः सोमैः पुरुवारेभिर्बहुभिर्वरणीयैः। तथोक्षभिः सेचनसमर्थैर्वृषभैः। तद्विनिष्क्रयभूतैश्चमसैर्वाहुति-भिरादित्यद्वारा वर्षुकैः। वयं यजमाना दूरआदिशं दूरदेशे आदिशमादेशो यस्य तादृशं॥ हलदंतात्सप्तम्याः। पा॰ ६. ३. ८.। इत्यलुक्॥ अद्रेः। जातावेकवचनं। अभिषवसाधनस्य ग्राव्णः श्लोकं शब्दं ध्वनिं जगृभ्म। गृहीतवंतो वा। पूजार्थं बहुवचनं इदानीं परोक्षकृतः। सुक्रतुः शोभनकर्मायं यजमानोऽध अथ यागसंपूर्त्यनंतर-

अररिंदानि ॥ उदकनामैतत् अररिंदानि ध्वस्मन्वदिति तन्नामसु पाठात् ॥ ईदृशान्युदकानि त्मना आत्मना अधारयत् । धारयति ॥ अररिंदानि । नास्त्यन्यो ररिरस्य पिपासोपशमनस्य तादृशं पिपासोपशमनं ददतीत्यररिंदानि । यद्वा अररिरित्येतच्च गमनं । औणादिकोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे कः । पृषोदरादित्वादभिमतस्वरूपसिद्धिः । तद्ददतीत्यररिंदान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । आपोमयाः प्राणा इति श्रुतेः । यद्वा ररिर्दानं । न विद्यते तादृशं दानमितरभूतेषु तदररि । तद्ददतीत्यररिंदानि । अन्यैरदेयं लोकोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः ॥ तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवानित्यर्थः । किंच सुक्रतुः शोभनकर्मायं पुरु पुरूणि बहूनि सद्मानि सदनानि सुखनिवासयोग्यानि गृहाण्यधारयत् । यद्वा बृहस्पतिः सुक्रतुश्चायमग्निरररिंदान्युक्तलक्षणान्यभिषवसाधनान्युदकान्यधारयत् । धारितवान् । तथा सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः पुरु सद्मानि सदनानि हविरासादनान्यधारयत् ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे वैश्वदेवतृचस्य द्वितीया ये देवास इत्येषा । सूत्रितं च । ये देवासो दिव्येकादश स्थेयमददाद्रभसं । आ॰ ८. १. । इति ॥

॥ सैषैकादशी ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं

जुषध्वं ॥ ११

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्यां । अधि ।

एकादश । स्थ ।

अप्सुऽक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः ।

यज्ञं । इमं । जुषध्वं ॥ ११

हे देवासो देवा द्युलोकस्थोका ये यूयं दिवि द्युलोके एकादश स्थ । एकं च दश चेत्येतत्संख्याका भवथ । तथा पृथिव्यामधि उपर्येकादश स्थ । एतत्संख्याका भवथ । किंच अप्सुक्षितः । तत्र हेतुमाह महिम्ना । अप्स्वंतरिक्षे क्षियंति निवसंतीत्यप्सुक्षितः ॥ क्षियतेः क्विप् । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ॥ अंतरिक्षवासिनो देवा एकादश स्थ तत्संख्या भवथ । यद्वा अंतरिक्षस्येयं संज्ञा । आपः पृथिवीत्यंतरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि तिस्र एव देवता इत्युक्तत्वात् । क्षित्याद्यभिमानिन्यो देवतास्तिस्र एव तथापि महिम्ना महत्त्वेन स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवंति । तत्तत्स्थाना अन्यास्तद्विभूतय इत्युक्तत्वात् । महिना देवास इत्येते सर्वत्र संबध्यंते । ते यूयं हे देवासो मिलित्वोक्तसंख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं । सेवध्वं । तत्संबंधि हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वं ॥ एकं च दश च एकादश । प्राग्घकादशभ्यः । पा० ५, ३, ४९ । इति निपातनाद्दीर्घः । संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले विंशोऽनुवाकः ॥

एकविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि। तत्र वेदिषद इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चं। उचथ्यपुत्रस्य दीर्घतमस आर्षं। आग्नेयं। अंत्ये त्रिष्टुभौ। शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः। दशमी त्रिष्टुप् जगती वा। पत्र्यष्टिपरिभाषा निवृत्ता। अत्रानुक्रमणिका। वेदिषदे सप्तोना दीर्घतमा औचथ्य आग्नेयं तु द्वित्रिष्टुबंतं तु त्रिष्टुब्दशमी वेति॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ जागते छंदसीदमादीनि तृतीयवर्जितानि षट् सूक्तानि विनियुक्तानि। तथाश्विनशस्त्रे षण्णां तृतीयवर्जितानां सूक्तानां विनियोगः। सूत्रितं च। वेदिषद इति षण्णां तृतीयमुद्धरेत्। आ० ४.१२.। इति॥

॥ तत्रेयं प्रथमा॥

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भरा
योनिमग्नये।
वस्त्रेणेव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं
तमोहनं॥ १

वेदिऽसदे। प्रियऽधामाय। सुऽद्युते। धासिंऽइव। प्र।
भर। योनिं। अग्नये।
वस्त्रेणऽइव। वासय। मन्मना। शुचिं। ज्योतिःऽरथं।
शुक्रऽवर्णं। तमःऽहनं॥ १

हे अध्वर्यो वेदिषदे वेद्यां सीदते नित्यं प्रियधामाय प्रियधाम्ने शिवस्थानायोत्तरवेदिलक्षणप्रियाय सुद्युते शोभनद्योतनायाग्नये प्रणयनादिगुणविशिष्टाय योनिं स्थानं वेद्याख्यं धासिमिव स्वीकृतमन्नमिव प्रभर। प्रहर। प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः। तच्च स्थानं वस्त्रेणेव तेन यथा आर्द्रताया-स्तृणाति तद्वत् मन्मना मननीयेन संस्कारेण बर्हिषा वा वेदिस्थानं वासय। आच्छादय। कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते। शुचिं। उत्पवनप्रोक्षणादिनामेध्यासुरादीनाम-पगतत्वाच्छुद्धं। ज्योतीरथं। ज्योतिषः आज्यादेरग्नेर्वा रथस्थानीयमाधारभूतत्वात्। शुक्रवर्णं। शुभ्रत्वाद्दीप्तवर्णं। अत एव तमोहनं। तमसोऽन्धकारस्य हन्तारम् अज्ञानस्य वा। अग्निसाध्ययज्ञादिद्वारा ज्ञानविघातकत्वादिति भावः। यद्वा तस्यां योनौ स्थाने वस्त्रेणेव यथा गोपनीयं वस्तु गोपयन्ति तद्वत्तमग्निं वासय। निवासय स्थापय। मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण वस्त्रसदृशेन शुष्ककाष्ठादिनाच्छादय कीदृशं। ज्योतीरथं। दीप्तिरथोपेतं। शेषं पूर्ववत्॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते संवत्सरे वावृधे

जग्धमी पुनः।

अन्यस्यासा जिह्वया जेन्यो वृषा न्य१न्येन वनिनो मृष्ट

वारणः॥ २

अभि। द्विऽजन्मा। त्रिऽवृत्। अन्नं। ऋज्यते।

संवत्सरे। वदृधे। जग्धं। ईं। इति। पुनः। इति।

अन्यस्य। आसा। जिह्वया। जेन्यः। वृषा। नि।

अन्येन। वनिनः। मृष्ट। वारणः॥ २

द्विजन्मा। द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मथने-नाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्॥ अयमग्निस्त्रिवृदन्नमाज्यपुरोडाश-सोमरूपेण त्रिप्रकारमन्नमदनीयमभिऋज्यते। प्राप्नोति। अभितः आभिमुख्येन नयति अर्जयति॥ ऋज गतिस्थाना-र्जनोपार्जनेषु। व्यत्ययेन श्यन्। यद्वा भृज्यते॥ भ्रस्जो पाके॥ पक्वं करोति वा। किंच। ईं इदं॥ ईमित्यत्र सांहितिको मलोपश्छांदसः॥ जग्धं भक्षितं संवत्सरे पूर्णे पुनर्ववृधे। अग्निर्वर्धयति। जीर्णस्य पुनरुत्पादनाभावाद्यजमानं हविर्द्वारा प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः। यद्वा एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णे संवत्सर उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारं। किंचायमग्निर्वृषा वर्षकः सन् अन्यस्य हविष आसा आस्येन जिह्वया जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः। यद्वा वर्षिता सन् एकेन रूपेणान्यस्य यज्ञे होत्रादेर्जिह्वया तदुपलक्षितया स्रुचा जेन्यो प्रवृद्धो भवति। तथान्येन दावाग्निरूपेण वारणः सर्वेषां वारकः सन् वनिनो वनसंबंधिनो वृक्षान्निमृष्ट। निमार्ष्टि। दहतीत्यर्थः॥ मृजेश्छांदसे लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं॥

२२२

॥ अथ तृतीया ॥

ऊ॒र्ण॒प्रु॒तो॒ वे॒वि॒जे॒ यस्य॑ सु॒क्षितौ॑ उ॒भा त॑रे॒ते अ॒भि

मा॒तरा॒ शिशु॑म् ।

प्रा॒चा॒जि॒ह्वं॑ ध्व॒सय॑न्तं तृषु॒च्युत॒मा सा॒च्यं कुप॑यं॒ वर्ध॑नं

पि॒तुः ॥ ३

ऊ॒र्ण॒ऽप्रु॒तौ॒ । वे॒वि॒जे इति॑ । य॒स्य । सु॒ऽक्षि॒तौ॑ । उ॒भा ।

त॒रे॒ते इति॑ । अ॒भि । मा॒तरा॑ । शिशु॑म् ।

प्रा॒चा॒ऽजि॒ह्वं॑ । ध्व॒सय॑न्तम् । तृ॒षु॒ऽच्यु॒त॑म् । आ । सा॒च्य॑म् ।

कुप॑यम् । वर्ध॑नम् । पि॒तुः ॥ ३

अस्याग्नेर्मातरा मातृस्थानीये उत्पादयित्र्यावुभा उभे अरण्याख्ये मातरौ वेविजे । चलतः ॥ ओविजी भयचलनयोः । अस्माद्यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेनात्मनेपदमेकवचनं च । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ॥ मथनोपक्रमे ऊर्णप्रुतावग्निसंपर्कात् ऊर्णवर्णतां प्राप्नुवत्यौ प्रापयन्त्यौ वा भूमिं । तथा सुक्षितौ समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छन्त्यौ । एवंभूते मातरौ शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमयेऽत्यल्पमग्निमभितरेते । आभिमुख्येन प्राप्नुतश्च । कीदृशं शिशुं । प्राचाजिह्वाख्यानीयज्वालं । ध्वसयन्तं । तमो नाशयन्तं । तृषुच्युतं । अरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छन्तं । अक्लेशेन योनेः सकाशात् शीघ्रमुत्पद्यमानं । आ दूषत्

साध्यं समवेतव्यं खडुकाष्ठचूर्णादिना। कुपयं गोपनीयं पितुः पालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारं। उक्तप्रकारैर्लौकिकाग्निसाधारणैरुपेतं अग्निमग्निं मातरावुत्पादयत इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मुमुक्ष्वो३ मनवे मानवस्यते रघुद्रुवः कृष्णसीतास ऊ
जुवः ।
असमना अजिरासो रघुष्यदो वातजूता उप युज्यंत
आशवः ॥ ४

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुऽद्रुवः ।
कृष्णऽसीतासः । ऊं इति । जुवः ।
असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वातऽजूताः ।
उप । युज्यंते । आशवः ॥ ४

मनवे मननवते मानवस्यते मानवानृत्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय तदर्थमध्वर्य्वादिभिरग्नेर्ज्वाला उपयुज्यंते यज्ञेषु। सूक्तस्याग्नेयत्वादौचित्याज्ज्वाला इति गम्यते। कीदृश्यस्ताः। मुमुक्ष्वः। मुमुक्षव आहुतिद्वारा यजमानं मोक्तुमिच्छंत्यो ब्रह्मलोकं प्रापयंत्यः॥ जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणाभावः॥ ज्वालानामाहुतिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं काली करालीत्युपक्रम्य श्रूयते। एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् तं

नयंत्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः। मुं० उं० १.२.। इति। रघुद्रुवः। क्षिप्रं गच्छंत्यः। कृष्णसीतासः। कृष्णमार्गाः। उकारः समुच्चयार्थः। जुवः। जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः स्वव्यापारेषु। असमनाः। असमानमनस्का। काश्चन प्राङ्मुख्यो गच्छंति काश्चन प्रत्यङ्मुख्य इति विविधमनस्काः। व्यत्ययेनैकवचनं॥ यद्वा असमना भिन्नवर्णाः। भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते। काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा स्फुलिंगिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति। अजिरासः। गमनशीलाः। रघुस्यदः। शीघ्रं स्यंदमानाः। वातजूताः। वातप्रेरिताः॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ आशवः। व्यापनशीलाः॥

॥ अथ पंचमी ॥

आदस्य ते ध्वसयंतो वृथेरते कृष्णमभ्वं महि वर्पः करिक्रतः।

यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्वसन्स्तनयन्नेति नानदत्॥ ५

आत्। अस्य। ते। ध्वसयंतः। वृथा। ईरते। कृष्णं। अभ्वं। महि। वर्पः। करिक्रतः।

यत्। सीं। महीं। अवनिं। प्र। अभि। मर्मृशत्। अभिऽश्वसन्। स्तनयन्। एति। नानदत्॥ ५

आदनंतरमस्य स्तूयमानस्याग्नेस्ते प्रसिद्धा विस्फुलिंगा तथा सद्देवेरते। सर्वतो गच्छंति। कीदृशास्ते। ध्वसयंतः। तमांसि ध्वसयंतः। तथा कृष्णावर्णमभ्वं महांतमभिभवन्न-मनमार्गं महि महद्दर्पो रूपं प्रकाश्यं कारिक्नतः। अत्यर्थं कुर्वंतः। कस्मिन् काल इति तदुच्यते। यत् यदा. मह्नीं महतीमवनिं भूमिं स्वीं सर्वतो मर्ब्बशत्। पुनःपुनरामृशत्॥ दृशेर्यङ्लुगंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥ अभि-श्वसन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन् शब्दं कुर्वन् नानदत् अत्यर्थं शब्दयत्॥ पूर्ववत्प्रत्ययस्वरौ॥ अभितः प्रकर्षेणैति गच्छति। यदेतस्तदो ऽजिह्वाभिर्लेलिहानो भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन् ज्वलति तदैव विस्फुलिंगा उद्भवंतीत्यर्थः॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचमो वर्गः॥

॥ अथ षष्ठी॥

भूषन्न योऽधिं बभ्रूषु नम्न॑ते वृषे॑व पत्नी॑रभ्ये॑ति रोरु॑वत्।
ओजायमा॑नस्तन्व॑श्च शुं॑भते भीमो न शृं॑गा दविधाव दुर्गृभिः॥ ६

भूष॑न्। न। यः। अधि॑। बभ्रूषु॑। नम्न॑ते। वृषा॑ऽइव।
पत्नीः॑। अभि। एति। रोरु॑वत्।
ओजायमा॑नः। तन्वः॑। च। शुं॑भते। भीमः। न।
शृं॑गा। दविधाव। दुःऽगृभिः॑॥ ६

योऽग्निर्बभ्रूषु वभ्रुवर्णास्वोषधीषु अरण्यकुशलासु वा जगतामधि अधिकं नम्नते । नमति । काष्ठानि प्रविशति ॥ नमतेर्लेट्यडागमः । व्यत्ययेन श्ना । यद्वा लङि छांदसः शपः श्नुः । व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ भूषन्न । भूतान्येव स्वतेजसा भूषयन्निव । किंचायं प्रविशन् वृषेव सेक्ता वृषभ इव पत्नीस्तमेव पालयित्रीः समर्धयित्रीरोषधी रोरुवत् ॥ रौतेर्यङ्लुगंताच्छतर्यस्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ अत्यर्थं शब्दयन्नभ्येति । अभितो गच्छति । प्रथममोषधीः प्रविश्य पश्चात्प्रवृद्धः सन् तानेव दहतीत्यर्थः । किंच एवं कृत्वा ओजायमानः । ओज इति बलनाम । स्वयं बलमिवाचरन् ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ्सलोपौ ॥ धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव सन् तन्वस्तनूः शुंभते । स्वशरीरभूता ज्वाला अपि दीपयति । पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालो दुर्गृभिः केनचिदपि ग्रहीतुमशक्यः सन् भीमो न भयंकरो मृग इव स यथा दुर्ग्रहः सन् शृंगं चालयति तद्वदयमपि शृंगाणि शृंगवदुन्नता ज्वाला दविधाव । अत्यर्थं चालयति । धूनोतेर्यङ्लुगंताल्लिटि रूपं । अस्य च दाधर्त्यादावितिशब्देन संग्रहो द्रष्टव्यः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्य आ शये ।

पुनर्वर्धंते अपि यंति देव्यमन्यद्वर्पः पित्रोः कृण्वते सचा ॥ ७

सः। सम्ऽस्तिरः। विऽस्तिरं। सं। ऽठआयति। जानन्।
एव। जानतीः। नित्यः। आ। शये।
पुनः। वर्धंते। अपि। यंति। देव्यं। अन्यत्। वर्पः।
पितोः। कृण्वते। सचा॥ ७

सोऽग्निः संस्तिर आच्छन्नः॥ संपूर्वात्स्तृणातेर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः। परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥ तथा विस्तरः कदाचिद्विस्तीर्णः सन् संष्ठआयति। संष्ठ्नात्योषधीः। किंच अयं जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यं अतो ज्वालाभिः संयोज्य भूत्यधिगच्छन्नेव जानतीर्यजमानार्थं प्रवृद्धाभिर्भवितव्यमित्यवगच्छंतीर्ज्वाला नित्योऽविच्छिन्नः सन् आशये। आशेते। आश्रयतीत्यर्थः॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः॥ एवंभूतज्वालाः पुनः पूर्वं प्रवृद्धा एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवंति तथा वर्धंते। देव्यं यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वाग्निमपि यंति। प्राप्नुवंति। यद्यप्यग्निज्वालयोरेकत्वं तथापि राहोः शिर इतिवदौपचारिको गंतृगंतव्यभावः। किंच एवं प्रवृद्धा ज्वाला ओषधयो वा सचा अग्निना सह पित्रोर्जगत्पालयित्रोस्ताभ्यां संभूय द्यावापृथिव्योरन्यत्पूर्वमविद्यमानं तेजोमयं वर्पो रूपं कृण्वते। कुर्वंति। लोकद्वयं स्पृशंतीत्यर्थः॥

॥ अथाष्टमी ॥

तमग्रुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्थुर्ममुषीः

प्रायवे पुनः ।

तासां जरां प्रमुंचन्नेति नानदद्सुं परं जनयंन्

जीवमस्तृतं ॥ ८

तं । अग्रुवः । केशिनीः । सं । हि । रेभिरे । ऊर्ध्वाः ।

तस्थुः । ममुषीः । प्र । आयवे । पुनरिति ।

तासां । जरां । प्रऽमुंचन् । एति । नानदत् । असुं ।

परं । जनयंन् । जीवं । अस्तृतं ॥ ८

तमग्निमग्रुवोऽग्रतः स्थिताः । यद्वा अंगुलिनामैतत् । अंगुलय इवाकुठिलाः केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्वभाविकाष्ठाग्रोपेता ज्वालाः सं रेभिरे हि । परिरंभं कुर्वंति खलु । आलिंगंति । किंचैवं कुर्वत्यो ममुषीर्मृता अंगारभावमापन्ना अपि॥ म्रियतेः क्वसुप्रत्ययांतात् ङीपि रूपं॥ आयवे आगच्छतेऽग्नये भर्त्रे पुनः स्वोपद्रवमजानत्य ऊर्ध्वाः प्रतस्थुः । ऊर्ध्वमुखा उन्नताः प्रतस्थिरे । मृतप्राया अपि प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं कृतवतीषु सतीषु स भर्ताग्निस्तासां ज्वालानां जरां वयोहानिं प्रमुंचन् प्रकर्षेण मोचयन् नानदत् जरापरिहाराय मंत्रयन्निवात्यर्थं शब्दयन् । न केवलं जराहानिरेव अपि तु परं निरतिशयमसुं

प्राणमस्तं तं काष्ठोदकादिप्रक्षेपेणाप्यहिंसितं जीवं प्राण-
धारणसामर्थ्यं जनयन्नुत्पादयन्नेति। गच्छति। तासां
ज्वालानां संनिधिं प्राप्नोति। यथा लोके काचन रमणी
रमणेन सह निर्भरं क्रीडित्वा पश्चात्प्रोषिते तस्मिन्विरहेण
जीर्णा म्रियमाणा: पश्चात्तस्मिन्नागते सति स्वदौर्बल्यमगण-
यित्वा संतोषेण परिष्वंगाय चेष्टते स भर्ता मंत्रोच्चारणेन
जरामपनीयोचितप्रदानेन प्राणयन् रक्षतीत्ययं भावोऽत्रानु-
संधेय: ॥

॥ अथ नवमी ॥

अधीवासं परि मातू रिहन्नहं तुविग्रेभिः सत्वंभियाति
वि ज्रयं:।
वयो दधंत्पद्वते रेरिहत्सदानु श्येनी सचते वर्तनीरहं ॥ ९

अधीवासं। परि। मातुः। रिहन्। अहं। तुविऽग्रेभिः
सत्वंऽभिः। याति। वि। ज्रयं:।
वयं। दधंत्। पत्ऽवतें। रेरिंहत्। सदां। अनुं।
श्येनी। सचते। वर्तनिः। अहं ॥ ९

दावाग्निः स्तूयते। अयमग्निर्मातुर्भूतानां निर्मातुर्भूमे-
रधीवासमुपर्याच्छादनस्थानीयं तृणगुल्मौषध्यादिकं परि
परितो रिहन् लिहन्। अहेति प्रसिद्धौ। यद्वा मातुर्भूमे-
रधीवासमुपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन्
संपादयन् तुविग्रेभिः प्रभूतं शब्दयद्भिः प्रभूतगमनैर्वा

सत्वभिः प्राणिभिः संहितो जयो जयसा जवेन वियाति। विविधं गच्छति। किंच पद्वते पादवते द्विपदे चतुष्पदे च वयोऽन्नं तत्तदुचितं दधत् ददत्। विपिने दावानले भीत्या पलायमानान्प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयंतीति प्रसिद्धं। किं कुर्वन्। सदा सर्वदा तृणादिकं रेरिहत् दहन्। किंच श्येनी श्यामवर्णा वर्तनिर्मार्गो वियांतमनु अनुक्रमेण सचते। सेवते। यत्र यत्राग्निर्गच्छति तत्र तत्र मार्गोऽपि कृष्णो भवति। अग्नेरिति प्रसिद्धौ॥

॥ अथ दशमी ॥

अस्माकमग्ने मघवत्सु दीदिह्यध श्वसीवान्वृषभो दमूनाः।
अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वर्मेव युत्सु परिजर्भुराणः॥१०

अस्माकं। अग्ने। मघवत्ऽसु। दीदिहि। अध।
श्वसीवान्। वृषभः। दमूनाः।
अवऽअस्यं। शिशुऽमतीः। अदीदेः। वर्मऽइव।
युत्ऽसु। परिऽजर्भुराणः॥ १०

हे अग्ने अस्माकं मघवत्सु स्मत्संबंधिष्वन्नवत्सु यागेषु गृहेषु वा दीदिहि। दीप्यस्व। अध अथानंतरं श्वसीवान् श्वसनवान् ज्वालाभिश्चेष्टावान् अमृतप्राणवान्वा वृषभो वर्षिताभिमतानां दमूना दानमना दममना दांतमना वा सर्वत्र भवेति शेषः। स उक्तलक्षणस्त्वं शिशुमतीरवास्य। शिशु-

शब्देन तदवस्था लक्ष्यते। शैशववतीर्ज्वाला अपत्नीय विहायादीदेः। भृशं दीप्यस्व। कीदृशस्त्वं। युत्सु संग्रामेषु वर्मेव कवचमिव परिजभुराणोऽस्मद्द्विष्टान् पुनःपुनः परिहरन्। यद्वा युत्सु संग्रामेषु वर्मेव परिजर्भुराणो भव॥ हरतेर्यङ्लुगंताद्व्यत्ययेन शानच्। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥ उक्तगुणको भवान्मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः॥

॥ अथैकादशी॥

दूदमग्ने स्वधितं दुर्धितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते।
यत्ते शुक्रं तन्वोरोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वं॥ ११

दूदं। अग्ने। सुऽधितं। दुःऽधितात्। अधि। प्रियात्। ऊं इति। चित्। मन्मनः। प्रेयः। अस्तु। ते।
यत्। ते। शुक्रं। तन्वः। रोचते। शुचि। तेन।
अस्मभ्यं। वनसे। रत्नं। आ। त्वं॥ ११

हे अग्ने दूदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः। कीदृशं तत्। दुर्धिताद्दुष्टं स्थापितात्कठिनात्काष्ठादेरधि उपरि सुधितं सुष्टु दत्तं। मन्मनो मननीयात्प्रियादुचित् तव हव्यादपि॥ उशब्दोऽवधारणे चिच्छब्दोऽपिशब्दार्थः॥ ते तव प्रेयोऽतिप्रियतममस्तु। तत्किमित्याह। हे अग्ने ते तव तन्वः शरीरस्य

घृतेनोज्ज्वलिताया ज्वालायाः शुचिर्निर्मलं शुक्रं दीप्तं यत्तेजो रोचते तेन सह रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन्नस्मभ्यं यजसे। अस्मान्संभजस्व॥ वनतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं॥

॥ अथ द्वादशी॥

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारित्रां पद्वतीं रास्यग्ने।
अस्माकं वीराँ उत नो मघोनो जनाँश्च या पारयाच्छर्म या च॥ १२

रथाय। नावं। उत। नः। गृहाय। नित्यऽअरित्रां।
पत्ऽवतीं। रासि। अग्ने।
अस्माकं। वीरान्। उत। नः। मघोनः। जनान्।
च। या। पारयात्। शर्म। या। च॥ १२

हे अग्ने उत अपि च रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्यायतनभूताय नोऽस्माकं यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावं। यज्ञो वै सुतर्मा नौरित्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात्। कीदृशीं तां। नित्यारित्रां। नियतऋत्विग्रूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां। पद्वतीं॥ ह्रस्वनुड्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वं॥ द्रव्यदेवतामंत्रादिरूपपादोपेतां। ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं रासि। देहि संपादय॥ रातिर्दानकर्मा दासति रातीति तन्नामसु पाठात्॥ सैव विशेष्यते। उत अपि च यानौरस्माकं वीरानस्मत्संबंधिनः पुत्रादीन्मघोनो हविर्लक्षणान्नवतः करोति। जनांश्च

यजमानानस्मानपि या नौः पारयात्। पारयेत् उत्तारयेत्॥ पारयतेर्लेट्याडागमः॥ जननमरणादिबहुदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयसुखास्पदं ब्रह्मलोकं प्रापयेत्। एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति यागाद्यनुष्ठानवतां श्रूयमाणत्वात्। एवं प्राप्य च या नौः शर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत्। परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमित्युक्तत्वात्। चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारा विविदिषंति यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः॥

॥ अथ त्रयोदशी॥

अभी नो अग्न उक्थमिज्जुगुर्या द्यावाक्षामा सिंधवश्च स्वगूर्ताः।
गव्यं यव्यं यंतो दीर्घाहेषं वरमरुण्यो वरंत॥ १३

अभि। नः। अग्ने। उक्थं। इत्। जुगुर्याः।
द्यावाक्षामा। सिंधवः। च। स्वऽगूर्ताः।
गव्यं। यव्यं। यंतः। दीर्घा। अहा। इषं। वरं।
अरुण्यः। वरंत॥ १३

हे अग्ने न उक्थं शस्त्रमभिजुगुर्याः। आभिमुख्येन स्तुहि प्रोत्साहय। सम्यक् शस्त्रमित्यंगीकुरु॥ गृ शब्दे। लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः। बहुलं छंदसीत्युत्वं॥ तथा द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाधनसंपादनेन प्रोत्साहयतां। तथा सिंधवः स्यंदनशीला नद्यश्च स्वगूर्ताः स्वयमेव गामिन्यो गव्यं गोसंभवं क्षीरादिकं गवां तृणाद्यु-

त्पादनद्वारा। यव्यं। उपलक्षणमेतत्। यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं यंतः प्रापयंतः प्रोत्साहयंतु। तथारुण्योऽरुणवर्णा गोयुक्ताः॥ मत्वर्थीयो लुप्यते॥ आतप्यसाधनभूता उषसः। तद्वेतुत्वात्ताच्छब्द्यं। दीर्घांऽशा सर्वाण्यहानि सर्वकामसिद्धिसिध्धसाधनमन्नरसादिकं वरं वरणीयं श्रेष्ठमन्यदपि यागसाधनं वरंत। प्रापयंतु॥ वृङ् संभक्तौ। अंत-र्भावितण्यर्थाच्छांदसो लङ्। व्यत्ययेन शप्॥ साधयंतु। एतत्सर्वमग्नेः प्रसादादित्यग्नेरेव स्तुतित्वादाग्नेयत्वमविरुद्धं॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः॥

बड़ित्थेति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं। अंत्ये त्रिष्टुभौ॥ अग्निर्देवता॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः॥

॥ तत्र प्रथमा॥

बड़ित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि।

यदीमुप ह्वरते साधते मतिरृतस्य धेना अनयंत सस्रुतः॥ १

बट्। इत्था। तत्। वपुषे। धायि। दर्शतं। देवस्य। भर्गः। सहसः। यतः। जनि।

यत्। ईं। उप। ह्वरते। साधते। मतिः। ऋतस्य। धेनाः। अनयंत। सऽस्रुतः॥ १

देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य दर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं तत् प्रसिद्धं भर्गस्तेज इत्था इत्थं सर्वैर्दृश्यमानप्रकारेण वपुषे शरीरव्यवहाराय दाव्यीय धायि। धार्यते सर्वैः॥ वड़ित्थेत्युभे अपि सत्यनामनी बट् श्रत् सत्रा इत्थेति तन्नामसु पाठात्॥ जाठराग्निना भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धं। तत्रोपपत्तिमाह। यतः सहसो जनि। यतः कारणान्मथनकाले बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यत इत्यर्थः। यदीं यदेतत्प्रसिद्धं लोकोपकार्यग्नेस्तेजो मतिर्मदीया बुद्धिरुपह्वरते। उपगच्छति। उपगम्य वर्तते वा॥ ह्वृ कौटिल्ये॥ साधते च। तेनैव तेजसा साधयति स्वाभीष्टं। किंच ऋतस्य यज्ञसाधकस्याग्नेस्तेजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः सस्रुतः समानं गच्छंत्यः सहैव प्रवर्तमानाः॥ स्रवतेः कर्तरि क्विप्॥ अनयंत। नयंति। निर्वहंति जगद्व्यवहारं॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं॥ यद्वा ऋतस्य धेना यज्ञस्य संबंधिन्यो मंत्ररूपा वाचः सस्रुतो होत्रादिमुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयंत। नयंति। अग्नेः स्तोत्रं निर्वहंति। अग्नेस्तेजसा वा यज्ञं निर्वहंति। तेजोमयी वागिति श्रुतेः। अतः कारणान्मतिरुपह्वरत इत्यर्थः॥ धेनेति वाङ्नाम धेना ग्ना इति तन्नामसु पाठात्॥

॥ अथ द्वितीया॥

पृक्षो वपुः पितुमान्नित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु।

तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयंत योषणः॥२

पृक्षः । वपुः । पितुऽमान् । नित्यः । आ । शये ।
द्वितीयं । आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु ।
तृतीयं । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशऽप्रमतिं ।
जनयंत । योषणः ॥ २

अयमग्निः पृक्षोऽन्नसाधकः पाकादिना । वपुर्वपुष्मान् शरीराभिवृद्धिहेतुः पितुमान् हविर्लक्षणान्नयुक्तो नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः सन् आशये । आशेते । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निवर्तयन्भुवो भूमौ वर्तत इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमाशेते । मध्यमस्थानो विद्युद्रूपो वा वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैद्युताग्नेः सहायत्वेन संबंधिने दोहसे दोग्ध्र आदित्यस्योदकस्य वर्षयित्र आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तर्यसुप्रत्ययः ॥ तत्प्रवृत्त्यै तृतीयमाशेते । द्युस्थानो वर्तते । यद्वा अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य संबंधिने दोग्ध्रे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थं । आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्थमुदकमाकृष्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरंतरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षंतीति प्रसिद्धं । अतो रश्मेर्दोग्धृत्वं । ईदृशं त्रिस्थानमग्निं महा भागं योषणो मिश्रणशीलाः सर्वा दिशो जनयंत । उत्पादयंति । सर्वासु दिक्षु प्रसृत इत्यर्थः । कीदृशं तं । दशप्रमतिं दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननवंतं पूज्यत्वाय । यद्वा

मथनकाले दशभिरंगुलीभिरुत्पन्नं लोकत्रये दशदिक्षु च व्याप्तमित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

निर्यदीं बुध्नान्महिषस्य वर्पस ईशानासः शवसा क्रंत सूरयः ।
यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा संतं मातरिश्वा मथायति ॥ ३

निः । यत् । ईं । बुध्नात् । महिषस्य । वर्पसः । ईशानासः । शवसा । क्रंत । सूरयः ।
यत् । ईं । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधवे । गुहा । संतं । मातरिश्वा । मथायति ॥ ६

ईमेनमग्निं यद्यस्मात्कारणान्महिषस्य ॥ महन्नामैतत् । महिषोऽस्व ऋभ्वा इति तन्नामसु पाठात् ॥ महतो यज्ञस्य बुध्नान्मूलादधानादारभ्य वर्पसः ॥ रूपनामैतत् ॥ रूपस्योपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धय ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः सूरयो मेधाविन ऋत्विजः शवसा बलेन मंत्रादिरूपेण शारीरेण वा निष्क्रंत । निष्कुर्वंति साधयंति । उत्पादयंति काष्ठात् । यद्वा एनमग्निं बुध्नादादितो मथनादारभ्य महिषस्य वर्पसो महतो रूपस्याहुतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वंति ॥ करोतेश्छांदसे लुङि मंत्रे

घसेति च्लेर्लुक् । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ किंच यत् ईमेनमेवाग्निं प्रदिवः पुराणात् अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानी-मेवेत्यर्थः । पूर्ववदिदानीं मध्वो मधुनो मधुसदृशस्याधव आधवने प्रक्षेपे निमित्ते सति गुहा संतं गुहायां वेद्यां काष्ठेषु निगूढं संतं मातरिश्वांतरिक्षे चेष्टमानो वायुरनु-क्रमेण मथायति । चालयति । उद्बोधयतीत्यर्थः । यद्वा मातरि फलस्य मातरि यागे श्वसति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा संतमरण्योर्निगूढं संतं प्रादुर्भावायानुक्रमेण मथायति । मथ्नाति । उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्त-स्मात्स्तोतव्य इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र यत्पितुः परमान्नीयते पर्या पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति ।
उभा यदस्य जनुषं यदिन्वत आदिद्यविष्ठो अभवद्घृणा शुचिः ॥ ४

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृक्षुधः । वीरुधः । दंऽसु । रोहति ।
उभा । यत् । अस्य । जनुषं । यत् । इन्वतः । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । घृणा । शुचिः ॥ ४

यद्यस्मात्पितुरन्नस्य पालकस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ॥ तस्य परमात् परमत्वाद्धेतोः । उत्कृष्टत्वादित्यर्थः । तदर्थं

प्रपरिणीयते । प्रकर्षेण परितो नीयते । पर्यग्निक्रियत इत्यर्थः । यद्वा पितुरुत्पादकात्परमाहुल्क्ष्माणां गार्हपत्यलक्षणस्याग्नेः सकाशादाहवनीयं प्रति प्रपरिणीयते । प्रकर्षेण नीयते ॥ परेनर्थकः ॥ किंच ष्टब्धः पशुपुरोडाशादिषु दारुमध्ये धीयमानाः ॥ यद्वा प्रश्रब्दस्य संप्रसारणं । ब्रुध बुभुक्षायां । क्विप् ॥ प्रबोध्याः प्रकर्षेण बुभुक्षिता भोक्तुमिच्छमाना वीरुधो दंसु दंतेषु मध्य आरोहति । आरोहंति । प्रविशंतीत्यर्थः । यद्यस्मादुभा उभावध्वर्युयजमानौ उभे अरणी वास्याग्नेर्जेनुषं जन्मोत्पत्तिमिन्वतः । व्याप्नुतः । स्वीकुरुत इत्यर्थः ॥ इवि व्याप्तौ । इदित्वान्नुम् ॥ आदित् अत एव कारणाच्छुचिः शुद्धोऽयमग्निर्घृणा यजमानेष्वनुग्रहेण । यद्वा घृणा घृणी दीप्तिमान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ दीप्त्या वा प्रविष्टो युवतमोऽभवत् । संपन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आदिन्मातृराविशद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिंस्यमानः । उर्विया । वि । ववृधे ।

अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सनाऽजुवः । नि ।

नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५

अयमग्निरा शुचिर्दीप्तः सन् आदित् पूर्वमंते यविष्ठोऽभवदित्युक्तत्वात् तदनंतरमेव मातृत्वात् दयितीर्मातृस्थानीया दश दिश आ अविशत् । सर्वतः प्रविशति । पूर्वत्र दशप्रमतिं जनयंत योषणा इत्युक्तत्वात् दिशां मातृत्वं । दिक्षु प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरो विशेष्यंते । यास्तु मातृष्वह्निस्यमानः परैरपीड्यमान उर्विया उर्वंतिप्रभूतं विवावृधे । विविधं प्रवृद्धोऽभवत् । तास्वाविशत् । यथा लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्तनपानपरिपीडादिभिः सम्यक् पोषितो लोके प्रकाश्य पुनरागत्य मातरमालिंगति तद्वदिति भावः । कस्मिन्काल इति तत्राह । यत् यदा सनाजुवो दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रचिप्ताः अत एव पूर्वाः प्रथमभाविनीरोषधीरनुक्रमेणारुहत् । आरोहति ॥ रुहेश्छांदसो लुङ् । कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः ॥ उपरि प्रज्वलति । तथा नव्यसीषु नवतरासु अत एवावरासु अत एव पूर्वापेक्षया निकृष्टासु पश्चाद्भाविनीष्वोषधीषु निधावते । नितरां नीचैर्वा गच्छति । अंतःप्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठानामधस्तादुपरिष्टाच्च प्रविश्य ज्वलति । तदा दिक्षु प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आदिद्धोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानासं

ऋंजते ।

देवान्यत्क्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति

धायसे ॥ ६

आत् । इत् । होतारं । वृणते । दिविष्टिषु । भगंऽइव ।

पपृचानासः । ऋंजते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्तं ।

शंसं । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६

होतारं होमनिष्पादकमाह्वातारं वा देवानां दूरदृश्यमग्निं दिविष्टिषु द्युवशैषणेषु निमित्तभूतेषु वृणते । संभजते । आदित् अनंतरमेव । तथा पपृचानासो हविषा स्तुत्या च संपृचाना ऋत्विजो यजमानाः ॥ पृचेश्छांदसस्य लिटः कानच् ॥ ऋंजते । प्रसाधयंति । किमिव । भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयंति तद्वत् । यद्वा महांतं राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः ॥ ऋंजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥ यत् यस्मादयमग्निः पुरुष्टुतो बहुभिर्बहुधा वा स्तूयमानः क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यागादिरूपेण मज्मना शरीरेण बलेन च युक्तान्देवान्व्यवहर्तॄनृत्विजो यज्ञभुजो देवान्वा क्रत्वा मज्मना च योजयितुं तथा मर्तं यजमानं शंसं स्तुतिं च स्तुत्यं वा तं विश्वधा विश्वधनो यद्वा विश्वात्मकोऽयं

वेति । पूर्वोक्तान्कामयते । किमर्थं । धायसे । हविर्लक्षणायान्नाय । तस्माद्धोतारमग्निं वृणाते ऋंजते च ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वि यदस्थाद्यजतो वातचोदितो ह्वारो न वक्वा जरणा

अनाकृतः ।

तस्य पत्मन्दक्षुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ

व्यध्वनः ॥ ७

वि । यत् । अस्थात् । यजतः । वातऽचोदितः । ह्वारः ।

न । वक्वा । जरणाः । अनाऽकृतः ।

तस्य । पत्मन् । धक्षुषः । कृष्णऽजंहसः । शुचिऽजन्मनः ।

रजः । आ । विऽअध्वनः ॥ ७

यत् यदायमग्निर्वातचोदितो वायुना प्रेरितः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ यजतः सर्वैर्यष्टव्यो यष्टुं योग्यः सन् व्यस्थात् । वितिष्ठते सर्वतो व्याप्तो भवति । तत्र दृष्टांतः । अनाकृतोऽनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरो वक्वा बहुवक्ता ॥ वचेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । दृग्धिग्रहणात्कुत्वं ॥ ह्वारो न कुटिल इव विदूषकादिरिव ॥ ह्वरतेर्ण्यंतात्पचाद्यच् ॥ स यथा जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते । विविधं कुर्वन् वर्तते । तद्वदयमप्यनाकृतोऽप्रतिबद्धप्रसरो व्यवस्थितः । तदा तस्याग्नेः पत्मन् पतने मार्गे यज्ञरूपे रजो रंजनात्मको लोक आस्थात् । आतिष्ठति । सर्वत आश्रयति ।

अग्नौ बहुधा यजतीत्यर्थः। कीदृशस्य तस्य। धक्षुषः।
दहतः॥ दहेर्लिटः क्वसुः॥ कृष्णजंहसः। कृष्णमार्गस्य॥
पुनःपुनर्गम्यत इति जंहा मार्गः। हंतेर्यङ्लुगंतात्कर्मण्य-
सुन्। कुत्वाभावश्छांदसः॥ शुचिजन्मनः। मंत्रसंहितार-
ण्योरुत्पन्नत्वात्। व्यध्वनः। विविधज्वालस्यानियतमार्गस्य॥

॥ अथाष्टमी॥

रथो न यातः शिक्वभिः कृतो द्यामंगेभिररुषेभिरीयते।
आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते
वयः॥ ८

रथः। न। यातः। शिक्वऽभिः। कृतः। द्यां।
अंगेभिः। अरुषेभिः। ईयते।
आत्। अस्य। ते। कृष्णासः। धक्षि। सूरयः।
शूरस्यऽइव। त्वेषथात्। ईषते। वयः॥ ८

अयमग्निः शिक्वभी रज्जुभिः कृतो बद्धो रथो न रथ इव।
स यथा स्वीयैश्चक्रादिभिरंगैरीयते तद्वत् यातः स्थापितः
सन् अरुषेभिर्गमनशीलै रंगैर्ज्वालादिरूपैरवयवैर्द्यामंत-
रिक्षमाज्येन सृष्टः सन् ईयते। गच्छति॥ ईङ् गतौ॥
आत् अनंतरमस्याग्नेस्ते सूरयः सरणयो मार्गाः
कृष्णासः कृष्णवर्णा भवंति। यत एवं भवंति तदर्थं दक्षि।
दहति काष्ठान्॥ पुरुषव्यत्ययः। छांदसः शपो लुक्॥ किंच
ज्वलित आग्नेस्त्वेषथाद्दीप्तात्तेजसः सकाशाद्वयो गमनवंतः

पक्षिमृगादय ईषते । गच्छंति ॥ ईष गत्यादौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥ पलायंते । तत्र दृष्टांतः । शूरस्य त्वेषथादय इव । कस्यचिद्विक्रांतस्य दीप्तात्तेजसः सकाशाद्भीत्या पलायमाना इव । एवमंतरिक्षं स्पृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा दावाग्निरूपेण स्तूयते ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शाशद्रे अर्यमा सुदानवः ।

यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुररान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाशद्रे । अर्यमा । सुऽदानवः ।

यत् । सीं । अनु । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभुः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः । अजायथाः ॥ ९

हे अग्ने त्वया खलु वरुणो रात्र्यभिमानी देवो धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । तथा मित्रोऽहरभिमानी देवः शाशद्रे । शातयति तमः ॥ शद्लृ शातने । छांदसो लिट् । बहुलं छंदसीति रुट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ तथार्यमोभयोर्मध्यवर्ती देवः सुदानवः शोभनदानो भवति ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ यद्वा एते वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शाशद्रे । तीक्ष्णीक्रियंते ।

हिशब्दो मंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः। त्वमग्ने वरुणो जायसे इति हि मंत्रांतरं॥ धदेः कर्मणि छांदसो लिट्। इरयो र इति रेफभावः। हि चेति निघाताभावः॥ वरुणादीनामग्न्यायत्तत्व उपपत्तिमाह। यद्यस्मात्कारणात् हे अग्ने सो सर्वतः क्रतुना कर्मणा विश्वथा विश्व इव विश्वात्मक इव विभुर्मित्रार्यमात्मना सर्वव्यापी परिभूः स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सन् अनुक्रमेणाजायथाः। जायसे। प्रादुर्भवसि। तत्र दृष्टांतः। अरान् रथस्य चक्रान् नेमिर्न बाह्यवलय इव। स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन्व्याप्य तिष्ठति।

॥ अथ दशमी ॥

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि।
तं त्वा नु नव्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न
धीमहि॥ १०

त्वं। अग्ने। शशमानाय। सुन्वते। रत्नं। यविष्ठ।
देवऽतातिं। इन्वसि।
तं। त्वा। नु। नव्यं। सहसः। युवन्। वयं। भगं।
न। कारे। महिऽरत्न। धीमहि॥ १०

हे अग्ने यविष्ठ युवतम त्वं शशमानाय त्वां स्तुवते॥ शशमानः शंसमान इति यास्कः॥ सुन्वते त्वदर्थमभिषवं कुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं रत्नं रमणीयं हविर्देवतातिं

देवेषु तायमानं विस्तार्यमाणमिन्वसि। व्याप्नोषि। अस्मदत्तं हविर्देवान्प्रापयसीत्यर्थः॥ इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा। इन्वति नक्षतीति तन्नामसु पाठात्॥ हे सहसो सुवन्। युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते। मथनकाले बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयितर्वा। यद्वा सहसस्पुत्र युवन् नित्यतरुण अङ्गिरः अस्मद्देयमत्र दृश्यमानमीयधन नव्यं नवतरं स्तुत्यं वा तं तादृशं हविर्भुजं त्वा त्वां वयं यजमानाः कारे शब्दे स्तोत्रशब्दे तु क्षिप्रं धीमहि। स्थापयामः। हविःप्रदानसमये क्षिप्रमेव स्तुम इत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। भगं न। आदित्यमिव। यद्वा भजंतं राजानमिव। तं यथा स्तुवंति तद्वत्॥

॥ अथैकादशी॥

अग्ने रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि

धर्णसिं।

रश्मीँरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ

च सुक्रतुः॥ ११

अग्ने इति। रयिं। न। सुऽअर्थं। दमूनसं। भगं।

दक्षं। न। पपृचासि। धर्णसिं।

रश्मीन्ऽइव। यः। यमति। जन्मनी इति। उभे इति।

देवानां। शंसं। ऋते। आ। च। सुऽक्रतुः॥ ११

हे अग्ने त्वमस्मे अस्मासु स्पर्हं स्पृहणीयं दमूनसं दमनीयमुपास्यं॥ दमेरूनसिरित्यूनसिप्रत्ययः॥ रयिं न पप्रचासि। धनं यथा संपृणक्षि। तथा भगं सर्वैर्भजनीयं दक्षं न बलवंतं प्रवृद्धं वा धर्मासिं विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं यथा पप्रचासि संपृणक्षि। उभयमपि ददासीत्यर्थः॥ पृची संपर्के। लेट्याडागमः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः॥ इदानीं परोक्षेणाह। योऽग्नी रश्मीरिव स्वकीयान् रश्मीन्यथा यमति नियमयति विस्तारयति तद्वत् स उभे जन्मनी जननाधारभूतावुभौ लोकौ यमति। नियच्छति। तथा सुक्रतुः शोभनकर्मायस्तेऽस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबंधिनं यज्ञं स्तवं च आ यमति। आयच्छति। सर्वदा ददाति। यद्वा पूर्वार्द्धं पप्रचासीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया योज्यं॥

॥ अथ द्वादशी ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मंद्रः शृणवच्चंद्ररथः।

स नो नेषन्नेषतमैरमूरोऽग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ॥ १२

उत। नः। सुऽद्योत्मा। जीरऽअंश्वः। होता। मंद्रः।

शृणवत्। चंद्रऽरथः।

सः। नः। नेषत्। नेषऽतमैः। अमूरः। अग्निः।

वामं। सुवितं। वस्यः। अच्छ॥ १२

उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां । सोऽग्निर्नोस्मदीयमाह्वानमुत शृणवत् । अपि नाम शृणुयात् । यद्वा नोऽस्मान् श्रावयेत् । देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् ॥ शृणोतेर्लेट्यडागमः ॥ कीदृशोऽयं । द्युमा । द्योतमानः ॥ द्युत दीप्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ॥ जीराश्वः । शीघ्रगमनाश्वः । होता देवानामाह्वाता मंद्रो मदनशीलश्चंद्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंचायममूरोऽमूढबलो वस्वो वसनीयः । स प्रसिद्धोऽग्निर्नयतमैरत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा नोऽस्मान् उत नेषत् । अपि नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेर्लेट्यडागमः । सिब्बहुलमिति सिप् ॥ किमर्थं । वामं वननीयं सुवितं सुष्ठु प्राप्यं सर्वैः कांक्षणीयं स्वर्गमच्छ । आभिमुख्येन प्राप्तुं नेषत् ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिरर्कैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।
अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरो अति निष्टतन्युः ।

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अर्कैः ।
साम्ऽराज्याय । प्रऽतरं । दधानः ।
अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयं । च । मिहं ।
न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३

अयमग्निः शिमीवद्भिर्हविःप्रदानादिकर्मवद्भिरर्कैरर्चनसाधनैर्मंत्रैरस्तावि । स्तुतोऽस्माभिर्यजमानैः ॥ शिमीति कर्मनाम । शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ कीदृशोऽयं । साम्राज्याय साम्राज्यस्येति कर्मणि षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्यग्राजमानत्वं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानः ॥ अस्य च छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥ किंचेममग्निममी च पुरोवर्तमाना ऋत्विजः पुत्रादयो वा ये वयं च पूर्वं स्तोतृत्वेन प्रसिद्धा वयमप्यति अत्यर्थं निष्टनन्युः । शब्दयंतु ॥ निष्पूर्वः स्तनति शब्दकर्मा ॥ इतः परमप्यस्मत्पुत्रपौत्रादयो वयं चाग्निं स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । मिहं न सूरः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो हर्षयं शब्दयति तद्वत् ॥ लिङि छांदसो विकरणस्य श्नुः । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां । पा० ८. ३. ८६. । इति षत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

समिद्ध इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभं । प्रथमायाः समिन्नामकोऽग्निर्देवता समिद्धोऽग्निः । द्वितीयादीनां तनूनपान्नराशंस इळो बर्हिर्देवीर्द्वार उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अंत्याया इंद्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं सरस्वतीळाभारत्य इति ॥ तथानुक्रमणिका । समिद्ध आप्रिय आनुष्टुभमंत्यैंद्रीति ॥ अत्रेध्मतनूनपादादिभिर्यज्ञावयववाचिभिर्यज्ञ एवोच्यते । अतः स एव देवतेति कात्थक्यस्य मतं । अग्निरेव समिदादिभिरुच्यते ।

अतः स एव देवतेति शाकपूणेर्मतं। निरुक्ते किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इति छंदोदेवता इत्यादिपक्षांतरं बहुधा प्रदर्श्य तदर्थं ब्राह्मणादि चोदाहृत्य इतरे पक्षा अर्थवादा आग्नेया एवेति सिद्धांतितं अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इत्यादिना। नि॰ ८. २१.॥ पद्मावंगिरोगोत्रोत्पन्नानामेतदाप्रीसूक्तं। एकादश प्रयाजा इति खंडे सूत्रितं। समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथऋषि वा। आ॰ ३. २.। इति। अत्र यथऋषिग्रहणात्॥ आप्रीसूक्तानि त्रिविधानि। तत्र वासिष्ठात्रेयवाध्र्यश्वगार्त्समदानि चत्वारि नराशंसवंति। मैधातिथदैर्घतमसप्रैषिकानि नराशंसतनूनपादुभयवंति। इतराणि तनूनपात्वंतीति। तत्रैतत्सूक्तं दैर्घतमसत्वादुभयवत्॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समिद्धो अग्न आ वह देवाँ अद्य यतस्रुचे।

तंतुं तनुष्व पूर्व्यं सुतसोमाय दाशुषे॥ १

सम्ऽइद्धः। अग्ने। आ। वह। देवान्। अद्य।

यतऽस्रुचे।

तंतुं। तनुष्व। पूर्व्यं। सुतऽसोमाय। दाशुषे॥ १

हे अग्ने समिद्धः सम्यग्दीपित एतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्यागदिने देवान् हविषां भोक्तॄनग्न्यादीनावह। अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापय। यतस्रुचे यागायोद्यतस्रुचे यजमानाय तदर्थं।

आवाह्य च सुतसोमाय यागार्थमभिषुतसोमाय दाशुषे हविर्दत्तवते। यद्यपीदानीमेवाहूयंते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानापेक्षया भाव्यपेक्षया वा दाशुष इत्युच्यते। हविर्दात्रे वा यजमानाय तदर्थं पूर्व्यं पूर्वेभ्यो देवेभ्यो हितं पूर्वकालीनं वा तंतुं यज्ञं तनुष्व। विस्तारय॥

॥ अथ द्वितीया ॥

घृतवंतमुप मासि मधुमंतं तनूनपात्।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुषः॥ २

घृतऽवंतं। उप। मासि। मधुऽमंतं। तनूऽनपात्।

यज्ञं। विप्रस्य। माऽवतः। शशमानस्य। दाशुषः॥ २

हे तनूनपात्। तनूनपाच्छाज्यमिति कात्थक्यपक्षे तन्वो गावो भोगानां तासु जायमानत्वात् ताभ्य उत्पन्नं क्षीरं क्षीरात्सर्पिरित्याज्यस्य नपात्त्वं। तद्वान्यज्ञः। अग्निपक्ष आपस्तन्व उच्यंते। ताभ्य ओषधिवनस्पतयः। तेभ्योऽग्निरिति नपात्त्वं। अरणीभ्यामिति भावः। एतन्नामक हे अग्ने विप्रस्य मेधाविनः शशमानस्य शंसमानस्य त्वां स्तुवतो दाशुषो हविर्दत्तवतो मावतो मत्सदृशस्य यजमानस्य॥ युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य इति वतुप्। आ सर्वनाम्न इत्यात्वं॥ घृतवंतं क्षीरदाज्योपेतं मधुमंतं माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वंतं यज्ञमुप उपेत्य मासि। निर्मिमीषे।

सितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यंतं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ ला माने ।
आदादिकः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥ ३

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षति ।

नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु ।

यज्ञियः ॥ ३

देवेषु मध्ये शुचिः शुद्धो दीप्तो वा पावकोऽन्यस्यापूतस्य शोधयिताद्भुतोऽभूत इव अद्य क्षणे भविता । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । देवो द्योतनशीलो यज्ञियो यज्ञसंपादनार्हः । ईदृशो नराशंसो नरैः कर्मनेतृभिऋत्विग्भिः शंसनीयोऽग्नि-र्दिवो द्युलोकादागत्य मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञमस्मदीयं त्रिरामिमिक्षति । त्रिवारं समंतात्सिंचति । स्वादयतीत्यर्थः । यद्वा मधुरेण फलेन त्रिरामिमिक्षति । योजयतीत्यर्थः । नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यपक्षे यज्ञाभिमानी देवो द्योत-मानो द्युलोकादागत्यानुष्ठीयमानो यज्ञं त्रिरामिमिक्षति । अयं नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्या-हारः ॥ त्रिवारमागच्छति । त्रिराहरति वा फलं । अवशिष्टं पूर्ववन्नेयं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ईळितो अग्न आ वहेंद्रं चित्रमिह प्रियं ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वच्यते ॥ ४

ईळितः । अग्ने । आ । वह । इंद्रं । चित्रं । इह । प्रियं ।

इयं । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । सुऽजिह्व ।

वच्यते ॥४

हे अग्ने ईळितः सर्वैः स्तुत्य इध्मनामकस्त्वमिहास्मिन्यज्ञे चित्रं चायनीयं प्रियं प्रीणयितारमस्मान् हविः स्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तमिंद्रमावह । आनय । हे सुजिह्व घृतपानेन शोभनज्वाल इयं मम मतिर्मननसाधना स्तुतिरूपा वाक् त्वा त्वामच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं वच्यते । मतिरेवास्मदीयोच्यते ॥ हिः पूरणार्थः । वचेर्यकि संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपस्य वा छंदसीति विकल्पितत्वादभावे यण् ॥ अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयं । एवमुत्तरत्र यज्ञांगैर्यज्ञसंबंधिदेवताभिश्च यज्ञ एवोच्यत इति तत्परत्वेन व्याख्येयं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स्तृणानासो यतस्रुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे ।

वृंजे देवव्यचस्तममिंद्राय शर्म सप्रथः ॥ ५

स्तृणानासः । यतऽस्रुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे ।

वृंजे । देवव्यचःऽतमं । इंद्राय । शर्म । सऽप्रथः ॥ ५

स्वध्वरे शोभनप्रायणीयाद्यवांतरयागवति यज्ञे सोमयागे बर्हिर्दर्भान् स्तृणानास्त आस्तरंतो यतस्रुचो नियमित-जुह्वादिपात्रा ऋत्विजो देवव्यचस्तममतिशयेन देवगामिनं सप्रथः सर्वतो विस्तीर्णं शर्म सुखसाधनं गृहमिंद्राय वृंजे । विवर्जयंति । संपादयंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वि श्रयंतामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।

पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥ ६

वि । श्रयंतां । ऋतऽवृधः । प्रऽयै । देवेभ्यः । महीः ।

पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ।

द्वारो देवीर्यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो देवता विश्रयंतां । विविधं श्रयंतु । विहृत्ता भवंतु । किमर्थं । देवेभ्यः प्रयै । प्रयातुं देवानां प्रापणाय ॥ प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै । पा० ३, ४, १०, । इति निपातितः ॥ कीदृश्यस्ताः । ऋत-वृधः । यज्ञस्य वर्धयित्र्यः पूज्याः । पावकासः । शोधयित्र्यः । पुरुस्पृहः । बहुस्पृहणीयाः । असश्चतः । असज्यमानाः परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

आ भंदमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा ।
यह्वी ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत् ॥ ७

आ । भंदमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा ।
सुऽपेशसा ।
यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा । सीदतां । बर्हिः ।
आ । सुऽमत् ॥ ७

भंदमाने सर्वैः स्तूयमाने उपाके परस्परं संनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे ॥ पेश इति रूपनाम ॥ यह्वी महत्यौ अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् ॥ यहुरित्यपत्यनाम यहुः सूनुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋतस्य मातरा यज्ञस्य निर्मात्र्यौ । ताभ्यामागमनाद्यज्ञस्य संपूर्तेर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध्यत्वात् । नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्रदेवते सुमत् स्वयमेवास्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा सुमत् बर्हिरास्तृतं दर्भमा समंतादासीदतां । उपाविशतां । यद्वा ऋतस्येति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमासीदतां । आसाद्य च बर्हिरास्तृतं दर्भं स्वयमेवादत्तां ॥

॥ अथाष्टमी ॥

मंद्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्रमद्य दिविस्पृशं ॥ ८

मंद्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या ।

कवी इति ।

यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं । सिध्रं । अद्य ।

दिविऽस्पृशं ॥ ८

मंद्रजिह्वा देवानां मादनज्वालौ जुगुर्वणी अयं अयातां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारौ ॥ यङ्लुगंतात् क्विपि छांदसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेश्छंदसि वनसनरक्षिमथा- मितीन्प्रत्ययः ॥ कवी मेधाविनौ क्रांतदर्शिनौ दैव्या होतारा देवसंबंधिनौ होतारौ अयं च मध्यमस्थानश्चेत्युभौ सिध्रं फलसाधनभूतं ॥ सिधेः स्फायितंचीत्यादिना रक् ॥ दिविस्पृशं द्युलोकवासिदेवान् स्पृशंतं । तैर्हविषः स्वीक्रिय- माणत्वादिति भावः । ईदृशं नोऽस्मदीयमिमं यज्ञमद्य यक्षतां । अनुतिष्ठतां पूजयतां वा । सम्यङ्निर्वाहयता- मित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती ।

इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदंतु यज्ञियाः ॥ ९

शुचिः । देवेषु । अर्पिता । होत्रा । मरुत्ऽसु । भारती ।

इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदंतु । यज्ञियाः ॥८

शुचिः शुद्धा मरुत्सु विद्युल्लक्षणयामरणेषु देवेषु द्योतनशीलेषु स्तोतृषु मरुत्सु ऋत्विक्षु वार्पिता नियता होत्रा होमनिष्पादिका भारती भरतस्यादित्यस्य संबंधिनी द्युस्थाना वाक् । तथेळा पार्थिवी प्रैषादिरूपा मही महती सरस्वती । सर इत्युदकनाम तद्वती स्तनितादिरूपा माध्यमिका च वाक् एतास्तिस्रस्त्रिस्थानवागभिमानिदेवता यज्ञिया यज्ञार्हाः सत्यो बर्हिः स्तीर्णं सीदंतु । उपविशंतु ॥ तिस्र इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

तन्नस्तुरीयमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥ १०

तत् । नः । तुरीयं । अद्भुतं । पुरु । वा । अरं । पुरु ।
त्मना ।

त्वष्टा । पोषाय । वि । स्यतु । राये । नाभा । नः ।
अस्मऽयुः ॥ १०

नोऽस्मदर्थं तत् तादृशं तुरीयं तूर्णं व्याप्यद्भुतं सदा आविर्भवदभूतमिव सत् । यद्वा महन्नामैतत् । सारतो महत् पुरु वारं बहूनां प्राणिनामर्थायैवारं अलं समर्थं । यद्वा

पुरु वारं बहु प्रभूतं च॥ वाशब्दस्त्वर्थे। अरं अलं॥ त्मना आत्मना पुरु। बहुक्रियाविशेषणमेतत्। ईदृशमुदकं त्वष्टा दृष्ट्यादेः कर्ता॥ त्वष्टृशब्दो यास्केनैवं व्याख्यातः। त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः। नि॰ ८, १३,। इति॥ तन्नामको वैद्युतोऽग्निरस्मयुरस्मान्कामयमानो देवो नः पोषायास्मत्पुष्टये राये सम्पद्ये च नाभा नाभौ दृष्टेर्बंधके मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितमुत्कलक्षणमुदकं विष्यतु। विविधं गमयतु॥ षोऽन्तकर्मणि। ओतः श्यनीत्योकारलोपः। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं॥ यद्वा नो नाभा अस्मत्संबंधियज्ञनाभावुत्तरवेद्यां राये॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी॥ रायो गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये॥ स्यतिरुपसृष्टो विमोचनार्थः॥ उत्कलक्षणां दृष्टिं मुंचतु॥

॥ अथैकादशी॥

अवसृजन्नुप त्मना देवान्यक्षि वनस्पते।
अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरः॥ ११

अवऽसृजन्। उप। त्मना। देवान्। यक्षि। वनस्पते।
अग्निः। हव्या। सुसूदति। देवः। देवेषु। मेधिरः॥११

हे वनस्पते वनानां पालक यूपाभिमानिदेवाग्ने अवसृजन् स्वैरं वर्तयन् ऋत्विजः स्वस्वकर्मसु व्यापारयन् त्मना आत्मना देवान्हविर्भुज उपयक्षि। उपेत्य यज॥ बहुलं छंदसीति शपो लुक्॥ देवो द्योतमानो मेधिरो मेधावान्

अग्निराहवनीयो देवेषूभयेषां मध्ये हव्या हवींषि सुसूदति। प्रेरयति। स्वीकरोति॥ षूद क्षरणे। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। लेटोऽडाटावित्यडागमः। यद्वा यूपाग्निरेव परोक्षेणोच्यते। सोऽग्निर्हवींषि सुष्ठु स्वीकरोति॥

॥ अथ द्वादशी॥

पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे।

स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिंद्राय कर्तन॥ १२

पूषण्ऽवते। मरुत्वते। विश्वऽदेवाय। वायवे।

स्वाहा। गायत्रऽवेपसे। हव्यं। इंद्राय। कर्तन॥ १२

पूषण्वते पूष्णा तद्वते॥ अनो नुडिति नुट्। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं॥ मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय वायुदेवाय च। तथा गायत्रवेपसे॥ वेप इति रूपनाम। गायत्रशब्द इतरसामोपलक्षणः॥ गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशायेंद्राय हव्यं हविः प्रदातुं स्वाहा कर्तन। स्वाहाकारं कुरुत ऋत्विजः॥ करोतेर्लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः॥

॥ अथ त्रयोदशी॥

स्वाहाकृतान्या गह्युप हव्यानि वीतये।

इंद्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवंते अध्वरे॥ १३

स्वाहाऽकृतानि । आ । गहि । उप । हव्यानि ।

वीतये ।

इंद्र । आ । गहि । श्रुधि । हवं । त्वां । हवंते ।

अध्वरे ॥ १२

हे इंद्र स्वाहाकृतानि । स्वाहेत्येवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यजमानादेवतानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वंति हव्यानि हवींषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदानात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्धविरुपेत्य वीतये भक्षणायागहि । आगच्छ ॥ बहुलं छंदसि शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ तथा हे इंद्र आगहि । स्तोतारमभिलक्ष्यागच्छ । आगत्य हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि । शृणु । यतस्त्वामध्वरेऽहिंसात्मके यागे हवंते । आह्वयंति ऋत्विजः । अतः श्रुधि ॥ ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये एकादशो वर्गः ॥

प्र तव्यसीमित्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसं । तथा चानुक्रांतं । प्र तव्यसीमष्टावाग्नेयं तु तत्त्रिष्टुबंतमिति । तु तदित्युक्तत्वादिदमादिसूक्ताष्टकस्याग्निर्देवता । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । अग्निष्टोमे आग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयं । अथ यथेतमिति खंडे सूत्रितं । प्र तव्यसीं नव्यसीमापो हि ष्ठेति तिस्रः । आ० ५, २० ।

इति॥ इध्मदास्य प्रथमेऽप्यहनि जातवेदस्यनिविद्धानं आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि च निविद्धानं। तथा चाचार्योऽतिदेश ऐकाहिकान्युपर्थस्य तेषु निविदो इत्यादेवमेवाग्निमारुते। आ॰ १०. १०.। इति॥

॥ तत्र प्रथमा॥

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये वाचो मतिं सहसः

सूनवे भरे।

अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां

॰न्यसीददृत्वियः॥ १

प्र। तव्यसीं। नव्यसीं। धीतिं। अग्नये। वाचः।

मतिं। सहसः। सूनवे। भरे।

अपां। नपात्। यः। वसुऽभिः। सह। प्रियः।

होता। पृथिव्यां। नि। असीदत्। ऋत्वियः॥ १

अहमग्ने तव्यसीं तवीयसीमतिशयेन वर्धयित्रीं॥ तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः। अस्मात्तृजंताच्छंदसीतीयसुन्। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः। छांदस ईकारलोपः॥॰ नव्यसीं नवतरामपूर्वां धीतिं यागलक्षणमुक्तगुणकं कर्म प्रभरे। प्रकर्षेण करोमि। तथोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं

कर्म भरे। कीदृशायाग्नये। सहसो बलस्य सूनवे पुत्राय। किंच योऽग्निरपां नपात् तासां नप्ता। अप्स ओषधयः ओषधीभ्योऽग्निरित्यनेनेन मृत्वं। अथवा अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण प्रवर्त्तकत्वादिति भावः। तथा प्रियो यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य होता होमनिष्पादकः। सोऽग्निर्ऋत्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन् पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिर्निवासयोग्यैर्धनादिधनैः सहितो न्यसीदत्। नितरां सीदति॥

॥ अथ द्वितीया॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविरग्निरभवन्मातरिश्वने।
अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः
पृथिवी अरोचयत्॥ २

सः। जायमानः। परमे। विऽओमनि। आविः।
अग्निः। अभवत्। मातरिश्वने।
अस्य। क्रत्वा। संऽइधानस्य। मज्मना। प्र। द्यावा।
शोचिः। पृथिवी इति। अरोचयत्॥ २

स पूर्वोक्तोऽग्निर्जायमानोऽरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव परमे उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्वनेऽन्तरिक्षसंचारिणे वायवे

प्रथममाविरभवत्। प्रत्यक्षोऽभूत्। त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भवेत्यादिश्रुत्यंतरप्रसिद्धेः। वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः। अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानः। तदर्थं। किंच समिधानस्येंधनैः सम्यक् वर्धमानस्याग्नेर्मज्मना॥ बलनामैतत्॥ बलवता क्रत्वा क्रतुना कर्मणा ज्वालनादिव्यापारेण द्योचिद्यौवा पृथिवी च प्रारोचयत्। प्रकर्षेणादीपयत्॥ अध्ये द्योचिःशब्दश्छांदसः॥ मज्मना क्रत्वा समिधानस्येति वा योज्यं। प्रबलेन समिंधनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः॥

॥ अथ तृतीया ॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिंधवोऽग्ने रेजंते असंसंतो अजराः॥ ३

अस्य। त्वेषाः। अजराः। अस्य। भानवः। सुऽसंदृशः। सुऽप्रतीकस्य। सुऽद्युतः।

भाऽत्वक्षसः। अति। अक्तुः। न। सिंधवः। अग्नेः। रेजंते। असंसंतः। अजराः॥ ३

अस्य स्तूयमानस्याग्नेस्त्वेषा दीप्तयोऽजरा जरारहिता अजीर्णाः। अविरता इत्यर्थः॥ नञो जरमरेत्यादिनो-त्तरपदाद्युदात्तत्वं॥ तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुखस्याग्ने-र्भानवो रश्मयः। दीप्तिरक्तत्वादत्र विस्फुलिंगा अवगंतव्याः॥ ते च सुसंदृशः सुष्ठु सम्यग्द्रष्टारः सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः। सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः। तथास्याग्नेर्भात्वक्षसः॥ त्वक्ष इति बलनाम त्वक्षः शर्ध इति बलनामसु पाठात्॥ भासमानबलाः॥ अक्तुरिति रात्रिनामैतत् अक्तुरुर्म्यति तन्नामसूक्तत्वात्। द्वितीयार्थे प्रथमा॥ अक्तुं जगदंजकं नैशं तमोऽति अतिक्रम्य सिंधवः स्यंदमानाः सर्वत्र व्याप्नुवंतोऽ-ससंतः स्वव्यापारेष्वस्वपंतोऽविरता अत एवाजरा न रेजंते। न कंपंते दाहपाकादिषु न चलंति न चाल्यंते वान्यैः। यद्वा नशब्दो दृष्टांतवचनः। आत्वक्षसो भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिंधवो न रश्मय इव। ते यथा स्यंदनशीला व्याप्तिमंतोऽक्तुरति अंजकं तमोऽति-क्रम्याससंतो रेजंते तद्वद्भात्वक्षसोऽस्याग्ने रक्तलक्षणा दीप्त-योऽपि सर्वत्र रेजंते। कंपंते। व्याप्नुवंतीत्यर्थः॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति॥ ४

यं। आऽईरिरे। भृगवः। विश्वऽवेदसं। नाभा।
पृथिव्याः। भुवनस्य। मज्मना।
अग्निं। तं। गीःऽभिः। हिनुहि। स्वे। आ। दमे।
यः। एकः। वस्वः। वरुणः। न। राजति॥ ४

विश्ववेदसं सर्वधनं॥ वेद इति धननाम वेदो वरिव इति तन्नामसु पाठात्॥ तादृशं यमग्निं भृगवो भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्या वेद्याः। एकदेशे कृत्स्नशब्दः। यद्वा एतावती वै पृथिवीत्यादिश्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वं। तस्या नाभावुत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्मना बलेन निमित्तेन आ आभिमुख्येनेरिरे। ईरितवंतः स्थापितवंतः। तमग्निं स्वे स्वकीये दमे गृहे उत्तरवेद्यां गीर्भिः स्तुतिभिराहिनुहि। प्राप्नुहि॥ हि गतौ वृद्धौ च। उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः॥ योऽग्निरेको मुख्यः सन् एक एव वा वस्वो वसुनो गवादिधनस्य राजति। ईश्वरो भवति प्रदातुमिति शेषः॥ राजतीत्यैश्वर्यकर्मसु पठितं राजतीति तन्नामसु पाठात्॥ तत्र दृष्टांतः। वरुणो न। वारक आदित्य इव। स यथा सर्वस्येष्टे तद्वत्॥

॥ अथ पंचमी ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः।

अग्निर्जंभैस्तिगितैरत्ति भर्वति योधो न शत्रून्त्स वना न्यृंजते ॥ ५

न। यः। वराय। मरुतांऽइव। स्वनः। सेनाऽइव। सृष्टा। दिव्या। यथा। अशनिः।

अग्निः। जंभैः। तिगितैः। अत्ति। भर्वति। योधः। न। शत्रून्। सः। वना। नि। ऋंजते ॥ ५

योऽग्निर्वराय वरणाय निग्रहाय शक्तो न भवति। तत्र दृष्टांतत्रयमुच्यते। मरुतां स्वन इव। स यथाग्राह्यस्तद्वत्। तथा सृष्टा वैरिवधायार्थं प्रबलेनाभिसृष्टा सेनेव। सा यथान्यैरनिरोध्या तद्वत्। तथा दिव्या दिवि भवाशनिर्यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत्। ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति। अयमग्निस्तिगितैर्निशितैस्तीक्ष्णीभूतैः॥ अंत्यविकारश्छांदसः॥ जंभैर्दंतैर्दंतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिरत्ति अस्मद्विरोधिनो भक्षयति। तथा भर्वति। हिनस्ति॥ भर्व हिंसायां। यास्कस्त्वाह भर्वतिरत्तिकर्मेति। यद्यप्यत्तिभर्वत्योरदनमेवार्थः तथापि तदवांतरभेदोऽवगंतव्यः॥ तत्र दृष्टांतः। योधो न। संप्रहर्ता शूर इव। स यथा शत्रून्भर्वति भक्षयति तद्वत्।

किंच सोऽग्निर्वना वनानि वृक्षादिसमूहान् न्यृंजते। नितरां प्रसाधयति दहतीत्यर्थः॥ ऋंजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः॥

॥ अथ षष्ठी॥

कुविन्नो अग्निरुचथस्य वीरसद्वसुष्कुविद्वसुभिः

काममावरत्।

चोदः कुवित्तुतुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया

धिया गृणे॥ ६

कुवित्। नः। अग्निः। उचथस्य। वीः। असत्। वसुः।

कुवित्। वसुऽभिः। कामं। आऽवरत्।

चोदः। कुवित्। तुतुज्यात्। सातये। धियः।

शुचिऽप्रतीकं। तं। अया। धिया। गृणे॥ ६

अयमग्निर्नोऽस्माकमुचथस्योक्थस्य स्तोत्रस्य कुवित् बहुवारं वीः कामयितासत्। भवतु॥ अस्तेर्लेट्यडागमः॥ यद्वा उचथस्येतन्नामकस्य महर्षिगोत्रप्रभवस्य न इति संबंधः। तथा वसुर्वासयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसुभिर्वासयितृभिर्धनैः काममत्यर्थमभिमतं वा कुवित् अतिप्रभूतमावरत्। आवृणोतु। अभिमतप्रदानेन कामं निवर्तयत्वित्यर्थः॥ वृणोतेर्लेट्यडागमः। छांदसो विकरणस्य लुक्॥ अयमग्निश्चोदोऽस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् धियः कर्माणि सातये लाभाय कुवित् बहु तुतुज्यात् त्वरयतु। प्रेरयत्वित्यर्थः॥

तुजिः प्रेरणार्थः । छांदसः शपः श्लुः ॥ शुचिप्रतीकं शोभ-नावयवं शोभनज्वालं तमग्निमया धियानया स्तुतिरूपया प्रज्ञया गृणे । उच्चारयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान

ऋंजते ।

इंधानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामुदु नो

यंसते धियं ॥ ७ ॥

घृतऽप्रतीकं । वः । ऋतस्य । धूःऽसदं । अग्निं । मित्रं ।

न । संऽइधानः । ऋंजते ।

इंधानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णां ।

उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियं ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वाज्यैर्हूयमानत्वात् । यद्वा प्रतीकमंगं । दीप्तज्वालमित्यर्थः । किंच वो युष्मत्संबंधिन ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदंतं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधान इध्मैर्दीपयमान ऋंजते । प्रसाधयति ॥ ऋंजतिः प्रसाधनकर्मा ॥ इंधानः सम्यग्दीप्यमानोऽक्रो ज्वालासमिदादिभिराक्रांतोऽन्यैरनुक्रांतो वा ॥ क्रमेश्छांदसो डः ॥ विदथेषु यज्ञेषु वेदयत्सु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीप्यमानोऽस्मदीयां धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुभ्रवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म

वोढु यंसते। उद्द्योतयत्येव॥ यमेर्लेट्यडागमः। सिप्। उपश्लोऽवधारणे। धीरिति कर्मनाम धीः शमीति तन्नामसु पाठात्॥

॥ अथाष्टमी ॥

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः।
अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः॥ ८

अप्रयुच्छन्। अप्रयुच्छत्ऽभिः। अग्ने। शिवेभिः। नः। पायुऽभिः। पाहि। शग्मैः।
अदब्धेभिः। अदृपितेभिः। इष्टे। अनिमिषत्ऽभिः। परि। पाहि। नः। जाः॥ ८

हे अग्ने अप्रयुच्छन् अस्मास्वप्रमाद्यन्॥ युच्छ प्रमादे॥ अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन् अप्रयुच्छद्भिरप्रमाद्यद्भिरनवधानरहितैः शिवेभिर्मंगलकल्याणैः शग्मैः सुखकरैः पायुभी रक्षणप्रकारैर्नोऽस्मान् पाहि। रक्ष। किंच हे इष्टे सर्वैरेषणीयाग्ने जा जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सन् अदब्धेभिरहिंसितैरदृपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः॥ दृप दृंप उत्क्लेशे तौदादिकः॥ अनिमिषद्भिर्निमेषरहितैरनलसस्वभावैः। ईदृशैर्लक्षणैर्नोऽस्मान् परि परितः पाहि। पालय। यद्वा उपर्यु

परि जायंत इति जाः। नो जा अस्मत्संबंधिनीः पुत्रपौत्रा-दिरूपाः प्रजाः परि पाहि। परितो रक्ष। न केवलमस्मान् किंत्वस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः॥

एति प्र होतेति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं। पूर्वस्याग्नेयं तु तदित्युक्तत्वादिदमप्याग्नेयं। तथा चानुक्रमणिका। एति प्र सप्त जागतमिति॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः॥

॥ तत्र प्रथमा॥

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्द्ध्वां दधानः शुचिपेशसं धियं।
अभि स्रुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धाम प्रथमं ह निंसते॥ १

एति। प्र। होता। व्रतं। अस्य। मायया। ऊर्द्ध्वां। दधानः। शुचिऽपेशसं। धियं।
अभि। स्रुचः। क्रमते। दक्षिणाऽआवृतः। याः। अस्य। धाम। प्रथमं। ह। निंसते॥ १

अयं होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युरस्याग्नेर्व्रतं हविःप्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं मायया कर्तव्यविशेषप्रज्ञया युक्तः सन् प्रैति। प्रकर्षेण गच्छति होतुं॥ मायेति प्रज्ञानाम। माया वयुनमिति तन्नामसु पाठात्॥ कीदृशोऽयं ऊर्द्ध्वामुपर्या-

रुढां शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतां ॥ पेश इति रूपनाम ॥ धियं प्रज्ञां दधानः। आ चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात्। आगत्य च दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येन वर्तमानाः स्रुचो जुह्वादीः क्रमते। गृह्णाति। कीदृश्यः स्रुचः। याः प्रथमं पात्रासादनकालेऽस्याग्नेर्धाम स्थानं निंसते ॥ निंस चुंबन इति धातुः ॥ चुंबंति भजंत इत्यर्थः। प्रथममनु-ष्ठेयक्रमं बुद्ध्या प्रैति पश्चात्स्रुचः क्रमत इत्यर्थः॥ इणब्दः प्रसिद्धौ॥ यद्वा होता देवानामाह्वातायमग्निरस्य यज-मानस्य व्रतं कर्म ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन् एति यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति। कीदृशोऽयं। ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्ति शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं धियं ज्वालाचलनानिरूपं कर्म दधानो धारयमाणः। आगत्य च दक्षिणावृत ऊक्तलक्षणाः स्रुचो घृतपूर्णा जुह्वप्भृदादिका अभिक्रमते। आक्रमते। घृतं स्वीकर्तुं ज्वालाः प्रसर्पतीत्यर्थः। याः स्रुचः प्रथमं पूर्वं हविरासादनकालेऽस्याग्नेर्धाम स्थानं वेदिलक्षणं निंसते। चुबंति। प्राप्ताः॥ इणब्दः प्रसिद्धौ। णिसि चुंबने। अदादित्वाच्छपो लुक्। इदित्त्वान्नुम्॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभीमृतस्य दोहना अनूषत योनौ देवस्य सदने परीवृताः।
अपामुपस्थे विभृतो यदावसदध स्वधा अधयद्याभिरीयते॥ १

अभि । ईं । ऋतस्य॑ । दोहनाः॑ । अनूषत । योनौ॑ ।

देवस्य॑ । सद॑ने । परि॑ऽवृताः ।

अपां । उपऽस्थे॑ । विऽभृ॑तः । यत् । आ । अव॑सत् ।

अध॑ । स्वधाः । अधयत् । याभिः॑ । ईय॑ते ॥ २

ऋतस्योदकस्य दोहना धारा योनावुत्पत्तिस्थाने देवस्य सदने द्योतमानस्यादित्यस्य स्थाने परीवृतास्तद्रश्मिभिः परितो व्याप्ताः सत्योऽभ्यनूषत । अभिनवा भवंति । आश्रवंत्येव स्तूयंते वा । कदेत्यत आह । यत् यदापामुपस्थ उदकानामुत्संगेऽन्तर्विभृतो विशेषेण ताभिर्धार्यमाणः सन् आवसत् । आक्रम्य निवसत्ययमग्निस्तदानीमित्यर्थः । अध अधुना स्वधा अमृतोपमा अपोऽधयत् । पिबति सर्वो लोकः । ता विशेष्यंते । याभिः सहेयतेऽयमग्निः संगच्छते वा भूमिं ता अधयत् । विद्युदात्मनोदकानि उत्पादयत इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

युयू॑षतः सव॑यसा तदिद्वपुः॑ समानमर्थं॑ वितरि॑त्रता

मिथः॑ ।

आदीं भगो न हव्यः समस्मदा वोढ़ुर्न रश्मीन्त्समयंस्त

सारथिः ॥ ३

युयू॑षतः । सऽव॑यसा । तत् । इत् । वपुः॑ । समा॒नं ।
अर्थं॑ । विऽतरि॑त्रता । मिथः॑ ।
आत् । ई॒ं । भगः॑ । न । हव्यः॑ । सं । अ॒स्मत् । आ ।
वोळ्हुः॑ । न । र॒श्मीन् । सं । अ॒यं॒स्त । सार॑थिः ॥ २

सवयसा समानवयस्कौ ॥ वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते ॥ समानसामर्थ्यौ तदित् तदानीमेव यदा प्रवृत्तो भवति तदानीमेव समानमर्थं समानं प्रयोजनं निष्पत्तिं मिथः प्रत्येकं वितरित्रता भृशं तरंतौ होत्रध्वर्यू वपुरग्नेः शरीरं युयूषतः स्वस्वंव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः। प्रैषानंतरं याज्यादिपाठो होतुर्व्यापारः। वषट्कारानंतरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः। अत्रेदमनुसंधेयं। सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानं प्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरित्रता विशेषेण तरितुमिच्छंतौ ॥ तरतेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधर्त्यादौ निपात्यते। द्विवचनस्याकारः॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूषतो मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिंगतः। तद्वदग्निं साकं होत्रध्वर्यू युयूषतः। आदीं अनंतरमेव हव्य आहवनीयोऽग्निः सारथिः सरणशीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन् अस्मत् अस्माकं संबंधिनो रश्मीन् रश्मिवदायता घृतधारा आ सर्वतः समयंस्त। सम्यक् स्वीकरोति। तत्र दृष्टांतद्वयमुच्यते। भगो न। सर्वैः सेवनीय आदित्यः स यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत्। सारथी रथस्य यंता वोढुर्वाहकस्या-

स्वादे रश्मीन्। प्रतिग्रहानिव। तान्यथा स्वीकरोति तद्व-द्यमग्निरपि हवींषि समयंस्त॥

॥ अथ चतुर्थी॥

यमीं द्वा सवयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समोकसा।
दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरु चरन्नजरो मानुषा युगा॥ ४

यं। ईं। द्वा। सऽवयसा। सपर्यतः। समाने। योना। मिथुना। सम्ऽओकसा।
दिवा। न। नक्तं। पलितः। युवा। अजनि। पुरु। चरन्। अजरः। मानुषा। युगा॥ ४॥

यमीमेनमग्निं द्वा द्वौ सवयसा समानवयस्कौ समान-सामर्थ्यौ वा समाने योना योनौ फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ मिथुना दंपती द्वावेककार्योद्युक्तौ समोकसा समाननिवासौ देवयजनस्थानौ। ईदृशौ होत्रध्वर्यू संपर्यतः। पूजयतः स्तुत्या हविःप्रदानेन च प्रीणयतः। कदेत्याह। दिवा न अह्नीव नक्तं रात्रावपि। सर्वदेत्यर्थः। एवं पूज्यमानोऽग्निः पलितः पूर्वमंगारावस्थायां जीर्णोऽपि समिंधनानंतरं युवा तरुणस्तेजसा सर्वस्य मिश्रयिता वाजनि। जायते। एवं जातोऽयं मानुषा युगा मनोः संबंधीनि युगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणि

वोढिश्य पुर चरन् वह्नाज्यादिकं भक्षयन् अजरोऽजीर्णो जरारहितो वर्तते॥

॥ अथ पंचमी ॥

तमीं हिन्वंति धीतयो दश व्रिशो देवं मर्तास
ऊतये हवामहे।
धनोरधि प्रवत आ स ऋण्वत्यभिव्रजद्भिर्वयुना
नवाधित ॥ ५

तं। ईं। हिन्वंति। धीतयः। दश। व्रिशः। देवं।
मर्तासः। ऊतये। हवामहे।
धनोः। अधि। प्रऽवतः। आ। सः। ऋण्वति।
अभिव्रजत्ऽभिः। वयुना। नवा। अधित॥ ५

देवं द्योतमानं तमेनमग्निं दश धीतयो दशसंख्याका अंगुलयो व्रिशो विशः परस्परविश्लिष्टा हिन्वंति। प्रीणयंति मथनकाले। तथा मर्तासो मनुष्या वयं यजमाना ऊतये रक्षणाय हवामहे। आह्वयामः। कोऽस्य विशेष इत्युच्यते। अयमग्निर्धनोर्धनुषः सकाशात्प्रवत आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव। तान्यथा धनोरुपरि मुंचंति॥ आ इत्युपमार्थे॥ तद्वत्सोऽग्निर्धनुःस्थानीयान्निजशरीरसकाशात्प्रवतः प्रकृष्टगे...तो रश्मीनृण्वति। गमयति॥ रिविगत्यर्थः। अत्रांतर्भावितण्यर्थोऽयं। इदित्वान्नुम्। छांदसं रेफस्य संप्रसारणं।

अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ किंच एवं प्रवृत्तोऽ-ग्निरभिव्रजद्भिरनुष्ठानार्थमभितः संचरद्भिर्यमर्थमभिगच्छ-द्भिर्वा तदर्थं नवा नवानि नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्ञा-नान्यनुष्ठानविषयाण्यधित । धारयति । ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वा अभिव्रजद्भिराभिमुख्येन गच्छद्भिर्होत्रादिभिः क्रियमा-णानि नवानि वयुनानि प्रज्ञाविशिष्टानि स्तोत्रादीन्यधित । धत्ते ॥ धाञश्छांदसे लुङि स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं । उत्तरस्य सिचः किंत्त्वं । ह्रस्वादंगादिति सलोपः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपाइव त्मना ।
एनी त एते बृहती अभिश्रिया हिरण्ययी वक्वरी
बर्हिराशाते ॥ ६ ॥

त्वं । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वं । पार्थिवस्य ।
पशुपाःऽइव । त्मना ।
एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽश्रिया ।
हिरण्ययी इति । वक्वरी इति । बर्हिः ।
आशाते इति ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं दिव्यस्य दिवि भवस्य देवादेर्विद्युदात्मना वृष्ट्यादेर्वा राजसि । ईशिषे ॥ ऐश्वर्यनामैतत् ॥ त्वमेव पार्थिवस्य पृथिवीसंबंधिनो मनुष्यादे राजसि । ईश्वरो

भवति । किमन्यतंत्रत्वेन नेत्याह । त्मना । आत्मनैव स्वसामर्थ्येनैव । तत्र दृष्टांतः । पशुपा इव । पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव पशूनां निरोधनिर्गमनादिव्यापारेषु समर्थो भवति तद्वत् । एतद्दृष्टांतेनात्यंतस्वातंत्र्यमुक्तं भवति । किंच अस्मादेवं तस्मात्ते तव वह्निंयत्रमेते प्रसिद्धे एनी एतवर्णे शुभ्रे द्यावापृथिव्यावाशाते । अश्नुवाते व्याप्नुतः ॥ वर्णादनुदात्तादिति ङीप् तकारस्य नः । कीदृश्यौ ते । बृहती । महत्त्वावतिविस्तृते । अभिश्रिया । आत्मैश्वर्यं अभितः सेव्ये वा । सुरक्षयी । हितरमणीये । वव्रारी । अतिकुशलं अनुष्ठात्रौ ॥ वचेर्वनिपि वनो र चेति ङीप्रेफौ । छांदसं कुत्वं । वांक कौटिल्य इत्यस्माद्वा छांदसो नुमभावः ॥ ईदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ वह्निरश्नुवाते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तद्वचो मंद्र स्वधाव ऋतजात सुक्रतो ।
यो विश्वतः प्रत्यङ्ङसि दर्शतो रण्वः संदृष्टौ पितुमाँ इव क्षयः ॥ ७

अग्ने । जुषस्व । प्रति । हर्य । तत् । वचः । मंद्र । स्वधाऽव । ऋतऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । दर्शतः । रण्वः । संऽदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः ॥ ७

हे अग्ने जुषस्व सेवस्व हविः प्रीतो भव वा स्तुत्या । किंच तत्तादृशं प्रियकरं वचो वाग्रूपं स्तोत्रं प्रतिहर्य । पुनः कामयस्व । हे मंद्र मादनशील स्तुत्य वा हे स्वधावो हविर्लक्षणान्नवन् हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्न हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा । य ईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्थावरजंगमस्य जगतः प्रत्यङ्ङसि । अभिमत अनुकूलोऽसि । न पराङ्मुख इत्यर्थः । तथा दर्शतो दर्शनीयः सर्वैः । किंच संदृष्टौ सम्यग्दर्शने रण्वो रमणशीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य । यद्वा तव संदृष्टौ सत्यां सर्वो जनः क्षयो निवासयोग्यो भवति । तत्र दृष्टांतः । पितुमानिव । अतिप्रभूतान्नस्वामी यथा सर्वैः स्तुत्यो गंतव्यश्च भवति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये त्रयोदशः वर्गः ॥

तं पृच्छतेति पंचर्चं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । तं पृच्छत पंचांत्या त्रिष्टुबिति । दीर्घतमा ऋषिः । पूर्वत्राग्नेयं तु तदित्युक्तत्वादिदमप्याग्नेयं । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्य विनियोगः उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

तं पृच्छता स जंगामा स वेद स चिकित्वाँ ईयते सा न्वीयते ।

तस्मिन्त्संति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शवसः शुष्मिणस्पतिः ॥ १

तं। पृच्छत। सः। जगाम। सः। वेदः। सः।
चिकित्वान्। ईयते। सः। नु। ईयते।
तस्मिन्। संति। प्रऽशिषः। तस्मिन्। इष्टयः। सः।
वाजस्य। शवसः। शुष्मिणः। पतिः॥ १

हे यजमानाः तमग्निं पृच्छत। यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैव प्रष्टव्यमस्ति। तस्यैव प्रष्टव्यत्वेऽतिशयमाह। स जगाम। स सर्वत्र गच्छति। अत एव स वेद। स च प्रष्टव्यं जानाति। किमितरसाधारण्येन। नेत्याह। स चिकित्वान् स एव चेतनावान्। स विशिष्टज्ञ इत्यर्थः। स एवेयते। श्रेयस्साध्यं गच्छति। पुनर्गतिरेव विशिष्यते। सः सोऽग्निरेव नु क्षिप्रमीयते। यद्यजमानस्य श्रेयोऽस्ति तदर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः। यद्वा ज्ञानार्थमीयते सेव्यते। तथा शीघ्रमनुसेव्यते। यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः। तत्रापेक्षिताः कामाः संतीत्याह। तस्मिन्नग्नौ प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि संति। यस्मादयं नियस्यापि साधयितुं शक्त इत्यर्थः। किंच तस्मिन्नेवाग्नाविष्टव्याः भोगाः सर्वफलसाधका यागा वा संति। किंच सोऽग्निर्वाजस्यान्नस्य शवसो बलस्य च पतिः पालयिता दाता। किंच शुष्मिणो बलवतो राजादेरपि पतिः स्वामी। यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं साधयतेति॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तमित्पृ॑च्छन्ति न सिमो वि पृ॑च्छति स्वेने॑व धीरो
मन॑सा यदग्र॑भीत्।
न मृ॑ष्यते प्रथमं नाप॑रं वचोऽस्य क्रत्वा॑ सचते
अप्र॑दृपितः॥ २

तं। इत्। पृच्छन्ति। न। सिमः। वि। पृच्छति॥
स्वेन॑ऽइव। धीर॑ः। मन॑सा। यत्। अग्र॑भीत्॥
न। मृष्यते। प्रथमं। न। अप॑रं। वच॑ः। अस्य॥
क्रत्वा॑। सचते। अप्र॑ऽदृपितः॥ २

पूर्वमंत्रेऽग्निं पृच्छतेत्युक्तं। अत्र तु कोऽनुजयेन प्रष्टव्य इत्याह। तमित् तमेवाग्निं पृच्छंति स तु नान्यं पृच्छति प्रश्नसमयेऽपि। सिमः सर्वजनो न विपृच्छति। विपरीतं न पृच्छति। दृष्टोऽपि धीरो धीमानयं स्वेनेव मनसा॥ इवशब्द एवार्थे॥ स्वकीययैव बुद्ध्या यत् यत्कार्यमग्रभीत् वदामीत्यादत्ते। तदेव प्रतिब्रूते न तु प्रश्नानुकूलं। स्वतंत्रेश्वर इत्युक्तं भवति। यद्वा प्रष्टा धीमान् स्वेन मनसा वाचा वाच्यं विचार्य यदग्रभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवाग्निं पृच्छति न तु बहु भाषत इत्यर्थः। परवाक्यासहत्वमाह। अयमग्निः प्रथमं वचः स्ववाक्यात्पूर्वभावि वचनं न मृष्यते। न सहते। तथापरं वचः स्वोक्त[illegible] प्रतिवचनं न मृष्यते। यस्मादयमेवंविधस्तस्मादप्रदृपितः।

अपहृतः । यद्वा तेन शिक्षितोऽनुदंडः सर्वो लोकोऽस्य महानुभावस्याग्नेः क्रत्वा क्रतुना रक्षणादिकर्मणा सचते । संगच्छते । जीवतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तमिद्गच्छंति जुह्वस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः

शृणवद्वचांसि मे ।

पुरुप्रैषस्ततुरिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्त

सं रभः ॥ ३

तं । इत् । गच्छंति । जुह्वः । तं । अर्वतीः । विश्वानि ।

एकः । शृणवत् । वचांसि । मे ।

पुरुऽप्रैषः । ततुरिः । यज्ञऽसाधनः । अच्छिद्रऽऊतिः ।

शिशुः । आ । अदत्त । सं । रभः ॥ ३

जुह्वोऽस्मदीया जुह्वप्रभृतयस्तमित् तमेवोद्दिश्याज्यपूर्णाः सत्यो गच्छंति प्रीणयितुं । यद्वा ह्वयंत इति जुह्व आहुतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुह्वादिषु स्थितान्याज्यान्यध्वर्य्वाश्रयिणोरभेदेन जुह्व इत्युच्यंते । मंचाः क्रोशंतिवत् । ता अपि तमेव गच्छंति । अस्य सर्वदेवतात्मकत्वात् । अत्रैवेतरदेवतार्थमपि ह्वयमानं चेति भावः । किंच अर्वतीः प्राप्तिमत्यः स्तुतयस्तमित् तमेवाग्निं गच्छंति सर्वदेवतात्मकत्वादेव । स एवैकोऽयमग्निर्विश्वानि मे मदीयानि

वचांसि स्तोत्ररूपाणि शृणवत्। अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आहुः। ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति। तथात्रैव परस्तादाम्नायते। ऋ॰ सं॰ ५. ९. २.। तमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्र इत्यादिकोऽस्य विशेष इत्युच्यते। पुरुप्रैषभाक्। यद्वा बहुप्रेषणः। सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः। ततुरिस्तारयिता ॥ तरतेरंतर्णीतण्यर्थाददृगमहन इति किन्प्रत्ययः। बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥ यज्ञसाधनो यज्ञसाधकः। अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य। अच्छिद्रोतिरविच्छिन्नरक्षणः शिशुः शिशुवत्प्रियकारो शोचयिता वा शत्रूणां। एवंभूतोऽग्निः सं रभो यज्ञादिसंरंभवान् सन् आदत्ते हविरादिकं स्वीकरोति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपस्थायं चरति यत्समारंत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः।
अभि श्वांतं मृशते नांद्ये मुदे यदीं गच्छंत्युशतीरपिष्ठितं ॥ ४

उपऽस्थायं। चरति। यत्। संऽआरंत। सद्यः। जातः। तत्सार। युज्येभिः।
अभि। श्वांतं। मृशते। नांद्ये। मुदे। यत्। ईं। गच्छंति। उशतीः। अपिऽस्थितं ॥ ४

यत् यदाध्वर्युरुपस्थायं चरति। उपस्थायोपस्थायानु-तिष्ठति। उत्पत्त्यनुकूलव्यापारं करोति। कदेत्याह। यत् समारत्। समगच्छत मथनेनाविरभवत्॥ समो गम्यृच्छी-त्यत्रात्मनेपदं॥ सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः सन् युज्येभि-र्योक्तुं संबंद्धुं समर्थैः फलैर्मिश्रयितुमर्हैस्तेजोभिर्वा युक्तः सन् तत्सार। अश्वोगूढः सन् चचार। यद्वा युज्येभिरश्वै-र्नीतमात्र एव सर्वत्र संचचार॥ त्सर छद्मगतौ। लिटि णलि रूपं॥ एवं प्रदृद्धोऽयं श्रांतं श्रांतं श्रांतं वा यजमानं नांद्ये नंदनीये कर्मणि निमित्तभूते सति सुदे तस्य संतोषा-याभिस्वयते। अभिमर्शनं करोति फलप्रदानेनेति भावः। यथा लोके गुर्वादिः श्रांतं शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत्। कदेति चेत् उच्यते। यत् यदापिष्ठितं व्याप्य वर्तमानमीमिन-मग्निमुशतीः कामयमाना आज्यधाराः स्तुतयो वा गच्छंति। प्राप्नुवंति। तदाभिस्वयते॥

॥ अथ पंचमी॥

स ईं स्पृगो अप्यों वनर्गुरुपं त्वच्युपमस्यां नि धायि।

व्यंब्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वाँ ऋतचिद्धि सत्यः॥ ५

सः। ईं। स्पृगः। अर्प्यः। वनर्गुः। उपं। त्वचि।

उपऽमस्यां। नि। धायि।

वि। अब्रवीत्। वयुनां। मर्त्येभ्यः। अग्निः। विद्वान्।

ऋतऽचित्। हि। सत्यः॥ ५

स इं एवाग्निरुपमस्यामुपमायामुपमासदायां त्वचोप-ध्यादिभिराच्छादितायां वेद्यामुपनिधायि। उपस्थाप्यते। उत्तरत्रोपभोगाय। कीदृशः सः। मृगः। मार्जयितान्वेषण-शीलो वा। मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः। नि० १. २०.। इति यास्कः॥ अप्यः। आप्यो गंतव्यः। अपः कर्म तत्र साधुर्वा। वनर्गुः। वनगामी॥ ऋच्छतेर्गमेर्वेदं रूपं। यद्वा गमेरेव। उपपदस्य नडागमश्छांदसः। एवंभूतोऽग्नि-र्मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्यो यजमानादिरूपेभ्यो वयुनानि प्रज्ञा-नान्यनुष्ठेयज्ञानानि व्यब्रवीत्। विशेषेण ब्रवीति। उप-दिशति॥ वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनमभिख्येति तन्नामसु पाठात्॥ ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति। अयमग्निर्विद्वान् सर्वज्ञ ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतिता ज्ञाता सत्यः। सत् क्रियमाणः कर्म तत्र साधुः। सत्सु भवो वा सत् फलं तदर्हतीति वा। सम्यक्। सह इत्यर्थः। यज्ञादय-सुक्तसामर्थ्योपितस्तस्मादज्ञोपदेशो युक्तः। हिशब्दः प्रसिद्धौ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्दशः वर्गः॥

त्रिमूर्धानमिति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं दैर्घतमसं। आग्नेयं पूर्ववाग्नेयं तु तदित्युक्तत्वात्। त्रिमूर्धानमित्यनुक्रमणिका। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छंदसीदमादिसूक्तत्रयस्य विनियोगः। अथैतस्या इति खंडे सूत्रितं त्रिमूर्धानमिति तीणि। आ० ४. १३.। इति॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो

रोचनापप्रिवांसं ॥ १

त्रिऽमूर्धानं। सप्तऽरश्मिं। गृणीषे। अनूनं। अग्निं।

पित्रोः। उपऽस्थे।

निऽसत्तं। अस्य। चरतः। ध्रुवस्य। विश्वा। दिवः।

रोचना। आपप्रिऽवांसं ॥ १

अनयाग्निर्यज्ञरूपेण स्तूयते। त्रिमूर्धानं सवनत्रयरूपमूर्धत्रयोपेतं॥ द्विविध्यां पाद्मूर्धेषु बहुव्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। किंच सप्तरश्मिं नियामकसप्तच्छंदोयुक्तं। अनूनमविकलं संपूर्णफलं। अग्निमग्निसाध्यसंगनादिगुणयुक्तं वा पित्रोरुपस्थे द्यावापृथिव्योरुत्संगे निषत्तं निषण्णं। मध्ये वर्तमानमित्यर्थः। भूमिस्थद्रव्येण द्युलोकस्थदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत्। किंच ध्रुवस्य निश्चलस्य चरतो हविर्भक्षयतोऽस्याग्नेः संबंधिनं यज्ञं दिवो द्युलोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानान्यापप्रिवांसं सर्वतः पूरयितारं गृणीषे। गृणीहि स्तुहि। यद्वा। अयमग्निरेवोच्यते। त्रिमूर्धवदत्र क्षित्यंतरिक्षद्युलोकाख्यस्थानत्रयोपेतं लोकत्रयव्याप्तमित्यर्थः। गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनं वा।

समरश्मिं समज्वालं । अनूनमन्यूनं । पित्रोर्द्यावापृथिव्यो-रुपस्थ उत्संगे निषत्तं ॥ नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठान-त्वाभावः ॥ निषसं । आपप्रिवांसं सर्वतः पूरयंतं कामानां । उक्तलक्षणविशिष्टमग्निं गृणीषे । गृणीहि स्तुहि । किंच चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो भुवस्य ध्रुवत्वादविचलितस्य दिवो द्योतमानस्यास्याग्नेर्विश्वा रूपाणि रोचना रोच-मानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवंतीति शेषः । ईदृशमग्निं स्तुहीत्यंतरात्मनः प्रैषः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उक्षा महाँ अभि ववक्ष एने

अजरस्तस्थावितऊतिरृष्वः ।

उर्व्याः पदो नि दधाति सानौ रिहंत्यूधो

अरुषासो अस्य ॥ २

उक्षा । महान् । अभि । ववक्षे । एने इति । अजरः ।

तस्थौ । इतःऽऊतिः । ऋष्वः ।

उर्व्याः । पदः । नि । दधाति । सानौ । रिहंति ।

ऊधः । अरुषासः । अस्य ॥ २

उक्षा सेक्ता । फलप्रदातेत्यर्थः । अत एव महान् महिम्ना स्वरूपेणोद्वृत्तवृषभसदृशोऽयमग्निरेने द्यावापृथि-व्यावभि अभिक्रम्य व्याप्य ववक्षे । वहति । व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वहतेर्लिटि छांदसः शपः श्लुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति

तलोपः। सिब्बहुलमिति सिप॥ हव्यादिप्रदानेन हवि-र्वहनेन च लोकद्वयस्य वासिनो देवान्मनुष्यांश्च रक्षतीत्यर्थः। किंचायमजरो जरारहित ऋष्वो महान् पूज्यः॥ महन्ना-मैतत् ऋष्व उच्च इति तन्नामसु पाठात्॥ तथा द्रुतजतिः प्राप्तरक्षणः सन् तस्थौ वर्तते। यद्वा उक्तगुणोऽयमितजतिरित एव गमनवान् अस्मद्देवयजनाभिमुखगमनवान्, तस्थौ। वर्तते। तदनंतरमुर्व्या विस्तृताया भूम्याः सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे वेदिलक्षणे पदो निदधाति। पदानि स्थापयति। करोति। किंचास्याग्नेररुषासोऽरुषा आरोचना ऊधरूधः-स्थानीयमंतरिक्षं रिहंति लिहंति। यद्वास्योधरूधःस्थानीयं यज्ञमरुषास आरोचना ब्रह्मवर्चसेन यजमाना रिहंति। अभिमतस्वर्गादीनि लिहंति॥

॥ अथ तृतीया॥

समानं वत्समभि संचरंती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके।
अनपवृज्याँ अध्वनो मिमाने विश्वान्केताँ अधि महो दधाने॥ ३

समानं। वत्सं। अभि। संचरंती इति संऽचरंती। विष्वक्। धेनू इति। वि। चरतः। सुमेके इति सुऽमेके।
अनपऽवृज्यान्। अध्वनः। मिमाने इति। विश्वान्। केतान्। अधि। महः। दधाने इति॥ ३

समानमेकमेव वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवद्वर्धयितुमग्निमभिमुखं संचरंती संचरंत्यौ द्वे धेनू अग्निहितकरणेन प्रीणयित्र्यौ पत्नीयजमानलक्षणे धेनू विष्वग्विचरतः। संचरतः। स्तनपानादिस्थानीयेंधनप्रक्षेपसंमार्जनादिना सम्यक्। वर्धयत इत्यर्थः। कीदृश्यौ ते। सुमेके। शोभनकर्माणौ शोभनमेहने। वा। परिचरणकुशले इत्यर्थः। किंच अनपवृज्यान् अपवर्जनीयरहितान्॥ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं॥ अध्वनो मार्गान् अग्नेः प्रांतप्रदेशान् केशादिमेध्यरहिताभिमाने संपादयंत्यौ॥ किंच विश्वा केतानि सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि महो महांत्यधि अधिकं दधाने धारयंत्यौ। ईदृश्यावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनू विष्वग्विचरतः॥

॥ अथ चतुर्थी॥

धीरासः पदं कवयो नयंति नाना हृदा रक्षमाणा अजुर्यं।
सिषासंतः पर्यपश्यंत सिंधुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नॄन्॥ ४

धीरासः। पदं। कवयः। नयंति। नाना। हृदा। रक्षमाणाः। अजुर्यं।
सिषासंतः। परि। अपश्यंत। सिंधुं। आविः। एभ्यः। अभवत्। सूर्यः। नॄन्॥ ४

धीरासो धीमंतः प्रयोगज्ञा अध्वर्य्वादयोऽजुर्यमजीर्णमेनमग्निं पदं स्थानं वेदिलक्षणं नयंति। प्रापयंति। मथनदेशाद्गार्हपत्याद्वा। अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमास्पदं सर्वकामानामास्पदमेनं गमयंति। कीदृशास्ते। कवयः। क्रांतदर्शिनो मेधाविनोऽनूचाना वा। ये वा अनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः। किंच नाना द्वदा बहुप्रकारया बुधा रत्नमाणा धारयमाणाः। किंचैवंरूपास्ते सिंधुं स्यंदमानं यज्ञद्वारा फलानि स्रवंतमग्निं सिषासंतः संभक्तुमिच्छंतः॥ सनेः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावः। जनसनखनामित्यात्वं॥ पर्यपश्यंत। परितः पश्यंति। शुश्रूषंत इत्यर्थः। किंच सूर्यः सर्वस्य प्रसवितायमग्निरेभ्यः एवं कुर्वद्भ्यो नृन् नृभ्यो नेतृभ्य आविरभवत्। तेषामनुग्रहेणाप्रत्यक्षोऽभवत्॥ नॄनित्यत्र वचनव्यत्ययः॥ नॄन् प्राणिनोऽनुग्रहतुमिति वा योज्यं॥

॥ अथ पंचमी ॥

दि॒दृ॒क्षेण्यः॒ परि॒ काष्ठा॑सु॒ जेन्य॑ ई॒ळेन्यो॑ म॒हो अर्भा॑य

जी॒वसे॑।

पु॒रु॒त्रा यदभ॑वत्सू॒रहै॑भ्यो॒ गर्भे॑भ्यो म॒घवा॑

वि॒श्वद॑र्शतः॥ ५

दि॒दृ॒क्षेण्यः॑। परि॑। काष्ठा॑सु। जेन्यः॑। ई॒ळेन्यः॑। म॒हः।

अर्भा॑य। जी॒वसे॑।

पुरुऽवा । यत् । अभवत् । सूः । एभ्यः । गर्भेभ्यः ।
मघऽवा । विश्वऽदर्शतः ॥ ५

अयमग्निः काष्ठाद्द परस्परं व्यावर्तमानाद्य दर्शस्त दिक्षु दिदृशेण्यः । अनुग्रहयुक्तया दर्शनयुक्तो भवति । यद्वा द्रष्टु- मेष्टव्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः ॥ दृशेः सनंतात्कृत्यार्थे तवैके- नकेन्य इति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भ- वनशीलो भवति जयशीलो वा । किंच प्रदानसमय ईड्न्यः स्तुत्यो भवति । किमर्थमेवं । महो महतो देवादेराभाया- र्भकस्यल्पास्य यजमानादेर्वा जीवसे जीवनाय । हविर्दानेन धनप्रदानेनेति विवेकः । तयोपपत्तिमाह । यद्द यस्मात् खलु पुरुवा बहुषु देशेषु ॥ देवमनुष्येत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥ मघवा हविर्लक्षणान्नवान् विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवान- यमग्निरेभ्यो गर्भेभ्यो ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ एषाद्भत्विजां गर्भवच्छिशुवदत्यंतरक्षणीयानां सूरभवत् । प्रसवितोत्पाद- यिताभवत् । भवति । तस्मान्नाना हुदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयंतीति पूर्वत्र संबंधः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचदश वर्गः ॥

कथा त इति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसमाग्नेयं त्रैष्टुभं । कथेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्य सूक्तस्य विनियोगस्त्रिमूर्धानमिति लीणीत्यनेनोक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कथा ते अग्ने शुचयंत आयोर्ददाशुर्वाजेभिराशुषाणाः ।

उभे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन्रणयंत देवाः ॥ १

कथा । ते । अग्ने । शुचयंतः । आयोः । ददाशु ।

वाजेभिः । आशुषाणाः ।

उभे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः ।

ऋतस्य । सामन् । रणयंत । देवाः ॥ १

हे अग्ने ते तव संबंधिनो रश्मयः शुचयंतो दीप्तिं सर्वत्र कुर्वाणाः प्रकटयंत आशुषाणा आशु शीघ्रं संभक्तार आशूनां संभक्तारो वा । वाय्वादेरपि शीघ्रं संभक्तार इत्यर्थः । यद्वा समंताच्छोषयितारः । यद्वा सर्वं व्याप्नुवंतः ॥ अश्नोतेर्लिटः । कानच् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । सिच् चेति द्विविकरणता । आङ्पूर्वादंतर्भावितण्यर्थाच्छुषेः शानचि छांदसः शपो लुक् । आशुशब्दात्सनोतेः कर्मण्यण् ॥ ईदृशा रश्मयो वाजेभिरन्नैः सहितमायोरायुरायुष्यं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कथा केनोपायेन ददाशुः । ददति ॥ दाश्र दाने । छांदसो लिट् ॥ तमुपायमनुगृह्णाणेत्यर्थः । रश्मीनां वरप्रदानं कुत्र दृष्टमिति चेत् उच्यते । यद्यस्मादुभे उक्ते अन्नायुषी तोके पुत्रे तनयेऽनवच्छेदेन कुटुंबस्य विस्तारके । यद्वा तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रादौ च दधाना धारयंतो देवा व्यवहर्तारो यजमाना ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि सामन् साम्नि रथंतरादौ रणयंत ।

रमंते। रमयंति मन्दयंत्येव वा। यस्मादन्नाद्युःपुत्रादि-सहितः सोमेनेष्ट्वा शाम्नि रमंते तस्माद्रश्मयो ददतीत्यवगम्यत इत्यर्थः। तादृशान्स्वदीयान्नश्मीन् सायप्यनुगृह्यणेत्यर्थः॥

॥ अथ द्वितीया॥

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः।

पीयंति त्वो अनु त्वो गृणाति वंदारुस्ते तन्वं वंदे अग्ने:॥२

बोध। मे। अस्य। वचसः। यविष्ठ। मंहिष्ठस्य। प्रऽभृतस्य। स्वधाऽवः।

पीयंति। त्वः। अनु। त्वः। गृणाति। वंदारुः। ते। तन्वं। वंदे। अग्ने॥ २

हे यविष्ठ युवतम हे स्वधावो हविर्लक्षणान्नेन तद्वन्नग्ने मे मदीयस्य मंहिष्ठस्यातिशयेन पूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेण संपादितस्यास्येदानीं क्रियमाणस्य वचसः स्तुतिरूपस्य वचनस्य॥कर्मणि षष्ठी॥ उक्तलक्षणं वचो बोध। बुध्यस्व। स्तुतो भवेत्यर्थः। हे अग्ने लोके त्वः॥ अत्र यास्कस्त्वो नेम इत्यर्धस्येत्युक्त्वा तदेवोदाजहार। नि॰ ३, २०,॥ एको जनः पीयति॥ वधकर्मैतत्॥ हिनस्ति। यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः। त्व एकोऽनुगृणाति। अनुकूलमुच्चारयति।

तयोर्मध्ये हे अग्ने वंदारुर्वंदनशीलोऽहं ते तव तन्वं तनुं तव मूर्तिं वंदे । स्तौमि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।
ररक्ष तान्त्सुकृतो विश्ववेदा दिप्संत इद्रिपवो नाह

देभुः ॥ ३

ये । पायवः । मामतेयं । ते । अग्ने । पश्यंतः । अंधं ।

दुःऽइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्संतः ।

इत् । रिपवः । न । अह । देभुः ॥ ३

अत्रेतिहासमाचक्षते । .उचथ्यबृहस्पतिनामानौ द्वावृषी आस्तां । तत्रोचथ्यस्य ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी । तां बृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत् । शुक्रनिर्गमनावसरे आत्तो गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्याक्षीः पूर्वमहं वसामि रेतःसंकरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्बलात्पतितरेतस्कः सन् शशाप । हे गर्भस्त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यंधो भवेति । एवं शप्तो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नस्सोऽधः । अयाग्निमस्तौषीत् । स च स्तुत्वा प्रीत आंध्यं पर्यहरदिति । तदिदमत्रोच्यते । हे अग्ने ते तव संबंधिनो ये पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयो मामतेयं ममतायाः पुत्रं

दीर्घतमसममं पश्यंतोऽघोऽयं सतोऽस्माभी रक्षणीय इत्येव-गच्छंतो दुरिताद्दुष्टं मागात् दुःखाद्रक्षन् ता स्य उत्तः सुख-कर्तृन् विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो ररक्ष । रक्षति । अस्मत्पाल-नार्थेति । भावः । तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षि-तानस्मान् दिप्सतो दंभितु रिपवः कामादयो नाह देभुः ॥ अहेति विनिग्रहार्थीयः ॥ न खलु दंभितुं शक्नुवंति ॥ दंभु दंभे । अंधियं थिदंभिस्संजीनामिति यण्ग्रहणं । पा० १. २. ६. १. । इति लिटः किस्वादनिदितामिति नलोपः । तस्मा-सिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ दंभेश्चेति वक्तव्यमिति तौ विधीयेते ॥ यद्वा सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परो-क्षतया ब्रवीति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति द्वयेन ।
मंत्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्वं
दुरुक्तैः ॥ ४

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः ।
अरातिऽवा । मर्चयति । द्वयेन ।
मंत्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु ।
मृक्षीष्ट । तन्वं । दुःऽउक्तैः ॥ ४

हे अग्ने नोऽस्मान् अघमिच्छतान् योऽघायुरीदृशाद्विरूप-पापेच्छावान् अररिरदाता। अस्माद्दानप्रतिबंधक इत्यर्थः॥ रातेश्छांदसस्य लिटः क्वसुः॥ अरातीवा स्वयमदानवान्॥ छंदसि वनिप्। तदिच्छतीति मत्वर्थीयो वनिप्। अघायुत्वमाचरन् यः मर्चयति द्वयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन॥ न ददामीति मानसो मंत्रः। निंदाद्यारोपेण दाननिवारणं वाचिको मंत्रः। यद्वा मायाहेतुकेन विरूपरूपेण द्विविधेन मंत्रेण। यो नियममाचरति तत् संकीर्तयति यच्च प्रियं ब्रूते तद्व करोति अन्यद्वदतीत्येवं मंत्रस्वरूपद्वैविध्यं। पूर्वं मानसवाचिकभेदेन इदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः॥ द्वयेन मंत्रेण यः मर्चयति। मर्चयति विधेयीकरोति बाधमान्। स मंत्रो वाग्देव्यो ज्ञानरूपोऽस्मै पुनर्गुरुरस्तु॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी॥ प्रयोक्तुरेव पुनर्गरितास्तु। तथा दुरुक्तैर्दुर्वाक्यैः निंदारूपैर्वाचिकैस्तन्वं स्वकीयां तनुमनुमृक्षीष्ट। अनुमाष्टुं। अनुक्रमेण लुंपतु। यद्वा स द्विविधो मंत्रोऽस्मै प्रयोक्तुरेव गुरुर्गरितास्तु। अन्यान्यपि शत्रुप्रकाराय प्रयुक्तानि निष्ठुरभाषणानि संति। तदुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुंपतु। स्वात्मानमेवात्स्वदन्त्वित्यर्थः॥

॥ अथ पंचमी॥

उत वा यः सहस्य प्रविद्वान्मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवंतमग्ने माकिर्नो दुरिताय

धायीः॥ ५

उत । वा । यः । सहस्य । प्रऽविद्वान् । मर्तः । मर्तं ।

मर्चयति । द्वयेन ।

अतः । पाहि । स्तवमान । स्तुवन्तं । अग्ने । माकिः ।

नः । दुःऽकृताय । धायीः ॥ ५

पूर्वमंत्रे द्विविधकुटिलमंत्रेण कर्ता तन्मंत्रफलं प्राप्नोतु तानित्युक्तं । अत्र तु तन्मंत्रे पात्मानपाहीत्यग्निः प्रार्थ्यते । उत वा हे सहस्य । सह इति बलनाम । तत्र भवाग्ने । यो मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यः प्रविद्वान् मायामंत्रेण प्रकर्षेण जानन् द्वयेन पूर्वोक्तरीत्या द्विविधमंत्रेण मर्तं मनुष्यं मर्चयति । विधेयीकरोति भर्त्सयति वा । अतस्तादृशाद्भक्तं मारकात् सकाशाद्धा हे स्तवमान स्तूयमानाग्ने स्तुवंतं स्तुतिं कुर्वंतं मां पाहि । रक्ष । किंच नोऽस्मान्दुरिताय तत्कृताय दुर्मंत्रप्रयुक्तदुःखाय सजमें माकिर्धायीः । मा स्थापय । दुरितभाजनं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ धि धारणे । व्यत्ययेनेट् । सिचि वृद्धिः । न माङ्योग इत्यडभावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

मयीध्रदिति पंचर्चमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभमाग्नेयं । मयीधदित्यनुक्रमणिका । सूक्तविनियोगस्य तृतीयस्येन पूर्व विनियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सुं

विश्वदेव्यं ।

नि यं दधुर्मनुष्यासु विक्षु स्व१र्ण चित्रं वपुषे विभावं ॥१

मथीत् । यत् । ईं । विष्टः । मातरिश्वा । होतारं ।

विश्वऽअप्सुं । विश्वऽदेव्यं ।

नि । यं । दधुः । मनुष्यासु । विक्षु । स्वः । न ।

चित्रं । वपुषे । विभाऽवं ॥ १

होतारं देवानामाह्वातारं विश्वाप्सुं ॥ अप्सिति रूपनाम ॥ नानारूपं पार्थिववैद्युतजाठरादिभेदेनाहवनीयादिभेदेन वा । यद्वा कालीकराल्यादिरूपेण ज्वालानां वैरूप्याद्विश्वरूपत्वं । विश्वदेव्यं सर्वदेवयोग्यक्रियासाधुं यदीं यमेनमग्निं मातरिश्वा इत्यादिनिर्मातंतरिक्षश्वसनो वायुर्विष्टः काष्ठेष्वंतःप्रविष्टः सन् मथीत् । अमथ्नात् । प्रावर्धयदित्यर्थः ॥ मथे विलोडने । ह्म्यंतक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ पुन स एव विशेष्यते । यमग्निं मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु विक्षु ऋत्विग्रूपासु प्रजासु पूर्वं वपुषे यज्ञसिद्धये निदधुः । धारयंति यजमानाः ॥ मनुष्यशब्दो निरुक्ते बहुधा निरुक्तः । मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यंति मनस्यमानेन सृष्टाः मनोरपत्यं मनुषो वा । नि० ३, ७, । इति ॥ यद्वा पूर्वं

देवा मनुष्याश्च मनोरपत्यभूतासु विक्षु प्रजासु मानुषीषु वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण निदधुः । स्थापितवंतः । तत्र दृष्टांतः । स्वर्णं । स्वरणं सीरणं वा । आदित्यमिव चित्रं चायनीयं विभावं विविधप्रकाशवंतं यथा प्रकाशादिसाधनाय धारयंति तद्वत् ॥ स्वःशब्दं यास्क एवं निरवोच । स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान्स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वा । नि० २. १४. । इति ॥ ईदृशं यं निदधुस्तं यथोदिति पूर्वत्रान्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ददानमिन्न ददभंत मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।
जुषंत विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥ २

ददानं । इत् । न । ददभंत । मन्म । अग्निः । वरूथं ।
मम । तस्य । चाकन् ।
जुषंत । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपऽस्तुतिं ।
भरमाणस्य । कारोः ॥ २

मन्म मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा ददानमित् अग्नये कुर्वाणमेव मां दंभितारो वैरिणो न ददभंत । दंभितुं हिंसितुं न प्रभवंति ॥ दंभेर्लुङ् छंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ मम कोऽतिशय इति उच्यते । तस्य प्रदातुर्मम वरूथं वरणीयं स्तोत्रादिकमयमग्निश्चाकन् ।

अस्मभ्यं कामयते॥ कन तिः कांतिकर्मा। अस्माच्छ्लुगंतालङि छांदसोऽडभावः। बहुलादेव वा छांदसत्तुनादित्वा-द्भ्यासदीर्घः॥ यस्मादेवं तस्मात् रक्षंतीत्यर्थः। न केवल-मग्निरेव कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयंत इत्याह। उपस्तुतिं भरमाणस्य कुर्वाणस्य कारोः स्तोतुरस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि हविःप्रदानादिरूपाणि जुषंत सर्वे देवाः। अतो न रक्षंतीत्यर्थः॥

॥ अथ तृतीया ॥

नित्ये चिन्नु यं सदने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः।

प्र सू नयंत गृभयंत इष्टावश्वासो न रथ्यो रारहाणाः॥३

नित्ये। चित्। नु। यं। सदने। जगृभ्रे।

प्रशस्तिऽभिः। दधिरे। यज्ञियासः।

प्र। सु। नयंत। गृभयंतः। इष्टौ। अश्वासः। न।

रथ्यः। ररहाणाः॥३

यज्ञियासो यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा यः मथनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये चित्सदने नित्य एव गार्हपत्यलक्षणेऽन्वासादनस्थाने नु क्षिप्रं जगृभ्रे। गृह्णंति॥ ग्रहेर्लिटीरयोरे इति रेभावः। ग्रहज्योर्भ इति भत्वं॥ नित्यं गतश्रियो म्रियते नित्यं गार्हपत्यमिति सुज्ञाद्गार्हपत्यो नित्यः। तदाश्रयत्वात्सदनमपि नित्यमुच्यते। गृहीत्वा प्रशस्तिभिः

प्रयंसाभिः स्तुतिभिर्दधिरे । धारयंत्याहवनीयाय । इत्था चेष्टाविशेषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति रभयंत ऋत्विजः प्रनू नयंत । सुष्ठु प्रापयंति । तत्र दृष्टांतः । ररहाणा रंहसा गच्छंतः ॥ रहि गतौ । छांदसस्य लिटः कानच् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ रथ्यो रथवंतस्तत्र नियुक्ताः ॥ छंदसीवनिपाविति रथशब्दान्मत्वर्थीय ईकारः ॥ अश्वासो न अश्वा इव । ते यथा इत्था रथस्वामिनमभिमतदेशं नयंति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरूणि दस्मो नि रिणाति जंभैराद्रोचते वन आ विभावा ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ४

पुरूणि । दस्मः । नि । रिणाति । जंभैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभाऽवा ।

आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अस्तुः । न । शर्यां । असनां । अनु । द्यून् ॥ ४

अत्र दावाग्निरूपेणायं स्तूयते । दस्म उपक्षपयितायमग्निः पुरूणि बहूनि वृक्षादीनि निरिणाति । नितरां हिनस्ति ॥ री गतिरेषणयोः । प्वादित्वाद्ध्रस्वः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । जंभैः । दंतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः ।

आत् दहनानंतरं वने तृणादिरूपकाष्ठके विभावा विविध-प्रकाशयुक्तः सन् रोचते। दीप्तो भवति। आत् अनंतरमस्य शोचिर्ज्वालां अनुकूलं वातोऽग्निसखिभूतो वायुरनु द्यून्॥ अन्विति वीप्सार्थे॥ प्रतिदिनमनुकूलं वाति ज्वाला आदाय गच्छति। तत्र दृष्टांतः। अस्तुः क्षेप्तुः सकाशादसनां गच्छंतीं शर्यां न शरो नाम हिंसासाधनलोहमयमिषुमुखं। तत्प्रचुरां। यद्वा शरो नाम वंशावांतरजातीयः काष्ठविशेषः। तद्विकारामिषुमिव। शर्या इषवः शरमय्य इति यास्कः। नि॰ ५. ४.। यद्वा शर एव शर्या। अथवा शरो हिंसा तत्करोतीति शर्ता इषुः। तां यथा वायुर्नोदकजन्यो वेगो वानुकूलं प्रेरयति तद्वत्॥

॥ अथ पंचमी ॥

न यं रि॒पवो॒ न रि॑ष॒ण्यवो॒ गर्भे॒ सन्तं॑ रेष॒णा रे॒षय॑न्ति।

अ॒न्धा अ॑प॒श्या न द॑भन्नभि॒ख्या नित्या॑स ईं प्रे॒तारो॑

अरक्षन्॥ ५

न। यं। रि॒पवः॑। न। रि॒ष॒ण्यवः॑। गर्भे॑। सन्त॑म्।

रे॒ष॒णाः। रे॒षय॑न्ति।

अ॒न्धाः। अ॒प॒श्याः। न। द॒भ॒न्। अ॒भि॒ऽख्या। नित्या॑सः।

ई॒म्। प्रे॒तारः॑। अ॒र॒क्ष॒न्॥ ५

यमग्निं गर्भं गर्भवदरण्योरंतर्मध्ये संतं वर्तमानं रिपवो नरा नं रेषयंति। न दुःखयंति। तथा रिषण्यवोऽन्ये हिंसकाः॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यतीति क्यचि निपात्यते। क्याच्छंदसीत्युः॥ न हिंसंति। कीदृशास्ते। रेषणाः हिंसनस्वभावा.। यद्वा तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसंति। किंचांधा अभिख्या अभितः ख्यातिं माहात्म्यं वा ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एवापश्या अद्रष्टारः। यद्वा विद्वांसोऽप्यभावयितारः। अनुपासका इत्यर्थः॥ ईदृग्रूपा अग्नेऽपि न दभन्। दभ्नुवंति न हिंसंति। लौकिकोपकारेणापि प्रयोजकत्वादिति भावः। तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानंतीति चेत् उच्यते। नित्यासो नित्या अविच्छिन्न-भक्तयः। अग्निहोत्रादिनित्यकर्मरता वा। अन्यनुग्रहात्स्वय-मपि नित्या भविष्यंतीति भावि नित्यत्वमाश्रित्य नित्या उपचर्यंते। तादृशा यजमानाः प्रेतारो यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः संत ईमेनमरक्षन्। रक्षंति। यज्ञादिरूपेण भजंत इत्यर्थः॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

महः स इति पंचर्चं नवमं सूक्तं दैर्घतमसं वैराजमाग्नेयं। दशकास्तयो विराडेकादशका वेत्युक्तलक्षणसद्भावात्। तथा चानुक्रांतं। महः स वैराजमिति॥ विनियोगो लैंगिकः॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

महः स राय एषते पतिर्दन्निन इनस्य वसुनः पद आ ।

उप ध्रजंतमद्रयो विधन्नित् ॥ १

महः । सः । रायः । आ । ईषते । पतिः । दन् ।

इनः । इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।

उप । ध्रजंतं । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १

महो महतः पूज्यस्य रायो गवादिरूपस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी सोऽग्निर्दन् ददत् अभिमतं प्रयच्छन् ॥ ददातेः शतरि छांदसः शपो लुक् । तस्य छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥ आ आभिमुख्येनास्मद्देवयजनं प्रतीषते । गच्छति । किंच इनस्य स्वामिनोऽधीनः स्वामी सर्वस्य पतिरित्यर्थः । ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य पद स्थानभूते वेदिस्थाने वा । आश्रयति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ यद्वा वसुनो निवासयोग्यस्य धनस्याधीन इति संबंधः । यद्वा वसुप्राप्तिः प्रतिज्ञाः । किंच उपध्रजंतमुपगच्छंतमेनमभिमतार्थमद्रयो ग्राववंतो यजमाना विधन्नित् । परिचरंत्येव ॥ विध विधाने । तौदादिकः । लङि बहुलं छंदस्यडभावः । निघाताभावश्छांदसः । यद्वा पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दाध्याहारेणास्य संबंधादनिघातः ॥ यद्वा अद्रयोऽभिषवग्रावाणः स्वशब्दैरुपचर्य विधन्नित् । पूजयंत्येव । आह्लादं जनयंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति

जीवपीतसर्गः ।

प्र यः सस्राणः शिश्रीत योनौ ॥ २

सः । यः । वृषा । नराम् । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः ॥

अस्ति । जीवपीतऽसर्गः ।

प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥ २

स तादृशो योऽग्निर्नरां न मनुष्याणामिव रोदस्योर्द्यावा-पृथिव्योरपि वृषा सेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वो-त्पादकः श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन्नस्ति । वर्तते । सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽयं जीवपीतसर्गः । जीवैर्नानाविधैः पीत आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः । अतायं सृष्टिक्रमः । अयमग्निः स्वदत्तं हविरादित्यं प्रापय्य तद्र-श्मिभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारोदकेन प्रवर्ष्य सर्वाण्यन्नानि प्रापयतीत्यतो वृष्युत्पादनद्वारोत्पादयिता । इदानीं साक्षा-दुत्पादकत्वमाह । योऽग्निर्योनौ गर्भाशये सस्राणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत । निषिक्तं रेतः धारयति । रूपरसादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते । तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः । स तादृशोऽग्निर्यशस्वी वर्तत

इत्यर्थः। यद्वा योऽग्निर्नरां न नराणां कर्मसु व्याप्तवतामिव यजमानानामिव॥ नरा मनुष्या नृत्यंति कर्मसु इति यास्कः। नि॰ ५. १.॥ तेषां यथा स्वर्गाद्यभिमतवर्षकः तद्वद्देवेष्वपि। आश्रयवाचिना शब्देनाश्रयिणो लक्ष्यंते। नृलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन द्युलोकवर्तिनां हविःप्रापणेनेति भावः। स तादृशोऽग्निः अवोभिर्हविर्लक्षणैः सोमाज्यादिभिरन्नैर्निमित्तभूतैर्जीवपीतसर्गो जीवविशिष्टैर्यजमानैरविशेषेण सर्वैराखादितस्वभावः सन् अस्ति। प्रकृष्टो वर्तते। अमुमग्निं हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान्भोगानभुंजत इत्यर्थः। किंच योऽग्निर्योनौ स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सत्त्रायाः प्रविष्टः सन् शिश्रीत। स्वस्मिन्प्राप्तं पुरोडाशादिकं पचति सोऽयमग्निरस्ति। महानुभावो वर्तते॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेदत्यः कविर्नभन्यो३ नार्वा।

सूरो न रुरुक्वाञ्छतात्मा॥ ३

आ। यः। पुरं। नार्मिणीं। अदीदेत्। अत्यः।

कविः। नभन्यः। न। अर्वा।

सूरः। न। रुरुक्वान्। शतऽआत्मा॥ ३

योऽग्निर्नार्मिणीं नर्मवतीं यजमानानां संबंधिनीमुत्तरवेदिं। यद्वा नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रत्यग्न्यागमनमनीषा विद्यते तां पुरं तत्स्थानमादीदेत्।

दीपयति । कीदृशोऽयं । मर्त्यः । अपेक्षितदेयं मर्त्यतम-ष्टीलः । कविः । क्रांतदर्शी । तत्र दृष्टांतः । अवीरयाकुशलो नभन्यो न नभस्याकाशे भवो नभस्यान्वायुरिव । किंच शतात्मा । यंत सदृशमित्यपरिमितवचनः । तत्तद्यजमान-गृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वं । अथवा मित्रवरुणभेदेनाग्नेर्मित्रादिरूपं तमग्ने वरुणो जायसे यत् इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अग्नेरेवेंद्राद्यात्मकत्वमाहुरिति द्वितीयमंत्रस्यार्थः । तादृशोऽयं सूरो न सूर्य इव रुरुक्वान् दीप्यमानः ॥ रुच दीप्तौ ॥ छांदसस्य लिटः क्वसुं ॥ अतः स तादृशोऽग्निररमि । उत्कृष्टं वर्तत इति पूर्वेणान्वयः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि विश्वा रजांसि

शुशुचानो अस्थात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्थे ॥ ४

अभि । द्विऽजन्मा । त्री । रोचनानि । विश्वा । रजांसि ।

शुशुचानः । अस्थात् ।

होता । यजिष्ठः । अपां । सधऽस्थे ॥ ४

अयमग्निर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा मथनात्प्रथमं जन्म । उत्पत्त्यनंतरं पवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपं द्वितीयं जन्मेव । एवं द्विजन्मत्वं । अथवा द्यावापृथिवीभ्याम-

स्थितत्वात्। तादृशोऽग्निस्त्री रोचनानि त्रीणि रोचनानि द्विव्यादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वाभिशुशुचानोऽभितः प्रकाशयन्। न केवलं त्रीण्येव किंतु विश्वा रजांसि सर्वाण्यपि रंजनात्मकानि द्विव्यादिलोकान् शुशुचानोऽभितः प्रकाशयन् दीपयन् होता देवानामाह्वाता यजिष्ठो यष्टृतमः सन् अपां ओषध्याद्युदकानां सधस्थे सहस्थाने यागदेश आस्थात्। तिष्ठति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि श्रवस्या ।

मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५

अयं । सः । होता । यः । द्विऽजन्मा । विश्वा । दधे ।

वार्याणि । श्रवस्या ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुऽतुकः । ददाश ॥ ५

यो द्विजन्मा स एव होता होमनिष्पादकः । अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वाराह्वनीयत्वात्। आह्वाता वा देवानां सोऽयं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि ॥ ईडवंदहृशंसदुहां यत इत्याद्युदात्तत्वं ॥ श्रवस्या श्रवस्यया। श्रवोऽन्नं हविर्लक्षणं। तदिच्छया ॥ श्रवःशब्दात् क्यजंतात् अप्रत्ययादिति भावे अप्रत्ययः ॥ दधे। धारयति। अस्मा एतत्स्वरूपायाग्नये यो मर्तो ददाश। ददाति। स सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

पुरु त्वेति तृचात्मकं द्वयमं सूक्तं दैर्घतमसमाग्नेयं-मौष्णिहं। पुरु तृचमौष्णिहमित्यनुक्तमणिका॥ प्रातरनुवा-काश्विनशस्त्रयोरौष्णिहे छंदस्यस्य विनियोगः। अथैतस्या इति खंडे सूत्रितं। पुरु त्वा त्वामग्ने। आ० ४, १२,। इति॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा।

तोदस्येव शरण आ महस्य॥ १

पुरु। त्वा। दाश्वान्। वोचे। अरिः। अग्ने। तव।

स्वित्। आ।

तोदस्यऽइव। शरणे। आ। महस्य॥ १

हे अग्ने त्वा त्वां पुरु बहु दाश्वानिति संबंधः। पुत्रं देहि वित्तं देहीत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः। किंतूष्णीं नेत्याह। यतो दाश्वान् अभिमतं हविर्दत्तवानस्मि अतो वोचे। इतर-साधारण्येन ब्रुवतः कथं दातव्यमिति न मंतव्यं। यतोऽहं हे अग्ने तव स्वित् तवैव आ आभिमुख्येनारिरर्ता हविरादि-आपणेन सेवकोऽहं। तत्र दृष्टांतः। महस्य महतस्तोदस्येव शिक्षकस्य स्वामिनः शरणे। अत्र भद्रे यथा गर्भदासादिरा समंतान्नियतो वर्तते तद्वदहमपि। यस्मादेवं तस्मादभिमतं बहु वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः॥ अत्र निरुक्तं। बहु

दांश्चांश्चामेवाभिवयास्यरिरमिल क्षन्ते: । ईश्वरोऽप्यरि-
रेतस्मादेव । यदन्यदेवत्या अन्नाग्नाहुतयो ह्यर्यन्त इत्येतदृष्ट्वै-
वमवच्यत् तोदस्येव घरच्च चा पचस्य तुदस्येव घरणोषि
अहूतः । नि॰ ६. ८. । इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

व्यंनिनस्य धनिनः प्रहोषे चिद्ररुषः ।

कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥ २

वि । अनिनस्य । धनिनं । प्रऽहोषे । चित् । अररुषः ।

कदा । चन । प्रऽजिगतः । अदेवऽयोः ॥ २

पूर्वमंत्रे स्वामीष्टं वस्तु विज्ञापयामीत्युक्तं । अत्र तु स्ववि-
लक्षणेभ्यो दानादिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति प्रार्थयते ।
हे अग्ने त्वां विशेषेण ब्रवीमि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्या-
हारः । अथवा सन्निहितत्वाद्वोच इत्यनुषज्यते ॥ अस्मदर्थं
यद्यजिन्वपन् तद्विरुद्धं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्य-
मिति ब्रवीमीत्यर्थः । तेषां स्वरूपमाह । अनिनस्य ।
अस्वामिनः । त्वामस्वामिनं कुर्वाणस्य । तथा धनिनः
समग्रधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य निरर्थकत्वान्निवि-
वार्यते । यद्वा यागाद्यनुपयोगिधनवत इत्यर्थः । किंच । प्र
होषे प्रकर्षेण होतुमरणोऽददतो दक्षिणादपेण । यद्वा प्र
होषेऽनिनस्येति संबंधः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थस्येत्यर्थः ।
अनेनशब्देन तत्स्थं सामर्थ्यं लक्ष्यते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः ।

किंच कदाचन प्रजिगतः। कदाचिदपि प्रकर्षेण देवनास्तुवतः॥ अत्र चनेति निपातद्वयसमुदायः। तत्र चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधः॥ किंच अदेवयोः। देवानात्मनोऽनिच्छतः। एतेषां न दातव्यमिति विवोच इत्यर्थः॥ निंदितानां स्वरूपनिरूपणेन स्वस्यातादृशत्वात् बहु वोच इत्येतद्युक्तमेवेत्युक्तं भवति। यद्वा चनेति चिच्छब्दपर्यायः। उक्तप्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचिदप्रजिगतो यदाकदाचित्त्वां स्तुवतो विवोचे। तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि। किमु वक्तव्यमस्मदर्थमिति भावः।

॥ अथ तृतीया ॥

स चंद्रो विप्र मर्त्यो महो व्राधंतमो दिवि।

प्रप्रेत्ते अग्ने वनुषः स्याम॥ २

सः। चंद्रः। विप्र। मर्त्यः। महः। व्राधन्ऽतमः।

दिवि।

प्रऽप्र। इत्। ते। अग्ने। वनुषः। स्याम॥ ३

हे अग्ने विप्र मेधाविन् यो मर्त्यस्त्वां यजते स मर्त्यो यजमानो दिवि द्युलोके चंद्रः सर्वेषामाह्लादकश्चंद्रसदृशो भवति। यद्वा चंद्र एव भवति। यजमानानां चंद्रत्वप्राप्तिं छंदोगा आमनंति। पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो राजेति। सोमलोके विभूतिमनुभूयेति च। तथा मुंडकेऽपि द्युलोकप्राप्तिराम्नायते। एह्येहीति तमाहुतयः

सुवर्चसः सूर्यरश्मिभिर्यजमानं वहंति तं नयंत्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति। एत्र वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति च। पुनः स एवः विशेष्यते। महो महतोऽपि आधंतमः महत्तमः। इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः। अतोऽग्ने ते तव प्रणेत् प्रकर्षेणैव वसुषः संजगार: सगाम। यद्वा प्रीणयित्वा प्रणेत् सगाम। प्रहृष्टा एव अवेम॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकोनविंश वर्गः॥

मित्रं न यमिति नवर्चमेकादश्यं सूक्तं दैर्घतमसं आनवं मैत्रावरुणं। आद्या मैत्रेय। अत्रानुक्रमणिका। मित्रं नव मैत्रावरुणं हि आगतं मैत्राद्येति॥ विनियोगो लैंगिकः॥

॥ तत्र प्रथमा॥

मित्रं न यं शिम्या गोषु गव्यवं स्वाध्यो विदथे अप्सु जीजनन्।

अरंजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः॥ १

मित्रं। न। यं। शिम्यां। गोषुं। गव्यवं। सुऽआध्यः। विदथे। अप्ऽसु। जीजनन्।

अरंजेतां। रोदसी इति। पाजसा। गिरा। प्रति। प्रियं। यजतं। जनुषां। अवः॥ २

यस्मिन्निति धिया ॥ कर्मनामैतत् धीः शमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋत्वा प्रकाशवृद्ध्युत्पादनादिकर्मणा मित्रं न मित्रमिव स्थितं । यद्वा धियेत्येतत् क्रियया पद संबध्यते । गोषु वह्वीषु निमित्तभूतासु गव्यतो गा आत्मन इच्छंतः । अत्र यद्यपि गव्यत इत्येवालं न गोष्विति । तथापि गव्यत इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते । तच्चैकपाद्यित्वादपि स्यात् । अतः स्वकीया वह्व्य इत्यवगमयितुं गोष्विति पदं । यथा भवामसि गोपतिः । गणानां त्वा गणपतिं । तथा स्वाध्यः सुष्ठ्वाध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना वा विदथे यागेऽप्यन्तरिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानं ॥ आप इत्यंतरिक्ष- नाम आपः पृथिवीति तन्नामसु पाठात् ॥ अग्नेरंतरिक्षोत्प- त्तिर्यदग्ने दिविजा यदप्सुजा वा सहस्कृत अधिष्ठेत्यादिमं- त्रांतरेषु प्रसिद्धा । प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा यजतं यष्टव्यमग्निं जनुषा जन्मवतां प्राणिनामवः प्रति रक्षण- निमित्तीभवा धिया मथनादिकर्मणा जीजनन् । जनयंति यजमानाः । यद्वा अवस्तु निमित्तभूतासु जीजनन् सर्वप्राणि- नामुपकाराय हवार्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसा बलेन गिरा भयंकरशब्देन च रोदसी द्यावापृथिव्यावरेजेतां अकंपेतां । अग्नेः प्रकाशाद्भयमरेजेतां रोदसी होद्भूयं इत्यादिस्तुतिषु प्रसिद्धं । न च सर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽग्नि- र्लोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निंदास्तुतित्वात् । यथा लोके विभीतस्तथा महतोऽयमिति स्तुतौ पर्यवसानात् ॥ यद्यप्यत्राग्निरेव प्रतिपाद्यते मित्रस्तु परं दृष्टांतत एव तथापि शुभ्रात्मस्याग्नेरेव मित्रत्वाच्छंस्य सैवसमभिप्रायं ।

यद्वा मित्रं न सखायमिव स्थितं मित्रनामकं देवं अग्ने-
तरि चे च ऋत्विजः प्रादुर्भावयंति। शिष्टमेतद्विशेषेण तथैव
योजनीयं॥

॥ अथ द्वितीया॥

यत्र त्यद्वां पुरुमीळ्हस्य सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे

स्वाभुवः।

अध क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा

पस्त्यावतः॥२

यत्। ह। त्यत्। वां। पुरुऽमीळ्हस्य। सोमिनः। प्र।

मित्रासः। न। दधिरे। सुऽआभुवः।

अध। क्रतुं। विदतं। गातुं। अर्चते। उत। श्रुतं।

वृषणा। पस्त्यऽवतः॥२

हे मित्रावरुणौ यद्यस्मात्कारणाद्वां पुरुमीळ्हस्य बहु-
लाभीष्टसेचनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभावनशी-
लस्य॥ कर्मणि षष्ठी॥ त्यद्युत्तलक्षणं कर्म प्र मित्रासो न
मित्राणीव मित्रभूता ऋत्विजः प्रदधिरे। प्रकर्षेण
धारयंति॥ इति पूरणः॥ अध अतः कारणाद्गातुं युष्मद्-
मनमर्चते॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी॥ अर्चतः पूजयतो यजमानस्य
क्रतुं कर्म विदतं। जानीतं॥ विदेर्लोटि व्यत्ययेन शः॥ उत
अपि च हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां पस्त्यावतः॥

पश्येति अद्वनाय पश्या तुरीय इति तन्नामसूक्तत्वात्॥ सदःप्राचीनवंशादिरूपवतो यजमानस्याह्वानं स्तोत्रं वा श्रुतं। शृणुतं॥ छांदसो विकरणस्य लुक्॥ यद्वा यद्यस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीढ़स्यैतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो व मित्रायीव स्थिताः स्वाभुवः स्वाभवनशीला स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे। अत अतः कारणात्तस्यार्चतोऽर्चतः क्रतुं विहतमित्यादि पूर्ववत्॥

॥ अथ तृतीया॥

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा
दक्षसे महे।
यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया शिम्या वीथो
अध्वरं॥ २

आ। वां। भूषन्। क्षितयः। जन्म। रोदस्योः।
प्रऽवाच्यं। वृषणा। दक्षसे। महे।
यत्। ईं। ऋताय। भरथः। यत्। अर्वते। प्र।
होत्रया। शिम्या। वीथः। अध्वरं॥ २

हे वृषणा कामानां वर्षितारौ हे मित्रावरुणौ वां युवयोः संबंधि जन्म जननमुत्पत्तिं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सकाशात्। द्यावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः। यद्वा मित्र इति

सर्वोपकारार्थमिदमुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्यः । उभयोः पृथिवीद्युस्थानत्वात् । ततः पूर्वमंत्रे मित्रदृष्टांतत्वेनाग्निः स्तुतः । अत इदमधिगम्यते । अग्निरेव मित्र इति । तथान्यत्रापि । अग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यं । मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुरिति च । प्रवाच्यं स्तुत्यं तादृग्युवयोर्जन्म महे महते दक्षसे सर्वविषयबलाय क्षितयो मनुष्या यजमाना आभूषन् । सर्वतोऽलंकुर्वंति । स्तावंत इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह । यदीं यस्मादेव कारणात् ॥ अथवा ईमित्यनर्थकः मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति इत्युक्तत्वात् ॥ ऋताय यज्ञाय भरथः सामर्थ्यं । यत् यस्माच्च कारणादर्वते शुभान् प्राप्नुवते यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलं । अथवा उभयत्र कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । तथा च होत्रया स्तुतिरूपया वाचा भिन्या हविःप्रदानादिकर्मणा च प्रवीथः । प्रकर्षेण प्राप्नुथः । तस्मात्प्रवाच्यं जन्म भूषयंतीत्यर्थः ॥ होत्रेति वाङ्नाम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र सा क्षितिरसुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा

घोषथो बृहत् ।

युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युप युंजाथे

अपः ॥ ४

प्र । सा । क्षितिः । असुरा । या । महिं । प्रिया ।

ऋतंऽवानौ । ऋतं । आ । घोषथः । बृहत् ।

युवं । दिवः । बृहतः । दक्षं । आऽभुवं । गां । न ।

धुरि । उप । युंजाथे इति । अपः ॥ ३

हे असुरा असुरौ बलवंतौ मित्रावरुणौ युवयोर्या क्षितिर्देवयजनरूपा महि महदत्यधिकं प्रिया प्रियतरा प्रीणयित्री या सा क्षितिः प्र । प्रकर्षेण संपादिता ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तामासीदतमिति शेषः । यागभूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धं । आसाद्य च हे ऋतवानौ ऋतवंतौ युवां बृहत्प्रवृद्धमृतमस्मदीयं यज्ञमाघोषथः । सर्वैकल्येन संपादिता इति स्तुतमित्यर्थः । यतो युवं युवां बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य धुरि दक्षं तर्पणवहने समर्थं । अथवा बृहतो दिवो महतो द्युलोकस्थदेवान् दक्षं प्रीणयितुमिति शेषः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षमभिमतसाधनसमर्थमाभुवं स॰तो भवनशीलमपः कर्म सोमयागरूपमुपयुंजाथे । सेवेथे । तत्रत्यं हविः स्वीकुरुथ इत्यर्थः । उपयोगे दृष्टांतः । धुरि शारीरबलस्य निर्वाहे तदर्थां गां न । धेनुमिव । तां यथोपयुंजते तद्वत् । यद्वा विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्मादृतमाघोषथः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मही अत्र महिना वारमृण्वथोऽरेणवस्तुज आ
सद्मन्धेनवः ।
स्वरंति ता उपरताति सूर्यमा निम्रुच
उषसस्तक्ववीरिव ॥ ५

मही इति । अत्र । महिना । वारं । ऋण्वथः ।
अरेणवः । तुजः । आ । सद्मन् । धेनवः ।
स्वरंति । ताः । उपरऽताति । सूर्यं । आ । निऽम्रुचः ।
उषसः । तक्ववीःइव ॥ ५

हे मित्रावरुणौ युवां मही महान्तौ ॥ सुपस्येकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । पा० १. १. १९. । इति प्रगृह्यता ॥ अत्रास्यां पृथिव्यां महिना महत्त्वेन वा धेनूनां वारं वरणीयं प्रदेशमृच्छथः ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥ गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योरभिमानिदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः । ता एता धेनवो गावः सायंकाले शुक्लत्वेनारेणवोऽनवद्यास्तस्करादिनापहारेणानष्टा वा तुजः क्षीराणां प्रदातारः ॥ तुजतिर्दानकर्मा ॥ सद्मन् सद्मनि गोष्ठ आश्रिता आगच्छंति वा ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ता एवंकारिता धेनव उपरताति उपरतौ ॥

समस्या लुक्॥ मेघानां विस्तारवत्यंतरिक्षे मेघाच्छन्ने सति सूर्यं सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा। सुवीर्यो मर्यो गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वमिति श्रुत्यंतरात्। आदित्यमभिलक्ष्य स्वरंति। स्वर्यंति शब्दसंचाराय॥ स्वृ शब्दोपतापयोः। भौवादिकः॥ कांतिमत्काल इति तदुच्यते। नित्यं च उषसः। सर्वेष्वपि सायंकालेषूषःकालेषु च। तत्र दृष्टांतः। तक्षवीरिव। तक्षा स्थलः। तस्य वेला गंता मनुष्यः। स यथा गोष्ठति तद्वत्। एवं निवसानां गवां सुखचारो सुखदायक इति तयोः स्तुतिः॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये विंशो वर्गः॥

॥ अथ षष्ठी॥

आ वामृताय केशिनीरनूषत मित्र यत्र वरुण

गातुमर्चथः।

अव त्मना सृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य

मन्मनामिरज्यथः॥ ६

आ। वां। ऋताय। केशिनीः। अनूषत। मित्र।

यत्र। वरुण। गातुं। अर्चथः।

अव। त्मना। सृजतं। पिन्वतं। धियः। युवं। विप्रस्य।

मन्मनां। इरज्यथः॥

हे मित्रावरुणौ केशिनः केशवत्योऽग्नेर्ज्वाला वां युवयोऋतांय यज्ञार्थमानूषत। हविःसमर्पणेनाभिपूजयंतीत्यर्थः। कुतोऽत्र तदुच्यते। हे मित्र हे वरुण युवामुभौ यत्र यागे गातुं गमनं देवयजनदेशं वा॥ गातुरिति पृथिवीनाम गातुः पृथेरुक्तत्वात्॥ अर्चथः। स्वीकुरुथ इत्यर्थः। आगत्य च त्मना आत्मनैवावसृजतं। वृष्टिमवाङ्मुखं विसृजतं। तथा कृत्वा धियोऽस्मदीयानि कर्माणि पिन्वतं। वर्धयतमित्यर्थः। एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां युवं युवामिरज्यथः। ईश्वरौ स्वामिनौ भवथः॥ इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा इरज्यति तत्यत इति तत्राभिधानसूक्तत्वात्॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः।

उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गंतमस्मयू॥ ७

यः। वां। यज्ञैः। शशमानः। ह। दाशति। कविः। होता। यजति। मन्मऽसाधनः।

उप। अह। तं। गच्छथः। वीथः। अध्वरं। अच्छ। गिरः। सुऽमतिं। गंतं। अस्मयू इत्यस्मऽयू॥ ७

यो वां । यः खलु यजमानो वां युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा यज्ञैर्यागैर्निमित्तभूतैः शशमानः शंसमानो दाशति । हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं करोति । स एव कविरनूचानः । योऽनूचानस्तं कवय इति श्रुतेः । अथवा कविर्मेधावी होता सम्यक् होमनिष्पादको यजमानो मन्त्रसाधनो मननीयद्रव्यदक्षिणादिसाधनोपेतः सन् यजति । सोमयागादिकं करोति । तमेव यजमानं सुमतिं शोभनमन्त्रमुप उपलक्ष्य गच्छथः । प्राप्नुथः खलु । अध्वरं तदीयं यज्ञं वीथः । कामयेथे । किंच अस्मयू अस्मान् कामयमानौ युवां गिरः स्तुतीरच्छ अभिलक्ष्य गंतं । तादृशं मां प्राप्य स्तुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तमिति सामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथाप्यस्मयू इत्युक्तत्वाद्दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यद्वा यो दाशति यश्च यजते तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे । अतोऽस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः स्तुतीरच्छ अभिलक्ष्य गच्छतं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरंजत ऋतावाना मनसो न
प्रयुक्तिषु ।
भरंति वां मन्मना संयता गिरोऽदृप्यता मनसा
रेवदाशाथे ॥ ८

युवां । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अंजते । ऋतऽवाना ।
मनसः । न । प्रऽयुक्तिषु ।

अरंति। वां। अध्वंना। संऽयता। गिरः। अदृप्यता।

मनसा। रेवत्। आशाथे इति॥ ८

हे ऋतावाना यज्ञवंतौ उदकवंतौ वा मित्रावरुणौ युवां प्रथमा प्रथमौ यज्ञैर्यजनसाधनैर्गोभिर्गोविकारैः पयआदिभिरंजते। व्यंजयंति यजमानाः। देवभागं यागेषु क्षीरादिभिर्व्यंजंत इत्यर्थः। यद्वा गोभिरंजते। स्तुवंति। तत्र दृष्टांतः। प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न॥ कर्मणि षष्ठी॥ मन इव। तद्यथा प्रथमं व्यंजयंति मुख्यं कुर्वंति तन्मूलकत्वात्सर्वव्यवहारस्य। किंच वां युवां अध्वना मननवता संयता युवामेव सम्यग्गच्छता चित्तेन गिरः स्तुतीर्भरंति। संपादयंति। यस्मादेवं तस्माददृप्यतानभिभववता मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ संतौ रेवत् धनवत्कर्मास्मदीयमाशाथे। अश्नुवाथे व्याप्नुथः। ददाथे इत्यर्थः॥ अश्नोतेर्लिट्यनित्यमागमशासनमिति वचनादिडभावः॥

॥ अथ नवमी॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशाथे नरा मायाभिरितऊ॑तिं

माहिनं।

न वां द्यावोऽहंभिर्नोत सिंधवो न देवत्वं पणयो

नानंशुर्मघं॥ ९

रेवत्। वयः। दधाथे इति। रेवत्। आशाथे इति।

नरा। मायाभिः। इतऽऊ॑तिं। माहिनं।

न । वां । द्यावः । अहऽभिः । न । उत । सिंधवः ।

न । देवऽत्वं । पणयः । न । आनशुः । मघं ॥ ९

हे मित्रावरुणौ युवां रेवत् धनवद्वयोऽन्नं दधाथे । उभयं च धारयथः । यस्मादेवं तस्माद्रेवत् धनवत् । सहदृष्टात्वाद्वय इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नं हे नरा नेतारौ युवामाधाथे अस्मभ्यं दधाथे इत्यर्थः । कीदृशं । मायाभिर्युवयोः प्रज्ञाभिरलंकृतं । इतोऽस्मदभिमुखं गमनवत् इति वा । माहिनं ॥ मह्नामैतत् ॥ अतिमहत् । देवयोर्युवयोरेतादृशं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । वां युवयोर्देवत्वं अहभिरह्नोभी रात्रिभिः । अत्राहःशब्देन रात्रिरभिधीयते द्योशब्देनाहःपृथगभिधानात् । ताभिः सहिता द्यावो दिवसा नानशुः न प्राप्नुवंति । अहश्च रात्रिश्चोभे न तरत इत्यर्थः । उत अपि च सिंधवः स्यंदनशीला नद्यो न चैवानशुः । तथा युवयोर्देवत्वं पणयोऽसुरा अपि नानशुः । मघं धनं च नानशिरे । लोकत्रये युवयोः पराभवितारो न केऽपि संतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

युवं वस्त्राणीति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं दैर्घतमसं । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं । मैत्रावरुणं चोक्तत्वात् ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । मैत्रावरुण्यां पशावाद्या वपायाज्या । प्रदानानामिति खंडे सूत्रितं । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नः । आ० ३, ८. । इति ॥ सैव समावर्तने नववस्त्रधारणे विनियुक्ता । सूत्रितं च युवं

वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यत्रैते वाससी आच्छाद्य।
आ० गृ० ३. ८.। इति॥

॥ तत्र प्रथमा॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह
सर्गाः।
अवातिरतमनृतानि विश्व ऋतेन मित्रावरुणा
सचेथे॥ १

युवं। वस्त्राणि। पीवसा। वसाथे इति। युवोः।
अच्छिद्राः। मंतवः। ह। सर्गाः।
अव। अतिरतं। अनृतानि। विश्वा। ऋतेन।
मित्रावरुणा। सचेथे इति॥ १

हे मित्रावरुणौ पीवसा पीनौ युवं युवां। यद्वा पीवसा पीनान्यच्छिन्नानि वस्त्राण्याच्छादनयोग्यानि वासांसि वसाथे। आच्छादयथः। यद्वा पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि दधाथे। अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानि तेजांसि धारयथ इत्यर्थः। किंच युवयोः सर्गाः सृष्टय अच्छिद्रा अच्छिन्ना मंतवो ह मननीताश्च। हे मित्रावरुणौ युवां विश्वा विश्वानि सर्वाण्ययनृतान्यसत्यान्यप्रियाणि पापान्यवातिरतं। नाशयतं॥ विश्वेत्यत्र संहितायाश्छत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च॥ ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा सचेथे। संगच्छेथे। अस्मभ्यं योजयथ इत्यर्थः॥

॥ अथ द्वितीया ॥

एतच्चन त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मंत्रः कविशस्त ऋघावान् ।

त्रिरश्रिं हंति चतुरश्रिरुग्रो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥ २

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषां । सत्यः । मंत्रः । कविऽशस्तः । ऋघावान् ।

त्रिःऽअश्रिं । हंति । चतुःऽअश्रिः । उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥ २

एषामेतयोर्मध्ये ॥ बहुवचनं पूजार्थं । यद्वा तदनुचरापेक्षया बहुवचनं । एतयोर्मध्ये त्वश्चन एक एवैतद्वक्ष्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म विचिकेतत् । विशेषेण चेतति । अनुतिष्ठतीत्यर्थः । स विशेष्यते । स एकः सत्योऽबाध्यः सत्सु भवो वा मंत्री मननवान् कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिः शंसनीय ऋघावान् हिंसावान्. अनेन वक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यस्य संभाविता प्रतिपादिताभवदित्युक्तं । किं तदित्याशंक्याह । त्रिरश्रिं । अश्रित्रयोपेतमायुधं त्रिरश्रि । तद्वंतं ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा चतुरश्रिस्ततोऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं । किंतु उग्रः स्वयमुद्गूर्णबलो हंति । हिनस्त्यतिबलं शत्रुं । किंच युवयोरेकस्यैव सामर्थ्येन देवनिदो ह देवनिंदकास्तु प्रथमाः समर्थाः

र्वतोऽप्यजूर्यन् । स्वयमेव जीर्णा भवंति ॥ जीर्यतेः छांदसं बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥ युवयोर्मध्य एकोऽपि महाबलः । मिलितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा एषां युवयोरेतद्बलरूप वक्ष्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्यादिलक्षणो विचिकेतत् । विशेषेण जानाति । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अपादेति प्रथमा पद्वतीनां कस्तद्वां मित्रावरुणा चिकेत ।
गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपर्त्यनृतं नि तारीत् ॥ ३

अपात् । एति । प्रथमा । पत्ऽवतीनां । कः । तत् । वां । मित्रावरुणा । चिकेत ।
गर्भः । भारं । भरति । आ । चित् । अस्य । ऋतं । पिपर्ति । अनृतं । नि । तारीत् ॥ ३

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ पद्वतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथम प्रथमभाविन्यपात् पादरहितोषाः । प्रतिदिनं सूर्यचंद्रादिवत् स्वस्याः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादिति चैतीति चोपचर्यते । तस्मादेवं युवयोः प्रसिद्धं कर्म क आचिकेत । क आभिमुख्येन जानाति ॥ कित ज्ञाने ॥ तत्स्तुत्यमित्यर्थः । मित्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वा- दहोरात्रयोरंतरालस्यैवोषस्त्वादेतत्कर्मत्वं । किं चास्य

लोकस्य जारं निर्वाहं गर्भो युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः। अहोरात्रयोर्मध्यकाल उत्पत्तेस्ताभ्यामेव मित्रावरुणात्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणाविति श्रुतेः। स आहरति चित्। समंतान्निर्वहत्येव। हरति वास्य जारं जाड्यं चिदित्यवधारणे॥ तत्कथमिति तदुच्यते ऋतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपर्ति। पूरयति। अनृतमुक्तविलक्षणमंधकारं गमनादिनिरोधं च नितारीत्। नितरति। निमज्जयति। नाशयतीत्यर्थः॥ शिशोर्जगज्जारवहनरूपं कर्म युवत्सामर्थ्यादिति॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्रयंतमित्परि जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानं।

अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम॥ ४

प्रऽयंतं। इत्। परि। जारं। कनीनां। पश्यामसि। न। उपऽनिपद्यमानं।

अनवऽपृग्णा। विऽतता। वसानं। प्रियं। मित्रस्य। वरुणस्य। धाम॥ ४

कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानमुषसां॥ कनतेः कांतिकर्मण इन्। छंदिकारादाक्रन इति ङीष्। आमि कन्याशब्दस्य वा छांदसं संप्रसारणं॥ तासां जारमादित्यं प्रयंतमित् प्रगच्छंतमेव परिपश्यामसि। वयं परिपश्यामः। उपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि निषीदंतं न

मश्यामः। एतदपि तयोः सामर्थ्यं। पुनस्तदेव विशेष्यते। अनवपृग्णा अनवष्टंभयानि अत एव विततानि तेजांसि वसानम् आच्छादयंतं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानभूतं यद्वा प्रियं धामेति संबध्यते। तयोः प्रेमस्थानं। ईदृशमादित्यं युष्मदनुज्ञया संचरंतं पश्यामसि॥

॥ अथ पंचमी ॥

अनश्वो जातो अनभीशुरर्वा कनिक्रदत्पतयदूर्ध्वसानुः।
अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्युवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणंतः॥ ५

अनश्वः। जातः। अनभीशुः। अर्वा। कनिक्रदत्।
पतयत्। ऊर्ध्वऽसानुः।
अचित्तं। ब्रह्म। जुजुषुः। युवानः। प्र। मित्रे।
धाम। वरुणे। गृणंतः॥ ५

स एवादित्योऽनश्वः। यद्यपि शीघ्रगाम्यश्वरहितस्तथाप्यनभीशुरालंबनाधारप्रग्रहस्थानीयरश्मिरहितः। तथाप्यर्वा जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः। तथाविधोऽयमादित्यः कनिक्रदत्। अत्यर्थं क्रंदयन्॥ क्रंदेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधर्त्यादौ निपात्यते॥ ऊर्ध्वसानुरुपर्युपरि समुच्छ्रयणः सन् पतयत्। गच्छति। अचित्तं चित्ताविषयं ब्रह्म परिवृढमुत्कृष्टं

कर्म मित्रे वरुणे च उभयोर्धाम तेजःस्थानं युवानो मिश्र-
यंतस्तयोर्धाम्नारोपयंतः । तथा प्रकटयंतो युवयोस्तेजः
प्रभवतिति प्रकर्षेण स्तुवंतो जुजुषुः सेवंते । मनुष्याः सूर्यस्य
निरालंबांतरिक्षसंचारात्मकं कर्म वरुणमित्रयोरधीनमिति
स्तुवंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ धेनवो मामतेयमवंतीर्ब्रह्मप्रियं पीपयन्त्सस्मिन्नूधन् ॥
पित्वो भिक्षेत वयुनानि
विद्वानासाविवासन्नदितिमुरुष्येत् ॥ ६

आ । धेनवः । मामतेयं । अवंतीः । ब्रह्मऽप्रियं ॥
पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन् ॥
पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा ॥
आऽविवासन् । अदितिं । उरुष्येत् ॥ ६

मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां ब्रह्मप्रियं परि-
वृढस्य कर्मणः प्रियतमं परिवृढस्याग्नेः प्रीणयितारमवंती-
रवंत्यः प्रीणयंत्यो धेनवो गावः सस्मिन् स्वकीय ऊधन्
ऊधस्यपीपयन् सर्वत आप्याययंतु ॥ प्यायतेर्णिचि छांदसः
पीभावः ॥ ऊधोगतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान्व-
र्धयंत्वित्यर्थः । मित्रावरुणाभ्यां पयस्येति श्रुतेः एवं प्रदत्तह-
विर्भुजान्यनुष्ठानविषयज्ञानानि विद्वान् जानन् हुतशेषो

अश्वयीय इत्यवगच्छन् दीर्घतमाः पित्वः पितोर्हुं तमिष्ट-स्यान्नस्य। तादृगन्नमाश्वा आस्येन अर्चयितुं यिच्चेत। याचेत युष्मान् किंच विवासन् युवां परिचरन् अदितिमखंडित-मन्यूनमेतत्कर्मोंक्ष्येत्। यथा ःशिष्टं भिच्चेत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् तथापीपयतमित्यर्थः॥

मैत्रावरुणपश्वी वपायां एषानुवाक्या। सूचितं च। आ वां मित्रावरुणा। हव्यजुष्टिमायातं मित्रावरुणा। आ० ३, ८। इति॥

॥ सैषा सप्तमी॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवाववसा

ववृत्यां।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सह्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या

सुपारा॥ ७

आ। वां। मित्रावरुणा। हव्यऽजुष्टिं। नमसा।

देवौ। अवसा। ववृत्यां।

अस्माकं। ब्रह्म। पृतनासु। सह्याः। अस्माकं।

वृष्टिः। दिव्या। सुऽपारा॥ ७

हे देवौ देवनशीलौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवयोः हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसा नमस्कारोपलक्षितेन स्तोत्रेणा-

वसा रक्षणेन निमित्तभूतेनावहत्यां । आवर्तयेयं । यद्वा नमस्कारेणाऽवसानेन चावहत्यां । किंच हे मित्रावरुणौ अस्माकं संबंधि ब्रह्मेदानीं क्रियमाणं परिष्ठं कर्म पृतनासु संग्रामेषु सुह्याः । वह्यात् । शत्रूनभिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रूनभिभवेयमित्यर्थः । किंच अस्माकं दिव्या दिवि भवा वृष्टिः सुपारा सुष्ठु पारयन्ती भवत्विति शेषः । वृष्टौ सत्यां व्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति भावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

यजामहे वामिति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तं दैर्घतमसं मैत्रावरुणं । यजामहे चतुष्कमित्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यजामहे वां महः सजोषा हव्येभिर्मित्रावरुणा
नमोभिः ।
घृतैर्घृतस्नू अध यद्वामस्मे अध्वर्यवो न धीतिभिर्भरंति ॥ १ ॥

यजामहे । वां । महः । सऽजोषाः । हव्येभिः ।
मित्रावरुणा । नमःऽभिः ।
घृतैः । घृतस्नू इति घृतऽस्नू । अध । यत् । वां ।
अस्मे इति । अध्वर्यवः । न । धीतिऽभिः । भरंति ॥ १ ॥

हे घृतस्नू घृतस्य स्नावयितारौ मित्रावरुणौ मही महांतौ वां यजामहे । पूजयामो यजमाना ऋत्विजश्च । कीदृशाः । सजोषाः समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । हव्येभिः । पुरोडाशादिभिर्नमोभिर्नमस्कारोपलक्षितैः । अध अपि च यद्यस्मात्कारणात्त्वां युवामस्मदीया अध्वर्यवोऽपि ॥ अत्र नशब्दोऽप्यर्थे । तेऽपि धीतिभिः स्वकीयैः कर्मभिर्भरंति । पोषयंति । तस्माद्यजामहे ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रस्तु॑तिर्वां॒ धाम॒ न प्रयु॑क्तिरया॑मि मित्रावरुणा सु॒वृक्तिः॑ ।
अ॒नक्ति॒ यद्वां॑ वि॒दथे॑षु॒ होता॑ सु॒म्नं॑ वां
सू॒रिर्वृ॑षणा॒विय॑क्षन् ॥ २

प्रऽस्तु॑तिः । वा॒म् । धाम॑ । न । प्रऽयु॑क्तिः । अया॑मि ।
मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिः ।
अ॒नक्ति॑ । यत् । वा॒म् । वि॒दथे॑षु । होता॑ । सु॒म्नम् । वा॒म् ।
सू॒रिः । वृ॒षणौ । इय॑क्षन् ॥ २

हे मित्रावरुणौ वां युवयोः संबंधिनो धामस्य प्रस्तुतिः प्रस्तावना करोमीति संकल्प एव न प्रयुक्तिः कृत्स्नप्रयोगो न संपन्नः । तावतैव युवयोर्धाम तेजःस्थानमयामि । प्राप्नोमि । सुवृक्तिर्युवयोः शोभनावर्जकस्य सुखप्रतिग्रहादस्मि । यत् यदा तु विदथेषु यज्ञेषु वां युवां होता होमनिष्पादकोऽयमध्वर्युरनक्ति । हविषागच्छति । होमं करोतीत्यर्थः । यद्वा होता

देवानामाह्वातैतन्नामक ऋत्विक् यस्त्वादिना वामनक्ति। व्यंजयति। तदा सूरिर्युवमाहात्म्यविदियक्षत् यागं कर्तुं-मिच्छन्नहं हे युवणौ वां युवयोः सुम्नं युष्मत्संबंधि सुखं देवत्वलक्षणमयामीति शेषः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

पीपायं धेनुरदितिर्ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।
हिनोति यद्वां विदथे सपर्यन्त्स रातहव्यो मानुषो न होता ॥ ३

पीपाय । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय ।
मित्रावरुणा । हविःऽदे ।
हिनोति । यत् । वां । विदथे । सपर्यन् । सः ।
रातऽहव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऋताय युष्मत्संबंधियज्ञाय हविर्दे हविषो दात्रे। आतो मनिन्निति विच्। अत्र आतो धातोरित्याकारलोपः ॥ जनाय यजमानाय च धेनुः प्रीणयित्री गौरदितिरदीना बहुक्षीरा सती पीपाय क्षीरेण पुनःपुनराप्यायतां ॥ प्यायतेश्छांदसः प्रार्थनायां लिट्। लिड्यङोश्चेति पीभावः ॥ पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः। कस्मिन्काल इति चेत् तत्राह। यत् यदा सः प्रसिद्धो रातहव्य एतन्नामा राजा सपर्यन् स्तुत्या पूजयन् मानुषो होता न मनुष्यस्य यजमानस्य संबंध्येतन्नामक

ऋत्विगिव विदथे यज्ञे वा द्विनोति। हविरादिना प्रीणयति। तदा पीपायेत्याह॥

॥ अथ चतुर्थी॥

उत वां विक्षु मद्यास्वंधो गाव आपश्च पीपयंत देवीः।

उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन्वीतं पातं पयस

उस्रियायाः॥ ४

उत। वां। विक्षु। मद्यासु। अंधः। गावः। आपः।

च। पीपयंत। देवीः।

उतो इति। नः। अस्य। पूर्व्यः। पतिः। दन्।

वीतं। पातं। पयसः। उस्रियायाः॥ ४

उत अपि च हे मित्रावरुणौ वां युवामंधोऽदनीयमन्नं पयोरूपं पुरोरूपं पुरोडाशादिरूपं वा देवीर्द्योतनशीला गाव आपश्च ब्रीह्यादिप्रवर्धकान्युदकानि च मद्यासु युष्माभिर्मदनीयासु विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्ध्यर्थं पीपयंत। आप्याययंतु। उतो अपि च नोऽस्माकं वंधिनोऽस्य यजमानस्य पूर्व्यः पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽग्निर्दन् दाता अभवत्विति शेषः। अग्नौ हूयमानत्वात्सर्वेषामपि हविषां। यस्मादेवं तस्मात् हे मित्रावरुणौ वीतं। अश्नुतं पुरोडाशादिकं। उस्रियायाः क्षीरादीस्राविण्या गोः पयसः पयः पातं। यद्वा घनीभूतं पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातं॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः॥

२७६

विष्णोर्नु कमिति षड्टचं पंचदशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवं । अत्रानुक्रमणिका । विष्णोः षड्वैष्णवं त्वीति ॥ आभिप्लवषडहेपूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तं । स्तोमे वर्धमान इति खंडे सूत्रितं । विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यच्छावाकः । आ० ७.९. । इति ॥ तथा तृतीयसवने सोमातिरेक उक्थसंस्थोपगंतव्या आतिरात्रात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्रैतदेव सूक्तं सोमातिरेक इति खंडे सूत्रितं । संवां इंद्रो नवद्विष्णोर्नु कं । आ० ६.७. । इति ॥ आग्निमारुतशस्त्र आद्या विनियुक्ता । अथ यथैतमिति खंडे सूत्रितं विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं तंतुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि । आ० ५.२०. । इति ॥

॥ सैषा प्रथमा ॥

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे
  रजांसि ।
यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥१

विष्णोः । नु । कं । वीर्याणि । प्र । वोचं । यः ।
  पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि ।
यः । अस्कभायत् । उत्ऽतरं । सधऽस्थं ।
  विऽचक्रमाणः । त्रेधा । उरुऽगायः ॥ १

हे नरा विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्माणि नु कमतिशीघ्रं प्रवोचं। प्रब्रवीमि॥ अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोत्तराणि पदानि। नैघ० १.१२.। इत्युक्तत्वात् शाखांतरे एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयं॥ कानि तानीति तदाह॥ यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीन्यग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि विममे। अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः। तथा च मंत्रांतरं। यदिंद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थ इति। तैत्तिरीयेऽपि। योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषेत्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वं। किंच यो विष्णुरुत्तरमुन्नततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमंतरिक्षमस्कभायत्। तेषामाधारत्वेन स्तंभितवान्। निर्मितवानित्यर्थः। अनेनांतरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति। यद्वा यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान्विममे। विविधं निर्मितवान्॥ रजःशब्दो लोकवाची लोका रजांस्युच्यंत इति यास्केनोक्तत्वात्। किंच यश्चोत्तरमुन्नततरमुत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकमस्कभायत्। स्कंभितवान्। सृष्टवानित्यर्थः॥ स्कंभुः स्तंभुः स्तुंभ्विति विहितस्य श्नः छंदसि शायजपीति श्नायेन शायजादेशः॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे। भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः।

भूम्याद्युपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं। किंच यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतं। अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वं। सधस्थमुपासकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत्। स्कंभितवान्। धृवं स्थापितवानित्यर्थः। किं कुर्वन्। त्रेधा विचक्रमाणः। त्रिप्रकारं स्वकृष्टान् लोकान्विविधं क्रममाणः। विष्णोस्त्रेधा क्रमणमिदं विष्णुर्विचक्रम इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं। अत एवोरुगायः। उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः। अतिप्रभूतं गीयमानो वा। य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचं॥

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यं। तत्र प्र तदित्ययमनुरूपस्तृचः। सोमातिरेक इति खंडे सूत्रितं। प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ। आ० ६.७.। इति वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खंडे सूत्रितं। प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण। आ० ९.९.। इति॥

॥ तत्र प्रथमा सूक्ते द्वितीयैषा॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियंति भुवनानि विश्वा॥ २॥

प्र। तत्। विष्णुः। स्तवते। वीर्येण। मृगः। न। भीमः। कुचरः। गिरिऽस्थाः।

यस्य॑। उ॒रुषु॑। त्रि॒षु। वि॒ऽक्रम॑णेषु। अ॒धि॒ऽक्षि॒यन्ति॑।

भुव॑नानि। विश्वा॑॥ २

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते। स महानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते। स्तूयते सर्वैः। कर्मणि व्यत्ययेन शप्॥ वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टांतः। मृगो न सिंहादिरिव। यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगंता वा गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी। सर्वैः स्तूयते। अस्मिन्नर्थे निरुक्तं मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव। कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा। गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा। नि० १. २०. । इति॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्युपादानभूतः। परमेश्वराद्भीतिर्भीषास्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा। किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारो वा। तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी। यद्वा गिरि मंत्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः। ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते। किंच यस्य विष्णोरुरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसंति स विष्णुः स्तूयते॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्र विष्ण॑वे शूषमे॑तु मन्म॑ गिरि॒क्षित॑ उरुगा॒याय॒ वृष्णे॑ ।
य इ॒दं दी॒र्घं प्रय॑तं स॒धस्थ॒मेको॑ विम॒मे त्रि॒भिरित्प॒देभिः॑ ॥३

प्र । विष्ण॑वे । शू॒षम् । ए॒तु । मन्म॑ । गि॒रि॒ऽक्षिते॑ ।
उ॒रु॒ऽगा॒याय॑ । वृष्णे॑ ।
यः । इ॒दम् । दी॒र्घम् । प्रऽय॑तम् । स॒धऽस्थ॑म् । एकः॑ । वि॒ऽम॒मे ।
त्रि॒ऽभिः । इत् । प॒देभिः॑ ॥ ३

विष्णवे सर्वव्यापकाय शूषमसह्यत्वादिजन्यं सुखबलत्वं मन्म मननं स्तोत्रं । मननीयं शूषं बलं वा विष्णुमेतु । प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कीदृशाय । गिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते । उरुगायाय । बहुभिर्गीयमानाय । वृष्णे । वर्षित्रे कामानां । एवं महानुभावं शूषं प्राप्नोतु । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमतिविस्तृतं प्रयतं नियतं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयमेक इत् एक एवाद्वितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः पादैर्विममे । विशेषेण निर्मितवान् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यस्य॒ त्री पू॒र्णा मधु॑ना प॒दान्यक्षी॑यमाणा स्व॒धया॒ मद॑न्ति ।
य उ॑ त्रि॒धातु॑ पृथि॒वीमु॒त द्यामेको॑ दा॒धार॒ भुव॑नानि॒
विश्वा॑ ॥ ४

घ॒र्म्र। त्री। पूर्णा। मधु॑ना। प॒दानि॑। अक्षी॑यमाणा।
स्व॒धया॑। मद॑न्ति।

यः। ऊं॑ इति॑। त्रि॒ऽधातु॑। पृथि॒वीम्। उ॒त।
द्याम्। एकः॑। दा॒धार॑। भुव॑नानि। विश्वा॑ ॥ ४

यस्य विष्णोर्मधुना मधुरेण दिव्येनाम्नेन पूर्णा पूर्णानि त्रीणि पदानि पादप्रक्षेपणान्यक्षीयमाणान्यक्षीयमाणानि स्वधयान्नेन मदंति। मादयंति तदाश्रितजनान्। य उ य एव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं द्यामुत द्योतनात्मकमंतरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च। यद्वा पृथिवीशब्देनाधोवर्तीन्यतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि। द्युशब्देन तदुपरितनानि भूरादिसप्तभुवनानि। एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि त्रिधातु। त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु। पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार। धृतवान्॥ तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं॥ उत्पादितवानित्यर्थः। छंदोगारण्यके। तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आपऐक्षंतेति मूलत्रयसृष्टिमुक्त्वा हंतेमास्तिस्रो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता। यद्वा त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः॥

आतिथ्यायां तदस्येत्येषा प्रधानस्य याज्या। अथातिथ्येति खंडे सूत्रितं। इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां। आ० ४.५.। इति॥

॥ सैषा पंचमी ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदंति ।
उरुक्रमस्य स हि बंधुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५

तत् । अस्य । प्रियं । अभि । पाथः । अश्यां । नरः ।
यत्र । देवऽयवः । मदंति ।
उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बंधुः । इत्था । विष्णोः ।
पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥ ५

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत् सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः ॥ अंतरिक्षनामैतत् । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । नि० ६. ७. । इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्यां । व्याप्नुयां । तदेव विशेष्यते । यत्र स्थाने देवयवो देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छंति यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छंतो नरो मदंति । तृप्तिमनुभवंति तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उरुक्रमस्यात्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तस्य महात्मनः । अत एव विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वो मधुरस्योत्सो निष्यंदो वर्तते । तदश्यां । यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति । संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यंते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं नास्तीत्याह । इत्था इत्थमुक्तप्रकारेण स हि बंधुः स

स्तु सर्वेषां सुकृतिनां बंधुभूतो हितकरो वा। तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः। न च पुनरावर्तत इति श्रुते-स्तत्र बंधुत्वं। विष्णुः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धो-ऽनाद्यः॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ता वां वास्तू॑न्युश्मसि॒ गम॑ध्यै॒ यत्र॒ गावो॒ भूरि॑शृंगा

अ॒यासः॑।

अत्राह॒ तदु॑रुगा॒यस्य॒ वृष्णः॑ पर॒मं प॒दम॒व भा॑ति॒

भूरि॑॥ ६

ता। वां। वास्तू॑नि। उ॒श्म॒सि॒। गम॑ध्यै। यत्र॑। गावः॑

भूरि॑ऽशृंगाः। अ॒यासः॑।

अत्र॑। अह॑। तत्। उ॒रु॒ऽगा॒यस्य॑। वृष्णः॑। प॒र॒मं।

प॒दं। अव॑। भा॒ति॒। भूरि॑॥ ६

हे पत्नीयजमानौ वां युवदर्थं ता तानि गंतव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्यै युवयोर्गमनायोश्मसि। कामयामहे। तदर्थं विष्णुं प्रार्थ-याम इत्यर्थः। तानीत्युक्तं कानीत्याह। यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृंगा अत्यंतोन्नत्युपेता बहुभिराश्रय-णीया वायासोऽयना गंतारोऽतिविस्तृताः। यद्वा यासो गंतारः। अतादृशा अत्यंतप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः। अत्राह

अत्र खलु वास्त्वधारभूते द्युलोके उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य, स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्षितुर्विष्णोस्तत् तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गंतव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूर्यतिप्रभूतमवभाति । स्वमहिम्ना स्फुरति ॥ अयं मंत्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृंगा बहुशृंगा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृंगं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । नि० २. ७. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

प्र वः पांतमिति षडृचं षोडशं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं । पूर्वत्र वैष्णवं त्रीत्यंतत्वाद्वैष्णवं । आद्यस्तृच इंद्रदेवताकश्च । प्र वो जागतं त्विंद्रश्चाद्यस्तृच इत्यनुक्रमणिका ॥ अग्निष्टविके-षूक्थ्येषु स्तोमातिशंसन उक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र वः पांतमंधसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।
या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुरर्वतेव साधुना ॥ १

प्र। व। पांतं। अंधसः। धियाऽयते। महे। शूराय।

विष्णवे। च। अर्चत।

या। सानुनि। पर्वतानां। अदाभ्या। महः। तस्थतुः।

अर्वताऽइव। साधुना॥ १

हे अध्वर्यादयः सो सुधाकं संबंधि पांतं पालनस्वभावं पातव्यं वांधसोऽंधः सोमरूपमन्नं प्रार्चत। प्रकर्षेण संपादयत। कस्मै। धियायते स्तुतीरिच्छते महे महते शूराय विक्रांतायेंद्राय। विष्णवे व्यापकायैतन्नामकाय देवाय च। कस्तयोरतिशय इति उच्यते। या याविंद्राविष्णू पर्वतानां प्रीणनयतां पूरणवतां वा॥ पर्वतोशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वेति॥ उन्नतत्वात्तानां लोकानां सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे। सर्वलोक इत्यर्थः। अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे॥ पर्वतशब्दो मेघनामसु पठितत्वात्॥ तत्र तस्थतुः। तिष्ठतः। कीदृशौ तौ। अदाभ्या। अहिंसनीयौ परैरनभिभाव्यौ। अतएव महो महांतौ। यद्वा महो महसि स्वतेजसि सानुनीत्यनेन संबंधः। तत्र दृष्टांतः। साधुनाभिमतदेशप्रापणसमर्थेनार्वता वेगवताश्वेनेव। तेन यथात्युच्छ्रितं प्रदेशमारोहति तद्वदुच्चं पदमारूढौ। तस्मात्ताभ्यामर्चत॥

सोमातिरेके तृतीयसवनं एषा वैकल्पिकी याज्या। तथा च सूत्रितं त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिति वा याज्या। आ० ६. ७.। इति॥

। अथ द्वितीया ॥

त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा

वामुरुष्यति ।

या मर्त्याय

प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २

त्वेषं । इत्था । सम्ऽअरणं । शिमीऽवतोः ।

इन्द्राविष्णू इति । सुतऽपाः । वां । उरुष्यति ।

या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानं । इत् । कृशानोः ।

अस्तुः । असनां । उरुष्यथः ॥ २

हे इन्द्राविष्णू शिमीवतोर्वृष्टिप्रदानादिकर्मवतोर्वां युवयोरित्था इत्थं त्वेषं प्रदीप्तं समरणं सम्यक् यागदेशगमनं सुतपा हुतशिष्टसोमपीतयजमान उरुष्यति । रक्षति । यागेन पूजयति । यद्वा शिमीवतोः असुरवधादिकर्मवतोर्वां युवयोस्त्वेषं दीप्तं शौर्योपेतं समरणं सम्यक् असुरगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघविदारणरूपं यजमान उरुष्यति । रक्षति । स्तौतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति उच्यते । या याविन्द्राविष्णू मर्त्याय मनुष्याय हविर्दात्रे यजमानाय प्रतिधीयमानमित् प्रतिधातव्यं फलरूपमसनामसनां चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिकमस्तुरभिमतक्षेप्तुर्निरसितुर्वा कृशानोः कृशानोरग्नेः सकाशादुरुष्यथः अविच्छेदेन प्रवर्तयथः । वह्नौ हुतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः

॥ अथ तृतीया ॥

ता ईं वर्धंति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३

ताः । ईं । वर्धंति । महि । अस्य । पौंस्यं । नि ।

मातरा । नयति । रेतसे । भुजे ।

दधाति । पुत्रः । अवरं । परं । पितुः । नाम ।

तृतीयं । अधि । रोचने । दिवः ॥ ३

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहुतयो यजमानेन हुता ईमेत इन्द्रं इन्द्रस्य महि महत्पौंस्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं च ति । वर्धंति । ईमित्यनर्थको वा । स चेंद्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं मातरा द्यावापृथिव्यौ निनयति । नितरां प्रापयति । किमर्थं । रेतसे । प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय । भुजे । तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुर्वीत यदुच्यते । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्याधि । अधिकं रोचने रोचमाने मंडले । नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं पुत्रः पुरुत्राता सर्वो जनः पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् यद्दात् । पितुः स्वोत्पादकात्स्वयमुत्पन्नं सत् अवरं निकृष्टं नाम पौत्रसंज्ञं परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया तृतीयं

पितेति नाम दधाति। धारयति। त्रीणि वाव रेतांसि पिता पुत्रः पौत्र इति श्रुतेः अस्यायमर्थः। अग्नौ हुताः सोमाहुतय आदित्यमंडलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्तिं तराविंद्राविष्णू पोषयंति। तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्षतः। तया वृष्ट्या सस्यादि-द्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयत इत्येवं महानुभावा-विंद्राविष्णू इति॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तत्तदिंद्रस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य त्रातुरवृकस्य मीढ्हुषः।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे॥ ४

तत्ऽतत्। इत्। अस्य। पौंस्यं। गृणीमसि। इनस्य। त्रातुः। अवृकस्य। मीढ्हुषः।

यः। पार्थिवानि। त्रिऽभिः। इत्। विगामऽभिः। उरु। क्रमिष्ट। उरुऽगायाय। जीवसे॥ ४

अस्य महानुभावस्य तत्तत्पौंस्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं गृणीमसि। गृणीमः स्तुमः। कीदृशस्यास्य। इनस्य। सर्वस्य स्वामिनः। त्रातुः पालकस्य। अवृकस्य। वृको हिंसकः शत्रादिः। तद्रहितस्य। मीढ्हुषः सेक्तुर्नित्यतरुणस्य। स्तुत्येषु पराक्रमेषु मध्यमेकमुदाहरति। यो विष्णुः पार्थि

भूतानि पृथिव्यादीनि प्रथयंति वा सामर्थ्यात् रजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतं । तानि त्रिभिरिति द्विगानत्रिभिरेव विविधगमनैः क्रमैः विस्तीर्णं यथा भवति तथा क्रमिष्ट । क्रांतवान् । विचक्रमे इत्यर्थः । उरुगायायोरुगानत्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा उरुगायाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उरुगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं प्रब्रवीमि । कीर्तये । जीवसे जीवनाय रक्षणाय ॥

॥ अथ पंचमी ॥

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयंत पतत्रिणः ॥५

द्वे । इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वःऽदृशः ।

अभिऽख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयं । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः ।

चन । पतयंतः । पतत्रिणः ॥ ५

अस्य स्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोर्द्वे इत् क्रमणे द्वे एव पदे मर्त्यो मनुष्योऽभिख्याय सर्वभूत्यादिना प्रख्याय भुरण्यति । गच्छति । भजते ॥ भुरण्यतिः कंडादिर्गतिकर्मा भुरण्यति धावतीति तत्कर्मसु पाठात् ॥ प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं दृष्ट्यागमनादंतरिक्षं चेत्युभे क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोस्तृतीयं क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोस्तृतीयं क्रमणं द्युलोकाख्यं कोऽपि मर्त्यो नकिर्नैवादधर्षति । वृद्धरा

नाभिभवति। प्राप्तुं न शक्नोतीत्यर्थः। न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्चन वेतारो मरुतोऽपि। कीदृशास्ते। पतयंतः। सर्वत्र गमनसमर्थाः। तथा पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो वा नकिराद्धर्षंति। नैव प्राप्नुवंति॥ इर्षिर्लेच्यडागमः॥ सत्य-लोकस्यात्यंतविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः॥

॥ अथ षष्ठी॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं
व्यतींरवीविपत्।
बृहच्छरीरो विमिमान ऋक्वभिर्युवाकुमारः
प्रत्येत्याहवं॥ ६

चतुःऽभिः। साकं। नवतिं। च। नामऽभिः। चक्रं।
न। वृत्तं। व्यतीन्। अवीविपत्।
बृहत्ऽशरीरः। विऽमिमानः। ऋक्वऽभिः। युवा।
अकुमारः। प्रति। एति। आऽहवं॥ ६

अयमादित्यात्मा विष्णुश्चतुर्भिः साकं सहितां नवतिं। चतुर्नवतिमित्यर्थः। एतत्संख्याकान्कालावयवान् नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैर्वृत्तं यथा भवति तथा व्यतीन विविधानेव स्वभावान् वृत्तं चक्रं न वर्तुलोपेतं चक्रमिव। तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्त-संख्याकान्कालावयवानवीविपत्। कंपयति भ्रमयति। दूरेष

कंपने। वृत्ताख्यमिव चक्रं रूपं॥ के पुनस्त उच्यंते। संवत्सर एकः। अयने द्वे। पंचर्तवः। द्वादश मासाः। चतुर्विंशत्यर्ध-मासाः। त्रिंशदहोरात्राः। अष्टौ यामाः एकस्मिन्दिने पर्या वर्तमानानि मेषादीनि द्वादश लग्नानीति मिलित्वा चतुर-धिकनवतिसंख्याकानवीविपत्। ननु आदित्यः स्वयमपि इतरवत्परिभ्रमति। कथं भ्रमयतीत्युच्यते। नैष दोषः। एतेषां कालकृतस्य भ्रमणस्य विष्णोर्मूर्त्यंतरत्वात्। अथवा स्वभ्रमणा-धीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्य। अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते। एवं कालात्मको विष्णुर्बृहच्छरीरो विराडात्मना सर्वदेव-मनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात्। बृहच्छरीरत्वमेवोप-पादयति। विमिमानो विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्य-गात्मना विभज्य स्थापयन्। यद्वा ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिर्मंत्र-पद्भिर्वा विमिमानः। यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्याधीनत्वात् स्तुत्या मीयते। युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा। अत एवाकुमारोऽनल्पः। एवंभूतो महाविष्णुराहवमाह्वानं प्रत्येति। गच्छति यज्ञदेशं॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः॥

भवा मित्र इति पंचर्चं सप्तदशं सूक्तं दैर्घतमसं। जागतं त्रिष्टुबंत्यादिदमपि जागतं। वैष्णवं चोक्तत्वाद्वैष्णवं। भव पंचेत्यनुक्रांतं। उक्थ्ये तु तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं विनियुक्तं। उक्थ्ये तु पोत्रकायामिति खंडे सूत्रितं भवा मित्रः सं वां कर्मणा। आ० ६.१.। इति॥ सौम्यचरोरवयतो घृतेन यष्टव्यं तत्रोपरितने घृतयागे उरु विष्णो विक्रमस्वेति

प्राकृता याज्या। दशमेऽहनि तु तस्याः स्थाने भवा मित्र इत्येषा प्रयोक्तव्या । दशमेऽहनीति खंडे सूत्रितं । तद्विष्णो विक्रमस्वेति घृतयाज्यास्थाने भवा मित्रः । आ० ८, १२, । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः ।
अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १

भव । मित्रः । न । शेव्यः । घृतऽआसुतिः ।
विभूतऽद्युम्नः । एवऽयाः । ऊं इति । सऽप्रथाः ।
अध । ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् । अर्ध्यः ।
स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥ १

हे विष्णो मित्रो न । मितेर्दुःखात् त्राता सखा आदित्यो वा मित्रः ॥ प्रमीतेस्त्रायत इति निरुक्तं । १०, २१, ॥ तद्वत् शेव्यः साधुः सुखकर्ता घृतासुतिः । घृतमुदकमासूयते येन स तादृशः । यद्वा घृतमाज्यमाभिमुख्येन नीयते यस्मै स तादृशः । विभूतद्युम्नः प्रभूतयशाः प्रभूतान्नो वा । एवया रक्षणस्य मिश्रयिता प्रापयिता । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नो भवेति संबंधः ॥ द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः ।

उ इति पादपूरणः॥ हे विष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि अथास्मात्ते तव स्तोमः स्तोत्रविशेषो विदुषा त्वन्माहात्म्यवेदित्रा यजमानेनार्ध्यः पुनःपुनः प्रवर्धनार्हः। एकवारकरणे न संपूर्यत इत्यर्थः। तथा ते यज्ञस्य हविष्मता तेन यजमानेन राध्यः समाराधनीयः। यद्वा विदुषा होत्रा स्तोमो राध्यो हविष्मता यज्ञस्य राध्यः॥॥

॥ अथ द्वितीया॥

यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं

चिदभ्यसत्॥२

यः। पूर्व्याय। वेधसे। नवीयसे। सुमत्ऽजानये।

विष्णवे। ददाशति।

यः। जातं। अस्य। महतः। महि। ब्रवत्। सः।

इत्। ऊं इति। श्रवःऽभिः। युज्यं। चित्। अभि।

असत्॥२

यः यो मर्त्यः पूर्व्याय पूर्वकालीनाय। नित्यायेत्यर्थः। वेधसे विविधजगत्कर्त्रे नवीयसे नित्यनूतनाय। अत्यंतरमणीयायेत्यर्थः स्तुत्याय वा सुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय॥ जनेरौणादिक इण्॥ सुमत्स्वयमित्यर्थः। नि० ६, २२। इति यास्कः॥ यद्वा सुतरां मादयतीति सुमत्। तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः। तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतय इत्यर्थः॥

बहुव्रीहौ जायाया निङ् इति निङादेशः समासान्तः। वलि लोपः॥ उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददाशति। हविरादिकं ददाति। किंच अस्य विष्णोर्महतो महानुभावस्य महि महत् पूर्व्यं जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जनः ब्रवत्। ब्रूयात्॥ ब्रवीतेर्लेट्यडागमः॥ संकीर्त्तयेत्। सेदु॥ उशब्दोऽपि-शब्दार्थः॥ सोऽपि दाता श्रवोभिरन्नैः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् युज्यं चित् सर्वैर्गन्तव्यमेव तत्पदमाभिमुख्येनासत्। गच्छति। प्राप्नोति॥

॥ अथ तृतीया ॥

तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन।
आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे॥ २

तम्। ऊं इति। स्तोतारः। पूर्व्यम्। यथा। विद। ऋतस्य। गर्भम्। जनुषा। पिपर्तन।
आ। अस्य। जानन्तः। नाम। चित्। विवक्तन। महः। ते। विष्णो इति। सुऽमतिम्। भजामहे॥ २

हे स्तोतारः तमु तमेव विष्णुं पूर्व्यं पूर्वंमनादिसंसिद्ध-मृतस्य गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं। यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः। यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः यद्वा ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणं। उदकोत्पादकमित्यर्थः अप एव ससर्जादाविति स्मृतेः। एवं-

सूक्तं विष्णुं यथा विद । जानीथ । तथा जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद्व्यवधानादिना पिपर्तन । स्तोत्रादिना प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विदेर्लोटि मध्यमबहुवचनं । विद ऋतस्येत्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः । किंच अस्य महानुभावस्य विष्णोर्नाम चित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वात्म्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम जानंतः पुरुषार्थप्रदमित्यभिगच्छंत आ समंताद्विवक्तन । वदत संकीर्तयत । यद्वा नाम यज्ञनामैतन्नमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनार्थेभ्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणाममाजानंतो यूयं विवक्तन । ब्रूत स्तुत ॥ वचेर्लोटि त्वाहनः शपः श्लुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववत्तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्स्तत्याह । हे विष्णो सर्वात्मक देव महो महतस्ते तव सुमतिं सुष्टु मतिं शोभनात्मिकां बुद्धिं वा भजामहे । सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अग्नीषोमप्रणयने तमस्य राजेत्येषा प्रयोक्तव्या । अग्नीषोमौ प्रणेष्यतीति खंडे सूत्रितं । तमस्य राजा वरुणस्तमश्विनेत्यर्धर्चं आरमेत् । आ० ४, १०, । इति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्विना क्रतुं सचंत मारुतस्य
वेधसः ।
दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ
अपोर्णुते ॥ ४

तं । अस्य । राजा । वरुणः । तं । अश्विना । क्रतुं ।

सचंत । मारुतस्य । वेधसः ।

दाधार । दक्षं । उत्ऽतमं । अहःऽविदं । व्रजं ।

च । विष्णुः । सखिऽवान् । अपऽऊर्णुते ॥ ४

मारुतस्य । मरुतामृत्विजां संघातो मारुतं । तद्वतः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबंधिनो वा वेधसो मेधाविनोऽस्य यजमानस्य तं प्रसिद्धं क्रतुं यागं यज्ञात्मकं विष्णुं । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । राजा यजमानो वरुणः सचंत । सेवते । तमेव क्रतुं यागमश्विनाश्विनौ सचेते । अन्येऽपि देवाः सचंते सेवंते । किंच विष्णुः स्तवनव्याप्त्यात्मना व्याप्तो विष्णुः सखिवान् यजमानादिसखिभिर्युक्तः सन् उत्तमसुत्कृष्टतममहर्विदमहर्वेत्तारं । स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः । दक्षं बलं फलप्रदानसामर्थ्यरूपं दाधार । धृतवान् । किंच व्रज इति मेघनाम व्रजश्चरुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ तं वृष्ट्युदकायापोर्णुते । अपगतावरणं करोति । आहुतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा मारुतस्य मरुत्संघातस्य देवगणस्य वेधसो विधातुः स्रष्टुर्विष्णोः क्रतुं कर्म पालनादिरूपं वरुणादयः सचंते । तदधीनत्वात्पालनस्य । स च सखिवान् इंद्रमरुदादिसहायोपेतः सन् उक्तलक्षणं दक्षं वृष्ट्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा व्रजं चोपोर्णुते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ यो विवाय सचथाय दैव्य इंद्राय विष्णुः सुकृते
सुकृत्तरः ।
वेधा अजिन्वत्रिषधस्थ आर्यमृतस्य भागे
यजमानमाभजत् ॥ ५

आ । यः । विवाय । सचथाय । दैव्यः । इंद्राय ।
विष्णुः । सुऽकृते । सुकृत्ऽतरः ।
वेधाः । अजिन्वत् । त्रिऽसधस्थः । आर्यं । ऋतस्य ।
भागे । यजमानं । आ । अभजत् ॥ ५

योविष्णुर्दैव्यो दिवि भवः सुकृत्तरः शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठ आविवाय । आगच्छति ॥ वेतेर्लिटि रूपं ॥ किमर्थं सचथाय । सचनाय यागसहायकरणाय । कस्मै इंद्राय । इरां हविर्लक्षणान्नं द्रावयतीतींद्रो यजमानः । इंद्र इरां दृणातीति इदंकरणादित्याग्रायण इति यास्केनोक्तनिर्वचनस्यात्रापि सद्भावात् । नि॰ १०. ८. ॥ तस्मै भक्तरूपाय यजमानाय सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे । आगत्य च वेधा अभिमतफलविधाता त्रिषधस्थस्त्रिसंख्योपेतसहस्थानवान् । त्रवनत्रयस्थानः क्षित्यादिस्थानत्रयो वा विष्णुः आर्यमागंतव्यं यजमानमजिन्वत् । प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदित्वान्नुम् ॥ तदर्थमृतस्य यज्ञस्य भागे हुतशेषरूपे तं यजमान-

आभजत् । अंजलि । समीपयतीत्यर्थः । यद्वा ऋतस्य यज्ञस्य भागे फले यजमानमाभजत् स्वामित्वेन स्थापयति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडल एकविंशोऽनुवाकः ॥

द्वाविंशेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्राबोध्यग्निर्ज्म इति प्रथमं सूक्तं षडृचं दैर्घतमसमाश्विनं । पूर्वत्र जागतं त्विति तुशब्दादिदमपि जागतं । अंत्ये द्वे त्रिष्टुभौ । अबोधि षडाश्विनं त्वंत्ये त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाका-श्विनशस्त्रयोर्जागते छंदस्यस्य विनियोगः । अथाश्विन इति खंडे सूत्रितं । अबोध्यग्निर्ज्म एष स्य भानुः । आ० ४. १४. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अबो॑ध्य॒ग्निर्ज्म उदे॑ति॒ सूर्यो॒ व्यु१॒॑षाश्चं॒द्रा म॒ह्याव
अ॒र्चिषा॑ ।

आयु॑क्षाताम॒श्विना॒ यात॑वे॒ रथं॒ प्रासा॑वीद्दे॒वः स॑वि॒ता
जग॒त्पृथ॑क् ॥ १

अबो॑धि । अ॒ग्निः । ज्मः । उत् । ए॒ति॒ । सूर्यः॑ । वि ।
उ॒षाः । चं॒द्रा । म॒ही । आ॒वः॒ । अ॒र्चिषा॑ ।
अयु॑क्षाताम् । अ॒श्विना॑ । यात॑वे । रथ॑म् । प्र ।
असा॑वीत् । दे॒वः । स॒वि॒ता । जग॑त् । पृथ॑क् ॥ १

अयमग्निर्विहितः सन् ज्मो ज्मायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबंधी सन् अबोधि। प्रतिबोधितः॥ ज्मेति पृथिवीनाम ग्मा ज्मेति तन्नामसु पाठात्॥ किंच सूर्य उदेति। मही महत्युषा अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा चंद्रा प्राणिनामाह्लादिनी सती व्यावः। तमांसि विवासयति॥ वसेर्लुङि छांदसस्य्लुक। छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः॥ यत उषमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो भवति अतः कारणात् द्वे अश्विनौ युष्मत्संबंधिनं रथं यातवे देवयजननाय राजभ्यामायुक्तातां। आभिमुख्येन तथा सविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता देवो जगत् जंगमं युंजाथी। प्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत्। प्रसौतु। अनुजानातु॥

॥ अथ द्वितीया॥

यद्युंजाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतं।
अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं वयं धना शूरसाता भजेमहि॥ २

यत्। युंजाथे इति। वृषणं। अश्विना। रथं। घृतेन। नः। मधुना। क्षत्रं। उक्षतं। अस्माकं। ब्रह्म। पृतनासु। जिन्वतं। वयं। धना। भजेमहि॥ २

हे अश्विनाश्विनौ यद्यदा वृषण्वं वृषादिवर्णकं रथं युंजाथे । योजयथः । तदा नः अस्मदीयं क्षत्रं बलं अभिजातं वा घृतेनोदकेन मधुना मधुरेणोक्षतं । समर्द्धयतमित्यर्थः । यद्वा घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेणाज्येनोक्षतं । दुग्धेन मधुनास्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं मधुवाहनो रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंच अस्माकं पृतनास्वस्मदीयासु पुत्रपौत्रादिमनुष्यरूपासु प्रजासु ब्रह्म ब्राह्मं तेजो जिन्वतं ॥ पृतना इति मनुष्यनाम पृतनाः इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥ यद्वा पृतनासु परकीयासु प्रजासु ब्रह्म तासां परिवृढमस्माकं जिन्वतं । प्रीणयतं ॥ ब्रह्मेत्यन्ननाम ब्रह्म वर्च इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥ वयं च शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना सनने संग्रामे धना तदीयानि धनानि बहुविधानि भजेमहि । लभेमहि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो

अश्विनोर्यातु सुष्टुतः ।

त्रिवंधुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद्द्विपदे

चतुष्पदे ॥ ३

अर्वाङ् । त्रिऽचक्रः । मधुऽवाहनः । रथः । जीरऽअश्वः ।

अश्विनोः । यातु । सुऽस्तुतः ।

त्रिऽवंधुरः। मघऽवा। विश्वऽसौभगः। शं। नः। आ।
वक्षत्। द्विऽपदे। चतुःऽपदे॥ ३

अश्विनो रथोऽर्वाङ् अस्मदभिमुखो यातु। गच्छतु।
कीदृशः। त्रिचक्रः। चक्रत्रययुक्तः। मधुवाहनः। मधुवोढा।
जीरास्वः। शीघ्रगाम्यश्वोपेतः। त्रिवृतः। अत एवं अस्माभिः
स्तूयमानः। त्रिवंधुरः। त्रिप्रोवतकाष्ठत्रयोपेतः। त्र्यस्त्रया-
स्मयस्थानं बंधुरं। मघवा धनवान् अत एव विश्वसौभगः
सर्वसौभाग्योपेतः। ईदृशोऽश्विनो रथो नोऽस्माकं द्विपदे
पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवे च शं सुखमावक्षत्। आवहतु॥
वर्गेस्त्रिडांगमः। त्रिप्॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं मधुमत्या नः कशया
मिमिक्षतं।
प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं
सचाभुवा॥ ४

आ। नः। ऊर्जं। वहतं। अश्विना। युवं।
मधुऽमत्या। नः। कशया। मिमिक्षतं।
प्र। आयुः। तारिष्टं। निः। रपांसि। मृक्षतं।
सेधतं। द्वेषः। भवतं। सचाऽभुवा॥ ४

हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां नोऽस्माकमूर्जं बलं बलप्रधानमन्नं समावहतं। प्रापयतं। किंच नोऽस्मान्मधुमत्या माधुर्योपेतया कशया वाचेष्टप्रदानरूपया मिमिक्षतं। सिंचतं प्रीणयतं। कशेति वाङ्नाम कशा धिषणेति तन्नामसूक्तत्वात्। यद्वा मधुमत्या माधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया कशयाश्वताडन्या नोऽस्मान्मिमिक्षतं॥ मध्वित्युदकनाम मधु पुरीषमिति तन्नामसूक्तत्वात्॥ कशयाश्वताडनेन शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं दास्यत इति कशाया मधुमत्त्वं। किंच आयुरायुष्यं प्रतारिष्टं। प्रवर्धयतं। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः॥ तथा रपांसि मृक्षतं। पापानि निःशेषेण शोधयतं॥ रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः नि० ४, २१, इति यास्कः॥ किंच द्वेषो द्वेष्यमित्रादिकं सेधतं। नाशयतं। इदं च भाष्यं। सचाभुवा सहभुवावस्मत्कार्येषु सहभवनवंतौ भवतं। भवंतावेकमत्यं भजत इत्यर्थः। वाक्यभेदादनिघातः॥

॥ अथ पंचमी ॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वंतः।
युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतीँरश्विनावैरयेथां॥ ५

युवं। ह। गर्भं। जगतीषु। धत्थः। युवं। विश्वेषु।
भुवनेषु। अंतरिति।
युवं। अग्निं। च। वृषणौ। अपः। च। वनस्पतीन्।
अश्विनौ। ऐरयेथां॥ ५

हे अश्विना अश्विनौ युवं ह युवां खलु जगतीष्वन्तर्गमनशीलासु गोषु मध्ये गर्भं धत्थः । धारयथः । न केवलं गव्येव अपि तु युवं युवां विश्वेषु सर्वेषु भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये गर्भं धत्थः । दृष्टिद्वारा ओषधफलतेन गर्भस्थरेतसः पोषकत्वात् । किंच हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ युवामग्निं चापश्च वनस्पतींश्चैरयेथां । प्रवर्तयेथां । आहुतिभोगायाग्निं स्वीक्षत्य च वृष्युदकानि उदकैरोषधिवनस्पत्यादिकं । एतान्यस्मदर्थं प्रेरयेथां ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो

रथ्या३ राथ्येभिः ।

अथो ह क्षत्रमधि धत्थ उग्रा यो वां हविष्मान्मनसा

ददाश ॥ ६

युवं । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति ।

ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः ।

अथो इति । ह । क्षत्रं । अधि । धत्थः । उग्रा । यः ।

वां । हविष्मान् । मनसा ददाश ॥ ६

हे अश्विनौ युवं युवां ह खलु भेषजेभिर्भेषजैरौषधैः ॥ भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरगदं ततौषधमिति चाभिधानात् । तैर्भिषजा भिषजौ स्थः ॥ द्वयाश्चोऽश्विनौ हि

देवानां पिबमामित्यादिप्रसिद्धोत्तमार्थः ॥ अथो अपि च रथेषी रथमोढुमिच्छै रथ्या रथवंतौ स्थः । आ वां रथो अश्विनेत्यादिप्रसिद्धोत्तमार्थो वचन्दः । अनयो रथेन विशेषसंबंधो युवोर्हि पूर्वं सवितोषसा रथमृताय चित्रं घृतवंतमिष्यतीत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः चक्षं बलमपि च । अपिरुं खलु ॥ वचन्दः प्रसिद्धौ ॥ यस्मादेवं तस्मात् हे उग्रा उग्रूर्णावाजस्यीवाश्विनौ वां युवाभ्यां यो हविष्मान् आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तो यजमानो मनसा युष्मदायत्तेन चेतसा ददाश । ददाति हविरादिकं । तं पात्थः पारयथः । अतश्चिरकालमनुष्ठानीय इत्यर्थः । अनुकूलवतौ युवां रथमात्मीयमारुह्य यजमानमागत्य हविःप्रदं मां हत्वाभिमतो-ऽभिविधिमिष्टमिति तात्पर्यार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर-बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके द्वितीयो-ऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीअघोराय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते। वसू रुद्रेत्येतदनुवाकादेशया द्वितीयं सूक्तं षडृचं दैर्घतमसं। पूर्वत्राश्विनं त्वित्युक्तत्वादिदमप्याश्विनं। अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं। दीर्घतमा मामतेय ऋषिरंत्यानुष्टुप्। तथा चानुक्रांतं वसू षळंत्यानुष्टुबिति॥ अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वसू रुद्रा पुरुमंतू वृधंता दशस्यतं नो वृषणावभिष्टौ।
दस्रा ह यद्रेक्ण औचथ्यो वां प्र यत्सस्राथे
अकवाभिरूती॥ १

वसू इति। रुद्रा। पुरुमंतू इति पुरुऽमंतू। वृधंता
दशस्यतं। नः। वृषणौ। अभिष्टौ।
दस्रा। ह। यत्। रेक्णः। औचथ्यः। वां। प्र। यत्।
सस्राथे इति। अकवाभिः। ऊती॥ १

हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ दस्राभ्यद्दिरोध्युपचयपर्धि-तारौ हे अश्विनौ युवां नोऽस्मभ्यं दधस्यतं । दत्तं दिखितं फलं । कीदृशौ युवां । वसू । वासयितारौ प्रजानां । वसुना धनेन तद्वंतौ वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ रुद्रा रुद्रौ । रुत् दुःखं तद्धेतुभूतं पापं वा । तस्य द्रावयितारौ । संग्रामे भयंकरं शब्दयंतौ वा ॥ रुद्रो रौतीति सत इति यास्कः ॥ पुरुमंतू । बहूनां ज्ञातारौ ॥ मनेरौणादिकस्तुन्प्रत्ययः ॥ वृधंता वर्ध-मानौ स्तोत्रादिना । अभिष्टी । आभिमुख्येन पूजितौ । अभीष्टसाधकौ वा ॥ उभावित्युक्तगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ किमर्थं दीयत इति चेत् । यद्यस्मादौचथ्य उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा वां युवां रेक्णो धनं स्तुतिव्याजेन प्रार्थयते । तदर्थं यद्वा स्वयं यजमानो यद्यस्माद्रेक्णो हविर्लक्षणमन्नं वां युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः । यस्माद्वाक्याभिरकुत्सितै-रूती ऊतिभी रक्षणैः ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसव-र्णदीर्घः ॥ प्रसस्राथे । प्रसारयथः । प्रकर्षेण दत्थः । तस्माद्द-धस्यतं । यस्मादभिमतप्रदो यस्माच्चार्थं प्रार्थयते ददाति वा हविः । तस्माद्दधस्यतमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

को वां दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यद्धेथे नमसा

पदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणेव मनसा

चरंता ॥ २

कः । वां । दाशत् । सुऽमतयै । चित् । अस्यै ।
वसू इति । यत् । धेथे इति । नमसा । पदे । गोः ।
जिगृतं । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंऽधीः ।
कामप्रेण्याऽइव । मनसा । चरन्ता ॥ २

हे वसू वासयितारावश्विनौ वां युवयोः संबंधिन्यै अस्यै अस्मत्संबंधिन्यै सुमतये चित् शोभनबुद्ध्यै ॥ चित् पूजायामप्यर्थे वा ॥ अनेनैव हविषा अत्यल्पफलप्रदानरूपाया ईदृश्या अपि बुद्ध्यै प्रीणनाय को दाशत् । को दद्यात् । दातुमशक्यत्वात् । युवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दाशतेर्लेट्यडागमः ॥ कथं मतेः सौष्ठवमिति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणाद्गोः पदे भूम्याः सर्वमंगलव्यायाः स्तुत्याया वा वेदिरूपायाः स्थाने । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम । तथा च निरुक्तं । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छंति गातेर्वौकारो नामकरणः । नि० २, ५, । इति ॥ तादृशे स्थानेऽस्माभिः प्रार्थितौ संतौ नमसा हविर्लक्षणेन यवमालप्रकारेणान्नेन धेथे । धारयथो बहुप्रदानविषयां बुद्धिं ॥ दधातेर्लेटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । धात्वोर्ह्रस्वत्वं । आतो ङित इत्यादेशः ॥ यस्मादेवं तस्मादस्मे अस्मभ्यं रेवतीः क्षीरादिधनवतीः पुरंधीः शरीरधारिकाः शरीराभिवृद्धिहेतुगा जिगृतं । शब्दयतं । दत्तमित्यर्थः ॥ गॄ शब्दे । छांदसः शपः श्लुः । अभ्यासस्येत्वं ऋकारस्य

च ॥ पुनस्तावेव विशिष्येते । कामप्रेणैव ॥ इवशब्द एवकारार्थः ॥ कामपूरकेणैव मनसा सह चरंता चरंतौ । यजमानस्य कामाः पूरणीया इति कृतसंकल्पावित्यर्थः ॥ प्रा पूरणे । कामं प्रातीति कामप्रः आतोऽनुपसर्गे कः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

युक्तो ह यद्वां तौग्र्याय पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि पज्रः ।
उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥ ३

युक्तः । ह । यत् । वां । तौग्र्याय । पेरुः । वि । मध्ये ।
अर्णसः । धायि । पज्रः ।
उप । वां । अवः । शरणं । गमेयं । शूरः । न ।
अज्म । पतयत्ऽभिः । एवैः ॥ ३

अत्रेतिहासमाहुः । तौग्रनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभाव्य पाशैर्दृढं बद्ध्वा समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स चोत्तरीतुमशक्तः सन् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च तुष्टौ शीघ्रमेव रथमश्वैर्योजयित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तार्यापालयतामिति । अयमर्थोऽजोहवीदश्विना तौग्र्य इत्यादिमंत्रांतरे प्रसिद्धः । सोऽत्रोच्यते । हे अश्विनौ वां युवयोः संबंधी पेरुः पारणकुशलो रथो युक्तो ह । अश्वैर्युक्तः खलु । हशब्दो मंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । स चोदाहृतः । कस्मै । तौग्र्याय । एतन्नाम्ने राज्ञे तद्बंधमोचनार्थं । कुत्रेति तदुच्यते । अर्णसोऽम्भसो मध्ये । स च पज्रः पाजसा बलेन तीर्णः सन्

विधायि। धारितः स्थापितः। यस्मादेवं तस्माद्वां युवयोरवो रक्षणं धरणमुपगमेयं। संप्राप्नुयां। ऐहिकदुःखादिमुक्तो युष्मत्स्थानं संभजेयं। गतौ दृष्टांतः। पतयद्भिरेवैरश्वैः शूरो न शूर इव। स यथाऽरातिं जित्वा निर्भयं स्वस्थं प्राप्नोति तद्वत्॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धां।
मा मामेधो दशतयश्चितो धाक् प्र यद्वां बद्धस्त्मनि
खादति क्षां॥ ४

उपऽस्तुतिः। औचथ्यं। उरुष्येत्। मा। मां। इमे इति।
पतत्रिणी इति। वि। दुग्धां।
मा। मां। एधः। दशतयः। चितः। धाक्। प्र।
यत्। वां। बद्धः। त्मनि। खादति। क्षां॥ ४

अत्राख्यानमाहुः। जराजरितगात्रं जात्यंधं दीर्घतमसं मामतेयं परिचरितुमशक्नुवानाः स्वगर्भदासा अग्नौ प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः। तत्र क्षिप्तोऽश्विनावस्तावीत्। तौ चैनमरक्षतां। ततोऽप्यस्मिन्यमाप्सुदकेष्वापातयन्। तत्र निमग्नः पुनरश्विनौ तुष्टाव। तुष्टौ संतौ तौ जलादुदहार्ष्टां। एवमवध्यं तं त्रैतनो नामकः कश्चिद्दासोऽस्य शिरो वक्षश्च वितक्षत् ततोप्यपालयतामिति। तदिदमृग्द्वयाभ्यामुच्यते। हे अश्विनौ उपस्तुतिर्युवां युष्मत्रोपेत्य क्रियमाना स्तुतिरौचथ्यमुचथ्यस्य

पुत्रं दीर्घतमसं मामुरुष्येत्। रक्षेद्दाहाद्युपद्रवात्॥ उरुष्यती रक्षाकर्मेति यास्कः॥ एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषेण मृत्युपद्रवपरिहारं प्रार्थयते। इमे प्रसिद्धे पतत्रिणी पतनशीले अहोरात्रे मां मा विदुग्धां। विशेषेण दोहगतसारं मा कार्ष्टां। प्राणनिर्गमनानुकूल्यं मा कुरुतामित्यर्थः। किंच मां दशतयो दशवारञ्चितः संचितः संपादित एधः प्रज्वालितेंधनबंधो मा धाक्। मा धाक्षीत्॥ दहतेर्लुङि सिचि हलंतलक्षणा वृद्धिः। बहुलं छंदसीतीडभावः। हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति। यत् यस्मात्त्वां भुवयोः संबंध्यं जनो बद्धः पाशैर्गाढं वेष्टितः सन् भूमौ परिलुठतीत्यर्थः। तस्मादुपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येदिति॥

अस्याः पंचम्या विनियोगमाह शौनकः ऋग्वि० १. २५.॥ आततायिनमायांतं हत्वा व्याघ्रमथो वृकं। न मा गरन्निति जपंस्तेभ्य एव प्रमुच्यते। त्रिरात्रोपोषितो रात्रौ जपेदा सूर्यदर्शनात्। आप्लुत्य प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरं। पश्यंति तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः। एकः शतानि त्रायेत तस्करेभ्यस्तरन्पथीनि॥

॥ अथ पंचमी ॥

न मा गरन्नद्यो मातृतमा दासा यदीं सुसमुब्धमवाधुः।
शिरो यदस्य त्रैतनो वितक्षत्स्वयं दास उरो अंसावपि
ग्ध ॥ ५

न । मा । गरन् । नद्यः । मातृऽतमाः । दासाः ।

यत् । ईम् । सुऽसमुब्धम् । अवऽअधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । त्रैतनः । विऽतक्षत् । स्वयं ।

दासः । उरः । अंसौ । अपि । ग्धेति ग्ध ॥ ५

नद्यो नदनशीला मातृतमा मातृवज्जगतां हितकारिण्य आपो मा मां दीर्घतमसं गरन् । न गिरन्तु । निमग्नं मा कुर्युः ॥ गॄ निगरणे । लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ गिरणप्राप्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्दासा अस्मदुपक्षपयितारो मदीयगर्भदासा ईमेनं दीर्घतमसं मां सुसमुब्धं सुष्ठु संकुचितसर्वांगं ॥ स्तली पूजायामिति प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अवाधुः । अवाङ्मुखमपातयन् । किंच अस्य मम शिरः त्रैतन एतन्नामको दासोऽत्यंतनिष्ठुरः सन् यद्यस्माद्वितक्षत् । विविधं तष्टवान् । तस्माद्दासः स्वयं स्वकीयमेव शिरस्तक्षतु न केवलं शिर एव अपि तु मदीयमुरो वक्षःस्थलमंसौ च ग्ध । अत्तवान् । विदारितवानित्यर्थः ॥ घसेर्लुङि छांदसमेतद्रूपं ॥ ततः स्वकीयमुरोंऽसावपि स्वयमेव तथा कृतवान् । तद्गुययोर्मोक्तृत्वमिति भावः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६

दीर्घऽतमाः। मामतेयः। जुजुर्वान्। दशमे। युगे।

अपां। अर्थं। यतीनां। ब्रह्मा। भवति। सारथिः॥ ६

दीर्घतमा एतन्नामा महर्षिः स च मामतेयो ममतायाः पुत्रो दशमे युगे दशयुगपर्यंतं महानुभावयोरश्विनोः प्रभावात्पूर्वोक्ताद्दुःखादिमुक्तोऽत्यंतसुखी स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान्। दशमे युगेऽतीते सति जुजुर्वान् जीर्णो वलीपलितगात्रो बभूव। एवंभूतः सन् अर्थं पुरुषैरर्थ्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं यतीनां प्राप्नुवतीनामपामपकायीणां प्रजानां। यद्वा अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानां ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढो भवति। किंच सारथिः तद्विर्वाहको भवति। देवो भवतीत्यर्थः एवमस्य वृत्तांतं मंत्रोऽनुवदति। स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति।

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये प्रथमो वर्गः॥

प्र द्यावेति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं। अनुक्रांतं च। प्र द्यावा पंच द्यावापृथिव्यं तु जागतं त्विति॥ अग्निष्टोमे पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि च द्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तं। तथा च सूत्रं। प्र द्यावेति दैर्घतमसं। आ० ८. १८.। इति॥ आद्या द्यावापृथिव्ये पशौ हविषो याज्या। तथा च सूत्रितं। प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही नो रद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे। आ० ३. ८.। इति॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

प्र द्यावा॑ य॒ज्ञैः पृ॑थि॒वी ऋ॑ता॒वृधा॑ म॒ही स्तु॑षे वि॒दथे॑षु

प्रचे॑तसा ।

दे॒वेभि॒र्ये दे॒वपु॑त्रे सु॒दंस॑से॒त्था धि॒या वार्या॑णि प्र॒भूष॑तः ॥ १

प्र । द्यावा॑ । य॒ज्ञैः । पृ॒थि॒वी इति॑ । ऋ॒त॒ऽवृधा॑ ।

म॒ही इति॑ । स्तु॒षे॒ । वि॒दथे॑षु । प्रऽचे॑तसा ।

दे॒वेभिः॑ । ये इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे । सु॒ऽदंस॑सा ।

इ॒त्था । धि॒या । वार्या॑णि । प्र॒ऽभूष॑तः ॥ १

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ॥ दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तः पृथिवीशब्दो ङीषंतोऽन्तोदात्तः। देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। समासमध्ये पदांतरपाठश्छांदसः। अहं यजमानो यज्ञैर्यागैस्तत्प्रदानैर्निमित्तभूतैर्हविःप्रदानार्थं प्रस्तुषे। प्रकर्षेण स्तौमि॥ पुरुषव्यत्ययः॥ कीदृश्यौ ते। ऋतावृधा। यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ। मही महत्यौ। विदथेषु यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणास्मान् चेतयित्र्यौ। अस्माभिश्चेतयितव्ये वा। ईदृश्यौ स्तुषे। अनयोः कोऽतिशय इति उच्यते। ये द्यावापृथिव्यौ देवेभिर्यजमानैर्देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषका ययोस्ते तादृश्यौ। यद्वा देवैर्विशिष्टे सुदंससा॥ दंस इति कर्मनाम॥ शोभनकर्मोपेते इत्था सत्यं॥ इत्थेति सत्यनाम सत्ता इत्थेति तन्नामसु पाठात्॥ सत्यं धियास्मदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनान्यस्मभ्यं

प्रभूषतः । अलंकुरुतः इत्यर्थः । यद्वा मायाभि: हवींषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः । प्रकर्षेण स्वीकुरुतः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उत मन्ये पितुरद्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्धवीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूम चक्रतुरुरु प्रजाया अमृतं

वरीमभिः ॥ २

उत । मन्ये । पितुः । अद्रुहः । मनः । मातुः । महि ।

स्वऽतवः । तत् । हवीमऽभिः ।

सुऽरेतसा । पितरा । भूम । चक्रतुः । उरु ।

प्रऽजायाः । अमृतं । वरीमऽभिः ॥ २

उत अपि च पितुः पितृस्थानीयायाः मातरा अद्रुहोऽद्रोग्धुः । न हि कदाचित्पिता स्वपुत्राय द्रुह्यति । तादृशः पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तं बलं स्वयमेवास्मदनुग्रहाय त्वरमाणं । अत एव महि महत् । तत्तादृशमनुग्रहयुक्तं मनस्विनं हवीमभिर्हवनैराह्वानैर्मन्ये । जानामि । प्रसादयामीत्यर्थः । यद्वा तत्तादृशसुखलक्षणं मनो हवीमभिर्हवनैर्महि मन्ये । अतिमहत्प्रभूतं मन्ये । तथा मातुः सर्वस्योत्पादयितुरंतरिक्षस्य द्युलोकस्य ॥ मातांतरिक्षं निर्मीयंतेऽस्मिन्भूतानि । नि० २.८. । इति ॥ निरुक्तं ॥ यद्वा पितुर्द्युलोकस्य मातुर्भूम्याः । द्यौर्वः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः । तत्तादृशसुखलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्मदाह्वानैः

प्रीणयामीत्यर्थः । किंच पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृथिव्यौ सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजाया यजमानादिरूपाया वरीमभिर्वरिष्ठै रक्षणविशेषैर्भूम बहुतरमुरु विस्तीर्णममृतममरणभूतमभिलषितं चक्रतुः । कुरुतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ते सूनवः स्वपसः सुदंससो मही जज्ञुर्मातरा पूर्वचित्तये ।
स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥ ३

ते । सूनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति । जज्ञुः । मातरा । पूर्वऽचित्तये ।
स्थातुः । च । सत्यं । जगतः । च । धर्मणि । पुत्रस्य । पाथः । पदं । अद्वयाविनः ॥ ३

ते प्रसिद्धाः सूनवो युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः स्वपसः शोभनकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शना युवां मह्यौ महत्यौ मातरा मातृवद्धितकारिण्यौ जज्ञुः । जानंति । महानुभावतामवगच्छंति किमर्थं । पूर्वचित्तये । प्रथमबुद्धयेऽनुग्रहरूपायै । किंच हे द्यावापृथिवी स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य पुत्रस्य पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतोऽद्वयाविनः । न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य स्वजीवनाय

युष्मद्व्यतिरिक्तमजानंत इत्यर्थः । ईदृशस्य धर्मणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति पदं स्थानं सत्यमबाध्यं पाथः । रक्षथः । इत्थं इत्यर्थः । यद्वा ते प्रसिद्धाः सूनव उत्पाद्यमानाः स्वपसः शोभनप्रश्नाशादिकर्माणः सुदंससः शजनोद्भर्मनाः सुठूपचयंतो बालानं स्वव्यापाराय । ईदृशा रक्षयो मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानाय जज्ञुः । ज्ञातवंतः । द्यावापृथिव्योरंतराले व्याप्ता इत्यर्थः । किंच स्थातुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्थमद्वयाविनो मार्गद्वयग-च्छितस्य ॥ वहवं छंदसीति ह्यशब्दान्मार्थीयो विनिः । अन्येषा-मपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ पुत्रस्य युष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्य पदं मार्गं सत्य पाथः । अवश्यं रक्षथः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी
मिथुना समोकसा ।
नव्यंनव्यं तंतुमा तन्वते दिवि समुद्रे अंतः कवयः
सुदीतयः ॥ ४

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति ।
सयोनी इति सऽयोनी । मिथुना । संऽओकसा ।
नव्यंऽनव्यं । तंतुं । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे ।
अंतरिति । कवयः । सुऽदीतयः ॥ ४

ते प्रक्षिते द्यावापृथिव्यौ मायिनः । माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावंतः प्रज्ञोपलक्षितकर्मवंतो वा सुप्रचेतसः सुष्ठु प्रकर्षेण चेतितुं ज्ञातुं रश्मयो ममिरे । मिमते । प्रमाणेन परिच्छिंदंति । कीदृश्यौ ते । जामी । परस्परं भगिनी । एकतःकुल इति चेत् उच्यते । सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने । मिथुना प्राण्युत्पत्तये मिथुनभूते । परस्परमवियुक्ते इत्यर्थः । समोकसा समानस्थाने द्यावापृथिव्योरेकस्मिन्नेवावकाशरूप आकाशेऽवस्थानात् । समीचीनस्थाने वा । किंच कवयो मेधाविनः स्वव्यापारविषयज्ञानवंतः क्रीळयः सुष्ठुद्योतना रश्मयो दिवि द्योतमाने समुद्रेऽंतरिक्षेऽंतर्मध्ये ॥ समुद्रशब्दोऽंतरिक्षनामसु पाठात्तद्वचनः । स चैवं यास्केन निरुक्तः । समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवंत्यस्मादापः समभिद्रवंत्येनमापः संमोदंतेऽस्मिन्भूतानि समुनत्तीति वा । नि॰ २. १०. । इति ॥ नव्यं नव्यं तंतुं तननीयं विस्तारणीयं । जात्येकवचनं । रश्मीन् आ तन्वते । समंताद्विस्तारयंति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तद्राधो अद्य सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमंतं

शतग्विनं ॥५

तत् । राधः । अद्य । सवितुः । वरेण्यं । वयं । देवस्य ।

प्रऽसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यं । द्यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना । रयिं ।

धत्तं । वसुऽमंतं । शतऽग्विनं ॥ ५

वयं यजमानाः सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्यादित्यस्यांतर्यामिरूपिणः प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां तत्तादृशं वरेण्यं वरणीयं राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं मनामहे । याचामहे ॥ मन्यतिर्याच्ञाकर्मा । छांदसः शप् ॥ यद्वा पुनःपुनरभ्यासः । स्तुमहीति यावत् ॥ म्ना अभ्यासे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि पाघ्रादिना मनादेशः ॥ किंचास्मभ्यं द्यावापृथिव्यौ सुचेतुना शोभनचेतनेनास्मदनुग्रहबुद्ध्या रयिं धनं धत्तं । दत्तं । कीदृशं । वसुमंतं । निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं । शतग्विनं । शतसंख्याकगवादिविशिष्टं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

ते हीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । ते हीत्यनुक्रांतं ॥ चतुर्भिंशेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तं ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवं । आ० ७. ४. । इति सूत्रितत्वात् ॥ तथा पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवे द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयं चातुर्विंशिकं तृतीयसवनं । आ० ७. ६. ।

इत्याभिप्लविके द्वितीयेऽहन्यभिहितत्वात् । आभिप्लविकाद्द्वितीयादह्नः पृष्ठ्यस्य द्वितीयेऽहन्येतस्य क्रमातिदेशात् अतः पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी आद्ये आम्नाप्यां । आ० ७.१०. । इति सूत्रितत्वात् ॥ प्रथमाश्विनशस्त्रे विनियुक्ता । स्थिते-श्वाश्विनायेत्यत्र सूत्रितं । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वस्य देवीश्चयस्य । आ० ६.५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतवरी रजसो
धारयत्कवी ।
सुजन्मनी धिषणे अंतरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः
शुचिः ॥ १

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वऽशंभुवा ।
ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रजसः ।
धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी ।
सुजन्मनी इति सुऽजन्मनी । धिषणे इति । अंतः ।
ईयते । देवः । देवी इति । धर्मणा । सूर्यः ।
शुचिः ॥ १

ते हि ते खलु प्रसिद्धे द्यावापृथिवी अंतस्तयोरंतराले शुचिः शुद्धो विश्वस्य शोधयिता वा देवो दीप्यमानः सूर्यो धर्मणा प्रकाशोदकप्रदानादिधारणेन युक्तः सन् ईयते ।

सर्वदा गच्छति । ईङ् गतौ दैवादिकः ॥ तादृशं कर्म भुव-
योरनुग्रहादिति स्तुतिः । कीदृश्यौ ते । विश्वशंभुवा । विश्वं
सुखं भावयितृ ययोस्ते विश्वशंभुवा । विश्वस्य सुखयितारा-
वित्यर्थः । ऋतावरी । ऋतवत्यौ ॥ ऋतशब्दाच्छंदसीवनिपा-
विति वनिप् । वनो र चेति ङीब्रेफौ ॥ रजस उदकस्यो-
त्पत्त्यौ ॥ उदकं रज उच्यत इति निरुक्तं ॥ धारयत्कवी
अक्षच्छेद्या धारकं कवि ययोस्ते तादृश्यौ । उदकोत्पादना-
यामयत्नवत्यावित्यर्थः । यद्वा धारयत्कविर्मनीषादिभ्यो
ययोस्ते तादृश्यौ बहूदकधारयत्नयोपेते इत्यर्थः । सुजन्मनी
शोभनजन्मवत्यौ धिषणे धर्षणोपेते । स्वव्यापारेषु प्रगल्भे
इत्यर्थः देवी द्योतमाने । अत्र यद्यपि धिषणे रोदसी इति
तयोः सूक्तत्वाद्द्यावापृथिवीनाम । तथापि द्यावापृथिवी
इत्यस्य विद्यमानत्वाद्यौगिकं द्रष्टव्यं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उरुव्यचसा महिनी असश्चता पिता माता च
भुवनानि रक्षतः ।
सुधृष्टमे वपुष्ये न रोदसी पिता यत्सीमभि
रूपैरवासयत् ॥ २

उरुऽव्यचसा । महिनी इति । असश्चता । पिता ।
माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।

सुधृष्टमे इति सुऽधृष्टमे। वपुष्ये३ इति। न।

रोदसी इति। पिता। यत्। सीं। अभि रूपैः।

अवासयत् ॥ २

उरुव्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यौ विस्तीर्णे महिनी अत एव महत्यौ। असश्चता असज्यमाने परस्परवियुक्ते इत्यर्थः। पिता पालयित्री द्यौः माता निर्मात्री पृथिवी चेत्युभे भुवनानि भूतजातानि रक्षतः। पालयतः द्यौः पितः पृथिवी मातरित्यादिश्रुतेर्मातापितृरूपत्वं। किंच सुधृष्टमे अतिशयेन धृष्टे ॥ छान्दसस्तकारलोपः ॥ प्रगल्भे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वपुष्ये न वपुष्मे स्थिते इव। प्राणिनां पितराविव शरीररक्षके इत्यर्थः। तदेवोपपादयति। यद्यस्मात्सीं सर्वतः पिता पितृस्थानीया द्यौ रूपैर्निरूपणसाधनैः प्रशस्तैः प्रकाशैर्निरूप्यमाणैर्वा आदित्यादिभिरभ्यवासयत्। अभिवासयति। अधितिष्ठति तस्मात्पिता माता च भुवनानि रक्षतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो

भुवनानि मायया।

धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतसं विश्वाहा शुक्रं पयो अस्य

दुक्षत ॥ २

सः। वह्निः। पुत्रः। पित्रोः। पवित्रऽवान्। पुनाति।

धीरः। भुवनानि। मायया।

धेनुं । च । पृश्निं । वृषभं । सुऽरेतसं । विश्वाहा ।

शुक्रं । पयः । अस्य । धुक्षत ॥ ३

पित्रोर्मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योः ॥ पिता मात्रेति पिता शिष्यते । उदात्तयण इति पितुर्विभक्तिरुदात्ता ॥ पुत्रस्थानीय आदित्यः पवित्रवान् पावनरश्मियुक्तो धीरो धीमान् स वह्निः फलस्य वोढा धारकः सन् मायया प्रज्ञया स्वकीयया भुवनानि भूतजातानि पुनाति । पावयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । किंच स एव पुत्रः पृश्निं शुक्लवर्णां धेनुं प्रीणयित्रीं भूमिं सुरेतसं शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकं वा वृषभं सेक्तारं द्युलोकं च मायया पुनाति । प्रकाशयतीत्यर्थः । कदा । विश्वाहा । सर्वाण्यप्यहानि । सर्वकालमित्यर्थः । किंच अस्य द्युलोकस्य । यद्वा कर्मणि षष्ठी । इमं द्युलोकं शुक्रं पयो दीप्तं पयःसदृश-मुदकं धुक्षत् । दोग्धि ॥ दुहेर्लेटि च्लेः क्सः इति प्राप्ते दुहेः क्स इति च्लेः क्सादेशः ॥ ईदृशो महानुभाव आदित्य-स्तयोः पुत्र इति द्यावापृथिव्योः स्तुतिः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी

विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजसी सुक्रतुययाजरेभिः स्कंभनेभिः

समानृचे ॥ ४

अयं । देवानां । अपसां । अपःऽतमः । यः । जजान ।

रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । सुक्रतुऽयया ।

अजरेभिः । स्कंभनेभिः । सं । आनृचे ॥ ४

पूर्वं पुत्रशालित्वेनैते प्रशस्यैदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या प्रशंसति । अयं देवानां मध्ये देवतमः । अपसामपस्तमः । अप इति कर्मनाम तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये महाकर्मा । अयमित्युक्तं क इत्याह । यो देवो विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयित्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ महानुभावे जजान । उत्पादितवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु यो देवो रजसी रंजनात्मिके द्यावापृथिव्यौ । रजसी इति द्यावापृथिव्योर्नाम । रजसी अहनी इति तन्नामसु पाठात् ॥ उक्तरूपे विममे । विशेषेण परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय नेत्याह । सुक्रतूयया । शोभनकर्मेच्छया । केन कर्मणा प्राणिनां सुखं संभवति तादृशकर्मेच्छया । अथ वैतदुत्तरत्र संबध्यते । सुक्रतूययोक्तेन निर्मितेनेमे द्यावापृथिव्यावजरेभिरजीर्णैर्दृढतरैः स्कंभनेभिर्गतिबंधनैः शंकुभिः समानृचे । सम्यक् सर्वतः पूजितवान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ ऋच स्तुतौ । लिटि रेफसामान्याद्द्विहल्त्वमस्तीति, तस्मान्नुड् द्विहल इत्यभ्यासस्य नुट् ॥ यस्मादेवं तस्मादयमेव देवोऽयमेवापस्तम इत्येवं महानुभावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति स्तुतिः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः क्षत्रं द्यावापृथिवी

धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे

समिन्वतं ॥ ५

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि ।

श्रवः । क्षत्रं । द्यावापृथिवी इति । धासथः । बृहत् ।

येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यं ।

ओजः । अस्मे इति । सं । इन्वतं ॥ ५

ते उभे हे द्यावापृथिव्यौ गृणाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ महि महत्त्वप्रभूतं श्रवः सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिं वा नोऽस्मभ्यं धासथः । धत्तं ॥ दधातेर्लेट्याडागमः । सिब्बहुलमिति सिप् ॥ तथा बृहदतिप्रभूतं क्षत्रं बलं धासथः । तदेव विशिष्यते । येनास्मद्बलेन विश्वहा सर्वेष्वहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजा अभिततनाम । अभितो विस्तारयाम ॥ तनोतेर्लोटि छांदसो विकरणस्य लुः । आडुत्तमस्येत्याडागमः । तस्य छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादभ्यस्तानुदात्तत्वाभावे धातुस्वरः ॥ कृष्टय इति मनुष्यनाम कृष्टयश्चर्षणय इति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच पनाय्यं स्तुत्यमोजः शरीरबलमस्मे अस्मासु सम्यगिन्वतं

प्रवर्धयतमित्यर्थः ॥ इन्वतिर्व्याप्तिकर्मणः । इन्वति ननक्षेति तथास्तु पाठात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

किमु श्रेष्ठ इति चतुर्दशर्चं पंचमं सूक्तं दैर्घतमसमार्भवं । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । अनुक्रांतं च किमु श्रेष्ठः षड़ूनार्भवं त्रिष्टुबंतमिति ॥ व्युढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवं निविद्धानं द्विप्रतीकं । तत्र किमु श्रेष्ठ इत्येतदंत्यवर्जं प्रतीकं व्यूढच्छंदसि खंडे सूत्रितं किमु श्रेष्ठ इह नो वाजा इति चयोरभ्यार्भवं चतस्र । आ० ८, ८, । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते

दूत्यं कद्यदूचिम ।

न निंदिम चमसं यो महाकुलोऽग्ने भ्रातर्द्रुण

इद्भूतिमूदिम ॥ १

किं । ऊं इति । श्रेष्ठः । किं । यविष्ठः । नः । आ ।

अजगन् । किं । ईयते । दूत्यं । कत् । यत् ।

ऊचिम ।

न । निंदिम । चमसं । यः । महाऽकुलः । अग्ने ।

भ्रातः । द्रुणः । इत् । भूतिं । ऊदिम ॥ १

ऋभवो नाम सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुर्विभ्वा वाज इति । ते च मनुष्याः संतः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्म-काले सोमपानाय प्रवृत्ताः ॥ तान्प्रति देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान्दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभव आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेक्तुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते । अयं किमु श्रेष्ठः किं नु स्वस्मात्तोऽयं प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् । आगमत् । प्राप्तः ॥ गमेर्लङि छांदसः शपः लुक् । हल्ङ्यादिलोपे मो नो धातोरिति नत्वं । अजगन्निति गतिकर्मा अगन्नजगन्निति तन्नामसु पाठात् ॥ किं यविष्ठः । किं वास्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनीयान् आजगन् । प्राप्तः किं वा दूत्यं दूतकर्म देवसंबंधीयते । गच्छति । देवैः प्रेरितो दूतोऽस्मानागतो वा । दूतस्य भाग-कर्मणी इति यत् ॥ यदूचिम यदेतद्ब्रूमः तत्वात् । कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः । वयं तावत्त्रय एव इदानीं चत्वारः समानरूपा वर्तामहे । तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिकित्सा । एवं संदिह्य कथंचित्स्वतोऽन्यं निश्चित्य तं प्रत्यपरोक्षेण ब्रुवते । हे अग्ने भ्रातः भ्रातृवद्भागार्ह । भ्राता यथा बलात्स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य बलाच्चमसपानाय प्रवृत्त इति भ्रातरित्युक्तं । हे महाभाग्ने चमसं नं निंदिम । अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः । णिदि कुत्सायां । छंदसि वेति वक्तव्य-मिति द्विर्वचनाभावः ॥ अदूष्यत्वे कारणमाह । यश्चमसो महाकुलः । महाकुलोत्पन्नत्वष्ट्रा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च

त्वष्टा कारणं तद्धितश्च इति मतः कारणात् द्रव्यः । विकारे प्रकृतिशब्दः । ततस्य तत्त्वे तच्छब्दः । इच्छब्दोऽवधारणे । दारुविकारचमसस्य भूतिं प्राप्तिमूदिम । ब्रूमः । विदेश्छांदसे लिटि वचिस्वपीति संप्रसारणं । क्रादिनियमादिट् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तद्व आगमं ।
सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो
भविष्यथ ॥ २

एकं । चमसं । चतुरः । कृणोतन । तत् । वः । देवाः ।
अब्रुवन् । तत् । वः । आ । अगमं ।
सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ । साकं । देवैः ।
यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २

एवं पृष्टोऽग्निस्तानृभून्प्रत्युवाच । हे सौधन्वनः पुत्राः यूयमेकं चमसं त्वष्ट्रा संपादितं पूर्वमेकमेव संतं चमसं चतुरः कृणोतन । चतुःसंख्याकानकुरुत ॥ चतुरः शसीत्यंतोदात्तत्वं पूर्ववत्तनप् ॥ यथोपरितने ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेतीत्युपक्रम्य कनिष्ठ आह चतुरस्करेतीति चतुष्कं निर्धारितं । न केवलमहमेव ब्रवीमि किंतु वो युष्मान्प्रति तदुक्तं चतुर्भीकरणरूपं कर्मोत्तरत्र वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च कर्म देवा इंद्रादयोऽब्रुवन् । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत्तादृशं

कर्म यो युष्माकं वक्तुमहमागमं। प्राप्तोऽस्मि। यस्मादेवं तस्माद्यूयं चमसेन करिष्यथ। यद्येवं चतुष्प्रकारेण कर्तुं शक्नुथ। तथा चेत् देवैः सार्कं सह यज्ञियाभागो भविष्यथेति तैरुक्तमित्यर्थः॥

॥ अथ तृतीया॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वो रथ उतेह कर्त्वः।
धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा द्वा तानि भ्रातरनु वः
कृत्व्येमसि॥ ३

अग्निं। दूतं। प्रति। यत्। अब्रवीतन। अश्वः।
कर्त्वः। रथः। उत। इह। कर्त्वः।
धेनुः। कर्त्वा। युवशा। कर्त्वा। द्वा। तानि। भ्रातः।
अनु। वः। कृत्वी। आ। इमसि॥ ३

हे आगत देव अग्निं गमनादिगुणविशिष्टं दूतं दूतकर्म प्राप्तवंतं त्वां प्रति यत् यत्कार्यमब्रवीतन। अब्रुवन्॥ व्यत्ययेन मध्यमः। पूर्ववत्तनप्॥ किमिति अश्वः कर्त्वः। एकस्मादश्वात् अश्वान्तरं कर्तव्यमित्यर्थः। अश्वादश्वमतक्षतेति वक्ष्यमाणत्वात्॥ कृत्यार्थे तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः। उत अपि च रथः कर्त्वः कर्तव्यः। धेनुः कर्त्वा चर्मरहिता कृता गौर्नित्यदोग्ध्री पुनर्नूतनां कार्या। तदुत्तरत्र निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिरिति वक्ष्यमाणत्वात्। तथ द्वा द्वौ पितरौ जीर्णौ

कृता पुनर्युवाना युवानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ कर्त्तौ कर्त्तव्यौ। हे भ्रातरग्ने युष्माकं देवानां तैवत्कानि कर्माणि कृत्वा खलु पश्चाद्भूत्वी कृत्वा कर्षयोमसि। एमः। आभिः सुखेन प्राप्नुमः॥ दुखु गतौ। दुद्यंतो मवि:॥ यद्वा ऋषेरिदं वाक्यं। हे ऋभवो यूयमागतमग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतन यत्कार्यं चमसानामरूपं कर्त्तव्यत्वेन वदथ। अंगीकृत्य। तानि सर्वाणि संपाद्य हे भ्रातरग्ने कृत्वा कर्मयोमसीति ब्रूयेत्यृषिराह॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चकृवांस ऋभवस्तदपृच्छत क्वेदभूद्यः स्य दूतो न

आजगन्।

यदावाख्यंच्चमसाञ्चतुरः कृतानादित्त्वष्टा

ग्नास्वन्तर्न्यानजे॥ ४

चकृऽवांसः। ऋभवः। तत्। अपृच्छत। क्व। इत्।

अभूत्। यः। स्यः। दूतः। नः। आ। अजगन्।

यदा। अवऽअख्यत्। चमसान्। चतुरः। कृतान्।

आत्। इत्। त्वष्टा। ग्नासु। अन्तः। नि।

आनजे॥ ४

हे ऋभवः तत्कार्यं यथा चकृवांसः कृतवंतो यूयमपृच्छत। प्रश्नं कुरुत॥ करोतेर्लिटः क्वसुः॥ अत्र यद्यप्यृभुरिति तयोर्णां

अध्य दूतस्य नाम तथापि तस्य प्राथमस्याच्छ्विणो गच्छंतीं-तिवत्त्वेऽश्रूभव उच्यते । किमिति । स्यः स दूतः क्वाभूत् । कुत्र गतः । स दूत्युक्तं क दूत्याह । तः यो दूतो नोऽस्माना-जपन् । आगमत् । प्राप्तः । एवंभूते सति यद्दायं त्वष्टा चतुरः कृताञ्चमसानवाख्यत् । अभिपश्यति ॥ ख्यातेर्लुङ्घस्यतिवक्ति-ख्यातीति च्लेरङादेशः ॥ आदित् अनंतरमेव त्वष्टा तस्य चमसस्योत्पादक एतन्नामको देवो ग्नासु स्त्रीषु ॥ मेना ग्ना इति स्त्रीणामिति निरुक्तं ॥ अंतर्मध्ये न्यानजे । न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियमात्मानममन्यतेत्यर्थः ॥ अंजेर्लिटि तस्मान्नुड् द्विहल इति नुट् । छांदसोऽनुनासिकलोपः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिंदिषुः
अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ
अन्यैरेनान्कन्या३नामभिः स्परत् ।

हनाम । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् । अब्रवीत् ।
चमसं । ये । देवऽपानं । अनिंदिषुः ।
अन्या । नामानि । कृण्वते । सुते । सचा । अन्यैः ।
एनान् । कन्या । नामऽभिः । स्परत् ॥ ५

एतान्वक्ष्यमाणान् हनामेति यद्यदाब्रवीत्त्वष्टा । पूजार्थं बहुवचनं । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् ऋभूणां प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति । ये देवपानं देवैः

यांतमग्रं चमसं ये ऋभवो निंदिषुः। निंदामकुर्वन्। देवयोग्यं त्वाष्ट्रचमसं मनुष्या ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन्। तान् हनामेति यदाब्रवीदित्यर्थः। तदा प्रभृति मनुष्याः सुतेऽभिषुते सोमे पानाय प्रस्तुते सति तथा सच परस्परमन्यानि नामान्यन्यानि होतध्वर्यूद्गात्रादीनि कृण्वते। कुर्वंति। पूर्वं नाम सच्छाद्योपहवकालेऽध्वर्यं उपह्वयस्व होतरुपह्वयस्वेत्येवमन्यैरेव नामभिरात्मानं त्वष्टृवधभीत्या प्रख्यापयंतीत्यर्थः। पूर्वमन्यानि कथं प्रजानीमह इत्यत आह। एनानरान् कन्या स्तोमार्दयित्री माताऽन्यैरेव नामभिः स्परत्। प्रीणयति॥ स्पृ प्रीतिबलनयोः। लेट्यडागमः॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः॥

॥ अथ षष्ठी॥

इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथं
बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत।
ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं
भागमैतन॥ ६

इंद्रः। हरी इति। युयुजे। अश्विना। रथं।
बृहस्पतिः। विश्वऽरूपां। उप। आजत।
ऋभुः। विऽभ्वा। वाजः। देवान्। अगच्छत।
सुऽअपसः। यज्ञियं। भागं। ऐतन॥ ६

पूर्वं सूक्तानां कर्मणां विनियोगमाह । इंद्रो हरी युयुजे । एतन्नामानावश्वौ रथे योजितवान् । तथाश्विनाश्विनौ रथं योजितवंतौ । तथा बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मंत्रस्य पालयितैतन्नामको देवो विश्वरूपां नानारूपोपेतां गामुपाजत । उपागमत् । स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यप्यत्र गौरिति विशेष्यो न श्रुतस्तथापि पूर्वं धेनुः कर्त्वेत्युक्तत्वात् परस्ताच्च ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपामिति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्येवाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति केचन व्याचक्षते तद्वत् । युष्मत्संपादितानि रथादीनींद्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् । तस्मादृभुर्विभ्वा वाजश्च यूयं देवान् इंद्रादीनगच्छत । गत्वा च हे स्वपसः शोभनाश्वरथादिकर्मवंतो यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबंधिनं भागं सोमरूपं देवत्वं प्राप्तैः सेवनीयमैतन । प्राप्नुत । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमृषिराह ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरंता युवशा
ताकृणोतन ।
सौधन्वना अश्वादश्वमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ
अयातन ॥ ७

निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिऽभिः । या ।
जरंता । युवशा । ता । अकृणोतन ।

सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वं । अतक्षत । युक्त्वा ।

रथं । उप । देवान् । अयातन ॥ ७

हे सौधन्वना यूयं निश्चर्मणो हतायाः गोः सकाशात्तु-त्कृत्ताच्चर्मणो गां नूतनां निरिरिणीत । निरगमयत । उत्पादितवंत इत्यर्थः तेनैव चर्मणा संवीतां तस्याः पुत्रेणान्यां धेनुं कृतवंत इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेवाश्वादीनां विनियोग उक्तस्तथापि तेषामत्यंतदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकरणमेव । अपि च या जरंता यौ जीर्णौ पितरौ ता तौ युवशा युवानौ कृणोतन । अकुरुत । किंच अश्वाद-श्वमेकेन विद्यमानेनाश्वेनाश्वांतरमतक्षत । प्रयत्नेन संपा-दितवंतः । यस्मादेवं कृतवंतस्तस्माद्यूयं सुसदीर्घं युक्त्वाश्वैर्यो-जयित्वा देवानिंद्रादीनुपायातन । देवसमीपं प्राप्नुत ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुंजनेजनं ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सवने

मादयाध्वै ॥ ८

इदं । उदकं । पिबत इति । अब्रवीतन । इदं । वा ।

घ । पिबत । मुंजऽनेजनं ।

सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ । तृतीये ।

घ । सवने । मादयाध्वै ॥ ८

इदानीमृषिर्देवत्वसमर्थं तान्प्रबोध्य यूयमृभूनेवमुक्तवंतः स्वेत्यनुवादयति। हे सौधन्वनः सुताः यूयमिदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन। इत्युक्तवंतः॥ अब्रवीतनेति लङि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनबादेशे पित्त्वाद्ब्रुव ईट्। पा० ७. ३. ९३.॥ एतत्प्रातःसवनिकाभिप्रायं। वा अथवा। घेत्यनर्थकः प्रसिद्धार्थो वा। इदं मुंजनेजनं। इदं मुंजवान्नाम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं। तत आहृतत्वात्तेन मुंजवतेन शोधितं। अपगतमलमित्यर्थः। इदं सोमरसरूपमुदकं पिबतेत्यब्रवीतन। एतन्माध्यंदिनसवनाभिप्रायं। हे ऋभवो यूयं तदुभयसवनसंबंधि सोमपानकार्यं नैव हर्यथ। नैव कामयथ॥ हर्यतिः कांतिकर्मा। हर्यति भर्ग्यादिति तत्कर्मसु पाठात्॥ तृतीये सवने तु मादयाध्वै। मत्स्यर्थं तृप्ता भवथ। ऋभवो देवाः सोमस्य भक्षमिति तृतीयसवने तेषां सोमभागश्रवणात्। एवं यूयमृभूनुक्तवंतः। अथवा ऋभून्प्रति तस्यैवेदं वाक्यं। हे सौधन्वना यूयं देवत्वं प्राप्य देवयजनं प्रति सोमपानाय रथेनागत्य आतानस्थान् प्रातःसवन इदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन। तत्र यदि नेच्छथ इदं वा मुंजनेजनं मुंजेन शोधितं वाजिनं पिबतेत्यब्रवीतन। पश्चात्तदुभयं यदि नैव हर्यथ हे ऋभवः यूयं तृतीये सवने मादयाध्वै। तत्रापि वाजिनमचक्षत॥

॥ अथ नवमी ॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत्।
वधर्यंतीं बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदृता वदंतश्चमसाँ अपिंशत ॥ ९

आपः। भूयिष्ठाः। इति। एकः। अब्रवीत्। अग्निः।
भूयिष्ठः। इति। अन्यः। अब्रवीत्।
वधःऽयंतीं। बहुऽभ्यः। प्र। एकः। अब्रवीत्।
ऋता। वदंतः। चमसान्। अपिंशत ॥ ९

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदंतो व्यभजन्निति तदाह। एकस्त्वेषामन्यतम आपो भूयिष्ठा इत्यब्रवीत्। न ह्युदकादप्यधिकं लोकोपकारकं तत्त्वांतरमस्ति। आपो भूयिष्ठा इत्यृतमवादीत्। अपामेव श्रेष्ठत्वमप एव ससर्जादावित्यादिष्वाम्नात्। तथान्योऽग्निर्भूयिष्ठ इत्यब्रवीत्। आंतरं बाह्यं च दाहपाकप्रकाशनादिव्यापारैराग्नेरेव जगन्निर्वाहकत्वादग्नेरेव भूयिष्ठत्वमित्येव मन्यते। तथा वधर्यंतीं। वधरिति रेफांतोऽपि वज्रनाम। वधोऽर्क इति तन्नामसु पाठात्। तदिच्छति वृष्ट्युदकायेति वधर्यंती मेघपंक्तिरुच्यते। यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं स्वयमेव नापेक्षते। तथापि वृष्ट्यर्थमिंद्रवज्रेण हन्यमानत्वात् तदिच्छंतीत्युपचर्यते। यद्वा बहुभ्यस्तेषामर्थाय वधर्यंतीं वधसाधन

दृश्यंतीं भूमिं ॥ छांदसो दीर्घोपजनः ॥ तामेवैको वदद्भ्यः संवादिभ्यः स्वेष्टतमामब्रवीत् । उदकस्यापि मेघकारणत्वात् । एवमेता ऋतान्युक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि वदंतः परस्परं ब्रुवंतश्चमसानपिंशत । अवयविनोऽकुरुत । चतुर्धा व्यभजतेत्यर्थः ॥ पिशि अवयवे । शे मुचादीनामिति नुम् ॥ इदमेव ऋतवदनमपेक्ष्य ऋभुशब्दं व्याचष्टे यास्कः । ऋभव उरु भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवंतीति वा । नि० ११. १५. । इत्युक्तत्वात् ॥

॥ अथ दशमी ॥

श्रोणामेक उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतं ।
आ निम्रुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्वित्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥ १०

श्रोणां । एकः । उदकं । गां । अव । अजति । मांसं ।
एकः । पिंशति । सूनया । आऽभृतं ।
आ । निऽम्रुचः । शकृत् । एकः । अप । अभरत् ।
किं । स्वित् । पुत्रेभ्यः । पितरौ । उप । आवतुः ॥ १०

अत्र ऋभव एव ऋत्विग्रूपेण स्थित्वा सर्वत्र यज्ञं निर्वहंतीत्याह । श्रोणां श्रोणं ॥ वा छंदसीति पररूपाभावः ॥ श्रोणावर्णमुदकं रुधिरमेक ऋभुषु मध्ये ऋत्विक् गामवाजति ।

वाह्यभूमिं प्रति गमयति। रक्षोभागत्वेन स्थापयति। तथैको मांसं सूनया छेदनसाधनेन स्वधितिनाभृतं संपादितं पिंशति। हृदयजिह्वावक्षआद्याकारेणाहृतं संपादितं मांसं पिंशति। अवयवीकरोति। स्वधितिना तत्तदवयवान्वि-भजतीत्यर्थः। अथैको निम्रुचो निःशेषेण छिन्नान्मांसात् शकृत् कुत्सितं जरत्पक्वमूबध्यनामकमपाभरद्। अपांतर-निरसनाय। एवं ऋत्विग्रूपेण स्थितेभ्यः पुत्रेभ्यः पुत्रात्मभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु पितरा यज्ञस्य पाल-यितारौ जायापती किंस्विदुपावतुः। किं नु खलु प्राप्नुतः॥ अवतेः प्राप्त्यर्थाच्छांदसो लिट्॥ सर्वं तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किंचित्कृत्यमस्तीत्यर्थः। अथवायमर्थः। एकस्तेषा मन्यतमः श्रोणां पंगुकां गामुदकं प्रत्यवगमयति। अपरः सूनया मांसविक्रयिण्याहृतं संपादितं मांसं पिंशति। अपर श्च निम्रुचोऽस्तमयादर्वागेव शकृत्पुरीषं हरति। एव-मृभुभिरनुष्ठिते सति किंस्विदेतस्मात्परिचरणादन्यत्पुत्रेभ्यः सकाशादुपावतुः। उपगच्छेतामिति॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचमो वर्गः॥

॥ अथैकादशी॥

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः।

अगोह्यस्य यदसंस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु

गच्छथ॥ ११

उद्वत्ऽसु। अस्मै। अकृणोतन। तृणं। निवत्ऽसु।

अपः। सुऽअपस्यया। नरः।

अगोह्यस्य। यत्। असस्तन। गृहे। तत्। अद्य।

इदं। ऋभवः। न। अनु। गच्छथ॥ ११

पुराणमंगिरसामनुष्यन्तः सुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवत ऋभून् स्तुत्वा वेदमस्मिन्नृचा सूर्यरश्मिरूपानृभूनिदानीं स्तौति। तथा च यास्को निरुक्ते पुराणमंगिरसामनुष्यानृभून्स्तुत्वा निरुच्य तत्रोदाहरणत्वेन विष्ट्वी शमीत्येतामुदाहृत्यादित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यंत इत्युक्त्वा तस्मिन्नर्थे एतामृचमुदाजहार। नि० ११, १६.। हे ऋभवः। उरु भूतं भासमाना वा ऋतेनोदकेनोदकार्थमुत्पन्ना वा। रश्मीनामृभुत्वमस्मात् प्रसिद्धं। तथादित्यादुत्पत्तिरपि। उदकार्थं भवन्तोऽपि रश्मीनां घर्मकाले भूमिगतं सारमादाय पुनर्वर्षंतीति प्रसिद्धं। आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मरणात्। तथाविधा नरः प्रकाशस्य उदकादेर्नेतारो यूयमुद्वत्सु उन्नतेषु प्रदेशेषु मेर्वादिषु तृणं व्रीहियवादिरूपमस्मै प्राणिजातायोपकारार्थमकृणोतन। कृतवंतः स्थ। उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे वति॥ तथा निम्नेषु प्रवणदेशेष्वपि एवाप उदकान्यकृणोतन। अकुर्वत। किं स्वभोगार्थं नेत्याह। स्वपस्यया। शोभनकर्मेच्छया। शोभनं कर्मभिः कृतमिति यथा यजमानाः स्तुवंति तदिच्छयेत्यर्थः। किंच यूयमगोह्यस्याप्रच्छाद्यस्यादित्यस्य गृहे मंडले यत् यावत्कालमससस्तन। सुप्तवंतः स्थ। रात्रौ

निद्रां प्राप्तास्तिष्ठथ॥ षस स्वप्ने। अस्माल्लङि पूर्ववत्तस्य तनबादेशः। अदादित्वाच्छपो लुक्॥ तत्तावन्तं काल-मद्याद्यनीदमिदानीं नानुगच्छथ। अनुसृत्य न गच्छथ। यावन्तं कालं रात्रौ सूर्ये निगूढा वर्तध्वे तावन्तमेव काल-मद्यापि नानुगच्छथेत्यर्थः। यद्वा अगोपनीयस्य तस्य वृष्ट्यन्तरिक्षे यत् यावन्तं कालमसस्तन। वृष्टिमदत्वा स्वापमकुरुत। तत् तावन्तं कालमद्येदानीं वर्षसमय दूरं वृष्ट्याभिवर्धनलक्षणमपाद्यरूपं कर्म नानुगच्छथ। अनुसृत्य न प्राप्नुथ। यावन्तं कालं निवर्तय तावन्तमेव कालं प्रवर्षयेत्यर्थः॥

॥ अथ द्वादशी॥

संमील्य यद्भुवना पर्यसर्पत क्व स्वित्तात्या पितरा व

आसतुः।

अशपत यः करस्नं व आददे यः प्राब्रवीत्प्रो तस्मा

अब्रवीतन॥ १२

सम्ऽमील्य। यत्। भुवना। परिऽअसर्पत। क्व। स्वित्।

तात्या। पितरा। वः। आसतुः।

अशपत। यः। करस्नम्। वः। आऽददे। यः। प्र।

अब्रवीत्। प्रो इति। तस्मै। अब्रवीतन॥ १२

हे ऋभवो रश्मयो यूयं यत् यदा भुवना भूतजातानि संमील्य संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधरपटलैराच्छाद्य पर्यसर्पत । परितः सर्पणं कुरुथ । वर्षयेत्यर्थः । तात्या तातौ तायमाने वृष्ट्युदके । यद्वा तात्या तासु वर्त्मसु । छांदसत्वमत्वयो रकारस्त्वान्तं च ॥ अथवा पितृविशेषणं । तात्या तत्कालीनौ पितरा जगतः पालकौ सूर्याचंद्रमसौ क्व स्विदाभवतुः । कुत्र खलु तिष्ठतः ॥ भवतेर्लिटि व्यत्ययेन भूसावाभावः । यद्वा अस्तेर्गत्यर्थस्य लिङ्येतद्रूपं ॥ अहो-रात्रविभागेन प्रवर्षयेत्यर्थः । किंच दूहश्रान्यो युष्मान् यः कोऽपि हस्तिप्रतिबंधकारी राक्षसादिः करस्थं ॥ बाहुना-येतत् करस्थौ बाहु दक्षिणत्वात् अत्र तत्रारात् ॥ सुमहीर्य जसमादहे । वक्ष्यति । प्रतिरोधं करोति । तमग्रपम । नाग्रवन । यच्च प्राब्रवीत् प्रवर्षणा वाचा निबंधे । तस्मै प्रो मैवाब्रवीतन । प्रवर्षस्य पक्षं नादिभ्यर्द्धं कुरुथ । यद्वा यो नूनं स्तौति तं प्रवर्षस्य स्तुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ससुप्वांस ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अबूबुधत् ।

श्वानं बस्तो बोधयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमद्या

व्यख्यत ॥ १३

ससुप्वांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । अगोह्य । कः ।

इदं । नः । अबूबुधत् ।

स्वाप्तं । वस्तः । बोधयितारं । अब्रवीत् । संवत्सरे ।

इदं । अद्य । वि । अख्यत ॥ १३

हे ऋभवो रश्मयात्मका यूयं सुषुप्वांस आदित्यमंडले स्वपंतो वर्षणाय ॥ स्वपेर्लिटः क्वसुः ॥ तस्मादित्थं तद्वाक्यमपृच्छत । प्रश्नं कुरुथ । किं तदिति चेत् उच्यते । हे अगोह्य येन विंदगोपनीयादित्य स्वाजिन्नो ऽस्माकीयमिदं सर्वं वर्षणरूपं कोऽबूबुधत् । बोधयति । प्रेरयति । स्वाधार्थं करोति ॥ बुधेर्ण्यंतात् लुङि चङि रूपं ॥ वस्तः सर्वस्य वास-यितादित्यः ॥ वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । वयोरभेदात्सत्वं ॥ बोधयितारं प्रेरयितारं श्वाजमब्रवीत् । अंतरिक्षे स्वसंतं वायुं प्रावादीत् । असौ युष्मान्प्रेरयतीति । अथवा वायु-साहाय्येन वर्षतो यूयं संवत्सरे पूर्णेऽद्येदानीमिदं जगद्व्यख्यत । विविधं प्रकाशितवंतः । पूर्वं सूर्याचंद्रमसौ यथा न दृश्येते तथा वर्षिस्वेदानीं वर्षकालेऽतीते विश्वं जगत्प्रकाशं कृतवं-तश्च ॥ ख्यातेर्लुङ्यस्यतिवक्तिख्यातीत्यङ् ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

दिवा यांति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अंतरिक्षेण

याति ।

अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छंतः शवसो

नपातः ॥ १४

दिवा। यांति। मरुतः। भूम्या। अग्निः। अयं।

वातः। अंतरिक्षेण। याति।

अत्ऽभिः। याति। वरुणः। समुद्रैः। युष्मान्।

इच्छंतः। शवसः। नपातः॥ १३

हे शवसो दृष्टिकार्यस्य बलस्य नपातो नपालयितारः ऋभवः युष्मानिच्छंतो युष्मत्सु जिगीर्षया युष्मानिच्छंतः सर्वे देवा आयांति। कस्मादिति तदुच्यते। मरुतो वृष्टिहेतुभूता देवा दिवा द्युलोकादंतरिक्षाद्यांति। आगच्छंति। सावेशाय इति तृतीयाविभक्तेर्डादेशत्वं॥ भूम्या भूमेः सकाशादग्निर्याति। आगच्छति। अयं वातः सर्वदा संचारी वायुरंतरिक्षेण याति। अंतरिक्षादायाति। तथा वरुण आवरको जलाभिमानी देव समुद्रैः समुंदनस्वभावैरद्भिः। ताभ्य आयाति। यद्वा पूर्वं दृष्टिसाधनायागता एते देवाः कृतकार्याः संतः युष्मदानुकांक्षमाणाः स्वस्वदेशं प्रतियांतीत्यर्थः॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षष्ठो वर्गः॥

मा नो मित्र इति द्वाविंशत्यृचं पंचमं सूक्तं दैर्घतमसं। तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्यौ। शिष्टा त्रिष्टुभः। अश्वस्य स्तूयमानत्वाद्या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेनाश्वो देवता। अत्रानुक्रमणिका। मा नो द्व्यधिकाश्वस्तुतिस्तु तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्याविति॥ अश्वमेधस्य मध्यमेऽहन्यग्निमारुतेऽभिगो. यमीरुमिति

धिष्ट्वा षड्विंशतिरश्च वंक्रय इत्यस्मात्पुरस्तादेतद्भ्रूमाबपेत्॥ .... भवंतीति खंडे सूत्रितं। अश्विनोः प्रमीध्य मिति धिष्ट्वा षड्विंशतिरश्च वंक्रय इति वा मा नो मित्र इत्यावपेत। आ० १०.८.। इति॥

॥ तत्र प्रथमा॥

आ नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो अ॒र्य॒मा॒युरिंद्र॑ ऋभु॒क्षा म॒रुतः॒

परि॑ ख्यन्।

यद्वा॒जिनो॑ दे॒वजा॑तस्य॒ सप्तेः॑ प्रवक्ष्या॒मो॑ वि॒दथे॑

वी॒र्या॑णि॥ १

आ। नः॒। मि॒त्रः। वरु॑णः। अ॒र्य॒मा। आ॒युः। इंद्रः॑॥

ऋ॒भु॒क्षाः। म॒रुतः॑। परि॑। ख्य॒न्।

यत्। वा॒जिनः॑। दे॒वऽजा॑तस्य। सप्तेः॑। प्र॒ऽव॒क्ष्यामः॑।

वि॒दथे॑। वी॒र्या॑णि॥ १

नोऽस्मानस्मं स्तोतुं मदादीन्मित्रादयो देवा मा परिख्यन्। परिख्यानं मा कुर्वंतु। परिख्यानं नाम निंदा। अश्वाप्रभावं देवजातमश्वं तुष्टा नराः स्तुवंतीति मा कुर्वंतु॥ ख्यातेर्लुङि लुङस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङ्॥ अहरभिमानी देवो मित्रो रात्र्यभिमानी वरुणः। अर्यमा तयोरंतरालाभिमान्यादित्यः। आयुः सततगंता वायुः॥ यकारलोपो वा॥ इंद्रः प्रसिद्धः। ऋभुक्षा देवानां निवासभूतः

प्रजापतिः । यद्देतस्यैवामेंद्रविशेषयं कतृत्वं भवेति स्वा-
मं ऽ पाठात् । निंहाया: प्रवृत्तिं दर्शयति । यत् यस्माद्ग्निर्नो
वैवस्वतो बहुवतो वा देवजातस्य बहुदेवताकर्मपेक्षो-
त्पन्नस्य । तदाहीनामस्य शिरआद्यवयवत्वादिति भाव: ।
तथा वा चाप्त्यस्य मेध्यस्य शिर इत्यादिश्रुतेः । यद्वा देवेभ्यो
जातस्य गंधर्वस्य वृत्तत्वात् । पूर्ण: सर्वयाज्ञीयस्य ।
यज्ञनामैतत् । एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य वीर्याणि
वीरकर्माणि सामर्थ्यानि विदथे वेदनसाधने यज्ञे प्रवक्ष्यामः ।
प्रकर्षेण ब्रूमः । यतो ना परिव्यन् प्रस्तुतानुष्ठानं त्विहार्थ: ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो

नयंति ।

सुप्राङजो मेम्यद्विश्वरूप इंद्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥२

यत् । निःऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिं ।

गृभीतां । मुखतः । नयंति ।

सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वऽरूपः । इंद्रापूष्णोः ।

प्रियं । अपि । एति । पाथः ॥ २

यत् यस्मान्निर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । रेक्णसा ।
रेक्ण इति धननाम । निर्णिक् वर्णरिति रेक्णो रिक्थमिति
च तन्नामसु पठितत्वात् ॥ उभयत्र प्रसर्गो लुप्यते ॥ रूपवता

ष्टिरश्वस्तावरुन्धे मायतश्च सर्वतो वेष्टितस्याश्वस्य पुरतः पुरस्तात्प्रथमो गृहीता रासिं दातव्या दातव्यत्वेन गृहीता-लम्बा नयंत्यृत्विजः । स तादृशोऽजः क्षमाङ् छष्ठु मयया-नननो मेष्यत् छन्यमानः । मीञ् हिंसायाम् । अस्माल्लृङ् लुगंताच्चुक्षि व्यत्ययेन शप् । यद्वा यस्य शब्दानुकरणं मेमेशब्दं कुर्वन् । विश्वरूपो बहुवर्णोपेतः छागोवः छागलवाभी वानेकवर्णं इत्यर्थः । एवंरूपोऽर्थाद्रिंद्रापूष्णोः । इंद्रः प्रसिद्धः । पूषा पोषको देवोऽग्निः । तयोः प्रियं । आग्नेयः छागोव इत्युक्तत्वादग्नेः प्रियत्वं । सर्वऽपींद्रस्येती-द्रप्रियत्वं । एवंरूपं पाथोऽवसखीवि । माप्नोतु ।

॥ अथ तृतीया ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते

विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोळाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय

जिन्वति ॥ ३

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः ।

भागः । नीयते । विश्वऽदेव्यः ।

अभिऽप्रियं । यत् । पुरोळाशं । अर्वता । त्वष्टा । इत् ।

एनं । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३

एष छागः सुंगरश्मिलोऽजोऽश्वेन वाजिना श्रोभ्याक्ष्वदितेनश्वेन सह पूष्णः पोषकअग्नेर्भागो भजनीयो विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः । अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् तदर्हत्वेन सर्वदेवप्रियत्वं । एवंविधोऽजः पुरः पुरस्तान्नीयते । प्राप्यते । यद् यस्मादेवं क्रियते तस्मादिमं प्रीणयितारं पुरस्ताद्द्वातव्यमेनमजं त्वष्टा सर्वस्योत्पादको देवः । त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतेः । तूर्णव्यापकोऽग्निर्वा । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुरित्युक्तत्वात् अहोरात्रे इति वाऽवग्नी इति वेति यास्केनाग्नी विभ्यतुरित्युक्तत्वात् । नि० ८. १५. । अश्वसंबंधोऽग्नेरेवेति गम्यते । सर्वतारणवताश्वेन सह सौश्रवसाय देवानां शोभनान्ननिमित्तमभिजिन्वति । प्रीतिहेतुकं करोति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयंति ।
अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः
प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४

यत् । हविष्यं । ऋतुऽशः । देवऽयानं । त्रिः । मानुषाः ।
परि । अश्वं । नयंति ।
अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञं । देवेभ्यः ।
प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४०

हविष्यं हविर्योग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयमश्वं यत् यदा मानुषा ऋत्विज ऋतुश ऋतावृतौ काले काले त्रिः

परिणयंति । पर्यग्निकुर्वंतीत्यर्थः । अस्मिन्समये ॥ ऋचि तुनुघेति दीर्घः ॥ पूषा: पोषकस्याग्नेर्भागोऽजः प्रथम एति । पुरोगामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । यज्ञं देवेभ्यः प्रति-वेदयन् प्रख्यापयन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिंधो ग्रावग्राभ उत शंस्ता

सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वं ॥ ५

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निंऽइंध । ग्रावऽग्राभः ।

उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः ।

आ । पृणध्वं ॥ ५

होता देवानामाह्वातैतन्नामक ऋत्विक् अध्वर्युरध्वरस्य नेता । सोऽप्यावया आभिमुख्येन हविषां गमयिता । अध्वर्यो-र्विशेषणमेतत् ॥ आङ्पूर्वाद्वेतेरसुन् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा आभिमुख्येनावयष्टा प्रतिप्रस्थातोच्यते ॥ अवे यजः । पा० ३. २. ७२. । इति ख्विन् । अवायोरुपसर्गयो-रित्यल्लोपः ॥ अग्निमिंधोऽग्नीत् ॥ आगाग्न्योरिंधे । पा० ६. ३. ७०. ५. । इति मुम् ॥ ग्रावग्राभः । ग्राव्णः स्तुत्या स्तभ्नातीति ग्रावस्तुत् ॥ कर्मव्यपदेशः ॥ उत अपि च शंस्ता

प्रशास्ता । सुविप्र इति मेधाविनाम । श्रोत्रमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यामित्यत्र ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तत्वा-द्ब्रह्मैव सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुक्तर्त्विगुपलक्षकः । एते सर्वे तेन प्रसिद्धेन स्वरंकृतेन सुष्ठु स्वरयोग्यं कृतेन स्वलं-कृतेन वोच्चारसौष्ठवादिना सुष्ठु सम्पादितेन स्विष्टेन सुहु-तेन यज्ञेन वक्षणाः अर्जितो घृतकुल्यादीन् प्रवक्षणस्वभावाः प्रसिद्धा नदीर्वा पृणध्वं । सर्वत पूरयत । यज्ञं सम्यक् निष्पन्नं फलं साधयतेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।
ये चार्वते पचनं संभरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६

यूपऽव्रस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चषालं । ये ।
अश्वऽयूपाय । तक्षति ।
ये । च । अर्वते । पचनं । संऽभरन्ति । उतो इति ।
तेषां । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६

यूपव्रस्का यूपार्थं वृक्षस्य व्रश्चनकर्तारश्छेत्तारः । उत ये यूपवा-हाश्छिन्नस्य वोढारः । ये च चषालं । यूपस्योपरि स्थाप्यं यूपा-

प्रभागं चषालमाहुः। तस्मै अश्वयूपायाश्वबंधनयूपाय तक्षति॥ तक्षतीति वचनव्यत्ययः॥ साधु सम्पादयंति। ये चार्वतेऽश्वायश्वस्याय पचनं पाकसाधनं काष्ठभांडादिकं संभरन्ति। उतो अपि च नोऽस्माकं तेषामृत्विजामभिगूर्तिः उद्यमः सर्वथा करणीयमिति बुद्धिरिन्वतु। व्याप्नोतु॥ इन्वतिर्व्याप्तिवचनः। इन्वति मनश्चेति तद्वदनेषु पाठात्॥ यद्वा तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु। यागं साधुपारं प्रापय्य फलेन योजयत्वित्यर्थः॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदंति देवानां पुष्टे चकृमा सुबंधुं॥ ७

उप। प्र। अगात्। सुऽमत्। मे। अधायि। मन्म॥

देवानां। आशाः। उप। वीतऽपृष्ठः॥

अनु। एनं। विप्राः। ऋषयः। मदंति। देवानां॥

पुष्टे। चकृम। सुऽबंधुं॥ ७

मम मननीयं फलं सुमदुप प्रागात्। उपप्रैतु॥ सुमत् स्वयमित्यर्थ इति यास्कः॥ यद्वा स्वयमेव मादयितृतमे मय्यधायि। धीयते। फलभूतोऽश्व आगतः स च मया धृत

इत्यर्थः । किमर्थं । वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपार्श्वभागः कांतपृष्ठो वा । अत्यंतं इष्ट इत्यर्थः । सोऽयं देवानामाशास्यमानानां पुष्टे पोषणाय चक्रम । कुर्मः । तं च विप्रा मेधाविन ऋषयोऽतींद्रियद्रष्टारोऽन्ये वा विप्रा ऋषयश्चानुमदंति । अनुमोदंतां । सम्यक् कृतमिति परितुष्यंतु ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यद्वाजिनो दाम संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना
 रज्जुरस्य ।
यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं सर्वा ता ते अपि
 देवेष्वस्तु ॥ ८

यत् । वाजिनः । दाम । सम्ऽदानं । अर्वतः । या ।
शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य ।
यत् । वा । घ । अस्य । प्रऽभृतं । आस्ये । तृणं ।
 सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८

वाजिनो गमनवतोऽश्वस्य यद्दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः । यच्च संदानं सम्यग्वच्छेदकं बंधकं पादबंधनं दामास्ति । या चास्य शीर्षण्या शिरसि बद्धा खलीनरज्जुरस्ति ॥ शिरःशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । ये च तद्धिते । पा० ६. १. ६१ । इति शीर्षन्नादेशः । तित्स्वरितः ॥ यद्वा घस्याश्वस्यास्ये मुखे प्रभृतं प्रक्षिप्तं तृणमस्ति ॥ घशब्दो चार्थे स च

र्थसिद्धर्थः॥ सर्वा सर्वाणि ता तानि सर्वाण्यपि हे अश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वस्तु। संतु। देवेषु मध्ये भवंतु। देवत्वं आप्नुवंतु वा॥ वचनव्यत्ययः॥ यत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किल अश्वस्य तत्रात्मिनोप्याशंसनीयाः॥

॥ अथ नवमी॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ

रिप्तमस्ति।

यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु॥ ९

यत्। अश्वस्य। क्रविषः। मक्षिका। आश। यत्। वा।

स्वरौ। स्वऽधितौ। रिप्तं। अस्ति।

यत्। हस्तयोः। शमितुः। यत्। नखेषु। सर्वा। ता।

ते। अपि। देवेषु। अस्तु॥ ९

अश्वस्य तदवयवभूतस्य क्रविषः आममांसस्य यत् यदंगं मक्षिकाश। अभक्षयत्॥ अश भोजने॥ यद्वा कर्मणि षष्ठी॥ अश्वस्य यन्मांसं भक्षयति। वा अथवा स्वरौ पश्वंजनकाले यद्रिप्तं लिप्तमस्ति। स्वरुणा पशुमनक्तीति श्रुतेः। अथवा स्वधितौ छेदनकाले। अवदानकाले यद्रिप्तमस्ति। शमितुर्हस्तयोर्लिप्तमस्ति। विशसनकाले यच्च नखेषु लिप्तं॥ ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वस्तु॥ देवेषु संतोषार्थाय भवंतु॥

॥ अथ दशमी ॥

यदूवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गंधो

अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वंतूत मेधं शृतपाकं

पचंतु ॥ १०

यत् । ऊवध्यं । उदरस्य । अपऽवाति । यः । आमस्य ।

क्रविषः । गंधः । अस्ति ।

सुऽकृता । तत् । शमितारः । कृण्वंतु । उत । मेधं ।

शृतऽपाकं । पचंतु ॥ १०

उदरस्य संबन्धि यदूवध्यमीषज्जीर्णं तृणं पुरीषमपवाति ।
अपगच्छति । यश्चामस्यापक्वस्य क्रविषो मांसस्य गन्धोऽस्ति ।
लेपोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किंचिदूवध्यमपक्वस्य च
लेपोऽस्ति । आमगन्धोऽस्ति । तत्सर्वं शमितारो विशसन-
कर्तारः सुकृता कृण्वंतु । सुकृतमुक्तदोषरहितं कुर्वंतु ।
उत अपि च मेधं मेध्यं यज्ञार्हं पश्ववयवं शृतपाकं देवयोग्य-
पाकोपेतं यथा भवति तथा पचंतु । पितृमनुष्यादियोग्यमति-
पक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्वित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं

निहतस्यावधावति।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो

रातमस्तु ॥ ११

यत्। ते। गात्रात्। अग्निना। पच्यमानात्। अभि।

शूलं। निऽहतस्य। अवऽधावति।

मा। तत्। भूम्यां। आ। श्रिषत्। मा। तृणेषु।

देवेभ्यः। तत्। उशत्ऽभ्यः। रातं। अस्तु ॥ ११

हे अश्व ते तवाग्निना पच्यमानाद्गात्राद्यद्रूपं रसो वा यत्किंचिदवधावति। तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य तव यदंगं रसरूपं शूलमभिलक्ष्यावधावति। निर्गच्छति। तद् तदंगं भूम्यां मा श्रिषत्। आश्लिष्टं मा भूत्॥ श्लिषेः पुषादित्वादङ्। पाकसमये तथा मा तृणेषु विशसनसमये दर्भेषु मापगच्छतु। तर्हि तत्पतितं क्व गच्छत्विति चेत् उच्यते। तत् मांसस्वरूपं उशद्भ्यः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु॥

॥ अथ द्वादशी ॥

ये वाजिनं परिपश्यंति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति ।
ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न
इन्वतु ॥ १२

ये । वाजिनं । परिऽपश्यंति । पक्वं । ये । ईं । आहुः ।
सुरभिः । निः । हर । इति ।
ये । च । अर्वतः । मांसऽभिक्षां । उपऽआसते ।
उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ १२

ये पक्वं वाजिनमश्वमश्वावयवं परिपश्यंति । परितः पावनवृक्षे पश्यंते । य ईं ये चैनं सुरभिः शोभनगंधोऽतो निर्हर किंचिदप्यस्माकं देहीत्याहुः । यद्वा निःशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्यमिति । किंच ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते । ये नरा अस्यार्वतोऽश्वस्य हुतशिष्टमांसयाचनामुपासते । कांक्षंते । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिरभित उद्यमनं नोऽस्मानिन्वतु । व्याप्नोतु । यथास्माभिरश्व उपालब्ध एवं स्पृहयंति तथा यज्ञो निर्वाहयत्वित्यर्थः ॥ यद्वा मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवा वाजिनं पक्वं परिपश्यंति कदा पक्ष्यतीति विलंबं दृष्ट्वा ये च सुरभिः ईमेनं निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः । ये चार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु । तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

यन्नीक्षणं मांस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण

आसेचनानि ।

ऊष्मण्यापिधाना चरूणामंकाः सूनाः परि भूषंत्यश्वं ॥ १३

यत् । निऽईक्षणं । मांस्पचन्याः । उखायाः । या ।

पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।

ऊष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणां । अंकाः । सूनाः ।

परि । भूषंति । अश्वं ॥ १३

मांस्पचन्याः मांसपचन्याः ॥ पचतेरधिकरणे ल्युट् ॥ मांसस्य पचि युड्घञोः । पा० ६. १. १४४. ५. । इत्यंतलोपः ॥ उखायाः स्थाल्या नीक्षणं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठं । तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य क्वथितस्यासेचनान्यासेचनसाधनानि । तथोष्मण्योष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि । तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णानामपिधानापिधानानि तत्साधनानि । तथांका हृदयाद्यवयवांकनसाधना वेतसशाखाः । सूना अवदानसाधनाः स्वधित्यादय एतमश्वमश्वावयवं परिभूषंति । परितो भूषयंति । स्वस्वव्यापारेण साधयंतीत्यर्थः । भूष अलंकारे । भौवादिकः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्वीशमर्वतः ।

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि

देवेष्वस्तु ॥ १४

निऽक्रमणं । निऽसदनं । विऽवर्तनं । यत् । च ।

पड्वीशं । अर्वतः ।

यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिं । जघास ।

सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४

यन्निक्रमणं । नितरां क्रमते यत्र तन्निक्रमणं स्थानं । नितरां सीदत्यत्रेति निषदनं । विवर्तनं विविधवर्तनमितस्ततो लुंठनं यत्र तत् ॥ सर्वत्राधिकरणे ल्युट् ॥ यच्चार्वतोऽश्वस्य पड्वीशं पादबंधनं । यद्वा बंधनं पट् तद्वान्प्रदेशः । अत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय तत्स्थानमपि स्वीक्रियते । यद्वा क्रियापरावगंतव्या । आलंभसमये निग्रहेण या निक्रमणादयश्चेष्टाः संति ता इत्यर्थः । यच्च पपौ । यदुदकमपिबत् । यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं जघास । अभक्षयत् । हे अश्व ते तव ता तानि सर्वाणि क्रमणादीनि देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु व्याप्नोतु । तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगंधिर्मोखा भ्राजंत्यभि विक्त जघ्रिः।
इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णंत्यश्वं ॥ १५

मा। त्वा। अग्निः। ध्वनयीत्। धूमऽगंधिः। मा। उखा। भ्राजंती। अभि। विक्त। जघ्रिः।
इष्टं। वीतं। अभिऽगूर्तं। वषट्ऽकृतं। तं। देवासः। प्रति। गृभ्णंति। अश्वं ॥ १५

हे अश्व त्वा त्वां धूमगंधिर्धूमेन व्याप्तोऽग्निर्मा ध्वनयीत्। मा ध्वनयत्। धूमं दृष्ट्वा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः। अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्तविधानात्। यद्वा हे पच्यमानाश्वावयव त्वा त्वां धूमगंधिरग्निर्मा ध्वनयीत्। ध्वनौ सति भांडभंगः स्यात् ॥ नोनयतीत्यादिना चङ्प्रतिषेधः। ह्म्यंतक्षणेति वृद्ध्यभावः ॥ किंच भ्राजंत्यत्यंताग्निसंयोगेन दीप्तोखा स्थाली माभिविक्त। अभितो मा चीचलत्। ताप्रातिशयेन मा भीनश्यादित्यर्थः ॥ ओविजी भयचलनयोः। छांदसो विकरणस्य लुक्। लुङि मा ढलो ढलीति ढलोपः ॥ स्थाली विशेष्यते। जघ्रिः। जिघ्रती तापेन ॥ घ्रा गंधोपादाने। आदृगमहन इति किन्प्रत्ययः। तं तादृशमश्वमिष्टं होतुमिषितं वीतं होमायानीतमभिगूर्तमाभिमुख्येन

प्रदानायोद्यतं । यद्वा दृष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यग्नि-
कृतमभिगूर्तं ये यजामहे इत्यागूर्त्योक्तं वषट्कृतं वषट्कारेण
देवसंस्कृतं एवंभूतं तं देवासो देवाः प्रतिगृभ्णंति ।
प्रतिगृह्णंति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

यदश्वाय वास उपस्तृणंत्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

संदानमर्वंतं पड्वीशं प्रिया देवेष्वा यामयंति ॥ १६

यत् । अश्वाय । वासः । उपऽस्तृणंति । अधीवासं ।

या । हिरण्यानि । अस्मै ।

संऽदानं । अर्वंतं । पड्वीशं । प्रिया । देवेषु । आ ।

यमयंति ॥ १६

अश्वाय संज्ञप्यमानायाधीवासमुपर्याच्छादनयोग्यं यद्वास
उपस्तृणंति । सर्वत आच्छादयंति ॥ स्तृञ् आच्छादने
क्र्यादिकः । तथास्मा अश्वाय या यानि हिरण्यानि
सौवर्णराजतकांस्यानि कल्पयंति । तथार्वंतं ॥ षष्ठ्यर्थे ॥
द्वितीया ॥ अर्वतोऽश्वस्य संदानं शिरोबंधनं पड्वीशं पादेषु
प्रविष्टं पादबंधनं । एतानि प्रिया देवानां प्रियतराणि
पात्राणि बद्धा स्थापितानि देवेष्वायामयंति । प्रापयंति ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पार्ष्ण्या वा कशया वा
तुतोद।
स्रुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा
सूदयामि ॥ १७

यत्। ते। सादे। महसा। शूकृतस्य। पार्ष्ण्या। वा।
कशया। वा। तुतोद।
स्रुचाऽइव। ता। हविषः। अध्वरेषु। सर्वा। ता। ते।
ब्रह्मणा। सूदयामि ॥ १७

महसा बलेन शूकृतस्य। शब्दानुकरणमेतत्। शूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे सदनेऽगमने निमित्तभूते सति ॥ सदेर्भावे घञ्। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं ॥ अश्वतोऽगमनं कुर्वन् शूत्कारं कुर्वतस्ते त्वां पार्ष्ण्या वा कशया वा तुतोद व्यथयति यत् यस्मात् तस्मात्ते तव ता तानि सर्वा सर्वाण्यध्वरेषु यागेषु ब्रह्मणा मंत्रेण सूदयामि। क्षरामि। आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। अध्वरेषु यागेषु हविषो हविराज्यादिकं स्रुचेव। स्रुचा यथा सूदयंति तद्वत् ॥

॥ अथाऽष्टादशी ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः

समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्या वि

शस्त ॥ १८

चतुःऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबन्धोः । वङ्क्रीः ॥

अश्वस्य । स्वऽधितिः । सं । एति ।

अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुःऽपरुः ॥

अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८

वाजिनोऽश्वस्य देवबन्धोर्देवानां प्रियस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रीः पार्श्वास्थीनि स्वधितिश्छेदनसाधनोऽसिः समेति । सम्यगच्छति छेदनाय । इतरेषामजादीनां षड्विंशतिरेव षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इति प्रैषात् । हे विशसनस्य कर्तारः अस्याश्वस्य गात्राणि शरीरावयवान् अच्छिद्राणि यथा भवंति तथा वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि ॥ वयुनमिति प्रज्ञानाम । वयुनमभिख्येति तन्नामसु पाठात् ॥ कृणोत । कुरुत ॥ तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः ॥ हृदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनि प्रज्ञाय मध्ये छिद्राणि मा कुरुतेत्यर्थः । तदर्थं परुःपरुः प्रतिपर्व प्रतिहृदयाद्यवयवमनुघुष्य हृदमवद्यमिति संशब्दैव विशस्त । विशसनं कुरुत ॥ शसु हिंसायां । छांदसः शपो लुक् ॥ गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतादिति प्रैषात् ।

॥ अथैकोनविंशी ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यंतारा भवतस्तथ ऋतुः।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिंडानां प्र

जुहोम्यग्नौ ॥ १९

एकः। त्वष्टुः। अश्वस्य। विऽशस्ता। द्वा। यंतारा।

भवतः। तथा। ऋतुः।

या। ते। गात्राणां। ऋतुऽथा। कृणोमि। ताऽता।

पिंडानां। प्र। जुहोमि। अग्नौ ॥ १९

त्वष्टुर्दीप्तस्याश्वस्य विशस्ता विशसस्य कर्ता एकः। एक एव। स कः। ऋतुः। एतदुपलक्षितः कालात्मा। तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितत्वात्। यद्वा ऋतुर्निःशंकं विशसनाय गंता शमिता। तथा द्वा यंतारा नियमयितारावश्वोरोऽले देवौ द्यावापृथिव्यौ वा ऋत्विजौ भवतः॥ तथा ऋतुरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च॥ हे अश्व ते तव गात्राणां मध्ये या यानि हृदयाद्यवयवानि ऋतुथा काले कृणोमि। छिनद्मि। संपादयामि। पिंडानां मध्ये ता ता तानि तानि प्रमाणानुरोधेनाग्नौ जुहोमि। प्रकर्षेण हुतं करोमि॥

॥ अथ विंशी ॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियंतं मा स्वधितिस्तन्व१ आ

तिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना

मिथू कः ॥ २०

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपिऽयंतं । मा ।

स्वऽधितिः । तन्वः । आ । तिष्ठिपत् । ते ।

मा । ते । गृध्नुः । अविऽशस्ता । अतिऽहाय । छिद्रा ।

गात्राणि । असिना । मिथुं । कः । इति कः ॥ २०

हे अश्व त्वा त्वामपियंतं देवान्प्रति गच्छंतं प्रिय आत्मा भोगायतनत्वात्तव प्रियतरो देहो मा तपत् । तप्तं मा कार्षीत् । वियोगजनितव्यथा मा भूदित्यर्थः । स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वस्तनूरंगानि मातिष्ठिपत् । त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेरिदितीत्वं ॥ तथा ते तव गात्राणि गृध्नुः केवलमांसग्रहणोत्सुकोऽविशस्ता विशसनेऽकुशलः शमितातिहाय न्यूनातिरेकभेदेन तत्तदंगमतिक्रम्य मध्ये मिथु मिथ्या व्यर्थमसिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक् छिन्नानि मा कः । मा कार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्याब्भ्य इति तलोपः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि पथिभिः

सुगेभिः।

हरी ते युंजा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि

रासभस्य ॥ २१

न। वै। ऊं इति। एतत्। म्रियसे। न। रिष्यसि।

देवान्। इत्। एषि। पथिऽभिः। सुऽगेभिः।

हरी इति। ते। युंजा। पृषती इति। अभूतां।

उप। अस्थात्। वाजी। धुरि। रासभस्य ॥ २१

न वा उ नैव खल्वेतन्म्रियसे॥ वाशब्द एवकारार्थः। उ इत्यवधारणे॥ नैवेदानीमितराश्ववन्मृतो भवसि। देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अत एव न रिष्यसि। न हिंस्यसे। व्यर्थहिंसाया अभावात्। ननु प्रत्यक्षतो शरीरावयवनाशस्य दृश्यते। कथमेवमुच्यत इति उच्यते। सुगेभिः पथिभिः शोभनगमनसाधनैर्मार्गैर्देवयानलक्षणैर्देवानिदेषि। देवानेव प्राप्नोषि। अतो युक्तैषोक्तिः। कैः साधनैरिति तत्राह। ते त्वां वोढुं हरी एतन्नामानाविंद्रस्याश्वौ ते तव युंजा। रथे युक्तावभूतां। भविष्यतः। आशंसायामभूतार्थनिर्देशः। हरी इंद्रस्येति निरुक्तं। तथा पृषती पृषत्यौ मरुतां वाहनभूतौ युंजाभूतां। युक्तौ भविष्यतः। पृषत्यो मरुतामिति च निरुक्तं॥ युजेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन्।

युजेरसमासे इति नुम्। सुपां सुलुगित्याकारः॥ तथा रास-भस्याश्विवाचनस्यैतन्नामकस्याश्वस्य धुरि स्थाने वर्तमानः कश्चिदाज्युपास्थात्। उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः। यद्वा रासभस्य आनोर्धुरि वर्तमानि युक्तो वाज्यश्व उपस्थास्यति। देवत्वं गच्छतस्तव गमनायेंद्रादयः स्वस्ववाहनानि प्रेषयंतीत्यर्थः। यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहंति॥

उपाकरणकालेऽश्वप्रावर्तने यद्यश्वो न कुर्यात् तदेषा नैमित्तिकी यजमानवाचनार्था भवति। तथा च सूत्रितं। सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यमिति यजमानं वाचयेत्। आ० १०. ८.। इति॥

॥ सैषा सूक्ते द्वाविंशी॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिं।
अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो
अश्वो वनतां हविष्मान्॥ २२

सुऽगव्यं। नः। वाजी। सुऽअश्व्यं। पुंसः। पुत्रान्। उत। विश्वऽपुषं। रयिं।
अनागाःऽत्वं। नः। अदितिः। कृणोतु। क्षत्रं। नः। अश्वः। वनतां। हविष्मान्॥ २२

वाज्यश्च आजुह्यमानो नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं विश्वापुषं रयिं विश्वस्य पोषकं धनं कृणोतु। करोतु ॥ खलगोरथात्। पा॰ ४.२.५०.। इति समुहार्थे यत्। छांदससुक्तरपदाद्युदात्तत्वं। यद्वा. गामूहिकस्याणः प्रसंगे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंग इति यत्। तदंतस्याद्युदात्तं त्वाच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहयुक्तं। तथा पुंसः पुत्रान्। पुत्रशब्दः स्त्रीपुंसापत्यसाधारणः। अतः पुत्रपत्यानीत्यर्थः। यद्वा पुंसो बध्वादीन् पुत्रान् पुत्रस्थकानात्मजान्। स्वापत्यानि पुत्रपत्यानि चेत्यर्थः। उक्त रयिं च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं धनं। किंच नोऽस्मानदितिरदीनोऽखंडोऽनागास्त्वं कृणोतु। सर्वतो निष्पापत्वं करोतु। उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनितपापक्षयाभावेऽसंभवादपापत्वं प्रार्थ्यते। किंच हविष्मान् हविर्भूतावयवोपेतोऽश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं बलं क्षात्रं तेजो वनतां। संभजतां। कुरुतां ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

यदक्रंद इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं। अश्वस्य स्तूयमानत्वात्तद्देवत्यं। यदक्रंदः प्रथमेनेत्यनुक्रमणिका॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽहन्युपाकरणायावस्थितमश्वमाद्याभिरेकादशभिः स्तौति। तथा च सौत्रि सूत्यानीति खंडे सूत्रितं। अमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रंद सूक्तेकादशभिः स्तौत्यप्रयुवन्। आ॰ १०.८.। इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा
पुरीषात्।
श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते
अर्वन्॥ १

यत्। अक्रन्दः। प्रथमम्। जायमानः। उत्ऽयन्।
समुद्रात्। उत। वा। पुरीषात्।
श्येनस्य। पक्षा। हरिणस्य। बाहू इति। उपऽस्तुत्यम्।
महि। जातम्। ते। अर्वन्॥ १

हे अर्वन् अरणकुशलाश्व ते तव जातं जन्म जनन-मुपस्तुत्यं। उपेत्य सर्वैः स्तोतव्यं॥ स्तौतेरेतिस्तुशास्विति क्यप्। ततस्तुक्॥ कथं स्तुत्यत्वमिति उच्यते। यद्यस्मात्स-मुद्रात्॥ अंतरिक्षनामैतत्। उदकस्य संदनापादानाद्यक्ष-गंधर्वादिसंमोदनाधिकरणाद्वांतरिक्षात्प्रथमं पूर्वं जायमान उत्पन्नः। यद्वा समुद्र आदित्यः समुंदनाद्रश्मीनां। तस्माद्वा जायमानः। सूरादश्वं वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वात्। उत वा अथवा पुरीषात् सर्वकामानां पूरकादुदकात्प्रथम-मुद्यन् जायमानः। स तादृशस्त्वं यद्यस्मादक्रंदः महाशब्द-मकरोर्यजमानमनुग्रहीतुं। किंच ते पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ श्येनस्य पक्षाविव। तौ यथा शीघ्रपतनसाधनौ

ताद्दशावित्यर्थः। तव बाहू हरिणस्य बाहू इव। तौ यथा वेगवंतौ ताद्दशावित्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यमेनं दत्तं त्रित एनमायुनगिंद्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत्।
गंधर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो
निरतष्ट॥ २

यमेन। दत्तं। त्रितः। एनं। अयुनक्। इंद्रः। एनं।
प्रथमः। अधि। अतिष्ठत्।
गंधर्वः। अस्य। रशनां। अगृभ्णात्। सूरात्।
अश्वं। वसवः। निः। अतष्ट॥ २

यमेन नियामकेनाग्निना दत्तमेनमश्वं त्रितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः स्तीर्णतमो वा वायुरयुनक्। रथे योजितवान्। किंचैनमश्वमिंद्रः प्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः॥ प्रथम इति मुख्यनाम॥ अध्यतिष्ठत्। अधिष्ठितवान्। अस्य गंधर्वः सोमः। सोमेन समया विष्टत्र इति वक्ष्यमाणत्वात्। स चास्याश्वस्य रशनां नियमनरज्जुमगृभ्णात्। अग्रहीत्। ईदृशोऽश्वः कुतः समुत्पन्न इति चेत् उच्यते। हे वसवो रश्मयो यूयं सूरादादित्यादश्वमेवं महानुभावं निरतष्ट। निःशेषेण साधु संपादितवंतः। यद्वा वसुशब्देनोक्ता एव

यमादयः पराखघ्यंते । हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारो यूयं धूरादादित्यादस्मेनं निरतष्ट । अतक्षत ॥ निरित्येष ममित्येतस्य स्थाने । तक्षतिः करोतिकर्मा । स च क्रियासामान्यवचनः । अतौचित्यादाहरणे वर्तते । सम्यग्धारितवंत इत्यर्थः ॥ तक्षेर्लङि छांदसः शपो लुक् । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन ।
असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि
बंधनानि ॥ ३

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि ।
त्रितः । गुह्येन । व्रतेन ।
असि । सोमेन । समया । विऽपृक्तः । आहुः । ते ।
त्रीणि । दिवि । बंधनानि ॥ ३

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि । नियमितासिरसि । तेन दत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः । तथादित्योऽसि सूरादश्वं निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्दिनरूपेण वा कर्मणा सर्वत्र व्याप्तरूपेणेत्यर्थः । तेन त्रिषु स्थानेषु तायमानो वायुरसि । त्रित एनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वं । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा योगादिसाधनरूपेण त्रित एतन्नामक ऋषिरसि । किंच हे अश्व त्वं सोमेन समया

त्रीणि बंधनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यंतः समुद्र इति त्रीणि ॥ वीथेष समित्येतास्मिन्नर्थे ॥ संबद्धोऽसि तेन बद्धीतत्वात् । हे अश्वैवंरूप ते तव दिवि द्युलोके आदित्ये वा वर्तमानस्य त्रीणि बंधनान्युत्पत्तिकारणान्याहुः पुराविदः । वसव आदित्यो द्युस्थानं चेति त्रीणि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्रीणि त आहुर्दिवि बंधनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यंतः समुद्रे ।
उतेव मे वरुणश्छंत्स्यर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनित्रं ॥ ४

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बंधनानि । त्रीणि ।
अप्ऽसु । त्रीणि । अंतरिति । समुद्रे ।
उतऽइव । मे । वरुणः । छंत्सि । अर्वन् । यत्र । ते ।
आहुः । परमं । जनित्रं ॥ ४

पूर्वं दिवि त्रीणि बंधनानीत्युक्तं । इदानीं स्थानत्रयेष्वपि त्रीणि बंधनानीत्याह । हे अर्वन् ते तव दिवि संबंधनानि त्रीण्याहुः । तानि पूर्वमुक्तानि । अप्सु । अबुपजीवितत्वाद्भूलोकोऽप्यप्शब्देनाभिधीयते । पृथिव्यां त्रीणि बंधनान्याहुः । अन्नं स्थानं बीजमिति त्रीणि । तथा समुद्रेऽंतः समुद्रमध्ये समुद्रवणादपादानात्समुद्रमंतरिक्षं । तस्मिन् त्रीणि वृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानि मेघो विद्युत् स्तनितमिति । उतेव । इवशब्दश्चार्थे अपि च हे अर्वन् अश्व वरुणः पापस्य वारकः फलस्यावर्जयिता वा त्वं मे मह्यं छंत्सि । कथयसि । किं कथयसीति

चेत् उच्यते। ते तव परमं जनित्रं निरतिशयं जन्म ॥ जनेरौणादिक इत्रप्रत्ययः । यत्र येषु त्रिषूक्तेषु स्थानेष्वाहुः । कथयंति । यद्वा यत्र यस्मिन्नादित्ये परमं जनित्रमाहुः । सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्यं जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानां सनितुर्निधाना ।
अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षंति
गोपाः ॥ ५

इमा । ते । वाजिन् । अवऽमार्जनानि । इमा ।
शफानां । सनितुः । निऽधाना ।
अत्र । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यं । ऋतस्य । याः ।
अभिऽरक्षंति । गोपाः ॥ ५

हे वाजिन्नश्व ते संबंधीन्यवमार्जनान्यंगसंशोधकानि स्थानानीमा । इमान्युक्तानि द्युलोकादीनि । किंच सनितुर्भागसंभक्तस्तवेमानि शफानां निधानानि स्थानानि । संचारप्रदेशा इत्यर्थः । किंचात्रैव ते तव भद्रा भंदनीयाः कल्याणा रशना ग्रीवादिषु संयुक्ता रज्जूरहमपश्यं । एषूक्तेषु स्थानेष्वपश्यं । रशना विशेष्यंते । या गोपा गोपयित्र्यो रशना ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाजिनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतमभिरक्षंति । अभितः पालयंति । ता अपश्यं ।

द्वैष्टवानस्मि । यद्वा हे अश्व ते तवाश्वमार्जनाद्यंगप्रक्षालन-साधनान्युदकानि स्नानानि अभितुष्टस्य शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अत्राग्निर्देवयजनस्थाने या रशना गोपास्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा ऋतस्य संबंधिनोऽभिरक्षंति ता अपश्यं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयंतं पतंगं ।
शिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ ६

आत्मानं । ते । मनसा । आरात् । अजानां । अवः ।
दिवा । पतयंतं । पतंगं ।
शिरः । अपश्यं । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । अरेणुऽभिः ।
जेहमानं । पतत्रि ॥ ६

हे अश्व ते तवात्मानं शरीरं मनसा मदीयेन प्रकृष्टगमन-वता चेतसारादतिदूरे स्थितमजानां । जानामि । अति-व्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथं । अवः । अवस्तात् । सामर्थ्याद्भूमेः । भूमिमारभ्य दिवांतरिक्षेण मार्गेण पतंग-मादित्यं पतयंतं गच्छंतं व्याप्नुवंतं । यद्वा त्वमेव दिवांतरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयंतं गच्छंतं पतंगमादित्यमवः । आवः । व्याप्नोषि । अतो व्याप्तं जानामि । किंच शिरोऽपश्यं । तव

शिर एवं पश्यामि । कथं । सुगेभिः शोभनगमनसाधनैररेणुभिरपांसुभिः पथिभिर्मार्गैः । आदित्यमंडलादूर्ध्वमुपरिभूतैः सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः । तत्र प्रतिबंधाभावात्सुगमत्वं रेणुराहित्यं च । तथाविधैस्तैर्जिह्मानमुपर्युपरि व्याप्नुवत् पतत्रि पतनवत् शिरोऽपश्यं । भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यद्वा ते आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतनात्मकेनांतरिक्षमार्गेण दिवः स्वर्गाद्वावोऽधस्तादवाङ्मुखं पतयंतं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतंगं पतनशीलमधःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्यं । उक्तरूपैर्देवयजनमार्गैर्जिह्मानं । यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देशात्पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।
यदा ते मर्तो अनु भोगमानळादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ ७

अत्र । ते । रूपं । उत्ऽतमं । अपश्यं । जिगीषमाणं । इषः । आ । पदे । गोः ।
यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगं । आनट् । आत् । इत् । ग्रसिष्ठः । ओषधीः । अजीगरिति ॥ ७

एवं गमनानंतरं हे अश्व ते तवोत्तमगुत्तरूपेणोत्कृष्ट-
तमं रूपमहमग्निन्यागदेवेऽमंत्रं। पश्यामि। कीदृशं।
गोभुंस्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेशे आजिधान-
स्थाने वेषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ धुनमिषमन्नानि या
या सर्वतो जिगीषमाणं। गंतुमिच्छंतं। हे अश्व ते तव यदा
मर्तो मनुष्यो भोगं भोक्तव्यमन्नमच्छानट् ॥ नशतिर्गतिकर्मा ॥
अनुक्रमेण समीपं गमयति। आदित् अनंतरं तदानीमेव
तद्नुग्रहान्निर्लंबमहत्मा ग्रसिष्ठो महाल्पायेव ग्रसितमो
अत्तायितमः सन् ओषधीरन्नान्यजीगः। गिरसि।
अत्त्यसि। महानुभावोऽपि त्वं लौकिकाश्ववत्तुच्छेन पुरुषेण
दीयमानं खल्पं अन्नमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः
कनीनां।
अनु व्रातांसस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८

अनुं। त्वा। रथः। अनुं। मर्यः। अर्वन्। अनुं।
गावः। भगः। कनीनां।
अनुं। व्रातांसः। तवं। सख्यं। ईयुः। अनुं। देवाः।
ममिरे। वीर्यं। ते ॥ ८

इदानीं स्तूयमस्य लोकस्यापि मुख्य इति प्रतिपादयति । हे अर्वन् गमनशीलाश्व त्वा त्वामनु अनुसृत्य रथो गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा मर्यो मर्त्यश्च त्वामनु ॥ जात्येकवचनं ॥ अनु गावः । गावोऽपि त्वामनुगच्छंति । तथा कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं सौंदर्यं त्वामनु । तथा व्राताः व्राताः संघाः अन्ये ऽश्वानुचरा वस्वादिदेवगणा वा त्वामनु अनुसृत्य तव सख्यमीयुः । गच्छंति । देवा ऋत्विजो द्योतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य ते वीर्यं वीरकर्म ममिरे । स्तुत्वा मांति । अतः सर्वोऽपि त्वामनुसरः त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

हिरण्यशृंगोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर इंद्र आसीत् ।
देवा इदस्य हविरद्यमायन्यो अर्वंतं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ ९

हिरण्यऽशृंगः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः ।
अवरः । इंद्रः । आसीत् ।
देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअद्यं । आयन् । यः ।
अर्वंतं । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥ ९

अयमश्वो हिरण्यशृंगो हितरमणीयशृंगो वा । उन्नतशिरस्को हृदयरमणीयशृंगस्थानीयशिरोरुहो वा । अस्य पादा अयः । अयोमयाः । अयःपिंडसदृशा इत्यर्थः । तथा मनोजवा

मनोवेगाः । अथवैतदिन्द्रविशेषणं । हिरण्मयस्याश्वस्य सामर्थ्यं प्रति मनोवेग इन्द्रोऽप्यवरो निकृष्ट आसीत् । किंचास्याश्वस्य हविरद्यं हविषोऽदनं भक्षणं ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वीपेक्ष्य देवा इत् सर्वेऽपि देवा आयन् । प्राप्ताः । य इन्द्रोऽर्वन्तं प्रथमः प्रथमभावी सन् अध्यतिष्ठत् । अधिष्ठितवान् अश्वविद्धेन स्वकीयत्वेन स्वाभिलवानित्यर्थः इन्द्र एवं प्रथमो अध्यतिष्ठदिति श्रुतं ॥

॥ अथ दशमी ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो
अत्याः ।
हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ १०

ईर्मऽअन्तासः । सिलिकऽमध्यमासः । सं । शूरणासः ।
दिव्यासः । अत्याः ।
हंसाःऽइव । श्रेणिऽशः । यतन्ते । यत् । आक्षिषुः ।
दिव्यं । अज्मं । अश्वाः ॥ १०

अत्राश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायं स्तूयते । ईर्मान्तासः । ईरिताः प्रेरिता अंता येषां ते तथोक्ताः । विरलांता इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः । संसृताः संगता मध्यप्रदेशा येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निबिडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्यैते विशेषणे । ईर्मं ईरितः पुष्टो मुख इत्यर्थः । तादृशः पृथुरंतो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशाः । तथा सिलिकमध्यमासः । संसृष्टः संलग्नो मध्यभागो येषां ते तादृशाः ।

पृष्ठत्वात्पीठस्थाः संकृशमध्यावेत्यर्थः। जघनपुरोभागाव-नपेक्ष्य शिलिकमध्यमा इत्युक्तं। समित्ययमुपसर्गो यतंत इत्याख्यातेन संबंधयितव्यः। शूरणासो विक्रमशीला दिव्यासो दिवि भवा अत्या अतनशीलाः। यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य बहुलमायत्वादयं यौगिकोऽवगंतव्यः। ईदृशा अश्वाः श्रेणिशः। एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणि-रित्युच्यते। शीघ्रधावनाय श्रेणिशः संभूय संयतंते। सम्यक् यत्नं कुर्वंति। तत्र दृष्टांतः। हंसा इव। ते यथा श्रेणीभूता ईर्मांतास इत्याद्युक्तरूपाः संतोऽतरिक्षे गमनाय यतंते तद्वत्। कदा। उच्यते। यत् यदाश्वा दिव्यमज्मं गमनं गंतव्यं वा मार्गमाक्षिषुः। व्याप्नुवंति। तदा। अयं मंत्रो यास्केनैवं व्याख्यातः। ईर्मांताः समीरितांताः पृथ्वंता वा शिलिकमध्यमाः संहतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति। इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिंद्रि-याणि भवंति। सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः। शूराः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः। हंसा इवेति श्रेणिश इति श्रेणिः श्रयते समाश्रिता भवंति। यदाक्षिषुर्यदापुर्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः। नि० ४, १२, । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तव शरीरं पतयिष्ण्वर्वन्तव चित्तं वात इव ध्रजीमान् ।
तव शृंगाणि विष्ठिता पुरुत्रारण्येषु जर्भुराणा
चरंति ॥ ११

तव । शरीरं । पतयिष्णु । अर्वन् । तव । चित्तं ।
वातःऽइव । ध्रजीमान् ।
तव । शृंगाणि । विऽस्थिता । पुरुऽत्रा । अरण्येषु ।
जर्भुराणा । चरंति ।

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिष्णु पतनशीलं व्याप्तमित्यर्थः । तथा तव चित्तं मनो वात इव ध्रजीमान् । शीघ्रगमनवायुरिव । तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच तव शृंगाणि शिरसो निर्गताः शृंगस्थानीयाः केशाः पुरुत्रा पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु विष्ठिता विष्ठितानि । विविधं स्थिताः । किंच त एवारण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि वा । एवंभूताः केशाश्चरंति । यद्वाश्वस्य शृंगाभावात् तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यंते ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहन्यध्रिगुप्रैषे मा नो मित्र इति सूक्तानंतरमुप प्रागाच्छसनमिति द्वे ऋचौ शंसनीये । सूत्रितं च उप प्रागाच्छसनमिति द्वे । आ० १०, ८, । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वादशी ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।
अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यंति रेभाः ॥ १२

उप । प्र । अगात् । शसनं । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा । मनसा । दीध्यानः । अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यंति । रेभाः ॥ १२

अयमर्वाश्वः कुशलो वाज्यश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् । उपप्रैति । किं कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवान् गच्छता मनसा दीध्यानो ध्यायन् । कदा देवानस्यदवयवेनाचींभि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंचास्य पुरः पुरस्तान्नाभिर्नहनं । बंधभूत इत्यर्थः । यद्वास्य बंधनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् । एवंभूतोऽजः पुरो नीयते । पुरतः प्राप्यते । अनु अनुसृत्य पश्चात् अनंतरं । अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थ एक एव । तथाप्यजाश्वोभयामंतर्येत्प्रकटनाय पदद्वयं । यद्वा अन्विति क्रियया संबध्यते । कवयोऽनूचाना रेभाः स्तोतार ऋत्विजो यंति । गच्छंति । ये वा अनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । यद्वा कवय इति मेधाविनाम कविर्मनीषीति तत्रास्य पठितत्वात् । रेभ इति स्तोतृनाम रेभो जरितेति तत्र पाठात् ।

॥ अथ त्रयोदशी ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वाँ अच्छा पितरं मातरं च।

अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे

वार्याणि ॥ १३

उप। प्र। अगात्। परमं। यत्। सधऽस्थं। अर्वान्।

अच्छ। पितरं। मातरं। च।

अद्य। देवान्। जुष्टऽतमः। हि। गम्याः। अथ।

आ। शास्ते। दाशुषे। वार्याणि ॥ १३

अर्वानश्वकुशलोऽयमश्व उपप्रागात्। उपगच्छति। किं। यत् परममुत्कृष्टं सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरेकत्रनिवासयोग्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत्। किमर्थं। पितरं मातरं चाच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं। हे अश्वाद्यास्मिन्काले जुष्टतमः प्रीततमः स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः। एवंभूतो देवान गम्याः। गच्छेः। हिशब्दो यज्ञ उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः सगर्भ्यो नु सखा सयूथ्य इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः। अथानंतरं यजमान आशास्ते। कस्मै। दाशुषे। हविर्दत्तवते स्वस्मै। कानि। वार्याणि। वरणीयानि धनानि। यद्वा पुरुषस्य व्यत्ययः। आशास्ते प्रार्थये यजमानार्थं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

अस्य वामस्येति द्विपंचाशदृचमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसं । अत्रेयमनुक्रमणिका अस्य द्विपंचाशत् अल्पस्तवं त्वैतमसं संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च पञ्चपादं साकंजानां यज्ञायतेऽयं स शिंक्ते समार्द्रगर्भा गौरीरिति जगत्यः । एतद्वृतं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं सा प्रस्तारपंक्तिः शकमयमिति शकधूम उक्षाणं पृश्निमिति सोमस्त्रयः केशिन इत्यग्नि सूर्यो वायुश्च केशिनस्त्वारि वाग्वाच इंद्रं मित्रं सौर्यो द्वादशेति संवत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनं यस्ते सरस्वत्यै यज्ञेन साध्येभ्यः परानुष्टुप्सौरी पर्जन्याग्निदेवता वांतरा सरस्वते स्वर्याय चेति ॥ अत्र स्तुतगणबहुत्वेन स्तुतिभागस्याल्पीयस्त्वादिदं सूक्तमल्पस्तवनं । न सूक्तांतरवद्बहुस्तवं । इदमेव वैलक्षण्यं तुशब्देन द्योत्यते । अस्मिन्सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापनादयो बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यंते । अचिकित्वाश्चिकितुष इत्यनया संशय उत्थाप्यते । पृच्छामि त्वेत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते । इयं वेदिरित्यत्र प्रतिवचनं । य ईं चकारेत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते । अपश्यं गोपामित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा । न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्म । द्वा सुपर्णेत्यादिना तस्य प्रशंसा । पंचपादं पितरं साकंजानां समर्थं यज्ञायते अधि अयं स शिंक्ते समार्द्रगर्भा गौरीर्मिमायेति षट् जगत्यः । समानमेतदित्यनुष्टुप् । तस्याः समुद्रा इति प्रस्तारपंक्तिः । तल्लक्षणं छंदोग्रंथे सूत्रितं । प्रस्तारपंक्तिः पुरत इति । पुरतः पूर्वार्धे द्वादशाक्षरौ जागतौ पादौ ततो द्वावष्टाक्षरौ गायत्रौ सा प्रस्तारपंक्तिरिति सूत्रार्थः । अनुक्रमण्यामुक्तं ।

स्याद्यौ चैवाक्षरपंक्तिरिति। शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः। गौरीर्मिमायेत्येतदन्तानां विश्वे देवा देवता। तस्याः समुद्रा इत्यस्याः पूर्वार्धस्य वाग्देवता। उत्तरार्धस्यापः। शकमयमित्यस्याः पूर्वार्धस्य शकधूमः। उत्तरायां त्वग्निमित्युत्तरार्धस्य सोमो देवता। त्रयः केशिन इत्यस्या अग्निसूर्यवायवः। चत्वारि वागित्येषा वाग्देवताका। इन्द्रं मित्रं वरुणं त्वग्नं नियानमित्येते सूर्यदेवते। द्वादश प्रधय इत्यस्याः संवत्सरात्मा कालो देवता। यस्ते स्तन इत्यस्याः सरस्वती। यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवता। समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वाग्नयो वा देवता। दिव्यं सुपर्णमित्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता॥ अस्य सूक्तस्य विनियोगं शौनक आह। स्नात्वा द्विजो लोऽह्नत्रिरात्रोपोषितः शुचिः। सूक्तं जप्त्वास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषादिति। ऋग्वि० १. २६.॥ महाव्रते वैश्वदेव शस्त्रे वैश्वदेवं निविद्धानं त्रिप्रतीकं तत्रास्य वामस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशदृचं प्रथमं प्रतीकं। पंचमारण्यके सूत्रितं। अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दैर्घतमस एकचत्वारिंशतं। ऐ० आ० ५. १३.। इति॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः।
तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं
सप्तपुत्रं॥ १

अ॒स्य । वा॒मस्य॑ । प॒लि॒तस्य॑ । होतुः॑ । तस्य॑ । भ्राता॑ ।

म॒ध्य॒मः । अ॒स्ति॒ । अ॒श्नः॑ ।

तृ॒तीयः॑ । भ्राता॑ । घृ॒तऽपृ॑ष्ठः । अ॒स्य॒ । अ॒त्र॒ । अ॒प॒श्य॒म् ।

वि॒श्पति॑म् । स॒प्तऽपु॑त्रम् ॥ १

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबद्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य वामस्य वननीयस्य संभजनीयस्यारोग्यार्थिभिः सर्वैः सेवनीयस्य पलितस्य पालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्रदानेन पालकस्य। तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य होतुर्ह्वातव्यस्याह्वानार्हस्यादित्यस्य मध्यमो मध्यमस्थानः। मध्ये भवो वायुरुच्यते। आदित्याग्नी अपेक्ष्यास्य मध्यमत्वं। स चाश्नः सर्वत्र व्याप्तः। न हि वायुरहितः कश्चित्प्रदेशोऽस्ति। तादृशो भ्रातास्ति। भ्रातृस्थानीयो भवति। यथा लोके भ्राता पितृधनस्य भागं हरति तद्वत्। मध्यस्थानमंतरिक्षलोकं हरतीति वा। वृष्ट्यर्थं रश्मिभिराहृतानां भौमानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते। पित्र्येण धनेन स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता। मध्यमो वायुरपि वृष्ट्यर्थं रसैर्भर्तव्यो भवति। किंच घृतपृष्ठः। घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृतीयोऽस्ति। भवति। त्रयाणां पूरणस्तृतीयः। उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वं। भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि द्रष्टव्यं। रात्रौ सवितुस्तेजोभागस्य हरणात्। दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य

तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद्वा भ्रातृत्वं । अस्तैषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदृगे-वा विश्पतिं विशां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पधार-श्मिपुत्रोपेतं । ऐतिहासिकपक्षेऽदितिः पुत्रकामेति प्रस्तुते मित्रवरुणादिष्वदितिपुत्रेष्वस्यादितस्य सप्तकपुत्रत्वं । ईदृशं महानुभावमादित्यमपश्यं । अद्राक्षं । भावनयात्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति श्रुतिः ॥ एवं वा । अस्य वामस्य विश्वस्योद्गरितुः । स्रष्टुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्रष्टुः जगत्पालन-शीलस्य होतुरादातुः । स्वस्मिन्संहर्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धं । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागहारी तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति । जगद्धारकत्वेन वर्तते । स चाश्नो व्यापनशीलः । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानीति श्रुतेः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वं । किंचास्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीर-मुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा यस्य स तादृशः ॥ पृष्ठं स्पृशतेरिति निरुक्तं ॥ यद्वा प्रदीप्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्न-शरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानीत्यर्थः । न त्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत्स्पर्शनाविषयो भवति । अत्रैषु मध्ये विश्पतिं विशां प्रजानां पतिं । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सर्वस्य पतिः सर्वस्येशान इति श्रुतेः । सप्त-पुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशं । स्वमायया सृष्टसर्व-लोकमित्यर्थः । अपश्यं । पश्येयं । साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥

अयमर्थः । स्वाधीनमायाजगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ द्वौ विराट्सूत्रात्मनौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात् सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यं । तथापि स्वरसत्वाभावाद्ग्रंथविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र द्वा सुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते तत्र प्रतिपादयामः । अयं मंत्रो यास्केन व्याख्यातः । अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुरित्यादिना । तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधेयं । नि० ४, २७, ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सप्त युंजंति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥ २

सप्त । युंजंति । रथं । एकऽचक्रं । एकः । अश्वः । वहति । सप्तऽनामा ।
त्रिऽनाभि । चक्रं । अजरं । अनर्वं । यत्र । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्थुः ॥ २

एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतं । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते । रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य

संबंधिनं सप्त तस्य रथांकाय अश्वा युंजंति । अनुवध्नंति । वहंत्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः सप्तरूपं कृत्वा वहतीत्यर्थः । वायवधीनत्वादंतरिक्षसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । त्रिनाभि । वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतं । अजरं । अमरणधर्मकं । अनर्वं । अशिथिलं । पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्थुः । तिष्ठंति । यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन संचरंतं रथसादित्यमंडलं सप्त युंजंति । सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षडृतवः । एकः साधारण इत्येवं । अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरोऽधिकमासात्मक इत्येवं सप्तर्तवो युंजंति । एतस्य कार्यं निर्वहंतीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्त रसानां संनमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः सप्तऋषिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति । धारयति । भ्रमयतीत्यर्थः । किं । त्रिनाभि चक्रं । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा त्रय ऋतवो यस्य तत्तादृशं । के ते । ग्रीष्मवर्षाहेमंताख्याः । यद्वा भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत्पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रमजरमभरणं । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते । अनादिनिधनः काल इति स्मृतेः । अनर्वमप्रतिहतं । ईदृशे

संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमजयमर्यादितः पुनरा-वर्तयति । संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवांतर्भावात् ततो युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन निरूपणं । पुनः कीदृशं तत् । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्यधि तस्थुः । आश्रित्य तिष्ठंति । कालाधीन-त्वात्सर्वस्य स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वर-परिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा चेत्यनुक्र-मण्यामुक्तं ॥ अयमपि मंत्रो यास्केन सप्त युंजंति रथमेक-चक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः । तदत्राप्यनुसंधेयं । नि० ४, २७, ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहंत्यश्वाः ।
सप्त स्वसारो अभि सं नवंते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥ ३

इमं । रथं । अधि । ये । सप्त । तस्थुः । सप्तऽचक्रं ।
सप्त । वहंति । अश्वाः ।
सप्त । स्वसारः । अभि । सं । नवंते । यत्र । गवां ।
निऽहिता । सप्त । नाम ॥ ३

इममुक्तस्वरूपमादित्यमंडलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रश्मयोऽधितस्थुः । अधिष्ठिताः । संवत्सरपक्षेऽयनर्तुमास-पक्षादिवसरात्रिमुहूर्ताख्या सप्तावयवा अधितिष्ठंति ;

कीदृशं रथं। सप्तचक्रं। चक्रनाद्गमनात् क्रमणाद्वा चक्राणि रश्मयः। ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं। रथं पूर्वोक्ता अधिष्ठिता अश्वा व्यापनशीलाः सप्त वहंति। निर्वहंति च। तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः। स्वरादित्यः। तेन सारिताः। परस्परं स्वसृभूता वा सप्तसंख्याका रश्मय ऋतवश्चाभिसंनवंते। आभिमुख्येन संगच्छंते। असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्या षड्तवः सर्वसाधारण एक इति सप्त। यद्वोक्तरूपा मासद्वयात्मकाः षट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तम इति सप्त। कीदृशो रथ इति तदुच्यते। यत्र यस्मिन्नुभयविधे गवां वाचां स्तुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानि नाम नमनानि षड्जस्वररूपाणि निहितानि। सप्तस्वरोपेतैः सामभि स्तुत्यं रथमित्यर्थः। यद्वा गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यत्र यासु स्वसृषु निहिता। स्वसारः परस्परस्वसृभूता देवनद्योऽभिसंनवंते॥

॥ अथ चतुर्थी॥

को द॑दर्श प्रथ॒मं जाय॑मानमस्थ॒न्वंतं॒ यद॑नस्था बिभ॑र्ति।
भूम्या॒ असु॒रसृ॑गा॒त्मा क्व॑ स्वि॒त्को वि॒द्वांस॒मुप॑
गा॒त्प्रष्टु॑मे॒तत्॥ ४॥

कः। द॒द॒र्श॒। प्र॒थ॒मं। जाय॑मानं। अ॒स्थ॒न्ऽवंतं॑। यत्।
अ॒न॒स्था। बि॒भ॑र्ति।

भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा । क्व । स्वित् । कः ।

विद्वांसं । उप । गात् । प्रष्टुं । एतत् ॥ ४ ॥

एवं प्रपंचस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविषयत्वमाह ॥ को ददर्श । को द्रष्टुं शक्नुयात् । कदा प्रथमं । सृष्टेः पूर्वं । अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः । किं । जायमानं । प्रथमभावविकारमापन्नं । उत्पद्यमानं प्रपंचमित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह । अस्थन्वंतमस्थिमंतं सशरीरं । उपलक्षणमेतत् । कार्यभावमापन्नमित्यर्थः । अनस्थास्थिरहिताशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिर्वेदांतप्रसिद्धेश्वराधीना माया बिभर्ति । गर्भवदंतर्धारयति । अव्याकृतावस्थायामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो बिभर्ति । यदा केवलः परमेश्वरो मायासंवलितः सन् इदं जगन्निर्मितवानुत्पत्तिसमये देहादिरहितस्य कस्यचिदभावात्को ददर्श । तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यः तत्संयोगात्कश्चिदात्मा जानातीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यत आह । भूम्याः संबंधि पार्थिवं स्थूलशरीरं । असुः प्राणः । तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं । असृक् शोणितं । एतत्सप्तधातूपलक्षकं । यद्यपि शरीरं पंचभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तं । आत्मा तैः संबद्धश्चेतनः क्व स्वित् । कुत्रास्ते । न क्वचिद-स्तीत्यर्थः । नान्यत्किंचन मिषदिति श्रुतेः । विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवंतमन्यं गुर्वादिकमेतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्योऽल्पमतिरुपगात् । उपगच्छति । तादृशो देहेंद्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन्समये कुत्रास्ति । प्रष्टा प्रतिवक्ता

प्योभावपि नास्तीत्यर्थः। न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति श्रुतेः। यद्वा प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श। कः साक्षात्करोति। जायमानमस्थन्वंतं मनुष्य-मर्त्यात्मकः परमेश्वरः शारीरमशरीरो यद्यस्थादिर्मर्तिं। द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः। शिष्टं समानं॥

॥ अथ पंचमी॥

पार्कः पृच्छामि मनसाविजानन्देवानामेना निहिता पदानि।

वत्से बष्कयेऽधि सप्त तंतून्वि तत्निरे कवय ओतवा उं॥ ५॥

पार्कः। पृच्छामि। मनसा। अविऽजानन्। देवानां। एना। निऽहिता। पदानि।

वत्से। बष्कये। अधि। सप्त। तंतून्। वि। तत्निरे। कवयः। ओतवै। ऊं इति॥ ५॥

पाकः पक्तव्योऽपक्वमतिरहं मनसा संस्कृतेनाविजानन् अतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि। प्रश्नं करोमि। अज्ञाने कारणमाह। एना एतानि पदानि संदेहास्पदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि। देवानामपि गूढानीत्यर्थः। यद्वा देवानां पदानि तत्त्वानि निधिवद्गोप-यित्वा स्थापितानि। अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगार्थमिति

शेषः। तानि कानीत्युच्यते। वत्से सर्वस्य निवासभूते बष्कये। बडिति सत्यनाम। तत्कमतीति बष्कय आदित्यः। यद्वा बष्कयो नामैकहायनो वत्सः। पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथक् निर्देशाद्बष्कयशब्देन तत्कालमात्रं वच्यते। तस्मिन्नादित्येऽधि अधिकं सप्त तंतून् तायमानान् सप्त सोमसंस्थान्कवयो मेधाविनो यजमाना ओतवै जगद्रूपतिर्यक्तंतून्वोतुं वितत्निरे। वितन्वंति। यद्वा सप्त तंतवः सप्त छंदांसि। तानि वितन्वंति। किमर्थं। ओतवै। सप्तसोमसंस्थारूप-तिर्यक्तंतुसंतानाय। यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः। यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वादिति भावः। ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः॥

॥ अथ षष्ठी॥

अचिंकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मने न विद्वान्।

वि यस्तस्तंभ षळिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकं॥ ६

अचिकित्वान्। चिकितुषः। चित्। अत्र। कवीन्। पृच्छामि। विद्मने। न। विद्वान्।

वि। यः। तस्तंभ। षट्। इमा। रजांसि। अजस्य।
रूपे। किं। अपि। स्वित्। एकं।

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषो विशेषेण तत्त्वं जाननः कवीन् क्रांतदर्शिनोऽधिगतपरमार्थानत्रास्मिं-स्तत्त्वविषये पृच्छामि। किमर्थं। विद्मने। वेदनाय। परमार्थज्ञानाय। किं जानन्नेव पराभवाद्यर्थं नेत्याह। विद्वान् न पृच्छामि अपि त्वज्ञानादेव। यः परमेश्वरस्तस्तंभ स्तंभितवान् नियमितवान्। अथ स आत्मा सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः। किं इमा इमानि षड्रजांसि लोकान् जनात्मकान्। लोका रजांस्युच्यंत इति निरुक्तं। यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तं। ननु षडेवोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति उच्यते। अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो रूपे स्वरूपे एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं किमपि स्वित्। किंस्विदेव। तन्न केनाप्यधिगंतुं। शक्यमित्यर्थः। कैश्चिद्देवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गंतव्यत्वादिति भावः। यद्वा षड्रजांसि विलक्षणाः षडृतवः। तान्यस्तंभयत्तत्त्वं। अजस्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वादित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मंडल एकमद्वितीयं किमपि स्वित्। यत्किंचिदवाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि। य एषोऽतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः। अथवा षडिमानि रजांसि त्रिविधाश्च लोकांश्च यस्तस्तंभ। तिस्रो भूमीर्धारयन्

त्मीकृत ऋमिति निगमः। भेदाजस्य परंब्रह्मणो रूपे नाना-विकारभाजि जगति किमपि स्विदेकमिकालकमस्तीति प्रश्नः। अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः। अस्तीत्येवोपलब्धव्यमिति श्रुतेः॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इह ब्रवीतु य ईमंग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः।
शीर्ष्णः क्षीरं दुह्रते गावो अस्य वव्रिं वसाना उदकं पदापुः॥ ७

इह। ब्रवीतु। यः। ईं। अंग। वेद। अस्य। वामस्य। निऽहितं। पदं। वेरिति वेः।
शीर्ष्णः। क्षीरं। दुह्रते। गावः। अस्य। वव्रिं। वसानाः। उदकं। पदा। अपुः॥ ७

इहेदानीमीमेतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वमंग क्षिप्रमविचारं ब्रवीतु। कः। यो वेद सः। कीदृशं तत्। अस्य पुरतो दृश्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वेर्गंतुरादित्यस्य पदं सर्वगंतव्यं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते। किंचास्यादित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुपरिस्थस्य वा गावः केचन वर्षकालीना रश्मयः क्षीरमुदकं दुह्रते। क्षरंति। वव्रिं। रूपनामैतत्। रूपं वसाना आच्छादयंतोऽतिविस्तरेण तेजसा तपंतः केचनास्य गावो रश्मय उदकं स्वसृष्टं पदा सृष्टेनैव मार्गेणापुः। पिबंति। भूमिं निरुदकां कुर्वंतीत्यर्थः। तस्य स्वरूपं ब्रवीत्वित्यन्वयः॥

॥ अथाष्टमी ॥

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वंत इदुपवाकमीयुः॥८

माता। पितरं। ऋते। आ। बभाज। धीती अग्रे।
मनसा। सं। हि। जग्मे।

सा। बीभत्सुः। गर्भऽरसा। निऽविद्धा। नमस्वंतः।
इत्। उपऽवाकं। ईयुः॥८

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं द्युलोकं तत्रस्थं द्युलोकस्थमादित्यमित्यर्थः। तमाबभाज। आभजते। किमर्थं। ऋते। उदके यज्ञे वा निमित्तभूते सति। केन द्वारेण। धीती। धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण। स्वकीयेनाज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः। अग्रे ततः पूर्वं पिता च मनसास्यामभिप्रायवता चेतसा संजग्मे हि। संश्लिष्टो वर्तते खलु। वृष्टिमकरोदित्यर्थः। अनंतरं सा माता बीभत्सुर्गर्भबंधनेच्छावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनिमित्तेन रसेन निविद्धा नितरां विद्धासीत्। यद्वा गर्भे रस ओषध्याद्युत्पादनसमर्थमुदकं यस्याः सा तादृश्युदकेनात्यंतं क्लिन्ना निविद्धा क्षणोवलेईजसुखेन नितरां विदारिता भवति बीजावापार्थं। अत्रायं समाधिः। या काचन योषिदपत्यार्थं स्वपतिं युवानं यौति। स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो

भवति। सा चांतर्वती सती पुत्रान्जनयतीति तद्वद्बोधि।
अनन्तरं नमस्वंत इत् आविर्भूतप्रियं वाचनवंत एवोपवाक-
मुपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिहितानि स्थानीति वचन-
मीयुः। प्राप्नुवंति। यद्वा हविर्लक्षणान्नवंत उपेत्य वचनं
प्रैषादिरूपमीयुः। ऋत्विजस्त्वां स्वाध्यायिनादिद्वारा यागमनु-
तिष्ठेयुरित्यर्थः॥

॥ अथ दशमी ॥

युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो

वृजनीष्वंतः।

अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ९

युक्ता। माता। आसीत्। धुरि। दक्षिणायाः।

अतिष्ठत्। गर्भः। वृजनीषु। अंतरिति।

अमीमेत्। वत्सः। अनु। गां। अपश्यत्। विश्वऽरूप्यं।

त्रिषु। योजनेषु ॥ ९

माता। निर्मीयंतेऽस्मिन्भूतानीति माता द्यौः। दक्षि-
णाया अभिमतपूरणसमर्थाया पृथिव्या धुरि निर्वहणे
युक्तासीत्। वर्षणाय समर्थाभूदित्यर्थः। कथमिति तदुच्यते।
गर्भो गर्भस्थानीय उदकसंघो वृजनीषूदकवत्सु मेघपंक्तिष्वं-
तर्मध्येऽतिष्ठत्। तिष्ठति। अनंतरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदक-
संघस्त्रिषु योजनेषु मेघरश्मिवायुसंयुक्तेषु सत्स्वमीमेत्।
वर्षणसमयं शब्दयति। अनंतरं विश्वरूप्यं विश्वरूपवतीं

गामन्वपश्यत् । अनुक्तं मेघा पश्यंति । वर्षतीत्यर्थः । यद्वा त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं अत्यमीमेत् । अनंतरं सर्वो जनोऽनुक्रमेण विश्वरूपं सस्यादिभिर्नानारूपवतीं भूमिमपश्यत् । पश्यति ॥

॥ अथ दशमी ॥

तिस्रो मातॄस्त्रीन्पितॄन्बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयंति ।
मंत्रयंते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वां ॥ १० ॥

तिस्रः । मातॄः । त्रीन् । पितॄन् । बिभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ईं । अव । ग्लापयंति ।
मंत्रयंते । दिवः । अमुष्य । पृष्ठे । विश्वऽविदं । वाचं । अविश्वऽमिन्वां ॥ १० ॥

एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः कालो वा तिस्रो मातॄः सर्वस्योत्पादयित्रीः । क्षित्यादिलोकत्रयमित्यर्थः । तथा त्रीन्पितॄन् जगतां पालयितॄन् लोकत्रयाभिमानिनोऽग्निवायुसूर्याख्यान्बिभ्रत् सन् ऊर्ध्वस्तस्थौ । उन्नतोऽत्यंतदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपक्षे सर्वस्य उन्नतः । ईमेनं नावग्लापयंति । ग्लानिं नैव कुर्वंति । न हि काल आदित्यो वान्येन पराभूयते । दिवः पृष्ठे द्युलोकस्योपर्यंतरिक्षे मंत्रयंते । गुप्तं परस्परं भाषंते

देवाः । किं । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्थां विश्वैर्वेदनीयां वाविश्वमिन्वामसर्वव्यापिनीं वाचं गर्जितलक्षणां । अमुष्मा-दित्यस्य संबंधिनीं मंत्रयंत ब्रुवतेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च

तस्थुः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरं । नहि । तत् । जराय । वर्वर्ति । चक्रं ।

परि । द्यां । ऋतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि ।

विंशतिः । च । तस्थुः ॥ ११ ॥

ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनः क्रमणशीलं मंडलाख्यं रथचक्रं वा वर्वर्ति । पुनःपुनर्वर्तते । संचरति । कुत्र । द्यां परि । द्युलोकस्यांतरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारं । द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्म-कैररै रथांगावयवैर्युक्तं । किंच तच्चक्रं नहि जराय । नैव खलु जरायै भवति । हे अग्ने सर्वदागमनयुक्तादित्य । यद्वा अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वादसावप्यग्निरित्यु-च्यते । अत्रास्मिंस्त्वदीये चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण

परस्परमिथुनभूताः सप्त शतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखास्तारो वाऽहोरात्ररूपास्तस्थुः । तिष्ठंति । निष्पद्यंते । पञ्चषिकशतत्रयसंख्याकान्यहानि तावत्य एव रात्रय इत्येष तद्विभागः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोऽहः समान इत्यारण्यकं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणं ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षड़र आहुरर्पितं ॥ १२ ॥

पंचऽपादं । पितरं । द्वादशऽआकृतिं । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणं ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणं । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितं ॥ १२ ॥

पंचपादं पंचसंख्याकत्वी तकपादोपेतं । एतद्धेमंतशिशिरयोरैकत्वाभिप्रायं । पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं द्वादशाकृतिं द्वादश मास एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं दृष्युदकेन तद्वंतं प्रीणयितारं वा । पुरीषमित्युदकनाम ।

वत्सलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवो द्युलोकस्य परेऽर्धे । तात्स्थ्यात्तच्छब्दः । पुरीषिणन्तरिक्षलक्षणेऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मिन्नर्पितमाहुः । एतदुक्तं रश्मिजनकत्वाद्यनुषज्यते । यच्चार्पितं तत्तदधीनं अतः संवत्सरं परायत्तमाहुरित्यर्थः । अथेमेऽपि चान्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे उपरमतेऽस्मिन् उपरताः प्राणिनोऽनेनेति वोपरः संवत्सरः । तस्मिन्नीदृशे । सप्तचक्रे । सप्तादित्यरश्मयस्तद्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनःपुनः क्रममाणानि यस्य तादृशे । षडरे । षड्तव एवारा नाभौ प्रत्युप्ताः संबद्धा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरेऽर्थे विचक्षणं विविधदर्शनकरमादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तरदयनिष्णगतेस्तीव्रमंदादिभावस्य च कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदाश्रितत्वमाहुरिति ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

पंचा॑रे च॒क्रे प॑रि॒वर्त॑माने॒ तस्मि॒न्ना त॑स्थु॒र्भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।

तस्य॒ नाक्ष॑स्तप्यते॒ भूरि॑भारः स॒नादे॒व न शी॑र्यते॒

सना॑भिः ॥ १३ ॥

पंच॑ऽअरे । च॒क्रे । प॒रि॒ऽवर्त॑माने । तस्मि॑न् । आ ।

त॒स्थुः । भुव॑नानि । विश्वा॑ ।

तस्यं । न । अर्क्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् ।

एव । न । शीर्यते । सऽनाभिः ॥ १३ ॥

पंचारे पंचर्तुरूपैररैर्युक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनःपुनरावर्तमाने सति तस्मिन्कालचक्रे विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वर्तंत इत्यर्थः । किंच तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानोऽक्षो भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि न तप्यते । न पीड्यते । किंच सनादेव सनातन एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसौ न शीर्यते । न भिद्यते । यथा लौकिकरथाक्षो भारेण भग्नो भवति अक्षघातेन च नाभिर्विहता भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहंति ।

सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतं तस्मिन्नार्पिता भुवनानि

विश्वा ॥ १४ ॥

सऽनेमि । चक्रं । अजरं । वि । ववृते । उत्तानायां ।

दश । युक्ताः । वहंति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आऽवृतं । तस्मिन् ।

आर्पिता । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेम्येकप्रकारवर्ध्दिर्वलयसंयोगनेमि चक्रं संवत्सराख्यमजरं सदातनमपि जरारहितं वियत्तते। पुनःपुनर्विशेषेण वर्तते। उत्तानायामूर्ध्वतनायामीषायामुर्परिविस्तृतभूम्यांशा इंद्रादयः पंच लोकपाला निषादसंयमाश्चत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता वहंति निर्वहंति। जगन्निर्वहंतीत्यर्थः। तच्चक्रधार्यत्वात्कालस्य। किंच सूर्यस्यादित्यस्य चक्षुर्व्यानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मंडलं॥ चक्षुर्व्यातेर्वा चष्टेर्वेति निरुक्तं। ४, ३,॥ रजसा उदकेनावृतं व्याप्तमेति। गच्छति॥ उदकं रज उच्यत इति यास्कः। नि० ४, १७,॥ तादृशे मंडले विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातान्यार्पिता। अर्पितानि। तदधीनत्वात्तेषां॥

॥ अथ पंचदशी ॥

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजंते विकृतानि रूपशः॥ १५ ॥

साकंऽजानां। सप्तथं। आहुः। एकऽजं। षट्। इत्। यमाः। ऋषयः। देवऽजाः। इति।

तेषां। इष्टानि। विऽहितानि। धामऽशः। स्थात्रे। रेजंते। विऽकृतानि। रूपऽशः॥ १५ ॥

साकंजानामेकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानां समानामृतूनां मध्ये सप्तथं सप्तममृतुं ॥ थट् च छंदसि । पा० ५. २. ५०. । इति थट् ॥ एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसंताद्याः षडृतवो भवंति । अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मंतव्यं । अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुरिति श्रुतेः । तदेवच्यते । षळिद्यमाः । इच्छब्द एवकारार्थः । षडेव ऋतवो मासद्वयरूपा ऋषयो गंतारः । ते च देवजाः । देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः । निःसूर्योऽधिकमासो मंडलं तपते रवेरित्यादिस्मृतेः । तस्मात् षडेव देवजाः अदेवज एकः । तेषामृतूनां स्वरूपाणीष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धामशः स्थानस्थाने विहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि रूपशो रूपभेदेन विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदस्तैत्तिरीयैराम्नातः स रसमह वसंताय प्रायच्छद्यवं ग्रीष्मायेत्यादि । स्थात्रेऽधिष्ठात्रे तदर्थाय रेजंते । चलंति । जगद्व्यवहाराय पुनःपुनरावर्तंत इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदंधः ।

कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स

पितुष्पितासत् ॥ १६ ॥

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊं इति । मे । पुंसः । आहुः ।

पश्यत् । अक्षण्ऽवान् । न । वि । चेतत् । अंधः ।

कविः । यः । पुत्रः । सः । ईं । आ । चिकेत । यः ।

ता । विऽजानात् । सः । पितुः । पिता । असत् ॥ १६ ॥

मे मदीया या दीधितयः स्त्रियः सत्यानवत्यो योषितः सतीः सत्यः योषिद्वदुदकरूपगर्भधारणात्स्त्रीत्वं । एषां रश्मीनामाविष्टलिंगत्वात्स्त्रीलिंगता । तान् उ तान्रश्मीनेव पुंस आहुः । प्रभूतवृष्ट्युदकसेक्तृत्वपुरुषानाहुः । प्रतिनिर्दिश्यापेक्षया पुंल्लिंगता । अमुमर्थमत्यंतनिगूढमक्षण्वान् ज्ञानदृष्ट्युपेतः । कश्चिन्महात्मापश्यत् जानाति । अंधोऽतथारूपः स्थूलदृष्टिर्न विचेतत् । न विचेतयति । न जानाति । किंच यः कविः क्रांतदर्शी पुत्रः स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां त्राता वृष्ट्युदकलक्षणोऽस्ति स ईं स एव पुत्रः । यद्वा ईमेनमर्थं स्त्रीणां सतीनां पश्चात्पुरुषभावमाचिकेत । सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः । यः कश्चित्ता तानि विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् स पितुः पितासत् । पिता तथा जगत्पालको रश्मिसमूहः । तस्यापि पितादित्यः । स भवति आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा लौकिकोक्तिरियं । यस्तानि जानाति स एवं भवति ।

स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रपौत्रादिसहितश्चिरकालं जीवी भवति । पूर्ववदिदैवतं ॥ अथाध्यात्मं । यां दूरागां स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौकिकाः तान्तु तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः । प्रतिपादयंति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्यान्यभावः । उच्यते । एकस्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तत्तद्भावस्थानमात्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारीत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति । स्मृतिरपि तदभावं बोधयति । नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन स योज्यत इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयसाल्पोऽपि यः कविः क्रांतप्रज्ञो ज्ञानी स्यात् ईमिममर्थं स विचिकेत । जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानात् औपाधिकानि जा .य त्। स पितुः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य .ितासत् । पितृवत्पूज्यो भवति । उक्तमर्थमभिप्रेत्य तांडकब्राह्मणं । शिशुर्वा आंगिरसो मंत्रकृतां मंत्रकृदासीत् स पितॄन् पुत्रका इत्यामंत्रयतेत्युपक्रम्य ते देवानपृच्छंत । ते देवा अब्रुवन् एष वाव पिता यो मंत्रकृदिति । तद्वै स उदजयदिति मंत्रद्रष्टुरेव किल पितृत्वं । तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती
गौरुदस्थात् ।
सा कद्रीची कं स्विदर्धं परागात्क्व स्वित्सूते नहि यूथे
अंतः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सं ।
बिभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।
सा । कद्रीची । कं । स्वित् । अर्धं । परा । अगात् ।
क्व । स्वित् । सूते । नहि । यूथे । अंतरिति ॥ १७ ॥

अत्राग्नौ हूयमानाहुतिर्गोरूपेण स्तूयते । गौर्गोरूपा गमनशीलैवाहुतिसंघेन पोष्यं वत्सं वत्सस्थानीयमग्निमवोऽवस्तादधोदेशे परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाक्रम्य बिभ्रती धारयंती तथा परः परस्तादुपरिदेश एनानेनावरेण च पदा पादद्वयेनाक्रम्य तमेव वत्सं बिभ्रत्युदस्थात् । सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति स्मृतेः । अथैवं व्रतवती साहुतिः कद्रीची क्व गतेत्यनिश्चयगमनादित्यं प्राप्तवतीत्यर्थः । कं स्वित् कं फलभाजं पुरुषं प्रत्यर्धमर्धमार्गमागत्य यद्वा अर्धस्थं परागात् । परागच्छति । आगत्य च क्व स्वित्सूते । कुत्र प्रदेशे फलमुत्पादयति । नहीतरगोवदियं यूथेऽन्तः सजातीयगोमध्ये सूते । साधारणेन यत्रक्वचित्

सूते। अपि तु कस्मिंश्चिदृतुकाले। अतः स महान् को नु खल्विति। यद्वा आदित्यरश्मिसमूह एव गोरूपेण सूयते। गोरूपलक्षणा रश्मिरूपा गौर्वत्सं वत्सवद्रक्षणीयं यजमान-मुत्क्रमेण बिभ्रत्युदस्थात्। अथ तथा कृत्वा सा कद्रीची-क्वस्थगमना सती कं स्विदर्धं स्वर्गमर्धं स्थानभाजं वा कंचित्पुरुष-मादित्यं परागात्। अप्रतिनिरुद्धा गता। तं नयत्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति श्रुतेः। तथा कृत्वा च क्व स्विदूते। कस्मिंश्चिद्द्यावादिलोके जनयति। न सर्वत्र। शिष्टं समानं॥

॥ अथाष्टादशी ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेद पर एनावरेण।
कवीयमानः क इह प्र वोचद्देवं मनः कुतो अधि
प्रजातं ॥ १८ ॥

अवः। परेण। पितरं। यः। अस्य। अनुऽवेद। परः।
एना। अवरेण।
कविऽयमानः। कः। इह। प्र। वोचत्। देवं। मनः।
कुतः। अधि। प्रऽजातं॥ १८॥

अवोऽवस्तात्स्थितमादित्यस्य पितरमेतल्लोकपालकमग्निं परेणादित्येन सह योऽनुवेद। अनुक्रमेण जानाति। तथा परः परस्तात्स्थितमादित्यमस्य पितरं पालकं। सोऽपीममेव लोकं वृष्ट्यादिना पालयति। तादृशमादित्यमेनानेनावरेणा-ग्निना सह योऽनुवेद। अग्न्यादित्यौ व्यतिहारेणोपास्ते।

यद्वा अभिभूतरजस्तमस्काच्छुद्धसत्त्वो अत एव स्वाधीन-मायाधिनाथेश्वरत्वेन नाधिगच्छति। स तादृशः पुरुषः कवीय-मानः कविवदाचरन् क्रांतदर्शित्वमात्मनः ख्यापयन् कः इहास्मिन् लोके प्रवोचत्। प्रब्रवीति। किंच देवं द्योतमानं देवविषयमलौकिकं वा मनः कुतः कस्माददृष्टविशेषादधि-काधिक्येन प्रजातं। उत्पन्नं। उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

ये अर्वांचस्ताँ उ पराच आहुर्ये परांचस्ताँ उ अर्वाच आहुः।
इंद्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहंति॥ १९॥

ये। अर्वांचः। तान्। ऊं इति। पराचः। आहुः।
ये। परांचः। तान्। ऊं इति। अर्वाचः। आहुः।
इंद्रः। च। या। चक्रथुः। सोम। तानि। धुरा।
न। युक्ताः। रजसः। वहंति॥ १९॥

ये सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च तत्परि-भ्रमणवशेनार्वांचोऽर्वागंचना अधोमुखाः संति। तां उ पराच आहुः। परागंचमानानूर्ध्वानाहुः कालविदः। तथा प्रथमं ये पराचः परागंचनास्तां उ तानेवार्वाच आहुः। हे सोम त्वमिंद्रः परमेश्वर इरां भूमिं द्रष्टा भास्कर आदित्यः। यद्वा द्वादशादित्यानां मध्ये इंद्रोऽप्येकः।

विवस्वदिंद्रयुता इत्युक्तत्वादयमपींद्रः। स च युवां या यानि
सकलपरिभ्रमणानि चक्रथुः। कृतवंतौ। तानि रजसो रंज-
नात्मकस्य लोकस्य॥ कर्मणि षष्ठी॥ लोकं वहंति।
निर्वहंति। तत्र दृष्टांतः। धुरा शकटादौ धुरि युक्ताः संबद्धा
अश्वादयो यथा धुरं वहंति तद्वत्। यद्वैतत्पूर्वार्धे दृष्टांतितं।
धुरा युक्ताः। धुरि स्थितं चक्रमपि धुर्शब्देनोच्यते। तत्र
युक्ताः समर्पिताः पुरुषास्तत्परिभ्रमणवशेनार्वाञ्चोऽपि
परांचः पराञ्चोऽप्यर्वाञ्चो भवंति तद्वत्॥

॥ अथ विंशी ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि
चाकशीति॥ २०॥

द्वा। सुऽपर्णा। सऽयुजा। सखाया। समानं। वृक्षं।
परि। सस्वजाते इति।
तयोः। अन्यः। पिप्पलं। स्वादु। अत्ति। अनश्नन्।
अन्यः। अभि। चाकशीति॥ २०॥

अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टांतेन जीवपरमात्मानौ स्तूयेते।
यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ सयुजा
समानयोगौ सखाया समानख्यानौ समानं वृक्षं परिषस्व-
जाते। एकमेव वृक्षं परिषस्वजाते। आश्रयतः। तयोरन्य
एकः पिप्पलं पक्वं स्वादुतरमत्ति अपरोऽनश्नन् अभिचाक-
शीति। अभिपश्यति। तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपर-

मात्मानौ सयुजा समानयोगौ योगो नाम संबंधः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य पर-मात्मनः स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एवमेकस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकिनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः । स च परमात्मा जीवादन्यो जीवाश्रयत्वादिति मतं निरस्तं भवति । ननु संबंधो द्विष्ठः । स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षते । अतः कथमैकात्म्यमिति । न । औपाधिकभेदं वास्तवाभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ समान-ख्यानौ । मान्यख्यानौ । मन्वेकस्य यादृशं ख्यानं तादृश-मेवान्यस्येति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति । कथं तादात्म्यमुच्यत इति न वक्तव्यं । नात्र परस्परं दृष्टांतो दार्ष्टांतिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं पर-मात्मनस्तदेव ख्यानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखाया-वित्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अतः उपपन्नमैकात्म्यं । अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः । समानं वृक्षं परिषस्वजाते इत्यत्र यथाश्रयांतराभावुभयोरेकाश्रयत्वमभ्युपगंतव्यं तद्वत्स-युजा सखायावित्युभयत्राप्येकयोगख्याने आश्रयणीये । स्यात इति दृष्टोदेशः । स चोभयोः समान एक एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना सृष्टैर्महाभूतैरारब्धत्वात्त-स्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः । तादृशं समानं वृक्षं परिषस्वजाते । परिष्वजतः । आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या संसारशोकाविति वाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा चाथर्वणिका अनुमंत्रमाम्नायास्य

संदेहनिवर्तकमुत्तरं मंत्रमेवम्नामनंति । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः सन् अयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वगुणया मुह्यमानो मूढः सन् शोचति । संसारेऽहं कर्ता सुखी दुःखीति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यत्वमसन्तं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति ज्ञानन्यतया साक्षात्करोति । तदा वीतशोको देहाद्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन् अस्य महिमानमिति । निरस्तसमस्तोपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वात्म्यसर्वज्ञत्वादिमहिमानमिति । एति प्राप्नोति । न च तद्भावान्यत्वं तन्महिमा प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः तस्माद्वस्तुत एक एव । भेदस्तु मोहकृत इति प्रसिद्धं । अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमपेक्ष्योच्यते । तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतमत्ति । भुंक्ते । यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः परमात्मानश्नन् । आप्तकामत्वेनाभुंजानः स्पृहाया अभावात् । आप्तकामस्य का स्पृहेति स्मृतेः । तस्मादवास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तं । वस्तुतस्त्वनीशया शोचति मुह्यमान इत्युक्तत्वादभेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगत्साक्षित्वेनेक्षते । अत्र द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारावित्यादि निरुक्तं गतमस्य मंत्रस्य व्याख्यानमनुसंधेयं । नि० १४. ३०. ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरंति ।
इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २० ॥

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भागं । अनिऽमेषं । विदथा । अभिऽस्वरंति ।
इनः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकं । अत्र । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यत्रादित्यमंडले सुपर्णाः सुपतना: शोभनगमना रश्मयोऽमृतस्योदकस्य भागं भजनीयमंशमादायानिमेषमनवरतं विदथा वेदनेन ज्ञानेनास्माभिरेवं कर्तव्यमिति बुद्ध्याभिस्वरंति । अभिप्रापयंति । यश्च विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्येनः स्वामी तथा तस्यैव गोपा गोपायिता रक्षितायमादित्यः परमेश्वरो धीरो धीमान् प्राज्ञसुप्रवबुद्धियुक्तः सन् आ मां पाकं पक्तव्यमपक्वमज्ञमत्रास्मिन्स्वकीयमंडल आविवेश । प्रवेशयति । अत्रास्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्ट इत्यधिदैवतपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे ॥ यत्र यस्मिन्नात्मनि सुपर्णाः शोभनपतनानि स्वस्वविषयग्रहणाय गमनकुशलानींद्रियाणि चक्षुरादीन्यमृतस्य भागं । अत्र विषयावच्छिन्नचैतन्यममृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशमनिमेषं निमेरहितमनवरतं विदथा वेदनेन वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनावरुद्धान्यभिस्वरंति । अभिप्रयंति । आवरणापगमनेन स्फोरयंति ।

किंच यश्चेनः स्वाम्यस्य देहस्य विश्वस्य भुवनस्य गोपा
गोपायिता रक्षिता । यद्वा विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य
स्वाम्यस्य देहस्य गोपाः । अनेन तत्त्वंपदार्थयोरैकत्वं प्रति-
पादितं भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदावि-
क्रियो मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं श्रागुरुज्ञानादिनापगत-
रजस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्रिक्तमनस्कं आवि-
विवेश । उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वा
परिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानदशायां मदन्य ईश्वरोऽस्तीत्य-
विद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादि-
लक्षण इति निश्चित्य पश्चाद्गुरुशास्त्राभ्यां स एवाहमस्मीति
मत्वा एवं पारंपर्येणावगत्यासंभावनाविपरीतभावने व्युदस्य
भावनया साक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्माभूवमित्यर्थः ।
अयमेव स मा धीरः पाकमत्राविवेशेत्यनेनोच्यते । अनव-
च्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात्प्राप्तिरेव नोपपद्यते ।
संप्रत्यत्र प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तप्राप्तिरप्राप्तप्राप्तिश्चेति । प्राप्तस्यापि
कंठे चामीकरन्यायेनावरणाज्ञानद्वारेण प्राप्तिरुपपद्यते ।
अस्य मंत्रस्य यत्रितरं यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय
इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यं । नि० ३, १२, ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशंते सुवते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न

वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते ।
सुवते । च । अधि । विश्वे ।
तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलम् । स्वादु । अग्रे । तत् ।
न । उत् । नशत् । यः । पितरम् । न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षरूपकल्पना । अधिदैव आदित्यमध्यात्म आत्मानं च प्रशंसति । यस्मिन्नादित्ये वृक्षे वृक्षवत्सर्वफलाश्रयभूते मध्वदः । मध्वित्युदकनाम । तददंतीति मध्वद उदकस्यात्तारः सुपर्णाः सुपतना रश्मयो निविशंते । प्रविशंति रात्रौ । सुवते च पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयंति च यस्मादादित्यात् । कुत्र । अधि विश्वे । विश्वस्योपरि । तस्यादित्यवृक्षस्य पिप्पलं पालकं फलं स्वादु रसवदग्र उपरि उपासनानंतरमाहुः । कथयंति तत्त्वविदः । यद्वा सर्वस्माडुपरि वर्तमानमाहुः । ईदृशं पितरं जगतः पालयितारं यो नरो न वेद । नोपास्ते । स तन्नोन्नशत् ॥ नशतिर्गतिकर्मा ॥ तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुस्त्वग्रे पिपपलमाहुरित्यर्थः । इत्यधिदैवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन्परमात्मनि वृक्षे वृक्षवन्नमनादिरहितेऽविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानींद्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यात्तॄणि । तज्ज्ञानेन ज्ञानभाजीत्यर्थः निविशंते । स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तान्यात्म निवृत्त्या लीयंते । पुनः प्रबोधकालेऽधि विश्वे विश्वस्योपरि सुवते च । उद्यंति । स्वस्वविषयात् लभंत इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं पालकं संसारस्य उद्धारकं स्वाद्वा-

स्वादनीयमक्षतत्वलक्षणं ज्ञानं। यत्फलास्वादने पुनः क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयो न भवंति। तद्धि स्वादुतमं इतरस्वर्गादिफलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वादापातस्वादूनि। तत्फलमग्रे स्वल्पज्ञानोत्तरकालमाहुः। यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न वेद। न जानाति गुरुशास्त्रात्। स ततफलं नोन्नशत्। न प्राप्नोति। अत आत्मानं यो वेद स एव तन्मोक्षफलं प्राप्नोतीत्यर्थः। यद्वा चर्मवदाकाशमित्यादिश्रुतेर्ज्ञानादन्योपायस्याक्षतत्वप्राप्तिं निवारयति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकानुज्ञाप्राप्तिमाह। तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयास्तमित्यर्थः॥

॥ अथ त्रयोविंशी॥

यद्गा॑यत्रे अधि॑ गाय॒त्रमाहि॑तं त्रैष्टु॑भाद्वा त्रैष्टु॑भं निर॒तक्ष॑त।
यद्वा॒ जग॒ज्जग॒त्याहि॑तं प॒दं य इत्तद्वि॒दुस्ते
अ॑मृत॒त्वमा॑नशुः॥ २३॥

यत्। गा॒य॒त्रे। अधि॑। गा॒य॒त्रं। आऽहि॑तं। त्रैस्तु॑भात्। वा। त्रैस्तु॑भं। निःऽअत॑क्षत।
यत्। वा॒। जग॑त्। जग॑ति। आऽहि॑तं। प॒दं। ये। इत्। तत्। वि॒दुः। ते। अ॒मृ॒त॒ऽत्वं। आ॒न॒शुः॥ २३

गायत्रे अधि गायत्रमाहितं। प्राथम्यात्सर्वैः स्तुत्यत्वाच्च गायत्री भूः। तदीयं स्थानं गायत्रं। अधि उपरि तत्र गायत्रमाग्नेयं पदमाहितं। प्रथमसृष्टत्वात् गायति त्रायते च

व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्वाग्निरपि गायत्रः। गायत्रोऽग्निरिति श्रुतेः। भूम्यामग्निः स्थापित इति यदस्ति। तथा त्रैष्टुभात् द्वितीयत्वाद्वृष्टिपर्जन्यविद्युद्गर्जितस्तोभयुक्तादंतरिक्षात् त्रैष्टुभं स्तोभयुक्तमूर्ध्वधारित्वलक्षणस्तोभद्वयोपेतं वायुं निरतक्षत। साधु संपादितवंतो देवा इति यदस्ति। वा अथवा जगति सर्वगतस्य उन्नततमे वा तृतीयभूते द्युलोके जगद्गमनशीलमादित्याख्यं पदमाहितमिति यदस्ति। तदिदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां पदाधानं य इत् य एव नरा विदुर्जानंति। त एवामृतत्वमानशुः। अमरणरूपं पदमाप्नुवंतीत्यधिलोकं॥ अथाधियज्ञं गायत्रे प्रातःसवनेऽधि उपरि गायत्रं छंदः पदमाहितमिति यत् तथा त्रैष्टुभान्माध्यंदिनात्सवनात्त्रैष्टुभं छंदो निरतक्षत। तत आहितमिति यत्। वा किंचेत्यर्थः। जगति तृतीयसवने जगत् जागतं पदमाहितमिति यत् तत्तादृश्यं सवनत्रयेषु छंदस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुः। यजमाना विदुर्जानंति। तेऽमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानशुः। आप्नुवंति। अथवा गायत्रे प्रातःसवने। त्रिषु सवनेषु छंदस्त्रयपरिमाणात् सवनान्यपि तत्तच्छंदःशब्देनोच्यंते। गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति श्रुतेः। तादृशे प्रातःसवनेऽधि उपरि गायत्रमष्टाक्षरात्मकमाहावप्रतिगररूपं गायत्रं पदमाहितं। तद्यथा शोंसावोमिति त्र्यक्षरेण तथा शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति। आ° ५. ७.। तन्मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते। तच्चाष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात्। इदमेकं

प्रातःसवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनं। तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुक्थं वाचीति चतुरक्षरमाह। श्लोसुक्थशा इति चतुरक्षरमध्वर्युः। तदष्टाक्षरं संपद्यते। एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनं। तथा त्रैष्टुभान्माध्यंदिनसवनात्त्रैष्टु भमाद्यावप्रतिगरयरूपं पदं निरतद्यत ऋत्विजः। तद्यथा माध्यंदिनसवने होताध्वर्यो शोंसावोमित्याह्वयते षडक्षरेण अध्वर्यु शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृणाति। तस्मिलित्वैकादशाक्षरं संपद्यते माध्यंदिनसवनादौ त्रैष्टु भाधानं। तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुक्थं वाचि इंद्रायेति सप्ताक्षरमाह। अध्वर्युश्लोसुक्थशा इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति। तन्मिलित्वैकादशाक्षरं संपद्यते। इदमपरं त्रैष्टु मे त्रैष्टु भस्थापनं। तथा तृतीयसवने होताध्वर्यो शोंशोंसावोमिति सप्ताक्षरेणाह्वयते शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति। द्वादशाक्षरं भवति। तदिदं प्रथमं जागते जागतोत्पादनं। तथा पश्चादपि शंसनानंतरमाह उक्थं वाचींद्राय देवेभ्य इति। एतदेवैकादशाक्षरं भवति अध्वर्युश्लोमित्येकाक्षरेण प्रतिगृणाति। तदुभय मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति। तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनं। एवं त्रिषु छंदस्सु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्र्यादिच्छंदस्त्रयपदप्रतिष्ठापनं। एतत्सर्वमैतरेयब्राह्मणे देवविशः कल्पयितव्या इति खंडे विस्पष्टमाम्नातं। १. ९.॥ तस्मादेषां छंदसि छंदःस्थापनं य इत्थंविदुः। य एव जानंति। त एवास्ततत्वमानग्नः। प्राप्नुवंत्यनुष्ठानद्वारा। एवमजानंतोऽनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवंतीत्यर्थः। तस्य साकल्याभावादिति भावः॥

॥ अथ चतुर्विंशी ॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकं ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त

वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कं । अर्केण । साम ।

त्रैस्तुभेन । वाकं ।

वाकेन । वाकं । द्विऽपदा । चतुःऽपदा । अक्षरेण ।

मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण गायत्रच्छंदसार्कमर्चनसाधनं मंत्रं प्रतिमिमीते । प्रत्येकं परिच्छिनत्ति ॥ अर्को मंत्रो यदेनेनार्चंतीति निरुक्तं ॥ प्रतिमंत्रं गायत्रेण छंदसोपनिबद्धं करोति । उपलक्षणमेतदन्येषां छंदसां । यद्वेतरेषां छंदसामस्यैव चतुश्चतुरक्षराधिकेन तत्तच्छंदोभिः प्रतिमिमीत इत्यर्थः । यद्वा प्रतिशब्दः समित्येतस्मिन्नर्थे । छंदोभिर्मंत्रान् संमितं करोतीत्यर्थः । अर्केण साम । उक्तलक्षणेन मंत्रेण साम गायत्ररथंतरसंज्ञकं साम प्रतिमिमिते । नन्वेकं साम तृचे क्रियत इति तिसृष्वेकं साम विहितं । अतोऽर्कैः सामेति वक्तव्यं । कथमुच्यतेऽर्केणेति । न । वस्तुत एकं सामैकस्यामृच्यारूढं । पश्चादन्योन्यां तदुत्तरयोर्गीयतीत्यतिदेशतः प्राप्तं तिसृषु गानं । अत एकवचनमविरुद्धं । त्रैष्टुभेन वाकं । अत्र त्रिष्टुबुपादानमितरच्छंदःप्रदर्शनार्थं अथवा अनादेशो

सर्वत्र त्रिष्टुभो ग्रहणात्प्राचुर्याभिप्रायेणेदमुक्तं। त्रैष्टुभेन द्विवारत्रिवारावृत्तेन त्र्यृचतुरूपं वाक्यं वक्ष्यमेकैकं छंदः प्रतिमिमीते। अथवा वाक्यं सूक्तमेतावद्भिस्त्रिष्टुब्भिरूपनिबद्धमिदं सूक्तमिति। तादृशेन वाक्येन वाकं वाक्यवर्गमनुवाकं वा मिमीते। कीदृशेन वाकेनेति स विशेष्यते। द्विपदा चतुष्पदा। पादद्वयबद्धविराडादिच्छंदोनिबद्धमंत्ररूपेण चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतेनानुष्टुबादिमंत्ररूपेणेति। ईयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः इयतीभिश्चतुष्पदाभिरूपेतो वर्गः। इयद्विपदरूपैर्वाक्यैः ईयच्चतुष्पदरूपैर्वाक्यैश्च परिमितोऽनुवाक इति। सूक्तपच्च एतावद्भिः सूक्तैरयमनुवाक इति। किंचाक्षरेणाक्षरेणैव सप्त वाणीर्वागधिष्ठितानि सप्त छंदांसि मिमते। निर्माणं कुर्वंति। अष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगतीति। अक्षरैः पादाः परिमीयंते। परिमितैः पादैश्छंदांसि। ततः पादानां छंदसामक्षरं मूलमिति। तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाकादीनां चाक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा॥

॥ अथ पंचविंशी ॥

जगता सिंधुं दिव्यस्तभायद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत्।
गायत्रस्य समिधस्तिस्र आहुस्ततो मह्ना प्र रिरिचे
महित्वा ॥ २५ ॥

जगता। सिंधुं। दिवि। अस्तभायत्। रथंऽतरे।
सूर्यं। परि। अपश्यत्।

गायत्रस्य । सम्ऽइधः । तिस्रः । आहुः । ततः । मह्ना ।

प्र । रिरिचे । महिऽत्वा ॥ २५ ॥

जगतीछंदस्कायामृच्युत्पन्नं साम जगत् । तेन ब्रह्मा सृष्टिकाले सिंधुं स्यंदनशीलमुदकस्य स्यंदकं वादित्यं दिवि द्युलोकेऽस्तभायत् । स्तंभितवान् जागतो वा एष य एष तपतीति श्रुतिः । रथंतर एतन्नामके साम्नि स्तंभितं सूर्यं पर्यपश्यत् । परिदृष्टवान्प्रजापतिः । तदाधारभूतायामृचि । ऋ० ७, ३२, २२ । स्वर्दृशमिति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् । असौ वाव स्वर्दृगिति हि श्रुतिः । अत एव तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते । रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति सामब्राह्मणेन । गायत्रस्य गायत्रसमुत्पन्नस्य साम्नः समिधः समिंधनास्तिस्रो विभक्तीराहुः । पादत्रयमाहु-रित्यर्थः । अथवा तिस्र ऋच आहुः । ततो हेतोर्मह्ना बलेन महित्वा महत्वेन प्ररिरिचे । परिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक् पृथक निर्मितवान । यद्वा गायत्रशब्दश्छंदोवाची । तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमेणाष्टाक्षरैकादशाक्षरद्वादशा-क्षरैर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यात्मिकाः । यस्मादेवं ततस्तस्माद्गायत्री छंदसा कनिष्ठा सति मह्ना बलेन महत्त्वेन प्ररिरिचे । सर्वाणि छंदांस्यतिक्रामति । येनैव बलेन सोममाहृतवती तादृशेनैवं भवति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

प्रवर्ग्ये घर्मधुगाह्वानकाल उपह्वय इत्यादिके द्वे ऋचौ । उपह्वये सुदुघां धेनुमेतामिति द्वे । आ० ४. ७. । इति सूत्रितत्वात् ।

॥ सैषा षोडशी ॥

उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनां ।
श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो घर्मस्तदु षु प्र वोचं ॥ २६

उप । ह्वये । सुऽदुघां । धेनुं । एतां । सुऽहस्तः ।
गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनां ।
श्रेष्ठं । सवं । सविता । साविषत् । नः । अभिऽइद्धः ।
घर्मः । तत् । ऊं इति । सु । प्र । वोचं ॥ २६

अहं दीक्षितोपह्वये । उपेत्याह्वयामि । किं । एतां धेनुं । आगच्छन्तीं क्षीरेण प्रीणयन्तीं गां प्रवर्ग्यार्थां । पुनः कीदृशीं । सुदुघां । सुष्ठु दोग्ध्रीं । उत अपि च एनामुक्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलो गोधुक् गोदोग्धाध्वर्युर्दोहत् । दोग्धि । यस्मादेवं तस्मादुपह्वय इत्यर्थः । तदर्थं सविता सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरो नोऽस्मदीयं श्रेष्ठं प्रशस्यं सवं सोमयागं क्षीरं वा साविषत् । अनुजानातु । कथमेवं । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यद्यस्माद्घर्मः प्रवर्ग्यः । यद्घर्म इत्यतपत्तद्घर्मस्य घर्मत्वमिति तैत्तिरीयकं । तस्मादयमभी-द्धोऽभिदीप्तः । तदु शब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात्

प्रवोचं। सुष्ठु ब्रवीमि। उपह्वय इति। यद्वा एतां पुरतो दृश्यमानां धेनुं पृष्ट्वा प्रीयतित्रीं शेवलक्षणां धेनुमुपह्वये। आह्वयामि यद्दोहनाय। किं चैनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहन-कुशलहस्तोऽयमेतो गोधुक् गोदोग्धादित्यो वा वायुर्दोहद्। दोग्धि। तदधीनत्वाद्वर्षस्य। किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मदुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविषत्। अनु-ज्ञानातु। प्रतिबंधं मा करोत्वित्यर्थः। किमितीदमुच्यत इति उच्यते। घर्मो ग्रीष्मोऽवर्षणजनितः संतापोऽभीद्धः अभूत्। तत् सु प्रवोचं। तस्मादेव कारणाद्ब्रवीमि॥ ब्रवीतेर्लुङि वच्यादेशेऽस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङ्। छांदसोऽड-भावः॥

॥ अथ सप्तविंशी ॥

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छंती
मनसाभ्यागात्।
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते
सौभगाय।

हिङ्ऽकृण्वती। वसुऽपत्नी। वसूनां। वत्सं। इच्छंती।
मनसा। अभि। आ। अगात्।
दुहां। अश्विऽभ्यां। पयः। अघ्न्या। इयं। सा।
वर्धतां। महते। सौभगाय॥ २७

यथाऽऽहता गौर्हिङ्कृण्वती वत्सं प्रति हिंकारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिवसुधनानां सर्वदा पालयित्री। इन्द्रास्त्रिभ्यां वसुभ्यः पालयित्रीत्वं। तस्यै-वाघ्न्यं च प्रतिपादयते। पुनः कीदृशी। मनसा वत्समिच्छन्ती। ईदृशी अभ्यागात्। अभ्यागच्छत्। इयमा-गताऽघ्न्या। गोनामैतत्। अहननीया गौरश्विभ्यां ताभ्या-मधीय पयः क्षीरं दुग्धां। दुग्ध्वां। सा तादृशी अघ्न्या सौभ-गाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां। प्रवृद्धा भवतु। वत्सायै सौभगाय क्षीरं वर्धयन्ती। अत्रापि हविर्धरत्वेन यथायोगं योज्यं। हिंकुर्वती वर्धमाय शब्दयन्ती वसूनां गोदध्यादि-धनानां वसूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोके वत्सपत्योपनीयं मनसेच्छन्ती प्रीणयितुमभ्यागात्। अघ्न्य-गच्छति सेवकया। सा चान्याऽहन्तव्या भवत्वित्यर्थः। पय उदकमश्विभ्यां व्याप्ताभ्यां स्थावरजंगमाभ्यामधीय। वक्षा अश्विनौ बाय्वादित्यौ। ताभ्यां सकाशाद्दुग्धां। दुग्धां। तौ हि वृष्टेर्निर्वाहकारौ। शिष्टमविशिष्टं॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीय-माने गौरमीमेदित्येषा। सूत्रितं च। गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मन्त्रसेदुपसीदत। आ० ४. ७.। इति॥

॥ सैषाष्टविंशी ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उ।

सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते

पयोभिः॥ २८

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सम् । मिषन्तम् । मूर्धानम् ।

हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊं इति ।

सृक्वाणम् । घर्मम् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् ।

पयते । पयःऽभिः ॥ २८

गौर्धेनुर्मिषन्तं निमीलिताक्षं वत्समनु प्राप्यामीमेत्। शब्दं करोति॥ मीमयतिः शब्दकर्मा॥ तदा वत्सं वत्समनु आत्मानं प्रक्षिपति। किंच तस्य वत्सस्य मूर्धानं मातवै मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुं॥ उशब्दोऽवधारणे॥ हिङ्ङकृणोत्। हिंकारमकरोत्। करोति। किंच सृक्वाणं वत्सस्य शब्दवदनप्रांतं फेनस्य सर्तारं घर्मं दीप्तस्य दीप्य·शीलं वत्समभि अभिलक्ष्य वावशाना भृशं कामयमाना मायुं शब्दं मिमाति। निर्मीति। करोति। तादृशी सती पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः पयते। प्यायते। आप्यायनं करोति वत्सं॥ अत्रापि मेघपरतया योजनीयं। एवंभूता मेघरूपा गौर्धेनुर्मिषंतं वृष्टिरूपक्रियाभावेन निमीलिताक्षमिवोकाख्यं पुत्रमनु प्रत्यमीमेत्। गर्जनशब्दं वर्षणानुरूपं करोति। मूर्धस्थानीयां भूमिं मातवा उ निर्मातुमिव सम्यग्दिष्टां मातुं हिङ्ङकृणोत्। हिंकाररूपं शब्दमकरोत्। प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः। किंच सृक्वाणं फलस्य सर्तारं घर्मं दीप्तं पुत्रमभिवावशानाभिमुख्येन कामयमाना पयोभिरुदकैः पयते। प्यायते। आप्यायनं करोति॥

॥ अथैकोनत्रिंशी ॥

अयं स शिंक्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं
ध्वसनावधि श्रिता ।
सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवंती प्रति
वव्रिमौहत ॥ २९

अयं । सः । शिंक्ते । येन । गौः । अभिऽवृता ।
मिमाति । मायुं । ध्वसनौ । अधि । श्रिता ।
सा । चित्तिऽभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यं ।
विऽद्युत् । भवंती । प्रति । वव्रिं । औहत ॥ २९

सोऽयं वत्सः शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन वत्सेन गौर्माताभीवृता । आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौर्मायुं शब्दं मिमाति । निर्मिमीते । कुत्र स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता । ध्वसनस्थाने गवां निवासस्थानेऽधिष्ठिता । सा तादृशी चित्तिभिर्ज्ञानैस्तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा मर्त्यं नि चकार हि । नीचैः करोति । ज्ञानविशिष्टा मनुष्या यथा बालकस्याह्नस्तनपानादिसंज्ञं कुर्वंति ततोऽप्यतिशयमियं करोतीत्यर्थः । किंच विद्युद्भवंती बहुक्षीरमया विद्योतमाना वव्रिं स्वकीयं रूपं । वव्रिरिति रूपनाम । रूपं प्रत्यौहत । प्रकाशयति । यद्वा वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवंती विद्युदिव शीघ्रदर्शनौहत । अयमेकार्थः । अर्थांतरं च ।

आरूपूर्विणीम निरुक्ताचार्यः स्वकृतमंत्रदेवता जानामीत्यभि-
मानितवान् । दुर्गस्य तस्य स्वरूपमसौ जानाति
किलैनं व्याख्यास्यामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिंगा
देवता प्रादुरासीदथ तस्य पुरतः । स च तां न बुबुधे ।
बुबुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शयेति पप्रच्छ । सा चायं स
शिंक्त इत्येषा मद्देवता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदि-
देश । नि० २. ८. । कथमत्रोभयलिंगत्वं वस्तुत उभयलिंगत्वे
कथं दैवतैक्यमिति उच्यते । अत्रोभयलिंगत्वमुभयथा संभ-
वति स्त्रीपुंलिंगद्वयेन मध्योत्तमलिंगद्वयेन च । तत्रायं ।
अयं स येनेति पुंलिंगवाचिना शब्दद्वयेन मेघः प्रतीयते ।
मायुमिमातीत्यादिना स्त्रीलिंगवाचकेन माध्यमिका वाक् ।
अत्र उभयलिंगत्वं । तथा विद्युद्भवंतीत्यंतं मध्यमलिंगं तत्र
मेघस्तनितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतेः । तथा स्वनि यदग्नीदुरी-
त्वन वर्षेण पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्याहरन् द्युस्थयज्ञो
विवक्षितः । स चादित्यव्यापार पुंस्त्वलिंगत्वं । तर्हि
वस्तुत उभयलिंगत्वप्रतीतौ कथं यदि देवते अग्निर्न वा देवतेति
न्यायात् । अतः कथमेकदेवताभिधिरिति अयं स येनेत्येतेषां
व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानामभिव्यक्तिकाया एकत्वप्रदर्शनं
वा सर्वफलदात्रात्मन एकत्वाश्रयणेन वा दैवतैक्योपपत्तेः ।
अनेन मध्यमोत्तमभेदेनोभयलिंगत्वपक्षेऽपि दैवतैक्यमुक्तं
भवति । अत एवैव वा प्रज्ञानात्मा देवतेत्युक्तत्वाद्वस्तुतो
दैवतैक्यं अभिमानाधिष्ठानभेदेन भेदस्य न विरुध्यते ॥ अयं
स शिंक्ते । इयं वा माध्यमिकावाचोऽभिमानी देवता
शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता । गौरिति

बोद्धाम । माध्यमिका वाक् यथाभिहिता । अभितो व्याप्ता । अधिष्ठितेत्यर्थः । छेदं छिन्ते । अथवा अयं च छिन्न इति नैव माध्यमिका वाक् निर्दिश्यते अपि तु भेदः । तस्यां वाचि छिन्नायां च एव छिन्न इत्युपचर्यते मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । अयं च भेदः खण्डं करोति येन माध्यमिका वागभिव्याप्ता । खण्डे प्रकारं एवोच्यते । भिनत्ति भाव्यं । दलितखण्डं खण्डं करोति । अथवायं । तुमीषमा । भिनत्ति स्वतेजः सर्वेन प्रकाशयतीति भानुरादित्यः । तमिवातितेजसं करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादाकाश-माहित्यमहत्वं निर्भिनत्ति । कृत छिन्ना । अवनावधिष्ठिता । सा ईदृगो विभिर्भिः । कल्पनामेतत् । स्वकर्मनिर्दिष्ट-रूपैर्नत्यं मरणधर्माणं स्थावरजंगमरूपं छत्रं जगदपि हि चकार । नीचैः करोति । मनुष्याणामधस्तात्करोति । ओषध्यादिकं फलेनावनतं करोति । अथवा चित्तभि-र्वीतमलरूपैः कर्मभिः । विद्युत विद्योतमापद्यमाना प्रति वश्रीकृत । वश्रिरिति रूपनाम । अस्तमितरत्वं सामर्थ्यादुपसंहारवाची । प्रत्युपसंहरति । उदकलक्षणं रूपं पुनराहत्ते । रश्मिद्वारा हृतमुदकं पुनर्वर्षकाल आदत्ते । एतस्यैव ज्योतिषो भास्करस्यादित्युत्तः । एवमितस्य विद्युद्वायो मेघादिषु(?) स्थितानामभेदाभिप्रायेण ॥

मूढं शरीरं जीवावस्थायां । अनेन देहस्य जडता देहस्यानित्यत्वं च प्रतिपाद्यते ॥

॥ अथ त्रिंशी ॥

अनच्छये तुरगातु जीवमेजद्ध्रुवं मध्य आ पस्त्यानां ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना

सयोनिः ॥ ३०

अनत् । शये । तुरऽगातु । जीवं । एजत् । ध्रुवं ।

मध्ये । आ । पस्त्यानां ।

जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः ।

मर्त्येन । सऽयोनिः ॥ ३०

अनत् प्राणनं कुर्वत् जीवं जीवनवत्तुरगातु स्वव्यापाराय तूर्णगमनं सदेजच्छये । शेते वर्तते । प्राणाख्यायामान्तर-सूत्रविलक्षणं सत् ध्रुवमविचलितं सत् पस्त्यानां गृहाणां मध्ये। शय्यैतेष्वा स्थाणुवत्तिष्ठति। आकारः पूरणो वा। जीवस्य वैलक्षण्यमाह। मृतस्य शरीरस्य संबंधी जीवो मर्त्येन मरणधर्मकेण शरीरेण सयोनिः। पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः। यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुषस्तत्सङ्गा-त्तत्संबंधेनोपचर्यते। तदेवाह। अमर्त्योऽमरणस्वभावः। जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते इति श्रुतेः। उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिश्चरति। पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्नै-श्चरति। वर्तत इत्यर्थः॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये एकोनविंशो वर्गः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽपश्यं गोपामित्येषा विनियुक्ता। सूत्रितं च। अपश्यं गोपामनिपद्यमानं ब्रह्मो द्रुपस्य। आ० ४. ६.। इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकलिंगी ॥

अप॑श्यं गो॒पामनि॑पद्यमान॒मा च॒ परा॑ च॒ पथि॑भि॒श्चर॑न्तं।

स स॒ध्रीचीः॒ स विषू॑ची॒र्वसा॑न॒ आ व॑रीवर्ति॒

भुव॑नेष्व॒न्तः॥ ३१

अप॑श्यं। गो॒पां। अनि॑ऽपद्यमानं। आ। च॒।

परा॑। च॒। पथि॑ऽभिः। चर॑न्तं।

सः। स॒ध्रीचीः॑। सः। विषू॑चीः। वसा॑नः। आ।

व॒री॒व॒र्ति॒। भुव॑नेषु। अ॒न्तरिति॑॥ ३१

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य दृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारमनिपद्यमानं कदाचिदप्यविपन्नं। तथा पथिभिर्वि-तैर्मार्गैरंतरिक्षरूपैराचरंतं च परा चरंतं च। उदयप्रभृत्या मध्याह्नमागच्छंतं मध्याह्नप्रभृत्या सायं पराङ्मुखं गच्छंतं। एवं महानुभावमादित्यमपश्यं। याथात्म्येन पश्येयं। किंच स आदित्यः सध्रीचीः सहांचतीर्विषूचीर्विष्वगंचती रात्रावपि चंद्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीस्त्विषो वसान आच्छादयन् भुवनेषु भुवनैकदेशेषु लंकादिप्रदेशेष्वंतर्मध्य आवरीवर्ति। उदयास्तमयं कुर्वन् पुनःपुनरावर्तते। तमपश्यमित्यर्थः।

एष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायतीत्याद्यस्मद्ब्राह्मणं । अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स हीमाः प्रजा गोपायतीत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यं ॥

॥ अथ द्वात्रिंशी ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।
स मातुर्योना परिवीतो अंतर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥ ३२

यः । ईं । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईं । ददर्श । हिरुक् । इत् । नु तस्मात् ।
सः । मातुः । योना । परिऽवीतः । अंतः । बहुऽप्रजाः । निःऽऋतिं । आ । विवेश ॥ ३२

अत्र गर्भवासक्लेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारार्थमात्मा ज्ञातव्य इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते । यः पुमान् पुत्रार्थं मीमिनं गर्भं चकार । करोति विक्षिपति वा । तत्कारणभूतस्य विक्षेपद्वारेण न स पुमानस्य तत्त्वं वेद ॥ कर्मणि षष्ठी वा ॥ एनं गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः । यश्च मातुरुदरस्थं ददर्शोदरवृद्ध्यन्यथानुपपत्त्यानुमानेन वा दर्शयति तस्माद्दृष्टुः सकाशादस हिरुक् नु । हिरुगित्यंतर्हितनाम । दूरकृद्

एवकारार्थः खु निश्चये॥ पर्यंतमंतर्हित एव खलु॥ यद्वा यः संसारावस्थायामोचेनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽस्य एतन्न वेद लोकांतरे जन्मान्तरे वा। तथा य ईमेनं ददर्श गिरिनदीसमुद्रबंध्यादिकं ददर्श जीवसमये। तस्माद् हादिदिग्नु। स्थगित। अननुभूतं सर्वं न जन्मान्तरे लोकान्तरे वानुभवतीत्यर्थः। स तादृशो मातुर्जनन्या योना योनावंतः परिवीत उल्बजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन् बहुप्रजाः। बहुजन्मभाक्। अथवा उत्पन्नः सन् स्वयमप्य-पत्योत्पादनेन बहुप्रजाः। एवं गर्भदुःखमनुभवन् निर्ऋतय-भिधानं महुःखमनुभवति यावत् स्वरूपभूतात्मज्ञानं। अतस्त-त्परिहाराया"त्मज्ञानं" ज्ञातव्यं दूतरकं भवति। एवमात्मविदामभि-प्रेतोऽर्थः॥ नैरुक्तानां तु मते य ईं चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वैलहृष्युदकं करोति। सोऽस्य तत्त्वमिति शेषः। अथवा एतत्कर्म न जानाति तयोरचेतनत्वादिति भावः। यस्तु ईमेतद्ददर्श पश्यति तस्मादपि हिरुक् अन्तर्हितः। प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ़ इत्यर्थः। य ईं हिरुक् अन्तर्हितमीमेतद्ददर्श पश्यति स दृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुर्मिमातुरंतरिक्षस्य योनौ योनि-वत्तस्याधारभूतेऽ तरिक्षे। उभयोरप्यंतरिक्षनामत्वात्ता-मान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः। अन्तरिक्षैकदेशे योन्यामंतर्मध्ये बहुप्रजाः। बहुप्रजातानो बहुप्राण्युपकारी। अथवा जनिरत्नांतर्भावितण्यर्थः। बहूनां धारायां सस्यनिष्पादन-द्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् निर्ऋतिं निरमण्य-साधनां भूमिमाविवेश। प्रविशति प्राप्नोतीत्यर्थः॥

॥ अथ त्रयस्त्रिंशी ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बंधुर्मे माता पृथिवी
महीयं ।
उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरंतरत्रा पिता
दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३

द्यौः । मे । पिता । जनिता । नाभिः । अत्र । बंधुः ।
मे । माता । पृथिवी । मही । इयं ।
उत्तानयोः । चम्वोः । योनिः । अंतः । अत्र । पिता ।
दुहितुः । गर्भं । आ । अधात् ॥ ३३

दीर्घतमा ब्रवीति मे मम द्यौर्द्युलोकः पिता पालकः । न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु जनिता जनयितोत्पादयिता तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरत्र । नाभिभूतो भौमो रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः । ततश्चान्नं जायते अन्नाद्रेतः रेतसो मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबंधिनो इतो रसस्यात्र सद्भावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनितेत्युच्यते । एत एव बंधुर्बंधिका तथेयं मही महती पृथिवी मे माता मातृस्थानीया स्त्रोढ़ली-षध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः । किंच उत्तानयोरूर्ध्वं तनयोश्चम्वोः सर्वस्यात्रग्रोभोगसाधनयोर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्ये योनिः सर्व-भूतनिर्माणाश्रयमंतरिक्षं वर्तत इति शेषः । अत्रास्मिन्नंतरिक्षे पिता द्युलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेनादित्यो द्यौरुच्यते

स्वरश्मिभिः । अथवा वृद्धः पर्जन्यो वा । दुह्वितुर्दूरे निहिताया भूम्या गर्भं सर्वौत्पादकमथं वृष्ट्युदकलक्षणमाधात् । सर्वतः करोति ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि ब्रह्मोद्ये होत्रादयः पृच्छामि त्वेत्यनया यजमानं पृच्छेयुः । तथा च सूचितं । एकैकशो यजमानं पृच्छति पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः । आ० १०. ९. । इति ॥

॥ सैषा चतुस्त्रिंशी ॥

पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।
पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४

पृच्छामि । त्वा । परं । अंतं । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।
पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमं । विऽओम ॥ ३४

हे यजमान त्वा त्वां पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । किं । पृथिव्याः परमंतं । उत्कृष्टां काष्ठां । यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते तत्पृच्छामि । तथा त्वामन्यत्पृच्छामि । किं तदिति उच्यते । यत्र भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संनाहो बंधनं । यत्र सर्वं संबद्धं भवति तमित्यर्थः । किंच त्वा त्वां

वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्याप्तस्यादित्यस्य । असौ वा आदित्यो वृषाश्व इति तैत्तिरीयकं । तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति पृच्छामि । तथा वाचः सर्वस्य वाग्जातस्य परमं निरतिशयं व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणं । एतत्प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पृष्टो यजमान इयं वेदिरित्यनया प्रतिब्रूयात् । इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या इति प्रत्याह । आ० १०.९. । इति सूत्रितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचत्रिंशी ॥

इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।
अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं
व्योम ॥ ३५

इयं । वेदिः । परः । अंतः । पृथिव्याः । अयं । यज्ञः ।
भुवनस्य । नाभिः ।
अयं । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयं ।
वाचः । परमं । विऽओम ॥ ३५

पृथिव्याः प्रथनवत्या भूम्याः परो अंतः परमंतं पर्यवसानमियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संनहनं । तत्रैव वृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बंधकत्वात् । अथ वृष्णो वर्षकस्यादित्यस्य रेतोऽयं सोमो रसात्मकः । अग्नौ हुतः सोमरस आदित्यं

प्राप्य वृष्ट्यादिफलं जनयति। अयं ब्रह्मा प्रजापतिरेव वाचो मंत्रादिरूपाया परमं व्योम। उत्कृष्टं रक्षकं स्थानं। तत्रैवो-त्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः॥

॥ अथ षट्त्रिंशी॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठंति प्रदिशा विधर्मणि।
ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवंति विश्वतः॥ ३६

सप्त। अर्धऽगर्भाः। भुवनस्य। रेतः। विष्णोः। तिष्ठंति। प्रऽदिशा। विऽधर्मणि।
ते। धीतिऽभिः। मनसा। ते। विपःऽचितः। परिऽभुवः। परि। भवंति। विश्वतः॥ ३६

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयोऽर्धगर्भाः संवत्सरस्यार्धं गर्भंगर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः। यद्वा ब्रह्मांडस्यार्धं मध्येऽन्तरिक्षे गर्भं वर्तमानाः। भुवनस्य लोकस्य रेतः सारं। वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूताः। तादृशा रश्मयो विष्णोर्व्यापकस्यादित्यस्य विधर्मणि जगद्धारणाख्या-पारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठंति। वर्तंते। किंच ते धीतिभिः प्रज्ञाभिर्मनसा जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च विश्वतः

सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तस्मिः । विश्वं परिभवंति । परितो भावयंति । कृत्स्नं जगद्व्याप्नुवंतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते त एव विपश्चितो बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वत्र व्याप्ताश्च ॥ यद्वा सप्तार्धगर्भाः । सप्त महदहंकारौ पंच तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि । अर्धगर्भाः । अविकृति-रूपाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वा-दर्धांशेन प्रपंचाकारेण परिणामादर्धगर्भाः पुरुषांशस्या-विक्रियत्वादित्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वं । यस्मादेवं तस्माद्भुवनस्य रेतः कारणं । कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठंति । इतरत्समानं ॥

॥ अथ सप्तत्रिंशी ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा
चरामि ।
यदा मागन्प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्नुवे
भागमस्याः ॥ ३७

न । वि । जानामि । यत्ऽइव । इदं । अस्मि ।
निण्यः । संऽनद्धः । मनसा । चरामि ।
यदा । मा । आ । अगन् । प्रथमऽजाः । ऋतस्य ।
आत् । इत् । वाचः । अश्नुवे । भागं । अस्याः ॥ ३७

यदहं यदिवेदं यदपीदं विश्वमस्मि । अतः प्रपंचोऽप्यहमेवास्मि । नामरूपात्मं परमार्थं स्वभा सर्वात्मानुगतोऽस्मि । सोऽयं सच्चिदानंदाकारोऽस्मि सोऽहमस्मीति न विजानामि विविच्य जानामीत्यर्थः । एवं शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति ज्ञानं जातं । अविवेकात्मकमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदात् । कार्यप्रपंच आपि ब्रह्मानन्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपंचजातमपि स्वस्वरूपमेव भवति । इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मैवेदं सर्वं स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिभ्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यानुपपत्तिभिश्च प्रपंचस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धं ॥ यदा इवशब्द उपमार्थः । यदिव यत्परोक्षज्ञानं सर्वज्ञवाक्यरूपमानुभाविकमस्ति । तदिव तद्वदेवाहमस्मि । इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातं । अपि त्वेतदागमिकभूतं । आनुभविकं स्वावीर्यं यदस्ति तन्न विजानामि । न प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रजनितं स्वावीर्यं यदस्ति तन्न विजानामि । न प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रजनितं स्वावीर्यं जातं न त्वानुभाविकमित्यर्थः । तत्र कारणमाह । यतोऽहं निण्यः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्यक्प्रवणाभावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । संनद्धोऽविद्याकामकर्मभिः सम्यक् बद्धो वेष्टितः । अत एव मनसा युक्तो भावनासहिष्णुना बहिर्मुखेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः संचरामि संसारे । अथवा मनसा संनद्धश्चरामि । इंद्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि । न स्वात्मानं जानामीति परिदेवते । यास्कोऽपीमं परिदेवनार्थत्वेनोदाजहार । अथापि

परिहीना कस्माच्चिज्ञावात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि।
नि० ७. ३.। इति। बहिर्मुखश्चेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं
दुःखमन्यत्र श्रूयते। पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्
पश्यति नांतरात्मन्निति। तर्हि कदैतद्भवतीत्याह। यदा
मागन् आगमिष्यति तदा। किं तदित्युच्यते। ऋतस्य पर-
मार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमोन्मेषः प्रथमोत्पन्न-
श्चित्तप्रत्यक्प्रवणजनितोऽनुभावः। स यदा मा मां प्राप्नोति
आदित् अनंतरमेवाव्यवधानेनास्या वाच ऐकात्म्यप्रतिपादि-
काया उपनिषद्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा भागं भजनीयं
शब्दब्रह्मणा व्याप्यं परं ब्रह्मपदमश्नुवे। प्राप्नोमि। चित्तस्य
बहिर्मुखतां प्रत्यिन्यांतर्मुखतैवादुःसंपाद्या।, सा यदा
स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशकं भवति। पश्चाद्विलंबा-
भावात् यथा गिरिशिखरात्पतन् पाषाणोऽविलंबेन पतति
तद्वत्। चित्तप्रत्यक्त्वस्य दुःशकत्वमपि तत्रैव श्रूयते।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति॥

॥ अथाष्टत्रिंशी ॥

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः।
ता शश्वंता विषूचीना वियंता न्य१न्यं चिक्युर्न नि
चिक्युरन्यं ॥ ३८

अपाङ्। प्राङ्। एति। स्वधया। गृभीतः। अमर्त्यः।
मर्त्येन। सऽयोनिः।

त्वः। ग्रश्वंता। विषूचीना। निऽयंता। नि। अन्यं।।
चिक्युः।। न। नि। चिक्युः। अन्यं ॥ ३८

अमर्त्योऽमरणधर्मायमात्मा मर्त्येन मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन सयोनिः। समानस्थानः। यत्र परिच्छेदको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठतीत्यर्थः। यद्वा समानोत्पत्तिः। सहवासेन स्वस्मिन्नप्युत्पत्तिरुपचर्यते। एवंभूतः सन् स्वधयान्नोपलक्षितभोगेन गृभीतः। यद्वा स्वधाशब्देनान्नमयं शरीरं लक्ष्यते। तेन गृभीतः सन्नपाङेति। अस्वस्थं कर्म कृत्वाधो गच्छति। प्राङेति। स्वर्गादिलोकं माप्नोति। परमात्मैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन् नानाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण संबद्धो लोकांतरेषु संचरति। स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति। तथा च श्रूयते। गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता। स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिरिति। इदानीमुभयप्राधान्येनाह। ते तौ भूतात्मकजीवात्मानौ शश्वंताविभागेन सर्वदा वर्तमानौ। यद्वा सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते। स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्विकजातेः। तत्कारणानां भूतसूक्ष्माणां सद्भावात्तत्र शरीरसंबंध उपपद्यते। विषूचीना। इह लोके सर्वत्रगमनौ। वियंता तत्तत्फलोपभोगाय सर्वलोकांतरेषु गच्छंतौ वर्तेते। तत्र नरा अन्यं भूतात्मानं निचिक्युः। नितरां विशेषेण पश्यंति जानंति। अन्यमपरं देहवच्छायातिरिक्तं न निचिक्युः। न जानंति। केवल

समासते । यद्वा ये विद्वांसः ये जानंत्येव तावुतिष्ठंति ॥ दुःखध्वंसोऽन्नधारणे । त इमे त एमासते । गवामयनादि-सहस्रसंवत्सरसत्रपर्यंतानि सत्त्रोपयंति । सद्यार्थे सम्यग्वदः । सत्रादधिकानां यागानामभावात् तेषामपि फलमेतज्ज्ञानेनैव प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तॄणां बहुत्वाद्बहुवचननिर्देशः ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयंति । ऋचः । ऋगर्चनीय आदित्य आदित्य-मंडलमृगादिरूपं वा । ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव आदित्यो वा एष एतन्मंडलं तपति तत ता ऋच इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबंधिन्यक्षरे परमे व्योमन्नित्युक्तलक्षणे ब्रह्मणि य एषोऽं-तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन् सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुः । वर्तंते । य एतन्न वेद स केवलया ऋचा किं करिष्यति । ये जानंति भावयंति त एव विद्वांसः समासते । भूम्यां सुखेन रोगादि-रहिता भोगिनः संतश्चिरकालं जीवंति ॥ अपरे प्रकारां-तरेण प्रतिपादयंति । ऋचोऽक्षरे ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबंधि-न्यक्षरे प्रणवरूप ओंकारेऽविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते । तान्वेदानभ्यतपत्ते-भ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायंताकार उकारो मकार इति । तानेकधा समभरत् तदेतदोमितीति । परमे निरति-शये । न हि प्रणवादधिकं किंचिन्मंत्रजातमस्ति त्रिकाला-तीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव ओमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः संबंधो य ऋचोऽधीत इत्याद्युपक्रम्य य प्रणवमधीते स सर्वमधीते, ओमिति प्रतिपाद्यते । एतद्वै

यं ऋं त्रयीं विद्यां प्रत्येस्य वागीतत्परममक्षरमित्यादिस्रुतेः। यस्मिन्विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः। प्रणवस्य सर्वमन्त्रात्मकत्वात् मंत्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वं। ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात्। शिष्टमविशिष्टं॥ अयं मंत्रो निरुक्ते व्याख्यातः। नि॰ १३, १०,॥ अपरे त्वपरथा वर्णयंति। ऋचः। ऋगर्चनीयो जीवः। तस्य संबंधिन्यक्षरे विनाशि व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः। अत एव जीवापेक्षया परमे उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठात्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा। यस्मिन्परमात्मनि देवा गमनवंतो व्यवहरंतो वेंद्रियसंज्ञका विश्वे सर्वेऽप्यधिनिषेदुः। निषीदंति। आश्रित्य वर्तंते यस्तन्न वेद न जानाति। उपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्थूलो जनः किमृचा करिष्यति। केवलेन जीवेन जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति। जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादिति भावः। ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धं॥

अग्निहोत्रार्थी धेनुर्यदि कुत्सितं शब्दं कुर्यात्तदानीं सूयवसादित्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत्। तथा च सूत्रितं। वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाद्भगवती हि भूयाः। आ॰ २, ११,। इति॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एषैव परिधानीया। सूत्रितं च। सूयवसाद्भगवती हि भूया इति परिदध्यात्। आ॰ ४, ७,। इति॥

॥ सैषा चत्वारिंशी ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवंतः स्याम ।
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरंती ॥ ४०

सुयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति ।
वयं । भगऽवंतः । स्याम ।
अद्धि । तृणं । अघ्न्ये । विश्वऽदानीं । पिब । शुद्धं ।
उदकं । आऽचरंती ॥ ४०

हे अघ्न्ये । गोनामैतत् । अहननीये हे गौस्त्वं सूयव-सात् शोभनयवसस्य तृणादिकस्यात्री भगवती । भग इति धननाम । सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती भूयाः । भव । हि: पूरणः प्रसिद्धौ वा । लोके यवसादिभक्षणेन क्षीरादि-समृद्धिः प्रसिद्धा । अथोऽनंतरमेव वयं यजमाना अपि भग-वंतः प्रभूतेन धनेन तद्वंतः स्याम । यद्वैकवरं पूर्वभुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते । विश्वदानीं विश्वकालं सर्वदा तृणमद्धि । भक्षय । आचरंती सरंती निर्गच्छंती शुद्धं निर्म-लमुदकं पिब । अयं मंत्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । सुयवसा-दिनी भगवती हि भवाथेदानीं वयं भगवंतः स्यामाद्धि तृणमघ्न्ये सर्वं पिब च शुद्धमुदकमाचरंती । नि० ११. ४४. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकचत्वारिंशी ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा
चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी ।
द्विऽपदी । सा । चतुःऽपदी ।
अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभूवुषी । सहस्रऽअक्षरा ।
परमे । विऽओमन् ॥ ४१ ॥

गौरीर्गरणशीला माध्यमिका वाक् । सुलोपाभावश्छांदसः ॥ मिमाय । शब्दयति । किं कुर्वती । सलीलानि उदकानि तक्षती । सम्यक् संपादयन्ती । एकपदी । एकपादोपेतैकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वायुनैकपदी वा । द्विपदी । मेघान्तरिक्षाख्यद्वयाधिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः । तथा सा चतुष्पदी । पादचतुष्टयोपेता दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना । अष्टापदी । अवान्तरदिगपेक्षयाष्टपादोपेताष्टाधिष्ठाना । नवपदी । उपरिदिगपेक्षया सूर्येण वा नवदिगधिष्ठाना । बभूवुषी एवंभूता ॥ भवतेश्छांदसः क्वसुः । ततो ङीपि वसोः संप्रसारणं ॥ किमनया परिगणनया । सहस्राक्षरा । अपरिमितवचनोऽयं । अपरिमितव्याप्तियुक्ता । बहुव्यापनशीलोऽक्षयतीत्यर्थः । कुतेति तदुच्यते । परमे व्योमन् । उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेऽन्तरिक्षे ॥ केचिदेवमाहुः । गौरीर्गरणशीला शब्दब्रह्मात्मिका वाक्

मिमाय । मिमाति । प्रतिष्ठार्थे धातुः । प्रतिष्ठितानि घटादिरूपाणि तक्षती । तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयंती । एकपदी । अव्याकृतत्वेनैकप्रतिष्ठानैकरूपा सती । द्विपदी सुप्तिङ्भेदेन पादद्वयवती । चतुष्पदी । नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टापदी । आमंत्रितसहिताष्टभेदेनाष्टपदी नवपदी बभूवुषी । साव्ययैरेतैरष्टभिर्नवपदी । अथवा सनाभिकेषूरःकंठादिषु नवसु पदेषु भवंती पश्चाद्ब्रह्मबिलाभिव्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे सहस्राक्षरानेकाकारेण व्याप्तानेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः ॥ अयं मंत्र आचार्यैरेवं व्याख्यातः । गौरीर्निमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने । नि० ११. ४०. । इति ॥

॥ अथ द्विचत्वारिंशी ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरंति तेन जीवंति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥ ४२

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरंति । तेन ।

जीवंति । प्रऽदिशः । चतस्रः ।

ततः । क्षरति । अक्षरं । तत् । विश्वं । उप ।

जीवति ॥ ४२

तस्या उक्ताया गोः सकाशात्समुद्राः अब्धुदकसमुंदनाधिकरणभूता मेघा अधि अधिकं प्रभूतमुदकं विक्षरंति । विविधं क्षरंति । तेनोदकेन प्रदिशश्चतस्रः । प्रशब्दो वीत्यर्थः । विदिशश्चतस्रो दिशश्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रः । तत्स्थेषु ताच्छब्द्यं । तत्स्थाः पुरुषा जीवंति । ततः पश्चात्तदक्षरमुदकं क्षरति । सस्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थः । तत् सस्यादिकं विश्वं जगदुपजीवति ॥ अयमपि यास्केन व्याख्यातः । तस्याः समुद्रा अधिविक्षरंति वर्षंति मेघास्तेन जीवंति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । नि० ११. ४१ । इति ॥

॥ अथ त्रिचत्वारिंशी ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषूवता पर एनावरेण ।
उक्षाणं पृश्निमपचंत वीरास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् ॥ ४३

शकऽमयं । धूमं । आरात् । अपश्यं । विषुऽवता ।
परः । एना । अवरेण ।
उक्षाणं । पृश्निं । अपचंत । वीराः । तानि । धर्माणि ।
प्रथमानि । आसन् ॥ ४३

शकमयं शकन्मयं शुष्कगोमयसंभूतं धूममारात् नातिदूरे अपश्यं । दृष्टवानस्मि । दिवा धूमस्य दूरे द्रष्टुमशक्यत्वात्स एव दर्शनविषयत्वोक्तिः । विषुवता व्याप्तिमतैनानेनावरेण

निकृष्टेन धूमेन परः परस्तात्तत्कारणभूतमग्निमपश्यं । अहं यजमान इत्यर्थः । किंचोक्षाणं फलस्य सेक्तारं पृश्निं शुक्लवर्णं । प्राश्नुते तेन फलमिति स्वयं प्राश्नुत इति वा पृश्निर्वल्लीरूपः सोमः । तं वीरा विविधेरणकुशला ऋत्विजोऽपचंत । अत्र धात्वर्थेनाहरेण निष्प्रत्ययः करोत्यर्थः । स च क्रियासामान्यवचनोऽत्रौचित्यादभिषवेण संपादितवंत इत्यर्थः । तानि तत्साधनानि धर्माण्यनुष्ठानानि प्रथमानि प्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसानीयान्यासन् । संपादितान्यभवन् । यद्वा सोम उक्षाभवत् पूर्वं तं देवाः प्रकृतापचन्यज्ञार्थं तद्वशो मेघ आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मंत्री व्याख्येयो विचक्षणैः ॥

॥ अथ चतुश्चत्वारिंशी ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एकं एषां ।
विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं ॥ ४४

त्रयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । संवत्सरे । वपते । एकः । एषां ।
विश्वं । एकः । अभि । चष्टे । शचीभिः । ध्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपं ॥ ४४

केशस्थानीयप्रकाशरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः । ते च ऋतुथा काले काले विचक्षते । विविधलक्षणां भूमिं पश्यंति । तेषां पृथक् पृथक् कार्यमाह । एषां मध्य एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीते सति संवत्सरं वपते । दाहेन केशस्थानीयौषधिवनस्पत्यादिकच्छेदनेन नापितकार्यं करोति । एक अन्य आदित्यो विश्वं सर्वं जगत् शचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभिचष्टे । सर्वतः पश्यति । एकस्य वायोर्ध्राजिर्गतिर्ददृशे । दृश्यते सर्वैः । न रूपं । अमूर्तत्वात् स्पर्शशब्दध्वतिकंपलिंगैर्दृश्यत इति हि न्यायविदो वदंति ॥ अयमपि मंत्रो यास्केनैव व्याख्यातः । त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यंति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य । नि० १२, २९. । इति ॥

वाग्देवते पश्वी चत्वारि वागिति हविषोऽनुवाक्या । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीमायन् । आ० १, ८. । इति सूचितत्वात् ॥

सैषा पंचचत्वारिंशी ॥

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति ॥ ४५

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि ।

विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।

गुहा । त्रीणि । निऽहिता । न । इंगयंति । तुरीयं ।

वाचः । मनुष्याः । वदंति ॥ ४५

वाक् वाचः उत्पन्नायाः पदानि चत्वारि वाक्परिमिता परिमितानि। लोके या वागस्ति सा चतुर्विधा विभक्तेत्यर्थः। तानि पदानि ब्राह्मणा वेदविदो मनीषिणो मनस ईशितारो मेधाविनो विदुः। जानंति। तेषां मध्ये त्रीणि गुहा गुहायां निहिता स्थापितानि नेंगयंति। न चेष्टंते। न प्रकाशंत इत्यर्थः। वाचस्तुरीयं पदं मनुष्या अप्रकाशत्वाच्च वदंति। व्यक्तमुच्चरयंति। व्यवहरंति। कानि तानि चत्वारीत्यत्र बहवः स्वस्वमतानुरोधेन बहुधा वर्णयंति। सर्ववैदिकवाग्जालस्य संग्रहरूपा भूरादयस्तिस्रो व्याहृतयः प्रणव एक इति वेदत्रयसारत्वात्तासां व्याहृतीनामेव सारसंग्रहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्येति चतसृष्वासु व्याहृतिषु सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदंति॥ अपरे व्याकरणमतानुसारिणो नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन। क्रियाप्रधानमाख्यातं। द्रव्यप्रधानं नाम। प्रागुपसृज्यत आख्यातपदस्येत्युपसर्गः प्रादिः। उच्चावचेष्वर्थेषु निपतनान्निपातोऽपि तु चेत्यादिः। एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यखंडायाः उत्पन्नाया वाचश्चतुर्धा व्याकृतत्वात्। वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्तामिंद्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता

वागुद्यत इति श्रुतेः ॥ अन्ये तु याज्ञिका मंत्राः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः समाम्नातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो मंत्राः । मंत्रविधानप्रतिपादको वेदभाग इति मंत्राः कल्पोऽत्र अङ्गिरआदिनोक्तः कल्पः । मंत्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणं । भोगविषया गामानयेत्यादिरूपा व्यावहारिकी । एवं वै सर्वा वाङ्मयमितीति याज्ञिकाः ॥ ऋग्यजुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः ॥ सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रसरीसृपस्य च चतुर्थी व्यावहारिकीत्यैतिहासिकाः ॥ पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मवादिनः ॥ अपरे मांत्रिकाः प्रकारांतरेण प्रतिपादयंति । परा पश्यंती मध्यमा वैखरीति चत्वारीति । एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यंतीत्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते । मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वान्मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता ताल्वोष्ठादिव्यापारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाचश्च शब्दब्रह्मणोऽधिगंतारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः । जानंति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहा निहितानि । हृदयांतर्वर्तित्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदंति । व्याकरणप्रक्रियानामाख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि पदानि जानंति ।

अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदंति । व्यवहरंति । अर्थप्रकाशनाय प्रयुंजते । अयं मंत्रो निरुक्ते व्याख्यातः । सोऽतापयपुमंधेयः । नि० १३. ९. ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं । या पृथिव्यां साग्नौ सा रथंतरे । यांतरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुः । तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदंति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥

॥ अथ षट्चत्वारिंशी ॥

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥४६

इंद्रं । मित्रं । वरुणं । अग्निं । आहुः । अथो इति ।

दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकं । सत् । विप्राः । बहुधा । वदंति । अग्निं । यमं ।

मातरिश्वानं । आहुः ॥ ४६

अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिंद्रमाहुः । तथा मित्रं प्रमीतेस्त्रारणात्त्रातारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं रात्र्यभिमानिनं देवमाहुः ।

तथाग्निमंगनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः । अथो अपि चायमेव दिव्यो दिवि भवः सुपर्णः सुपतनो गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान्वा । एतन्नामको यः पक्ष्यस्ति सोऽप्ययमेव । कथमेकस्य नानात्वमिति उच्यते । अमुमेवादित्यमेकमेव वस्तुतः संतं विप्रा मेधाविनो देवतातत्त्वविदो बहुधा वदंति । तत्तत्कार्यकारणेनेंद्राद्यात्मानं वदंति । एकैव वा महानात्मा देवता सूर्य इत्याचक्षत इत्युक्तत्वात् । किंच तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निं यमं नियंतारं मातरिश्वानमंतरिक्षे श्वसंतं वायुमाहुः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सर्वात्मत्वमुक्तं भवति । अत्र ये केचिदग्निः सर्वा देवता इत्यादिश्रुतितोऽयमेवाग्निरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वाग्नेरेव सर्वात्मप्रतिपादकोऽयं मंत्र इति वदंति । तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्द उद्देश्यः । तमग्निमुद्दिश्येंद्राद्यात्मकत्वकथनं । अयं मंत्रो निरुक्त एवं व्याख्यातः । इममेवाग्निं महांतमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदंति इंद्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मंतं । दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा । नि० ७. १८. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

वर्षकामेष्ट्यां तिस्रः पिंड्यो होतव्याः । तत्र कृष्णं नियानमिति तृतीयस्यानुवाक्या कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा निमृत्वंतो ग्रामजितो यथा नरः । आ० २. १३. । इति ॥

॥ सैषा सप्तचत्वारिंशी ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७

कृष्णं । निऽयानं । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः ।

वसानाः । दिवं । उत । पतंति ।

ते । आ । अववृत्रन् । सदनात् । ऋतस्य । आत् ।

इत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥ ४७

कृष्णं कृष्णवर्णं नियानं नियमेन गच्छंतं मेघं हरयः उदकस्य हर्तारः सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयोऽपो वसाना उदकानि वासयंतो मेघेषु । अद्भिर्मेघान्पूरयंत इत्यर्थः ॥ अंतर्णीतण्यर्थाद्द्विकर्मकत्वं ॥ यद्वा कृष्णं नियानं । नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनं । प्रख्याति । तस्मिन्ध-र्मकाल इत्यर्थः । एवं कुर्वंतो दिवं द्युलोकं तदाश्रितमादित्यं वोद्दिश्योत्पतंति । ऊर्ध्वं गच्छंति । ते रश्मयः ऋतस्य सदनात् उदकस्य स्थानादादित्यमंडलादाववृत्रन् । आव-र्तंते । अर्वांच आगच्छंति । आदित् अनंतरमेव यदावा-गच्छंति तदानीमेव घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । विविधं क्लिद्यते ॥ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ७. २४. ॥

॥ अष्टाचत्वारिंशी ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शंकवोऽर्पिताः षष्टिर्न

चलाचलासः ।

द्वादश । प्रऽधयः । चक्रं । एकं । त्रीणि । नभ्यानि ।

कः । ऊं इति । तत् । चिकेत ।

तस्मिन् । साकं । त्रिऽशताः । न । शंकवः । अर्पिताः ।

षष्टिः । न । चलाचलासः ।

द्वादश एतत्संख्याकाः प्रधयः परिधयः । प्रश्रिता वर्तन्ते । तत्स्थानीया द्वादश मासा एकमद्वितीयं चक्रं क्रमणस्वभावं चक्रमाश्रिताः । तथा त्रीणि त्रिसंख्याकानि नभ्यानि नभ्यास्थाणि फलकानि तत्स्थानीयानि ग्रीष्मवर्षाहेमंताख्यान्याश्रितानि । यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयो नाभ्यधिष्ठाणि त्रीणि फलकानि संति तद्वत्कालचक्रस्यापि । क उ कोऽपि अज्ञान् तच्चक्रं चिकेत चिकेत । जानाति । तस्मिंश्चक्रे साकं सह शंकव इव । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे त्रिशता एतत्संख्याकाः षष्टिर्न । नशब्दश्चार्थे । षष्टिश्चारा अरस्थानीयान्यहान्यर्पिता । अर्पितानि । कीदृशानि तानि । चलाचलासः । एतच्चलशब्दो द्विर्भावमाप्तः । चलाः चलनस्वभावानीत्यर्थः । चरिचलिपतिवदीनामच्याक् चाभ्यासस्य

पा॰ ३, १, १२, २.। इति द्विर्वचनमागागमस्य ततोऽलुक्॥ षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहानीति ब्राह्मणं। द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति॥मासानां मासा मानादित्यादि निरुक्तं। नि॰ ४, २७.॥६

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे यस्ते स्तन इत्येका। सूत्रितं च। यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्गौर्मीमेदनु वत्सं मिषंतं। आ॰ ४, ७.। इति॥ एषैव सारस्वते पशौ हविषो याज्या। सूत्रितं च। यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूस्त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे। आ॰ ३, ७.। इति॥

॥ इत्येकोनपंचाशी॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः॥ ४९

यः। ते। स्तनः। शशयः। यः। मयःऽभूः। येन। विश्वा। पुष्यसि। वार्याणि।

यः। रत्नऽधाः। वसुऽवित्। यः। सुऽदत्रः। सरस्वति। तं। इह। धातवे। कः। इति कः॥ ४९

हे सरस्वति ते तव संबंधी यः स्तनः स्तनवच्छब्दस्याजीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकशब्दरूपः स्तनः शशयः शयानः। तव देहे वर्तमानः। यश्च स्तनो मयोभूः। रसास्वादिनां सुखस्य भावयिता। येन स्तनेन

विश्वा सर्वाणि वार्याणि वरणीयान्यभिमतरूपाणि धनानि पुष्यसि पोषयसि । यश्च त्वंनो रत्नधा बहुविधरमणीयरत्नानां धारयिता वसुवित् वसूनां वासयितॄणां धनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता वा । किंच यः त्वनः सुदत्रः शोभनदानः । सुदत्रः कल्याणदान इति निरुक्तं । ६. १४. । अत्रास्मच्छद्व्यत्ययः स्तनं प्रातिप्रशस्तत्वज्ञापनार्थं । हे देवि तं तादृशं सर्वप्राप्युपकारकं स्तन्मयं स्तनमिहास्मिन्कर्मणीदानीं वा धातवेऽस्मानभिर्पातुं पातुं पानाय कः । कुरु ॥

अग्निमंथने यज्ञेन यज्ञमित्येषा परिधानीया । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति परिदध्यात् । आ० २. १६. । इति सूत्रितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचाशी ॥

यज्ञेनं यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वे साध्याः संति
देवाः ॥ ५० ॥

यज्ञेनं । यज्ञं । अयजंत । देवाः । तानि । धर्माणि ।
प्रथमानि । आसन् ।
ते । ह । नाकं । महिमानः । सचंत । यत्र । पूर्वे ।
साध्याः । संति । देवाः ॥ ५० ॥

देवा व्यवहर्तारो यजमाना यज्ञेन निर्मथ्याग्निना यज्ञं होमसाधनमाहवनीयमयजंत । पूजितवंतः । अनुष्ठानाय

संयोजितवंत इत्यर्थः । अग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्निनाग्निर्यं क्रियत इति हि तैत्तिरीयकं । तानि धर्माख्यानि साधनानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमानि प्रकृष्टतमान्यासन् । फलप्रसवसमर्थान्यभवन्नित्यर्थः । ते ह ते च यजमाना नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः स्वर्गः । तं महिमानो माहात्म्ययुक्ताः सचंत संगताः । कीदृशं नाकं । यत्र यस्मिन्नाके पूर्वे पूर्वतनाः साध्याः साधना यज्ञादिसाधनवंतः कर्मदेवा इत्यर्थः । ते संति । निवसंति । तं सचंत । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैरेवं कर्तव्यमित्यर्थः । यद्वा देवा इदानीं देवभागमापन्नाः पूर्वं यज्ञेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं यष्टव्यमग्निमयजंत । पूजितवंतः । अग्नेरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च पशुत्वं च द्रष्टव्यं । अग्निः पशुरासीत्तमालभंत तेनायजंतेति श्रुतेः । शिष्टं पूर्ववत् । यत्र यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते सति पूर्वे पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनाश्छंदोऽभिमानिनः । आदित्या अंगिरसश्च साध्या देवा उच्यंते । छंदांसि वै साध्या देवास्तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजंत । ते स्वर्गलोकमयन्नादित्याश्चैवेहासन्नंगिरसश्च । तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजंत । ते स्वर्गं लोकमायन्निति ब्राह्मणं । एते देवाः स्वर्गे संति भवंति । स्वर्गप्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजंत । पूजयंति । ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः सचंत । संगच्छंते । यत्र पूर्वे साध्यादयो देवाः संति तत्स्थानं । अग्निनाग्निमयजंत देवा इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । नि० १२. ४१. ॥

॥ अथैकपंचाशी ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।
भूमिं पर्जन्या जिन्वंति दिवं जिन्वंत्यग्नयः ॥ ५१ ॥

समानं । एतत् । उदकं । उत् । च । एति । अव ।
च । अहऽभिः ।
भूमिं । पर्जन्याः । जिन्वंति । दिवं । जिन्वंति ।
अग्नयः ॥ ५१ ॥

एतत्सर्वमुदकं समानं । एकरूपमित्यर्थः । अहभिः कैश्चिद्दिवसैर्ग्रीष्मकालीनैरुच्चैति । ऊर्ध्वं गच्छति । तथाऽहभिर्वर्षकालीनैरेव तदुदकमव चैति । अवाङ्मुखं च गच्छति ॥ चवायोगे प्रथमेति प्रथमा विभक्तिर्न निहन्यते ॥ रश्मिनाड्यैव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । पर्जन्याः प्रीणयितारो मेघा भूमिं जिन्वंति । उदकसंस्त्यायेन सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिष्ठान्प्रीणयंति । तथाग्नय आहवनीयाद्याः स्वे हुते दिवमादित्यादिद्युलोकस्थान्देवाञ्जिन्वंति । प्रीणयंति ॥

सरस्वद्देवताके पशौ दिव्यं सुपर्णमिति वपायाज्या । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतं स वावृधे नर्यो योषणासु । आ० ३. ८. । इति सूत्रितत्वात् ॥ अन्वारंभणीयायां सरस्वद्भाग एषैव याज्या । सूत्रितं च । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमा स्वं सवितुर्यथेति ॥

॥ सैषा त्रिपंचाशी ॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमपां गर्भं दर्शतमोषधीनां ।
अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयंतं सरस्वंतमवसे जोहवीमि ॥ ५२

दिव्यं । सुऽपर्णं । वायसं । बृहंतं । अपां । गर्भं ।
दर्शतं । ओषधीनां ।
अभीपतः । वृष्टिऽभिः । तर्पयंतं । सरस्वंतं । अवसे ।
जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं गमनशीलं बृहंतं महांतमपांगर्भं बह्व्युदकानां गर्भवदुत्पादकं । ओषधीनामोषधीर्दर्शतं दर्शनाय दर्शयंतमित्यर्थः । यद्वा ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग्विशेषणं । किंच अभीपत आनुकूल्येन वृष्टिभिस्तर्पयंतं । जगत्प्रीणयंतं । यद्वा अभीपतोऽभिगमनवतः सलिलाधारान् तटाकादीन् तर्पयंतं । अथवाभिगंताहं सरस्वंतमुदकवंतं । सर इत्युदकनाम । देवं सूर्यं वायसे रक्षणाय जोहवीमि । पुनःपुनराह्वामि ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

अथैकविंशेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि। तत्र कया शुभेति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं। अत्रानुक्रमणिका। कया पंचोना संवादस्तृतीयाद्यन्त्यजो मरुतां वाक्यमंत्यस्तृचोऽगस्त्य शिष्टा इंद्रस्यैकादशी च मरुत्वानिन्द्रो देवतेति। अत्रेंद्रागस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते। तत्र तृतीयापंचमीसप्तमीनवमीनां मरुद्वाक्यरूपत्वात्त एवर्षयः। यस्य वाक्यं स ऋषिरिति न्यायात्। अंत्यतृचस्यागस्त्यवाक्यत्वात्स एवर्षिः। शिष्टा अत्र आद्या चैकादशी चेंद्रस्य वाक्यं। अतः स एवर्षिः। अत्र या तेनोच्यते सा देवतेति सामान्यापवादेन अत्रास्य मरुत्वानिन्द्रो देवता॥ अंस्यवचातुर्विंशकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे त्रिविदानीयात्पूर्वमेतत्सूक्तं। यदि पर्यायान्मरुत्वतीय इति खंडयोः सूत्रितं। कया शुभेति च मरुत्वतीये पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत्। आ० ६. ६. ७. २.। इति॥ आभिप्लविके पंचमेऽहनि मरुत्वतीय एतदेव सूक्तं। पंचमस्य कया शुभा यद्विन्द्र्यम्भृंग इति मध्यंदिनः। आ० ७. ७.। इति सूत्रितत्वात्॥ महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं। पंचमारण्यके कया शुभा सवयसः सनीला मरुत्वाँ इंद्र वृषभो रणाय। ऐ० आ० ५. १.। इत्युक्तत्वात्॥ विषुवति मरुत्वतीय एतदेव निविद्धानीयं। त्वं सु मेषं कया शुभेति च मरुत्वतीयं। आ० ८. ६.। इति सूत्रितत्वात्॥ अस्य विनियोगं शौनक आह। ज्ञातिपुत्रसुहृद्भिर्वैर्यश्च राज्यं चिकीर्षति। नित्यं स नियतो भूत्वा सूक्तं तु मनसा जपेत्। कया शुभेति पैशून्यं ज्ञात्वाचार्यैरुपद्विजैः। श्रुत्वा परस्परस्यं तु गुरोरथाह शौनकः। ऋग्वि० १. २६.। इति॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कया शुभा सवयसः सनीळाः समान्या मरुतः

सं मिमिक्षुः।

कया मती कुत एतास एतेऽर्चंति शुष्मं वृषणो वसूया ॥ १

कया। शुभा। सऽवयसः। सऽनीळाः। समान्या।

मरुतः। सं। मिमिक्षुः।

कया। मती। कुतः। आऽइतासः। एते। अर्चंति।

शुष्मं। वृषणः। वसुऽया ॥ १ ॥

इंद्रवाक्यं। सवयसः समानवयस्काः सनीळाः समानस्थाना एते मरुतः कया शुभा केनापि दुर्ज्ञेयया शोभया समान्या सर्वेषामेकरूपया महत्या युक्ताः। यद्वा शुभिरुदकनाम। तद्रूपया शुभोदकेन संमिमिक्षुः। लोकं सम्यक् सिंचंति॥ मिक्षिसमानार्थो मिमिक्षतिधातुः॥ यद्वा मां युद्धादिषु प्रवर्तमानं संमिमिक्षुः। तदर्थमेते मरुतः कयानिश्चेयया मती मत्या कुतो देशादेतासः। आगताः। आगत्य चैते वृषणो वर्षितारो वसूया वसूयया॥ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ धनेच्छया। यद्वा वसवो वासयितारो वा॥ तेनैव असो याजादेशः॥ शुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोकेऽर्चंति। पूजयंति। अगति कुर्वंति। यद्वा मम बलं वर्धयंतीत्यर्थः। मरुतो हैनं नाजहुरिति श्रुतेः। अत्रेंद्रमरु-

स्थ वीरुद्रूपे सर्वत्र । प्रांणजीवात्मपरत्वयापि योजनीयं ॥
अत्रापींद्रो ब्रूते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

कस्य ब्रह्मांणि जुजुषुर्युवानः को अध्वरे मरुत आ ववर्त ॥
श्येनाँ इव ध्रजतो अंतरिक्षे केन महा मनसा

रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्मांणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे ।

मरुतः । आ । ववर्त ।

श्येनान्ऽइव । ध्रजतः । अंतरिक्षे । केन । महा ।

मनसा । रीरमाम ॥ २ ॥

युवानो नित्यतरुणा महानुभावा मरुतः कस्य महा-
भागस्य ब्रह्माणि परिदृढानि हवींषि जुजुषुः । सेवंते । कश्च
अद्यामध्वरे स्वकीये भागे मरुत एतानाववर्त । यागांतरेभ्यो
निवर्तयति । दुर्निग्रहत्वे दृष्टांतमाह । अंतरिक्षे ध्रजतो
गच्छतः श्येनान् अंसनीयगमनानेतन्नामकान्पक्षिण इव ।
केन तत्प्रीतिसाधनेन महा महता मनसा मननवता स्तोत्रेण
रीरमाम । रमेमहि ॥

अथ मरुत इंद्रेणोक्तास्तृतीययानया प्रतिब्रूवते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

कुतस्त्वमिंद्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्था।
सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत्ते
अस्मे ॥ ३ ॥

कुतः। त्वं। इंद्र। माहिनः। सन्। एकः। यासि।
सत्ऽपते। किं। ते। इत्था।
सं। पृच्छसे। संऽअराणः। शुभानैः। वोचेः। तत्।
नः। हरिऽवः। यत्। ते। अस्मे इति ॥ ३ ॥

हे इंद्र सत्पते सतां पालक त्वं माहिनो महनीयः पूजनीयः। अनुचरैरनुगंतव्य इत्यर्थः। तथाभूतः सन्नपि एकोऽसहायः सन् कुतो यासि कुतः कारणाद्यासि। यद्वा कुत्र यासि। ते तवेत्थमित्थं किं। किं त्वमेवमेव। किं न कोऽप्यनुचरोऽस्ति। किंच त्वं समराणोऽस्माभिः संगच्छमानः संपृच्छसे। समीचीनं पृच्छसि। हे हरीवः हरिभ्यां तद्वन्निंद्र ते तवास्मे अस्मासु यद्वक्तुमिष्टतममस्ति तन्नोऽस्मभ्यं शुभानैः शोभमानैर्वचनैर्वोचेः। ब्रूहि॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्म इयर्ति प्रभृतो
मे अद्रिः।

आ घ्नांसते प्रति हर्यंत्युक्थेमा हरी वहतस्ता नो

अच्छं ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शं । सुतासः । शुष्मः । इयर्ति ।

प्रऽभृतः । मे । अद्रिः ।

आ । शासते । प्रति । हर्यंति । उक्था । इमा ।

हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ४ ॥

अथैवं तैः पृष्टोऽनया चतुर्थ्येंद्रः प्रत्याह । हे मरुतः ब्रह्माणि स्तोत्राणि कर्माणि हवींषि वा मे मम स्वभूतानि । तथा मतयश्च मननयुक्ताः स्तुतयश्च मे मम शं सुखकार्यः । यद्वा मे मत्यो बुद्धयस्तेष्वेव वर्तंत इति शेषः । तथा सुतासोऽभिषुताः सोमा मे मदीया मदर्था एव । अतो यज्ञं प्रति गंतव्यमित्यर्थः । किंच मध्ये राक्षसादिबाधपरिहाराय शुष्मो बलवान्मे मदीयोऽद्रिः शत्रूणां भक्षको वज्रः प्रभृतः इयर्ति । गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति न च निवर्तते । न केवलं हवीरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमाना आशासते । मामेव प्रार्थयंते । किंचोक्थ्योक्थानि शास्त्राणि मां प्रतिहर्यंति । कामयंते । मामेव शंसंतीत्यर्थः । किंच नोऽस्मदीया इमा हरी इमावश्वौ ता तानि गंतव्यानि हवीरादीन्यच्छ अभिप्राप्य, मां वहतः । अभिमतदेशं प्रापयतः । अत शीघ्रं गच्छामि । युष्माभिरपि तत्रास्तु गंतव्यमित्यर्थः । अतोऽस्माय इति मंतव्यमिति भावः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अतो वयमंतमेभिर्युजानाः स्वक्षत्रेभिस्तन्वः शुंभमानाः ।

महोभिरेताँ उप युज्महे न्विंद्र स्वधामनु हि नो

बभूथ ॥ ५ ॥

अतः । वयं । अंतमेभिः । युजानाः । स्वऽक्षत्रेभिः ।

तन्वः । शुंभमानाः ।

महःऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इंद्र । स्वधां ॥

अनु । हि । नः । बभूथ ॥ ५ ॥

एवमुक्ता मरुतस्तमेव ब्रुवते । हे इंद्र त्वं यस्मादेवं करोषि अतः कारणाद्वयमंतमेभिरंतिकतमैरश्वैर्युजाना युक्ताः संतः । कीदृशैः स्वक्षत्रेभिः । स्वायत्तबलैः । किंच महोभिस्तेजोभिस्तन्व आत्मशरीराणि शुंभमाना दीपयंतः । एवं प्राप्नुवाना इत्यर्थः । यद्वा महोभिः स्वमहत्त्वेन युक्ता वयमेतान् गंतॄन् नु क्षिप्रमुपयुज्महे । तव साकं हविरादि स्वीकुर्मह इत्यर्थः । हे इंद्र त्वमपि नोऽस्माकं स्वधामुदकं बलं वानुबभूथ हि । अस्मत्सृष्टोदकजन्यं हविरनुभवसि खलु । हिशब्दः परस्परोपकार्योपकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

क्व१ स्या वो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये ।
अहं ह्यु१ग्रस्तविषस्तुविष्मान्विश्वस्य शत्रोरनमं
वधस्नैः ॥ ६ ॥

क्व । स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् ।
मां । एकं । सम्ऽअधत्त । अहिऽहत्ये ।
अहं । हि । उग्रः । तविषः । तुविष्मान् । विश्वस्य ।
शत्रोः । अनमं । वधऽस्नैः ॥ ६ ॥

स्या सा स्वधा तदुदकं बलं वा वो युष्माकं संबंधि क्वासीत् । नैवासीदित्यर्थः । अस्माकमुदकं त्वमनुभवसीति ब्रूथ । यत् या स्वधैकमसहायं मामहिहत्ये वृत्रवधार्थं मेघहनन-कर्मणि वृत्रवधे वा समधत्त । संहितमभूत् । समासीदिति संबंधः । असहायस्य कथमिति मतं सत्स्यतीत्यत आह । अहं हि अहं खलूग्र उद्गूर्णबलस्तविषो बलवान् तुविष्मान् महत्त्वोपेतोऽस्मि । यस्मादतिबलोऽहं तस्माद्विश्वस्य कृत्स्नस्य शत्रोः । मेघस्य शत्रुरेवाहं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सर्व शत्रुसंघं वधस्नैर्वधरूपैः शोधनैर्वधकुशलैरित्यर्थः । यद्वा वध इति वज्रनाम । वधस्नैर्वज्रस्यासनैः क्षेपणप्रकारैरनमं । अनमयं ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी-॥

भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः ।

भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेंद्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम ॥७॥

भूरि । चकर्थ । युज्येभिः । अस्मे इति । समानेभिः ।

वृषभ । पौंस्येभिः ।

भूरीणि । हि । कृणवाम । शविष्ठ । इंद्र । क्रत्वा ।

मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्त इंद्रः पुनराह । हे इंद्र वृषभ वर्षितस्त्वं भूरि चकर्थ । प्रभूतं कृतवानसि । सत्यमेव । तथाप्यस्मे अस्माकं समानेभिः समानैर्युज्येभिरस्माभिर्युक्तैः पौंस्येभिः पुंस्कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्थ । न त्वेक एवेत्यर्थः । हे शविष्ठ । शव इति बलनाम । हे इंद्र बलवत्तम वयं भूरीणि हि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि कृणवाम । कृतवंतः स्म । हे इंद्र क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यद्वृष्ट्यादिकं वशाम । कामयामहे । तानि त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः । यतो वयं मरुतः ॥ छांदसमनुदात्तत्वं ॥ एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति । स्वरो व्यस्तः । अथवा इंद्रस्येदं वाक्यं । हे मरुतो यद्यस्यैव तत्तथैव भवतु । तदहं च यूयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यद्वृष्टिकर्म कामयामहे । तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति निघातस्वरस्य व्याख्यानं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

वधीं वृत्रं मरुत इंद्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।

अहमेता मनवे विश्वश्चंद्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥ ८

वधीं । वृत्रं । मरुतः । इंद्रियेण । स्वेन । भामेन ।

तविषः । बभूवान् ।

अहं । एताः । मनवे । विश्वऽचंद्राः । सुऽगाः । अपः ।

चकर । वज्रऽबाहुः ॥ ८ ॥

वृत्रामोषिंद्र आह । हे मरुत अहमिंद्र इंद्रियेण स्वेन भामेन कोपेन तविषो बलवान् बभूवान् । भूतः संपन्नः । कस्मै कस्मिति तदुच्यते । मनवे मनोरर्थायैता विश्वचंद्राः सर्वाह्लादकाः सुगाः सुगमनाः सर्वत्र वस्त्रादिषु गमनशीला अपो वृष्ट्युदकानि चकर । चकार । कृतवानस्मि । यतोऽहं वज्रबाहुः । अनेन सहायनैरपेक्ष्यमुक्तं भवति ॥

॥ अथ नवमी ॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।

न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि

प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

अनुत्तं । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न ।

त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।

न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि ।

करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः । आ इति स्मरणे । स्मृतवंतो वयमिदानीं. हे मघवन् ते त्वयानुत्तमप्रेरितं नकिर्नु । नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव त्वावान् त्वत्सदृशो विद्वानो विद्वान् ॥ व्यत्ययेन शानच् ॥ जयोपायवेदिता देवता देवो नास्ति । किंच हे प्रवृद्ध अतिबल जायमानो जातो वा कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वं यानि वृत्रवधादीनि करिष्या कर्तव्यानि कृणुहि कुरुषे तानि न नशते । न व्याप्नोति । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । नान्यस्त्वच्चेष्टितानुकारी वेत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

एकस्य चिन्मे विभ्व१स्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृणवै मनीषा ।

अहं ह्यु१ग्रो मरुतो विदानो यानि च्यवमिंद्र इदीश एषां ॥ १० ॥

एकस्य । चित् । मे विऽभु । अस्तु । ओजः । या । नु । दधृष्वान् । कृणवै । मनीषा ।

अहं । हि । उग्रः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यवं । इंद्रः । इत् । ईशे । एषां ॥ १० ॥

इदानीमिंद्र आह। मे ममैकस्य चित् एकस्यैव विभु सर्वत्र गमनशीलमोजो बलमस्तु। यद्वा बलमेकस्यैवास्तु। किमर्थमिति चेत् उच्यते। या यानि कर्माणि मनीषा मनीषया मनस इच्छया दधृष्वान् धर्षितवानहं तु क्षिप्रं कृणवै कर्तुं शक्नुवानि। हे मरुतः अहं हि अहं खलूग्र उद्गूर्णबलो विदानो वेदनावान्। यानि यानि वसूनि च्यवं। अवगच्छामि। एषामहमेवेंद्र इत् ईश्वर एव सन् ईशे। ईश्वरो भवामि। अथवा विदानोऽहं यानि च्यवं यान्युद्दिश्य गच्छेयं। एषामीशे। यतोऽहमिंद्रः अतः शक्त इत्यर्थः॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः॥

॥ अथैकादशी॥

अमंदन्मा मरुतः स्तोमो अत्र यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र।
इंद्राय वृष्णे सुमखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वे
तनूभिः॥ ११॥

अमंदत्। मा। मरुतः। स्तोमः। अत्र। यत्। मे।
नरः। श्रुत्यं। ब्रह्म। चक्र।
इंद्राय। वृष्णे। सुऽमखाय। मह्यं। सख्ये। सखायः।
तन्वे। तनूभिः॥ ११॥

इदमपींद्रवाक्यं। हे मरुतः मा मामत्रास्मिन्नुदकोत्पादन-विषये स्तोमः स्तोत्रममंदत्। मादयति मोदयते वा। हे नरः

सखायो यूयं मे मम यत् श्रुत्यं सर्वैः श्रोतव्यं ब्रह्म परिदृढमेव-धारणादिरूपं चक्र। कृतवंतः। स्तुतिभूतं स्तोत्रं वा अनुष्ठानं च पूर्वमादिरूर्ध्व। इंद्राय परमैश्वर्यगुणकाय वृषाभिमतवर्षित्रे सुमखाय प्रोक्षनयागाय सख्ये युष्माभिः समानख्यानाय तनूभिरनेकशरीरैरुपेताय मह्यं मम तन्वे मदीयशरीर-पोषाय भवतु। यद्वा तनूभिरस्मच्छरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं मह्यमेवास्त्वित्यर्थः॥

॥ अथ द्वादशी ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः।
संचक्ष्या मरुतश्चंद्रवर्णा अच्छांत मे छदयाथा च नूनं॥१२॥

एव। इत्। एते। प्रति। मा। रोचमानाः। अनेद्यः।
श्रवः। आ। इषः। दधानाः।
सं॒ऽचक्ष्य। मरुतः। चंद्रऽवर्णाः। अच्छांत। मे।
छदयाथ। च। नूनं॥१२॥

हे मरुतः एवेत् एवमेवैते यूयं मा मां प्रति रोचमाना मद्विषये संप्रीयमाना मां ख्यापयंतो वानेद्योऽनंतिकस्थं श्रवः कीर्तिमिषश्च दधानाः। आ इति चार्थे। यद्वानेद्य इति प्रशस्य-नाम। प्रशस्यं यशोऽस्मत्तो दधाना अस्माभिर्वा धारय माणाः। चंद्रवर्णाः चंद्रमिति हिरण्यनाम। सुवर्णवर्णा यूयं मे मां संचक्ष्य सम्यक् प्रकाश्य नूनं निश्चयमच्छांत यशोभि-राच्छादितवंतश्छदयाथ। माच्छादयथ च। मां प्रति सर्वदा

रोचमाना मय्येव कीर्तिमन्नं च दधाना मरुतैः कर्मभिर्मा-
मेव स्तुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीँरच्छा

सखायः।

मन्मानि चित्रा अपिवातयंत एषां भूत नवेदा म

ऋतानां ॥ १३ ॥

कः। नु। अत्र। मरुतः। ममहे। वः। प्र। यातन।

सखीन्। अच्छ। सखायः।

मन्मानि। चित्राः। अपिऽवातयंतः। एषां। भूत।

नवेदाः। मे। ऋतानां ॥ १३ ॥

हे मरुतो युष्मानत्र लोके को नु खलु मर्त्यो ममहे।
पूजयति। हे सखायः सर्वस्य सखिवत् प्रियकारिणः संतः
सखीन् हविःप्रदानेन सखिभूतान्यजमानानच्छ आभिमुख्येन
प्राप्तुं प्रयातन। गच्छत। हे चित्राः चायनीया यूयं मन्मानि
मननीयानि धनान्यपिवातयंतः संपूर्णं प्रापयंतो भूत। भवत
किंच मे मदीयानामेषामृतानामवितथानां नवेदा भूत।
ज्ञातारो भवत ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

आ यद्दुवस्याद्दुवसे न कारुरस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ षु वर्त्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत् ॥ १४ ॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् ।

चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु । वर्त्त । मरुतः । विप्रं । अच्छ । इमा ।

ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥

हे मरुतो दुवस्यात् युष्मत्परिचरणार्हात्स्तोत्रात् तेन स्तोत्रेण दुवसे परिचरणाय पर्याप्ता कारुः कर्त्री स्तुतिकुशला मान्यस्य माननीयस्य विदुषो मेधा बुद्धिरस्मान् । नेति संप्रत्यर्थे । इदानींतनानाचक्रे । आभिमुख्येन करोति । प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा षष्ठीबहुवचनं । इदं सूक्तं दुवस्यानां परिचरणार्हाणां दुवसे परिचरणायेत्यर्थः । अतो हे मरुतो यूयं विप्रं मेधाविनं यजमानं मामगस्त्यमच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं सु सुष्ठु वर्त्त । ओ इति निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः । आङित्याभिमुख्ये न । उकारोऽवधारणे । आवर्तध्वमेव । किमर्थमेवमिति उच्यते । इमा ब्रह्माणि इमानि परिदृढानि कर्माण्युद्दिश्य जरिता स्तोता वो युष्मानर्चत् । अर्चति । यस्मादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः ॥

अथ पंचदश्यां सूक्तोपक्रमसमारभ्य कृतां स्तुतिं मरुद्भो निवेद्याभिमतमाशास्ते ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥१५॥

एषः। वः। स्तोमः। मरुतः। इयं। गीः। मान्दार्यस्य।
मान्यस्य। कारोः।
आ। इषा। यासीष्ट। तन्वे। वयां। विद्याम। इषं।
वृजनं। जीरऽदानुं॥ १५॥

हे मरुतः एषः स्तोम इदानीं क्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं वो युष्मदर्थं। युष्मत्प्रीणनाय भवत्वित्यर्थः। तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय। यस्मादेवं तस्मान्मान्दार्यस्य स्तुतिविशेषैर्मदयितुः स्तुतिभिर्मदस्य प्रेरयितुर्वा मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य कारोः स्तोतुरिषेच्छयाया-सीष्ट। आगच्छत। किमर्थं। तन्वे। शरीराय। तत्पो-षायेत्यर्थः। वयां वयमपीषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्याम। युष्मास्वागतेषु यज्ञसंपूर्त्या-द्यादिद्वारा लभेमहि॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विर-चिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
इत्थं द्वितीयाष्टकगस्तृतीयोऽध्याय आदरात् ।
व्याख्यातः सायणार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । कया शुभेत्यस्मिंस्त्रयोविंशेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र तन्न्वित्येतद्द्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अत्रानुक्रमणिका । तन्न्वगस्त्यो मारुतं ह द्वित्रिष्टुबंतं मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुंभे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । सूक्तसंख्यानुवर्तत आन्यस्याः सूक्तसंख्याया इति परिभाषितत्वात्पंचदशर्चं । उक्तलक्षणेनागस्त्येन दृष्टत्वात्तस्यार्षं । मारुतं ह्यौत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तद्वयं मरुद्देवताकं । अंत्ये द्वे त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

तन्नु वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य

केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि

कर्तन ॥ १ ॥

तत्। नु। वोचाम। रभसाय। जन्मने। पूर्वं।
महिऽत्वं। वृषभस्य। केतवे।
ऐधाऽइव। यामन्। मरुतः। तुविऽस्वनः। युधाऽइव।
शक्राः। तविषाणि। कर्तन ॥ १ ॥

हे मरुतो वयं युष्मदीयं तत्तादृशं महित्वं पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा महित्वं माहात्म्यं नु क्षिप्रं वोचाम। ब्रूमः। किमर्थं। रभसाय वेगवते जन्मने येषां प्रादुर्भावाय। येषां संनिधानायेत्यर्थः। तदपि किमर्थमित्यत आह। वृषभस्य फलस्य वर्षितुर्यज्ञस्य केतवे प्रज्ञानाय। वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धं। हे तुविष्वणः गमनसंरंभेण प्रभूतध्वनियुक्ताः हे शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः। यूयं यामन् यामनि यागगमने प्रस्तुते सत्येव ऐधान्येधः संबंधीनि तेजांसीव प्राप्येन महत्त्वेन तविषाणि बलानि सामर्थ्यानि कर्तन। कुरुत। तनुत इत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। युधेव। युद्धे न तन्निमित्तं यथा तविषाणि कुरुथ तद्वत्।

॥ अथ द्वितीया ॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळंति क्रीळा विदथेषु
घृष्वंय।
नक्षंति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धंति स्वतंवसो
हविष्कृतं ॥ २ ॥

नित्यं। न। सूनुं। मधु। बिभ्रतः। उप। क्रीळंति।

क्रीळाः। विदथेषु। घृष्वयः।

नक्षंति। रुद्राः। अवसा। नमस्विनं। न। मर्धंति।

स्वऽतवसः। हविःऽकृतं॥ २॥

नित्यं न सूनुमौरसं प्रियं पुत्रमिव मधु मधुरं हविर्बिभ्रतो धारयंतो मरुतो विदथेषु यागेषु घृष्वयो रक्षःप्रभृतीनां घर्षकाः संतः क्रीळाः क्रीडनशीला उप उपेत्य क्रीळंति। विहरंति। किंच रुद्राः। रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यंते। जन्यजनकयोरभेदात्। मरुतां रुद्रपुत्रत्वं पुराणेषु तपसा तुष्टौ पार्वतीपरमेश्वरौ मरुतः पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धं। नमस्विनं नमस्कारोपलक्षितस्तोत्रोपेतं हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानमवसा रक्षणेन तर्पणेन वा निमित्तभूतेन नक्षंति। व्याप्नुवंति। किंच। स्वतवसः स्वायत्तबला मरुतो यजमानं न मर्धंति। न संग्रामयंति। न न क्षेपयंतीत्यर्थः।

॥ अथ तृतीया ॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा

ददाशुषे।

उक्षंत्यस्मै मरुतो हिता इव पुरू रजांसि पयसा

मयोभुवः। ३॥

यस्मै । जनासः । अस्तृताः । अरासत । रायः । पोषं ।

च । हविषा । ददाशुषे । ०

उक्षंति । अस्मै । मरुतः । हिताःऽइव । पुरु । रजांसि ।

पयसा । मयःऽभुवः ॥ ३ ॥

यस्मै यजमानाय हविषा ददाशुषे सोमाद्यैर्हविर्दत्तवते हविषा प्रीता जनासोऽवितारोऽस्तृता अमरुत्पत्नीणो मरुतो रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं । पश्वन्नात्मज्ञादिपुष्टिं । अरासत । प्रायच्छन् ॥ रासतिर्दानार्थः । अस्मै यजमानाय हिता इव हितावरणाः सखाय इव संतो मयोभुवः सुखस्य भावयितारो मरुतो रजांसि लोकान् पुरु प्रभूतं यथा भवति तथा पयसोदकेन सस्याद्युत्पत्त्यर्थमुक्षंति । सिंचंति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ ये रजांसि तविषीभिरव्यंत प्र व एवासः स्वयतासो अध्रजन् ।

भयंते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः

प्रयतास्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यंत । प्र । वः ।

एवासः । स्वऽयतासः । अध्रजन् ।

भयंते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चित्रः । वः ।

यामः । प्रऽयतासु । ऋष्टिषु ॥ ४ ॥

हे मरुतो युष्मत्संबंधिनो य एवास एता अश्वविशेषास्तवि-
षीभिः स्वकीयैर्बलैर्दिवमंतरिक्षादिरूपे रजांसि लोकानात्यत ।
सर्वत व्याप्नुवंति । ते वो युष्माकमेवाश्वोऽश्वाः स्वयतास्वः
स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः सन्नजन् । सकर्वत्र गच्छंति ।
व्याप्नुवंति । किंच युष्मदागमनाद्विश्वा भुवनानि सर्वाणि
भूतजातानि विश्वा हर्म्या सर्वाणि हर्म्याणि च भयंते ।
बिभ्यति पतनात् । यस्मादेवं तस्माद्वो यामश्चित्रश्चायनीयः ।
आश्चर्यभूत इत्यर्थः । भीतेः कारणमाह । ऋष्टिषु युद्धस्थासु
हेतिषु प्रयतासु सकर्वोद्यतासु सतीषु । अथवा भीतौ
दृष्टांतः । ऋष्टिषु प्रयतासु सतीषु । युधोपमेदं । आयुधेषूद्य
तेषु यथा जना बिभ्यति तद्वद्युष्मदागमनाद्बिभ्यतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यत्त्वेषयामा नदयंत पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।
विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथीयंतीव प्र जिहीत
ओषधिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वेषऽयामाः । नदयंत । पर्वतान् । दिवः । वा ।
पृष्ठं । नर्याः । अचुच्यवुः ।
विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथियंतीऽ-
ऽइव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥ ५ ॥

मरुतस्त्वेषयामाः प्रदीप्तगमना यत् यदा पर्वतान् पर्ववतो
गिरेर्गह्वराणि पूरकान्मेघान्वा नदयंत । नादयंति । वा

अथवा दिवो विद्योतनात्मकस्यांतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिभागं नर्या नरेभ्यो हिता अचुच्यवुः । गच्छंति । तदा वो युष्माकं बंधिन्य- स्मन् गमने निमित्तभूते सति विष्णो वनस्पतिर्वनस्य पालयिता वृक्षसमूहो भवते । बिभेति । तथौषधिः प्रियंगुव्रीह्यादिः प्रजिहीते । प्रकर्षेण गच्छति । स्वस्थानाद्दितस्ततश्चलतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः रथीयंतीव । रथमात्मन इच्छंती स्त्री रथारूढे- त्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन ।
यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयं । नः । उग्राः । मरुतः । सुऽचेतुना । अरिष्टऽग्रामाः सुऽमतिं । पिपर्तन ।
यत्र । वः । दिद्युत् । रदति । क्रिविःऽदती । रिणाति । पश्वः । सुधिताऽइव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हे उग्रा उद्गूर्णबला मरुतो यूयं सुचेतुना शोभनचेतसा- रिष्टग्रामा अहिंसितसंघाः संतो नोऽस्माकं सुमतिं शोभन- बुद्धिं पिपर्तन । पूरयत । कस्मिन्काल इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन्काले वो युष्मत्संबंधिनी क्रिविर्दती क्षिप्रपाशीलदंती

विद्युत् इती रवति । निखनति मेघसंस्थायं । पन्वः पन्थूंच वियाति । रेषति हिनस्ति । गायी याति सति मघव: मीयंत दुति प्रविध । हिंसायां इहंत: । धुधिता धुष्ट प्रेरिता वर्ष्यया युतिस्तस्माघना हेतिर्वा यया वियाति तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्र स्कंभदेष्णा अनवभ्रराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ।

अर्चन्त्यर्कं मदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कंभऽदेष्णाः । अनवभ्रऽराधसः । अलातृणासः । विदथेषु । सुऽस्तुताः ।

अर्चंति । अर्कं । मदिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र स्कंभदेष्णाः प्रकर्षेण स्कंभितदानाः । अविरतदाना इत्यर्थः । अनवभ्रराधसोऽभ्रष्टविरादिधनाः । राध इति धननाम । अलातृणासः ॥ लकारस्य स्थाने लकारः ॥ धनातृणास आतर्दनरहिताः । अथवा अलं पर्याप्तमातर्दना यद्वा । यद्वा अलमत्यर्थं दातारः फलानां । एवंरूपा मरुतो विदथेषु यागेष्वर्कमर्चनीयमिंद्रं स्वसखीभूतमर्चंति । पूजयंति स्तुत्यादिना संभावयंतीत्यर्थः । किमर्थं मदिरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य पीतये पानाय । तस्येंद्रस्य मरुत्त्वं

कथं जानंतीत्यत आह । ते मरुतो वीरस्य विविधं अनूप्या वीरस्येंद्रस्य प्रथमानि कृतानि मुख्यानि पौंस्या पुंस्त्वानि वृत्रवधादिरूपाणि विदुर्जानंति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

शतभुंजिभिस्तमभिह्रुतेरघात्पूर्भी रक्षता मरुतो यमावत ।
जनं यमुग्रास्तवसो विरप्शिनः पाथना शंसात्तनयस्य
पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुंजिऽभिः । तं । अभिऽह्रुतेः । अघात् । पूःऽभिः ।
रक्षत । मरुतः । यं । आवत ।
जनं । यं । उग्राः । तवसः । विऽरप्शिनः । पाथन ।
शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे मरुतो यूयं शतभुजिभिः । शतमित्यपरिमितनाम । असंख्यातभोगवद्भिः पूर्भिः पालनैर्जतत्रैः अनूप्यां नगरैर्वा तं रक्षत । पालयत । तमित्युक्तं । कमित्याह । यं जनमभिह्रुतेरभिभवकारणात्कुटिलस्वभावादघात्पापादावत । अरक्षत । किंच हे उग्रा उद्गूर्णतेजस्को हे तवसो बलवंतो वेगवंतो वा हे विरप्शिनः ॥ महन्नामैतत् ॥ महांतः । रमणीयाः शब्दा रपाः । ते येषां ते विरप्शिनः । विविधा रप्शिनः स्तोतारो येषां ते यथोक्ता हे तादृशा यूयं यं च जनं पायन । पाथ । रक्षथ । कस्मान्निमित्तादिति उच्यते । तनयस्य ।

उपलक्षणमेतत्। पुत्रादीनां पुष्टिषु दोषेषु निमित्तभूतेषु शंसादभिशंसनात्। यमेवं कुरुथ तं रक्षतेति शेषः। पापक्षयाद्यनिष्टपरिहारेण पुत्रादिपोषरूपेष्टप्राप्त्या च रक्षथेत्यर्थः।

॥ अथ नवमी ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्येव तविषाण्याहिता।
अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि वावृते ॥ ९ ॥

विश्वानि। भद्रा। मरुतः। रथेषु। वः। मिथस्पृध्याऽइव। तविषाणि। आऽहिता।
अंसेषु। आ। वः। प्रऽपथेषु। खादयः। अक्षः। वः। चक्रा। समया। वि। ववृते ॥ ९ ॥

हे मरुतो वो रथेषु युष्मत्संबंधिरथेषु रंहणसाधनेषु विश्वानि भद्रा सर्वाणि कल्याणानि भोगयोग्यानि द्रव्याण्यस्मभ्यं प्रदेयानि फलानि वाहितानि। तथा वोऽंसेषु तदुपलक्षितभुजेष्वपि ॥ आकारोऽप्यर्थे ॥ मिथस्पृध्येव बलाधिक्यात्परस्परस्पर्धाविषयाणि तविषाणि बलानि अंसेपूक्तलक्षणान्यायुधानि वाहितानि। किंच वः प्रपथेषु। प्रगताः पंथानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि प्रपथानि। तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि। यद्वा प्रगतः पंथा यैस्तेषु पादाग्रेषु

पादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंच वोऽक्षो युष्मत्संबंधी रथोऽक्षश्चक्रा तत्रोपनिबद्धानि चक्राणि समीपे तेषां परिसरे विवद्वते । विशेषेण वर्तते । न कदाचिदपि चक्रेषु संलग्नो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं देवयजनगमनसाधनानि संति तस्माच्छोभमानगमनमित्यभिप्रायः ॥

॥ अथ दशमी ॥

भूरींणि भद्रा नर्यैषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रंभसासो अंजयः ।

अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥ १० ॥

भूरींणि । भद्रा । नर्यैषु । बाहुषु । वक्षःऽसु । रुक्माः । रभसासः । अंजयः ।

अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुराः । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि । अनु । श्रियः । धिरे ॥ १० ॥

ते मरुतो नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि धनानि स्तोतृभ्यो दातुं धिरे धारयंति । तथा वक्षःसूरःस्थलेषु रुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मितान्याभरणानि धारयंति । कीदृशानि । रभसासो राभस्ययुक्तानि कांतिमंति वा । तथांजयो व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूलेष्वेताः शुक्लवर्णा मालाः । पविषु वज्रसदृशेष्वायुधेषु क्षुराः क्षुरधाराः । अधि सप्तम्यर्थानुवादी । एवमेते मरुतः

सर्वांगेषु श्रियो लक्ष्मीरुक्मेषा विधिरे । विविधं धारयंति । तत्र दृष्टांतः । वयो न पक्षान् । पक्षिणः पक्षानिव ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

महांतो मह्ना विभ्वो३ विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तृभिः ।
मंद्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिश्ला इंद्रे मरुतः परिष्टुभः ॥ ११ ॥

महांतः । मह्ना । विऽभूतयः । दूरेऽदृशः । ये । दिव्याःऽइव । स्तृऽभिः ।
मंद्राः । सुऽजिह्वाः । स्वरितारः । आसऽभिः । संऽमिश्लाः । इंद्रे । मरुतः । परिऽस्तुभः ॥ ११ ॥

ये मरुतो महांतो माहात्म्योपेताः । केन । मह्ना । महत्त्वेन प्रभावातिशयेन । तथा विभ्वो विभवो व्याप्ताः । तथा विभूतयो विविधैश्वर्यवंतः । दूरेदृशो दूरे दृश्यमानाः प्रकाश्यमानाः । दूरदर्शने दृष्टांतः । दिव्याः स्तृभिरिव ॥ स्तृ इति नक्षत्रनाम ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणामिति ॥ निरुक्तात् ॥ दिवि भवा देवाः स्तृभिः स्वपुष्पकभूतैस्तेजःपुंजैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्यमाना भवंति तद्वत् । किंच मंद्रा मादनाः

सुजिह्वाः शोभनजिह्वा आसभिरास्यैः स्वरितारः शब्दयितारः। प्रियवचना इत्यर्थः। अत एव सुजिह्वा इत्युक्तं। किंच इंद्रं संमिश्लाः सम्यक् मिश्रयितारः। इंद्रसहायिन इत्यर्थः। मरुतो हैनं नाजहुरिति श्रुतेः। तथा परिष्टुभः परिस्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः। एवं महाभागा ये मरुतः संति तेऽस्मद्यज्ञमागच्छंतीति शेषः।

॥ अथ द्वादशी ॥

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दात्रमदितेरिव व्रतं।
इंद्रश्चन त्यजसा वि ह्रुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वं ॥ १२ ॥

तत्। वः। सुऽजाताः। मरुतः। महिऽत्वनं। दीर्घं। वः। दात्रं। अदितेःऽइव। व्रतं। इंद्रः। चन। त्यजसा। वि। ह्रुणाति। तत्। जनाय। यस्मै। सुऽकृते। अराध्वं ॥ १२ ॥

हे सुजाताः शोभनजनना हे मरुतो वो युष्मदीयं महित्वनं महत्त्वं तत् तादृक् खलु। तदित्युक्तं किमित्याह। वो युष्माकं दात्रं दानं वृष्ट्यादिकं दीर्घमत्यायतमविच्छिन्नं। प्रभूतोपकारीत्यर्थः। दीर्घत्वे दृष्टांतः। अदितेर्व्रतमिव। अदीनाया देवमातुर्भूम्या वा। व्रतमिति कर्मनाम। तद्यथा

दीर्घं प्रतिविस्तृतं तद्वत्। अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमित्यादि मंत्रवर्णात्। किंच हे मरुतो यूयं यस्मै सुकृते शोभनयागादिकर्त्रे यजमानाय यदभिमतं धनमराध्वं तदिंद्रश्च इंद्रोऽपि त्यजसा त्यागेन विहुणाति। न विह्वरति। कौटिल्यं न करोति॥ चनेत्ययं यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगंतव्यः॥ युष्मद्धनादित्यागमिंद्रत्यागोऽपि नातिक्रामतीत्यर्थः। यद्वा यस्मै तद्धनमराध्वं तमिंद्रोऽपि न कुटलयति। न निषेधयति किंत्वनुमोदयतीत्यर्थः॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरू यच्छंसममृतास आवत।

अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे॥ १३ ॥

तत्। वः। जामिऽत्वं। मरुतः। परे। युगे। पुरु। यत्। शंसं। अमृतासः। आवत।

अया। धिया। मनवे। श्रुष्टिं। आव्य। साकं। नरः। दंसनैः। आ। चिकित्रिरे॥ १३ ॥

हे मरुतो वो जामित्वं बंधुत्वमस्मद्विषयप्रेमाधिक्यं तत् खलु प्रसिद्धमित्यर्थः। कियत्पर्यंतमिति तदुच्यते। परे युगे युगशब्दः कालोपलक्षकः। उत्कृष्टे महति कालेऽतीतेऽपि

वर्तत इति शेषः। तत्कथमधिगतमित्यत आह। अमृता-
सोऽमरणधर्माणो हे मरुतो यूयं यद्यस्माच्छंसमस्माभिः
क्रियमाणां स्तुतिं पुरु प्रभूतं यथा भवति तथावत। रक्षथ।
तस्माद्युष्मत्कृतं जामित्वमविनाशीत्यर्थः। किंच यूयमया
धियानयानुग्रहात्मिकया बुद्ध्या मनवे मनुष्याय स्तोत्रे यद्वा
दास्यदाद्यर्थे श्रुष्टिमाशु कीर्त्तिं स्तुतिं वा रचित्वा साकं
संभूय नरः। नेतारः संतो दंसनैः कर्मभिरित्थंभूता आचि-
किलिरे। सर्वतो जानीथ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः।
आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्यां ॥१४

येन। दीर्घं। मरुतः। शूशवाम। युष्माकेन।
परीणसा। तुरासः।
आ। यत्। ततनन्। वृजने। जनासः। एभिः।
यज्ञेभिः। तत्। अभि। इष्टिं। अश्यां॥ १४॥

हे तुरासो वेगवंतो युष्माकेन युष्मत्संबंधिना येन परी-
णसा॥ यद्यप्येतद्बहुनामसु पठितं तथापि यद्बहु तन्महद्भि
भवतीत्यत्र महदित्यर्थो गृह्यते॥ महता युष्मदभिगमनेनैषणेन
वा दीर्घमायतं सवाहिरूपं कर्म शूशवाम। प्रवर्धयामः।
किंच यत् येन चाभिगमनेनैषणेन वा जनासो जना अस्म-
दीया वृजने संग्राम आततनन्। सर्वतो विस्तारयंति।
स्वसामर्थ्यं संग्रामं जयंतीत्यर्थः। तदभिष्टिमेषणां गमनमेभि-

यंत्रेभिरिदानीं क्रियमाणैः स्तोत्रादिरूपैः पूजनैरभि आभिमुख्येनाश्यां। व्याप्नुयां॥

॥ अथ पंचदशी॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मांदार्यस्य मान्यस्य कारोः।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं॥१५॥

एषः। वः। स्तोमः। मरुतः। इयं। गीः। मांदार्यस्य।
मान्यस्य। कारोः।
आ। इषा। यासीष्ट। तन्वे। वयां। विद्याम। इषं।
वृजनं। जीरऽदानुं॥ १५॥

अयं मंत्रस्तृतीयाध्यायांते व्याख्यातः। सूक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुतिं मरुद्भ्यः समर्प्य स्वाभीष्टमाशास्ते। हे मरुतः एष स्तोम इदानीं कृतं स्तोत्रं वो युष्माकं। युष्मदर्थमित्यर्थः। तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्माकं। कस्य संबंधीदमिति तदुच्यते। मांदार्यस्य॥ मंदतेरीयतेश्च मांदार्यः॥ स्तुतिं प्रेरयतो मान्यस्य माननार्हस्य कारोः। स्तोतृनामैतत्। स्तोतुः संबंधि। यद्वैतत्पदद्वयमुत्तरत्र संबध्यते। उक्तलक्षणात्स्तोतुरिषेच्छया कामनया तन्वे युष्मच्छरीरवृद्ध्यै। स्तुत्या हि शरीरं वर्धते। आयासीष्ट। अभिगच्छतु स्तुतिः। वयां वयं चेष्यमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम। लभेमहि॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः।

सहस्रं त इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभं। आद्यैंद्री शिष्टा मरुद्देवताकाः पूर्वत्र हिशब्दात्। सहस्रमेका-दशाद्यैंद्रीत्यनुक्रमणिका। विशेषविनियोगो लैंगिकः॥

॥ तत्र प्रथमा॥

सहस्रं त इंद्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः।

सहस्रं रायो मादयध्यै सहस्रिण उप नो यंतु वाजाः॥ १॥

सहस्रं। ते। इंद्र। ऊतयः। नः। सहस्रं। इषः।

हरिऽवः। गूर्तऽतमाः।

सहस्रं। रायः। मादयध्यै। सहस्रिणः। उप। नः।

यंतु। वाजाः॥ १॥

हे इंद्र ते तवोतयो रक्षाप्रकाराः सहस्रमपरिमिता इत्यर्थः। नोऽस्मानुपयंत्विति सर्वत्र योज्यं। तथा हे हरिवः। हरी इंद्रस्याश्वौ। ताभ्यां तद्वन्निंद्र गूर्ततमा अत्यंतं गूर्णानीष इषणीया अन्नानि सहस्रं बहूनि त्वदीयानि। तथा सहस्रं रायोऽपरिमितानि धनानि मणिमुक्तादीनि मादयध्यै अस्मान् मादयितुं यानि संति तान्यस्मानुपयंतु। तथा सहस्रिणो वाजा गमनवंतस्तुरगाद्रूपाः पशवोऽपि नोऽस्मा-नुपयंतु। समीपं प्राप्नुवंतु॥

॥ अथ द्वितीया॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यांत्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्दिवैः

सुमायाः।

अध यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयंत पारे ।२

आ । नः । अवःऽभिः । मरुतः । यांतु । अच्छ ।

ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत्ऽदिवैः । सुऽमायाः ।

अध । यत् । एषां । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य ।

चित् । धनयंत । पारे ॥ २ ॥

ते मरुतोऽवोभी रक्षणैः सहिता नोऽस्मानच्छ आभिमुख्येनायांतु । आगच्छंतु । सुमायाः । मायेति प्रज्ञानाम । शोभनप्रज्ञा एव मरुतो ज्येष्ठेभिर्बृहद्दिवैर्वा । ज्येष्ठैः प्रशस्यतमैर्मणिमुक्तादिधनैश्च सहिता आयांत । वाशब्दः समुच्चये । आगमने कथमेषां सामर्थ्यमित्यत आह । अध अथैषां मरुतां यद्यस्मान्नियुत एतन्नामकाः परमा उत्कृष्टा अश्वाः ,समुद्रस्य चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । समुद्रस्यापि पारे परस्मिन्तीरे धनयंत । धनधारणं वहनं कुर्वंति । तस्माद्रक्षणैर्धनैश्चायांत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरंती मनुषो न योषा सभावती विदथ्येव सं वाक् ॥ ॥

मिम्यक्षं । येषुं । सुऽधिता । घृताची । हिरंण्यऽनिर्निक् ।

उपरा । न । ऋष्टिः ।

गुहां । चरंती । मनुषः । न । योषा । सभाऽवंती ।

विदथ्याऽइव । सं । वाक् ॥ ३ ॥

सुधिता सुष्ठु निहिता सुष्ठु हिता वा लोके घृताची घृतं क्षरणशीलमुदकमंचंती हिरण्यनिर्णिक् हितरमणीयरूपा । निर्णिगिति रूपनाम । एवंरूपा ऋष्टिर्विद्युदाख्यायुधविशेषो वा उपरा न मेघमालेव येषु मरुत्सु संमिम्यक्ष । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । संगताभूत् । मेघपंक्तिर्विद्युतादिभिः अपि संगते इत्यर्थः । मेघपंक्तिद्युतोभे दृष्टांतेन विशिष्येते । गुहा निगूढा निगूढा अंतरिक्षे चरंती । तत्र दृष्टांतः । मनुषो न योषा । मनुष्यस्य परिवृढादेर्महिषीवत् । सा यथा स्ववेषांतःपुर एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदैवमिति नेत्याह । सभावती । सभा जनसंघः । तद्वती वर्षकाल आविर्भवंतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । विदथ्या वागिव । विदथो यज्ञः । तदर्हतीति विदथ्या प्रैषस्तोत्रादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत् । यद्वा विदथ्या वेदनार्हा विवदमानयोर्वाक् । सा यथा भवति तद्वत् । सैवंरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरुतो देवयजनमागच्छंत्वित्यर्थः

॥ अथ चतुर्थी ॥

परा शुभ्रा अयासो यव्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।

न रोदसी अप नुदंत घोरा जुषंत वृधं सख्याय

देवाः ॥ ४ ॥

परा । शुभ्राः । अयासः । यव्या । साधारण्याऽइव ।

मरुतः । मिमिक्षुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदंत । घोराः । जुषंत ।

वृधं । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

शुभ्राः शोभनालंकारा अयासोऽभिगंतारो मरुतो यव्या मिश्रणशीलया विद्युता परामिमिक्षुः । प्रकर्षेण सिंचंत्युद कसंस्थायं । साधारण्येव । यथा लोके साधारण्या स्त्रिया संगता युवानो रेतो मुंचंति तद्वत् । एवं कुर्वंतो घोरा अति- वृष्टिप्रदानेन भयंकरास्ते रोदसी द्यावापृथिव्यौ नापनुदंत । अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारं न कुर्वंति । द्यावापृथिवीव- चनो रोदसीशब्दः सर्वत्राद्युदात्तः । अत्र तु व्यत्ययेनांतोदात्त- त्वमिति द्रष्टव्यं । यद्वा रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति नामधेयमित्याहुः । अयमेव पक्षो युक्त उत्तरत्रैवं व्यवहारात् । तत्पक्षे रोदसी रोदस्या ॥ ङीषंतात्सप्तम्या ईकारो लुग्वा । ईदूतौ च सप्तम्यर्थ इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ तस्यां

प्रियं धनं मुंचति। किंतु देवा-मोदयितारो मादयितारो वा मरुतः सख्याय दृधं दृद्धिं जुषंत। सेवंते। द्यावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय तयोर्दृद्धिं कुर्वंतीत्यर्थः॥

॥ अथ पंचमी॥

जोषद्यदीमसुर्या सचध्यै विषितस्तुका रोदसी नृमणाः।
आ सूर्येव विधतो रथं गात्त्वेषप्रतीका नभसो नेत्या॥ ५

जोषत्। यत्। ईं। असुर्या। सचध्यै। विसितऽस्तुका।
रोदसी। नृऽमनाः।
आ। सूर्याऽइव। विधतः। रथं। गात्।
त्वेषऽप्रतीका। नभसः। न। इत्या॥ ५

रोदसी मरुत्पत्नी विद्युद्वा एतन्नामकेयमपि ईमेनं मरुत्संघं जोषत्। सेवते॥ जुषेर्लेट्यडागमः॥ किमर्थं। सचध्यै। संगमनार्थं। कीदृशी सा असुर्या। असुराः क्षेप्तारो मरुतः। तेषां स्वभूता। विषितस्तुका। विषिक्तकेशसंघा विप्रकीर्णकेशसंघा वा संभोगवशेन। तथा नृमणाः। नृषु नेतृषु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा दृष्टिप्रदानमनोयुक्ता। त्वेषप्रतीका। दीप्तोपक्रमा दीप्तावयवा। ईदृशी देवी विधतः परिचरतो मरुत्संघस्य रथमागात्। आगच्छति व्याप्नोति। यागदेशं गंतुं रथमारुह्य वा यज्ञमागच्छति। केव। विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका सूर्येव सूर्यपत्नीव। यद्वा सूर्यस्य दुहिताश्विनो रथमिव। सा यथारोहति तद्वत्। आगमने दृष्टांतः। नभस

इत्या न । अंतरिक्षादित्ययोः साधारणोऽयं नभःशब्दः । नभ इति षट् साधारणानीत्युक्तत्वात् । अत्रादित्यवचनः । तस्य गतिरिव । सा यथा शीघ्रा तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आस्थापयंति युवतिं युवानः शुभे निमिश्लां विदथेषु पज्राम् ।

अर्को यद्वो मरुतो हविष्मान्गायद्गाथं सुतसोमो

दुवस्यन् ॥ ६ ॥

आ । अस्थापयंत । युवतिं । युवानः । शुभे । निऽमिश्लां ।

विदथेषु । पज्रां ।

अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गायत् ।

गाथं । सुतऽसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

युवानो मिश्रयंतो नित्यतरुणा वा मरुतो युवतिं मिश्रयंतीं नित्यतरुणीं वा विद्युद्रूपां रोदस्यां स्त्रियमास्थापयंत । आस्थापयंति । देवतात्वेन रथे धारयंति । कीदृशीं तां । निमिश्लां । नियमेन मिश्रयंतीं । पज्रां । पज्रो बलं । तद्वंतीं । शुभे । शोभते दीप्यत इति शुबुदकं । वृष्टयुदकार्थं । शुभे रथ इति वा योज्यं । किंनिमित्तं । विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । कदा । यत् यदा हे मरुतो वो युष्मान् अर्कः । मत्वर्थो लुप्यते । अर्चनसाधनमंत्रोपेतः स्तोता वा हविष्मान्

प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः सुतसोमो होमायाभिषुतसोमोऽयं यजमानो दुवस्यन् परिचरन् गाथं गातव्यं स्तोत्रं गायत्। गायति। तदेत्यर्थः॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्र तं विंवक्मि वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा

सत्यो अस्ति।

सचा यदीं वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते

सुभागाः॥ ७॥

प्र। तं। विवक्मि। वक्म्यः। यः। एषां। मरुतां।

महिमा। सत्यः। अस्ति।

सचा। यत्। ईं। वृषऽमनाः। अहंऽयुः। स्थिरा।

चित्। जनीः। वहते। सुऽभागाः॥ ७॥

एषां मरुतां यो महिमा महत्त्वातिशयो वक्म्यः सर्वैः स्तुत्यः सत्योऽबाध्योऽमोघोऽस्ति तं प्रविवक्मि। प्रवक्मि। वर्णयामि। कथमेषां महिमा प्राप्त इति उच्यते। यद्यस्मादीमि नेषां संबंधिनी रोदसी वृषमणा वृष्यादिवर्षणमनास्कहं-युरहंकारवती। जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः। स्थिरा चित्। चिदिति पूजायां। अत्यंतमविनश्वरा। ईदृशी देवी सुभागाः शोभनभाग्योपेता जनीर्जननशीलाः प्रजा वृष्युत्पत्तीर्वा वहते। धारयति। इत्थं सत्यां सर्वे प्राणिन

उत्पद्यंते । यस्मादेवं तस्मान्महिमास्ति । तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

पांति मित्रावरुणाववद्याच्चयंत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।

उत च्यवंते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ईं मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥

पांति । मित्रावरुणौ । अवद्यात् । चयंते । ईं । अर्यमो इति । अप्रऽशस्तान् ।

उत । च्यवंते । अच्युता । ध्रुवाणि । ववृधे । ईं । मरुतः । दातिऽवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतो युष्मत्संबंधिनो देवा मित्रावरुणावहोरात्राभिमानिदेवावर्यमो । अर्यमा उ इति निपातसमुदायात्मकमेकं पदं । उशब्दोऽपिशब्दार्थे। अर्यमापि । एते त्रयोऽपीमसुं लोकं यज्ञं वावद्यान्निद्यादयथानुष्ठानात् । जगत्यदे व्यवहारप्रतिबंधरूपात् पांति । रक्षंति । तथैतेषामप्रशस्तान् क्षीणामपि पदार्थान् चयते । चायंति नाशयंति । उत अपि चैतैः प्रेरितान्यच्युतान्यच्युतान्यस्थावीणि अत एव ध्रुवाण्यविचलानि मेघस्थोदकानि च्यवंते । च्यावयंति । वैते । अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेः । यद्वा अच्युतानि ध्रुवाणि धनानि च्यवंते । करोति उच्यते । हे

मरुतो युष्मदीय ईमयं कालो दातिवारः प्रदेयजलः खंडित-
मेधो वा यदा वक्षथे। वर्धते। तदा मित्रादयो देवा युष्मदनु-
कूलव्यापारेण जगद्रक्षतीत्यर्थः। यद्वा दातिवारो दत्तवर-
णीयहविर्लक्षणधनो यजमानो हे मरुत ईमेनान् युष्मान्वक्षथे
वर्धयति यदा तदेत्यर्थः॥

॥ अथ नवमी॥

नही नु वो मरुतो अंत्यस्मे आरात्ताच्चिच्छवसो
अंतमापुः।
ते धृष्णुना शवसा शूशुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि
ष्ठुः॥ ९॥

नहि। नु। वः। मरुतः। अंति। अस्मे इति।
आरात्तात्। चित्। शवसः। अंतं। आपुः।
ते। धृष्णुना। शवसा शुशुऽवांसः। अर्णः। न।
द्वेषः। धृषता। परि। स्थुः॥ ९॥

हे मरुतो वः शवसो युष्माकं संबंधिनो बलस्यांतमवसान-
मंत्यंतिक आरात्ताच्चिद्दूरादपि। यद्वा चिदिति कुत्सायां।
अत्यंतदूरात् अस्मे अस्मासु मध्य एकोऽपि नु क्षिप्रं न ह्यापुः।
नैव खलु प्राप्नुवंति। संनिधावसंनिधौ च न प्राप्नुवंतीत्यर्थः।
अथ परोक्षे प्राप्तबलत्वमाह। ते खलु मरुतो धृष्णुना धर्षकेण
शवसा बलेन शूशुवांसो वर्धमाना अत एव धृषता पराभि-
भावकेन सामर्थ्येन द्विषो द्वेष्टॄन्परिष्ठुः। परिभवंति।

वशीकुर्वंति । तत्र दृष्टांतः । अर्यो न । उदकमिव । यथोदकं स्वविरोधि रजआदिकमभिभवति तद्वत् । यस्मादेवं तस्माच्छ्वसोऽतं नाद्यः ॥

वयमद्येत्येतां दशमीमस्तमित आदित्ये जपेत् । तथा च सूत्रं ॥ वयमद्येंद्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहीत्यस्तं यात्यादित्य इति । पाठस्तु ॥

वयमद्येंद्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समर्ये ।

वयं पुरा महि च नो अनु द्यून्तन्न ऋभुक्षा नरामनु

ष्यात् ॥ १० ॥

वयं । अद्य । इंद्रस्य । प्रेष्ठाः । वयं । श्वः । वोचेमहि ।

सऽमर्ये ।

वयं । पुरा । महि । च । नः । अनु । द्यून् । तत् ।

नः । ऋभुक्षाः । नरां । अनु । स्यात् ॥ १० ॥

अद्यास्मिन्दिने वयं यथा इंद्रस्य देवस्य प्रेष्ठाः प्रियतमा भवेम । यद्वः प्रियतमा वयमिंद्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । स्तोतुं समर्था भूयास्म । किंच वयं श्वः परस्मिन्नपि दिने समर्ये । सह मर्या मर्त्या ऋत्विजो यस्मिन् स समर्यो यज्ञः । तस्मिन् । संग्रामे वेंद्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । किंच वयं पुरा पूर्वस्मिन्नतीतेऽपि काले महि महत्त्वं नोऽस्मदर्थं वोचेमहि । तथा द्यून् दिवसाननु प्रतिदिवसमित्यर्थः । अतीत आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि । तत्तस्मादृभुक्षाः ।

मेत्सर्वमेतत् स्वयमुक्ता भवा इति तत्रापत्ति पाठात् । महा-
निंद्रो नरां मनुष्याणां मध्ये नोऽस्माकमस्तु स्यात् । अस्तु भवतु ।
अनुकूलमभिमतप्रदो वा भवतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मान्दार्यस्य ।

मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं ।

वृजनं । जीरदानुं ॥ ११ ॥

एष इत्येकादशी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

यज्ञायज्ञेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तमागस्त्यं मारुतं ।
अंत्यास्तिस्त्रस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त त्रिष्टुबंतपरिभाषया
जगत्यः । यज्ञायज्ञा दश त्रिनिष्टुबंतमित्यनुक्रांतं । विनियोगो
विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यज्ञायज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियंधियं वो देवया

उ दधिध्वे ।

आ वोऽर्वाचः सुविताय रोदस्योर्महे ववृत्यामवसे

सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियंऽधियं ।

वः । देवयाः । ऊं इति । दधिध्वे ।

आ । वः । अर्वाचः । सुविताय । रोदस्योः । महे ।

ववृत्यां । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

हे मरुतो वः समना समीचीनेन न्यूनाधिकाभावलक्षणया यज्ञायज्ञा सर्वेष्वपि यज्ञेषु तुतुर्वणिस्तूर्णवनिस्त्वरमाणा संभजमाना भवति ॥ तुतुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः ॥ तस्माद्यागावसर आगत्य हविः स्वीकृत्य वैकल्यपरिहारेण समं कुरुतेत्यर्थः । किंच वो यूयं धियंधियं युष्मत्संबंधिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्व कर्म देवया देवान्प्रापयितार एव सतो दधिध्वे । धारयथ धारयध्वे वा । देवार्थं हविराद्युत्पादनाय वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः । यस्मादेवं कुरुथ तस्माद्वो युष्मानर्वाचोऽस्मदभिमुखानाववृत्यां । आवर्तयामि । किमर्थं । रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रीणनाय वा । तदपि किमर्थमिति सुविताय सुष्ठु व्याप्ताय । कैः साधनैः सुवृक्तिभिः शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

वव्रासो न ये स्वजाः स्वतवस इषं स्वरभिजायंत

धूतयः।

सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वंद्यासो

नोक्षणः ॥ २ ॥

वव्रासः। न। ये। स्वऽजाः। स्वऽतवसः। इषं। स्वः।

अभिऽजायंत। धूतयः।

सहस्रियासः। अपां। न। ऊर्मयः। आसा। गावः।

वंद्यासः। न। उक्षणः ॥ २ ॥

ये मरुतो वव्रासो न। वव्रिरिति रूपनाम। रूपवंत इव। ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यंते तद्वत्॥ यद्वा अरूपा अपि सरूपा इव। स्वजाः स्वयमेव स्वस्माद्वा जायमानाः। अनन्यहेतुका इत्यर्थः धूतयः कंपनशीलाः संति त इषमन्नं हविर्लक्षणमन्नसाधनं स उदकं वा स्वः स्वर्गं चाभिजायंत। अभिलक्ष्य प्रादुर्भवंति। ते दृष्टांतमुखेन स्तूयंते। अपां नोर्मयः। उदकानामूर्मय इव सहस्रियासः सहस्रसंमिताः। तथा वंद्यासो बहुक्षीरादिप्रदत्वेन स्तुत्या गावो न गाव इवासा समीपे एव उक्षणो वृष्ट्युदकस्य सेक्तारः। तादृशा मरुतः प्रादुर्भवंतीत्यन्वयः॥

॥ अथ तृतीया ॥

सोमा॑सो॒ न ये सु॒तास्तृ॒प्तांश॑वो हृ॒त्सु पी॒तासो॑

दु॒वसो॒ नास॑ते ।

ऐ॒षामंसे॑षु र॒म्भिणी॑व रारभे॒ हस्ते॑षु खा॒दिश्च॑ कृ॒तिश्च॒

सं द॑धे ॥ ३ ॥

सोमा॑सः । न । ये । सु॒ताः । तृ॒प्तऽअं॑शवः । हृ॒त्ऽसु ।

पी॒तासः॑ । दु॒वसः॑ । न । आस॑ते ।

आ । ए॒षा॒म् । अंसे॑षु । र॒म्भिणी॑ऽइव । र॒र॒भे॒ । हस्ते॑षु ।

खा॒दिः । च॒ । कृ॒तिः । च॒ । सम् । द॒धे॒ ॥ ३ ॥

ये मरुतः सुता अभिषुतास्तृप्तांशवस्तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव । यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिषवात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः संतः पश्चात्सुता अभिषुता रसभूताः पीतासः पीताः संतो हृत्सु पातॄणां हृदयेषु दुवसो नासते । परिचरंत इवासते तद्वत् ये मरुतो यज्ञ आहुतास्तृप्तावयवा भवंति ध्यायमानाः संतो हृत्सु हृदयेषु दुवसो न परिचरंत इवासते ॥ यद्वा प्राणादिरूपेण शरीरे स्थिता दुवसः न परिचरंत इवासते ॥ यद्वा प्राणादिरूपेण शरीरे स्थिता दुवसः परिचरंत इव गमनादिचेष्टाः कुर्वंत आसते । एषामंसेषु रंभिणीव युवतसांसावलंबिनी,योषिदिव रारभे । आरेभे । आश्लिष्यति । अवलंबने सामर्थ्याच्छक्त्याख्यायुधविशेषो

भुजलक्ष्मीर्वा। किंच हस्तेषु खादिर्हस्तत्राणकस्य कृतिः कर्तनी च खड्गलताऽपि च संदधे। संधीयते। सम्यक् धृता भवति। परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः। ये मरुत उक्तरूपास्त आविर्भवंतीत्यर्थः॥

॥ अथ चतुर्थी॥

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना।
अरेणवस्तुविजाता अचुच्यवुर्दृळ्हानि चिन्मरुतो भ्राजदृष्टयः॥ ४

अव। स्वऽयुक्ताः। दिवः। आ। वृथा। ययुः।
अमर्त्याः। कशया। चोदत। त्मना।
अरेणवः। तुविऽजाताः। अचुच्यवुः। दृळ्हानि।
चित्। मरुतः। भ्राजत्ऽऋष्टयः॥ ४

एते मरुतः स्वयुक्ताः स्वैर्युक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः संतो दिवो द्युलोकाद्वृथानायासेनावाययुः। अवाङ्मुखमागच्छंति। हे अमर्त्या मरुतो यूयं त्मना आत्मना स्वयमेव कशया। वाङ्नामैतत्। वाचा स्तुतिरूपया चोदत। प्रेरयत। स्तोतुमिति शेषः। ते च मरुतोऽरेणवोऽपापास्तुविजाता बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूता भ्राजदृष्टयो दीप्ता एवंभूताः संतो दृळ्हानि चिद्दृढान्यपि पर्वतानचुच्यवुः। च्यावयंति। चालयंति॥

॥ अथ पंचमी ॥

को वोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्वया ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुप्रैषा अहन्योऽ३ नैतशः ॥ ५

कः । वः । अंतः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रेजति ।

त्मना । हन्वाऽइव । जिह्वया ।

धन्वऽच्युतः । इषां । न । यामनि । पुरुऽप्रैषाः ।

अहन्यः । न । एतशः ॥ ५

हे मरुतो हे ऋष्टिविद्युतो मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमाना युष्माकमंतर्युष्मासु मध्ये स्थित्वा कः पुमान् रेजति । चालयति प्रेरयति । तर्हि कथं चालनमिति उच्यते । त्मना आत्मनैव । चालने दृष्टांतः । जिह्वया हन्वेव ॥ द्विवचनस्याकारः ॥ हनू इव । तौ यथा रसनया चाल्येते तद्वत् । यद्यप्येवं तथापीषामन्नानां तत्साधनानां सस्यानां यामनि प्राप्तौ सद्धनार्थं धन्वच्युतो न । धन्वनृशब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः । तेन तत्स्थमुदकं लक्ष्यते । उदकस्याविता मेघा इव । ते यथाकांक्ष्यंते तथा युष्मानन्नादिप्राप्तये पुरुप्रैषा बहुविधं फलमिच्छन् यजमानः स्तोत्रैर्बहुप्रकारयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । अहःन्योऽह्नि भव एतशो न । अश्व इव । स यथा शिक्षकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ।

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ।

॥ अथ षष्ठी ॥

क्व स्विदस्य रजसो महस्परं क्वावरं मरुतो यस्मिन्नायय।

यच्च्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवं॥ ६

क्व। स्वित्। अस्य। रजसः। महः। परं। क्व।

अवरं। मरुतः। यस्मिन्। आऽयय।

यत्। च्यवयथ। विथुराऽइव। संऽहितं। वि।

अद्रिणा। पतथ। त्वेषं। अर्णवं॥ ६

हे मरुतो यूयं यस्मिन्नुदकनिमित्तभूते सत्यायय। आगच्छत। अस्य रजसो वृष्ट्युदकस्य लोकस्य वा महो महतः परं पारमंतं क्व स्वित्। क्वास्तीति नास्तीत्यर्थः। तथावरमवाङ्भाग आदिश्च क्व स्वित्। क्वास्ति। आद्यंतं न कोऽपि जानातीत्यर्थः। यद्यदा यूयं विथुरेव विथुराणि शिथिलानि तृणानीव संहितमेकीभूतमुदकं च्यावयथ। स्वस्थानाच्चालयथ तदाद्रिणा वज्रेण त्वेषं दीप्तमर्णवमुदकवंतं मेघं विपतथ। विशीर्णं पातयथ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः

पिपिष्वती।

भद्रा वो रातिः पृणतो न दक्षिणा पृथुज्रयी असुर्येव

जंजती ॥ ७

रातिः । न । वः । अमऽवती । स्वःऽवती । त्वेषा ।

विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पृणतः । न । दक्षिणा ।

पृथुऽज्रयी । असुर्याऽइव । जंजती ॥ ७

हे मरुतो वो युष्माकं संबंधिनी रातिर्न संभक्तिरिव । युष्मत्संभजनं यथा प्रशस्तगुणं तद्वद्वो रातिर्दृष्ट्यादिविषया- मवती । अमात्यवतींद्रादिसहायवती । यथा राजेवामवा- नित्यत्रामशब्दोऽमात्यवचनः तद्वत् । यद्वा वः रातिः संवि- भक्तिर्नामवती । रोगवती न भवति । किंतु स्ववती सुख- वती त्वेषा दीप्ता विपाका परिपक्वफला पिपिष्वती पेषणवती कृषीवलैः कर्षणवती । वृष्टौ सत्यां कर्षंतीति प्रसिद्धं । स्वविरोधिपेषणवती त्वेषा दीप्ता विपाका वा । भद्रा भंदनीया स्तुत्या । किंच पृणतो दातुर्धनिकस्य दक्षिणा न । दक्षिणेव । तद्वत्सद्रकरी । पृथुज्रयी पृथुजवा शीघ्रगामिनी । किंच असुर्येव असुरस्य स्वभूता जंजती सर्वानभिभवंती शक्तिरिव । सा यथाऽन्येभ्योऽपहृत्यान्यस्मै दातुं समर्था तद्वदियमपि मेघस्योदकमपहृत्य जगतो दातुं शक्तेत्यर्थः । ईदृशी रातिरस्मभ्यमस्त्विति भावः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अति ष्टोभंति सिंधवः पविभ्यो यदभ्रियां

वाचमुदीरयंति ।

अव स्मयंत विद्युतः पृथिव्यां यदी घृतं मरुतः

प्रुष्णुवंति ॥ ८ ॥

अति । स्तोभंति । सिंधवः । पविऽभ्यः । यत् ।

अभ्रियां । वाचं । उत्ऽईरयंति ।

अव । स्मयंत । विऽद्युतः । पृथिव्यां । यदि । घृतं ।

मरुतः । प्रुष्णुवंति ॥ ८ ॥

पविभ्यो मरुत्संबंधिवज्रेभ्यः सिंधवः स्यंदनशीला आपः अतिष्टोभंति । प्रतिचलंति । कदा । यत् यदाभ्रियामभ्रभवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणामुदीरयंति । उच्चारयंति वज्राणि । किंच विद्युतो विद्योतमानास्तडितः पृथिव्यामंतरिक्षे ॥ पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवी भूरिति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ तत्रावस्मयंत स्मयंते । अवाङ्मुखं प्रकाशंते । पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्र वा योज्यं । यदि यदा पृथिव्यां भूम्यां घृतं क्षरदुदकं मरुतः प्रुष्णुवंति । प्रुष्णंति । सिंचंति ॥ प्रुषेः श्नैय्यादिकस्य व्यत्ययेन श्नुः ॥ यद्वेवं तदेत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अनू॑ त पृश्नि॑र्महते रणा॑य त्वेषमयासां॑ मरुतामनीकं॑।

ते सप्सरासो॑ऽजनयंताभ्वमादित्स्वधामि॑षिरां

पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

अनु॑। त। पृश्नि॑:। महते। रणा॑य। त्वेषं। अयासां॑।

मरुतां॑। अनी॑कं।

ते। सप्सरास॑:। अजनयंत। अभ्वं॑। आत्। इत्।

स्वधां। इषिरां। परि॑। अपश्यन् ॥ ९ ॥

पृश्निर्मरुन्माता नानावर्णा। पृश्निवै वै पयसो मरुतो जाता: पृश्ने: पुत्रा उपसास इत्यादिश्रुते:। तामेवांतरिक्ष-देवतां केचिदाहु:। सा देवी त्वेषं दीप्तमयासां गंतृणां मरुतामनीकं समूहमेकोनपंचाशत्संख्याकमसूत। उत्पादि-तवती। किमर्थं। महते रणाय। संग्रामाय। मेघजयायेत्यर्थ: ते च मरुत: सप्सरास: समानरूपा हिंसका वा मेघानामभ्वं मेघं जनयंति। उत्पादितवंत:। आदित् अनंतरमेवेषिरां सर्वैरिष्टव्यां स्वधामन्नं सस्यादिसस्यादिलक्षणं पर्यपश्यन्। परिपश्यंति सर्वे जना: ॥

॥ अथ दशमी ॥

एष व: स्तोमो॑ मरुत इयं गीर्मां॑दार्यस्य॑ मान्यस्य॑ कारोः।

एषा या॑सीष्ट तन्वे॑ वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदा॑नुं ॥ १०

एषः। वः। स्तोमः। मरुतः। इयं। गीः। मांदार्यस्य।
मान्यस्य। कारोः।
आ। इषा। यासीष्ट। तन्वे। वयां। विद्याम। इषं।
वृजनं। जीरऽदानुं॥ १०॥

एष व इति दशमी व्याख्याता॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः॥

महश्चित्त्वमित्यष्टर्चं पंचमं सूक्तमैंद्रमागस्त्यं त्रैष्टुभं। द्वितीया चतुष्पदा विराट् अथ चतुष्पदा विराड् दशकैरित्युक्तत्वात् विराजो द्विप इति पिंगलनागेन सूचितत्वाच्च। महोऽष्टौ द्वितीया विराडित्यनुक्रमणिका॥ समूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छंदोमे मरुत्वतीय इदं विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूत्रितं। द्वितीयस्य शंसा महां महश्चित्त्वमिंद्र। आ० ८.९.। इति॥

॥ तत्र प्रथमा॥

महश्चित्त्वमिंद्र यत एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरूता।
स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्त्सुम्ना वनुष्व तव
हि प्रेष्ठा॥ १॥

महः। चित्। त्वं। इंद्र। यतः। एतान्। महः।
चित्। असि। त्यजसः। वरूता।
सः। नः। वेधः। मरुतां। चिकित्वान्। सुम्ना।
वनुष्व। तव। हि। प्रेष्ठा॥ १॥

हे इंद्र त्वं यतः कारणादेतान्मरुतो मंहिष्ठित् महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वात्त्वं निरपेक्षेणापि स्नेहान्न त्यजसीति शेषः । अतः कारणान्मंहिष्ठिदसि । चिदिति पादपूरणः । महतोऽपि त्यजसस्त्यागात् । यद्वैत्क्रोधनाम । क्रोधाद्वा वरुता वरिता रक्षितासि । अवसि । यद्वा मरुतोऽपि त्यागात् इष्टयादिविषयाहारयितासि । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतां वेधो विधातः स ताद्दशस्त्वं चिकित्वान् चेतनावान् अस्मदनुग्रहविषयज्ञानोपेतः सन् नोऽस्मभ्यं सुम्ना सुखानि मरुदायत्तानि वृष्ट्यादिरूपाणि वनुष्व । देहि । तानि सुम्नानि तव हि प्रेष्ठा । तव खलु प्रियतमानि । हिशब्दःऽयमिंद्रो मरुत्सखेत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धार्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अयुंजन्त इंद्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्षिधो मर्त्यत्रा ।
मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वर्मीळ्हस्य प्रधनस्य सातौ ॥२॥

अयुंजन् । ते । इंद्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः ।
निःऽसिधः । मर्त्यऽत्रा ।
मरुतां । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वःऽमीळ्हस्य ।
प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमंत्रे मरुतामिंद्रासाहाय्यमुक्तं । अत्रेंद्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते ॥ हे इंद्र ते मरुतोऽयुंजन् । युज्यंते । त्वया युक्ता भवंतीत्यर्थः । कीदृशास्ते । विश्वकृष्टीः । विश्वकृष्टयः ।

साज्यत्वेन सर्वजनवंतः। किंच मर्त्यंता मर्त्येषु मर्त्यार्थं निष्षधो निःशेषेणोदकस्य सेचकम्मेधान्विदानासो जानानाः। किंच येषां मरुतां प्रस्तुतिः सेना स्वर्मीढ़हस्य प्रधनस्य सुखसेतुः प्रकृष्टधनवतो वृत्रादिसंग्रामस्य सातौ लाभे जये निमित्तभूते सति सेना हासमाना हासं कुर्वती हर्षयुक्ता भवति। यद्वा सुखेन सिच्यते जलं यस्मिन् तादृशस्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य संग्रामस्य सातौ। मेघभेदना-येति यावत्। येषामीदृशी सेनास्ति ते मरुतोऽयुञ्जन्निति संबंधः।

॥ अथ तृतीया ॥

अस्यक्सा तं इंद्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनंति।
अग्निश्चिद्धि ष्मातसे शुशुक्वानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अस्यंक्। सा। ते। इंद्र। ऋष्टिः। अस्मे इति।
सनेमि। अभ्वं। मरुतः। जुनंति।
अग्निः। चित्। हि। स्म। अतसे। शुशुक्वान्।
आपः। न। द्वीपं। दधति। प्रयांसि ॥ ३ ॥

हे इंद्र ते तव सा प्रसिद्धा ऋष्टिर्वज्राख्यायुधविशेषोऽस्मे अस्मदृद्ध्यर्थमस्यक्। प्राप्नोति मेघसमीपे। एवं च सति मरुतोऽपि सनेमि। अक्नायेति षट् पुराणनामानीत्युक्तत्वा-त्सनेमीति पुराणनाम। पुराणं चिरकालं संगृहीतमभ्व-

सुदकं जुनंति। क्षिपंति। वर्षंतीत्यर्थः। तथा सत्यादिः सद्वौ सत्यामग्निश्चिद्धि च। हि स्मेति पूरणे। अग्निः रप्यतरे संतते वर्मणि निमित्तभूते सति शुशुक्वान् दीप्यमानो वर्तते। पश्चात्पयांसि चरुपुरोडाशादिहवींषि दधति। धारयंति इदति वा यजमानाः। किमिव आपो न द्वीपं। द्विपार्श्वस्थोदकवान्पर्वतादिर्द्वीपः। तं यथापो धारयंति तद्वत्। यद्वा आयुधमेवोच्यते। वज्राख्यायुधविशेषोऽतसे काष्ठसमूहे शुशुक्वान् दीपयन्नग्निश्चित्॥ चिच्छब्द उपमार्थे दधि चिदित्युपमार्थे। नि० १. ४.। इति यास्केनोपमार्थस्योक्तत्वात्। काष्ठे ज्वलन्नग्निरिव। तद्वद्दीप्तो वर्तते। एतदेव दीप्तत्वमपेक्ष्य सेत्युक्तं। एवं च सत्यापो द्वीपमिव दधुदकानि पयांसि सत्याद्यन्नानि दधति। धारयंति। एतत्सर्वं महानुभावस्येंद्रस्य ऋष्टेः सामर्थ्यमितींद्रस्य स्तुतिः॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्वं तू न इंद्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिं।

स्तुतश्च यास्ते चकनंत वायोः स्तनं न मध्वः

पीपयंत वाजैः॥ ४॥

त्वं। तु। नः। इंद्र। तं। रयिं। दाः। ओजिष्ठया।

दक्षिणयाऽइव। रातिं।

स्तुतः। च। याः। ते। चकनंत। वायोः। स्तनं।

न। मध्वः। पीपयंत। वाजैः॥ ४॥

हे इंद्र त्वं तु ॥ तुरवधारणे ॥ त्वमेव तं रयिं त्वद्दान-योग्यं गवादिधनं दाः । देहि । यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव बहुप्रदः अतोऽतिमहद्धनं देहीत्यर्थः ॥ वयं त्वोजिष्ठया ओजस्वितमया परिक्रमयार्हया दक्षिणया सर्वहिसाधनया गवादिलक्षणया ऋत्विजमिव ज्ञातिं दातारं त्वां प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा दक्षिणाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः । ज्ञातिशब्दो बंधुवचनः । हिरण्यादिसारवद्द्रव्यप्रदानेन बंधु यथा वशीकुर्वंति तद्वत्त्वां वशीकुर्म इत्यर्थः । किंच वायो-र्नौतिशुवक्रोपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य ते ।। कर्मणि षष्ठी ॥ वाग्नं त्वां स्तुतो येऽस्मदीयाः स्तोतारश्चकनंत । कामयंतेऽस्तवन् । याः स्तुतयस्त्वामेवाकामयंतेति वा योजना ।। कनतेर्व्यंताल्लुङि चङि रूपं । चङ्यन्यतरस्यामिति चङः पूर्वमक्षरमुदात्तं ।। त्वां होतादयो वाजैर्हविर्लक्षणैरन्नैः प्रीमयंत । आप्याययंति तत्र दृष्टांतः । मध्वो मधुरस्य स्तन्यस्य लाभाय वाजैः सार-वद्भिरन्नविशेषैः स्तनं न । तं यथाप्याययंति तद्वद्वयं त्वां बहु-धनप्रदानाय स्तुत्या हविषाप्याययामः । त्वं तु दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्यर्थः ।।

॥ अथ पंचमी ॥

त्वे रायं इंद्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्यं चिहृतायोः ।

ते षु णो मरुतो मृळयंतु ये स्मा पुरा गातूयंतीव देवाः ॥ ५

त्वे इति । रायः । इंद्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः ।

कस्यं । चित् । ऋतुऽयोः ।

ते । सु । नः । मरुतः । मृळयंतु । ये । स्म । पुरा ।

गातुयंतिऽइव । देवाः ॥ ५

हे इंद्र त्वे तव रायो धनविशेषास्तोशतमाः । अतिशयेन प्रीणयितारः ॥ तुष्यतेस्तोषः । छांदसं शत्वं ॥ यद्वा ते रायो रातयो बंधवो बंधुभूताः सखिभूता मरुतस्तोशतमाः ॥ तोशनिर्बधकर्मा नितोशयति निबर्हयतीति तन्नामसु पाठात् ॥ तोशतमा हिंसितृतमा अवर्षकाणां मेघनां । कस्यचिद्दातायोः । ऋतुमिति यज्ञनाम । कस्यापि यज्ञेच्छो-र्यजमानस्य प्रणेतारः प्रकर्षेण निर्वोढारः । ते मरुतो नोऽस्मान् सुष्ठु मृळयंतु । के ते । ये स्म ये खलु देवा द्योतन-शीला मरुतः पुरा पूर्वं गातुयंतीव । यज्ञगमनमिच्छंतीव । त आगत्य मृळयंतु ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अति प्र याहींद्र मीळ्हुषो नॄन्महः पार्थिवे सदने यतस्व ।

अध यदेषां पृथुबुध्नास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्थुः ॥ ६

अति । प्र । याहि । इंद्र । मीळ्हुषः । नॄन् । महः ।

पार्थिवे । सदने । यतस्व ।

अध । यत् । एषां । पृथुऽबुध्नासः । एताः । तीर्थे ।

न । अर्यः । पौंस्यानि । तस्थुः ॥ ६

हे इंद्र त्वं मीळ्हुष उदकासेक्तॄन् नॄन् नेतॄन् नराकारान्वा महो महतो मेघान्प्रति प्रयाहि। अभिगच्छ। मेघानां हवकरूपेण नराकारत्वं उक्तं। गत्वा च पार्थिवे सदने। पृथिवीत्यंतरिक्षनाम। तत्संबंधिनि स्थाने यतस्व। प्रयत्नं कुरु। तैः सह युध्यस्वेत्यर्थः। यद्वा हविःप्रदातॄन् कर्मनिर्वाहकान्महतो यजमानान्प्रति गच्छ। गत्वा च पार्थिवे सदने देवयजने यतस्व। यत्नं कुरु हविर्भोजनाय। अध अपि यद्वदेषां त्वत्साहाय्यकारिणां मरुतां संबंधिनः पृथुबुध्नासो विस्तीर्णमूला एताः कृष्णवर्णा गंतारो वाश्वा अर्योऽरेः शत्रोः पौंस्यानि तीर्थे न शुद्धमार्ग इव तस्थुः। तिष्ठंति। मेघानाक्रमंते। यद्वैषां पृथुबुध्नासो बृहन्मूला एताः कृष्णवर्णा मेघास्तिष्ठंति। तत्र दृष्टांतः। अर्योऽरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थे न। राजवीथ्यां यथा तिष्ठंति तद्वत्॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्रति घोराणामेतानामयासां मरुतां शृण्व

आयतामुपब्दिः।

ये मर्त्यं पृतनायंतमूमैर्ऋणावानं न पतयंत

सर्गैः॥ ७॥

प्रति। घोराणां। एतानां। अयासां। मरुतां।

शृण्वे। आऽयतां। उपब्दिः।

ये । मर्त्यं । पृतनाऽयंतं । ऊमैः । ऋणऽवानं । न ।

पतयंत । सर्गैः ॥ ७ ॥

हे इंद्र ते संबंधिनां घोराणां भयानकानां मह्वाभिभा- नूनां वैतालभिलक्षणीनां भयासामर्थ्यमानानां गजनशीलानां मरुतामायतानामागंतॄणां मरुतामुपरिः । उप गुर्वादिशरीरे गम्यते प्रापत उपपद्यत इति योपब्दिवाक् । मुखे । नूनते ॥ सर्वेषि कार्ये प्रत्ययः ॥ त एव विशिष्यन्ते । ये मरुतो मर्त्यं मरणधर्माणमूर्मैः स्वरुणैरुदकनिगमनसाधनैर्वा पृतनायंतं पृतनामात्मन इच्छंतं वैरिणं मेघं वा सर्गैः सृष्टैः स्वकीय- प्रहारविशेषैः पतयंत । पातयंति । तेषामेव ध्वनिःसूचन सूत्रार्थः । पातने दृष्टांतः । सर्गैरर्णवानं ॥ इंद्रसीयमिभा- यिति वनिप् ॥ ऋणवंतमधमर्णं वैरिणमिव । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरंति तद्वत । एवं महानुभावा मरुतस्तवानुगा इतींद्रस्य स्तुतिः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

त्वं मानेभ्य इंद्र विश्वजंन्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोअंग्राः । स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

त्वं । मानेभ्यः । इंद्र । विश्वऽजंन्या । रद । मरुत्ऽभिः । शुरुधः । गोऽअंग्राः ।

स्तवानेभिः। स्तवसे। देव। देवैः। विद्याम। इषं।

वृजनं। जीरऽदानुं॥ ८॥

हे इंद्र त्वं मानेभ्यो मानार्थं। चित्तेनेत्यर्थः॥ तादर्थ्ये चतुर्थी॥ विश्वजन्या विश्वजन्यः॥ ओराकारः॥ विश्वे प्राणिन उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वजनहितंकरस्त्वा वा मरुद्भिः सह शुरुधः शोकस्य रोधयित्रीः शोषका गोअग्रा गर्जितमुदकं चाग्रे पुरतो यासां ता मेघपंक्ती रद। विलिख। विदारय। हे देव द्योतमानत्वं स्तवानेभिः स्तूयमानैर्देवै-रन्यैर्मरुदादिभिर्ऋत्विग्भिर्वा स्तवसे। स्तूयसे। उभयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः॥ विद्यामेत्ययं व्याख्यातः॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे नवमो वर्गः॥

न नूनमस्तीति पंचर्चं षष्ठं सूक्तमागस्त्यमैंद्रं॥ अत्रानुक्रमणिका॥ न नूनं पंचागस्त्येनैंद्रे हविषि मरुतामुद्यत इंद्रागस्त्ययोः संवाद ऐंद्रस्त्वाद्या तृतीया चेंद्रवाक्यं चतुर्थी चाद्यौ बृहती तिस्रोऽनुष्टुभ इति। सूक्तस्येंद्रागस्त्यसंवादरूपत्वादाद्या तृतीया चतुर्थी चेंद्रवाक्यं। अतस्तासां तस्य वाक्यन्यायेन स ऋषिः। शिष्टे अगस्त्यवाक्ये। अतस्तयोः स एवर्षिः। आद्या च बृहती ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः। अंत्या विशेषात्त्रिष्टुप्॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः॥ अत्र यास्कः। अगस्त्य इंद्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सां चकार स इंद्र एत्य परिदेवयां चक्रे। नि० १. ६.। इति॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतं।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति॥ १

न। नूनं। अस्ति। नो इति। श्वः। कः। तत्। वेद।

यत्। अद्भुतं।

अन्यस्य। चित्तं। अभि। संऽचरेण्यं। उत।

आऽधीतं। वि। नश्यति॥ १

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते। इन्द्र आह। अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमद्य नास्ति। नूनमत्र विचिकित्सार्थे। अद्या-द्येति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनादद्यार्थेति गम्यते। तथा श्वोऽपि नूनं नो॥ उशब्दोऽवधारणे॥ श्वस्तनमपि नैव नास्ति। अद्य यथाद्यदर्थनियमस्त्य नास्ति किल श्वः कथं वाऽस्तन इति भावः। यदद्भुतमन्यस्मै निरूप्यान्यस्मै दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत्को वेद। यद्वा यदद्भुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद। अद्य श्वो वा लभ्यत इत्याशा न कार्येत्युक्तं भवति। तदेवाह। अभि संचरेण्यं सर्वतः संचार्यन्यस्य चित्तं मानसं जानातीति शेषः। उत अपि च आधीतमाध्यातं चिन्तितमपि न दृश्यं किमु सततस्मृतं नश्यतीति॥

॥ अथ द्वितीया ॥

किं न इंद्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।

तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥ २

किं । नः । इंद्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।

तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । संऽअरणे ।

वधीः ॥ २

इदमगस्त्यवाक्यं । हे इंद्र नोऽस्माननपराधिनः किं जिघांससि । हंतुमिच्छसि । कथमवध्यत्वमिति अत आह । मरुतस्तव भ्रातरः । त्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुतामिंद्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्नेवादितिगर्भे उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । संतु भ्रातरस्ततस्त्व किमित्यत आह । तेभिस्तैर्मरुद्भिः सह साधुया साधु त्वं कल्पस्व । कल्पय हविर्भागं तैः सह युद्धं वा । नोऽस्मान् समरणे संग्रामे मा वधीः । मा हिंसीः । यद्वा लुप्तो दृष्टांतः । संग्रामे यथा विरोधिनं हंसि न तथास्मानिति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सन्नति मन्यसे ।

विद्मा हि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३

किं । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति ।
मन्यसे ।
विद्म । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यं । इत् । न ।
दित्ससि ॥ ३

इदमिंद्रवाक्यं । हे भ्रातः हे अगस्त्य । ऋषिःमहान्-वरमहामाभ्यां परस्परोपकारत्वाद्भ्रातृत्वं । तादृशस्त्वं सखा सन् अस्मद्धितकार्येऽपि सन् नोऽस्मान्किमतिमन्यसे । कस्मादपराधादतिक्रम्य मनुषे । अपलपसि । नायमपलापः किंतु तथ्यमेवेति चेदुच्यते । गंतव्यं ते तव मनो मार्गं यथा यथावस्तु विद्म । जानीमः । कथं जानीथेति उच्यते । अस्मभ्यमिन्न दित्ससि । अस्मदर्थं निरूप्तमस्मभ्यं दातुं नेच्छस्येव ॥ इदेवार्थं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अरं कृण्वंतु वेदिं समग्निमिंधतां पुरः ।
तत्रामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहै ॥ ४
अरं । कृण्वंतु । वेदिं । सं । अग्निं । इंधतां । पुरः ।
तत्र । अमृतस्य । चेतनं । यज्ञं । ते । तनवावहै ॥ ४

इदमिंद्रवाक्यं । अपरेऽगस्त्यवाक्यमाहुः । हे ऋत्विजो यूयं । अमनस्कोऽगीकृतवान् । तस्माद्वेदिं [illegible] कृण्वंतु ।

संमार्जनपर्युक्षणादिना परिचरंतु । तथा पुरः पुरस्तादग्नि-माहवनीयादिकं समिंधतां । इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयंतु । तत्रास्माकमत्र आगमनलक्षणस्य वेदत्वस्य चेतनं प्रज्ञापकं यज्ञं हे अगस्त्य ते त्वदीयं त्वं चाहं च तनवावहै ॥ अगस्त्य-वाक्यपक्षे शिष्टमविशिष्टं । तत्र वेद्यामक्षतस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासादनं कुरुत । आवां पत्नी-यजमानौ अध्वर्युयजमानौ वा हे इंद्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहै ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्ठः ।

इंद्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राशान ऋतुथा हवींषि ॥ ५

त्वं । ईशिषे । वसुऽपते । वसूनां । त्वं । मित्राणां ।

मित्रऽपते । धेष्ठः ।

इंद्र । त्वं । मरुत्ऽभिः । सं । वदस्व । अध । प्र ।

अशान । ऋतुऽथा । हवींषि ॥ ५

इदमगस्त्यवाक्यं । हे वसूनां वसुपते । अतिप्रभूतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे इंद्र त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । सर्वस्य हव्यदत्तिभ्यां वसुत्वं नित्यं संबंधश्च प्रति-पद्यते । यद्वा हे वसुपते वसूनामीशिष इति योजना । द्वितीये वसुशब्दोऽनुवादो वा । तथा हे मित्राणां मित्रपते । अस्मदादिमित्रस्य नित्यं पालकेंद्र त्वं धेष्ठः । सर्वस्यातिशयेन

वारकोऽसि ॥ हे इंद्र त्वमुक्तमहिमस्त्वं मरुद्भिः संवदस्व । तैः साकं सम्यक्कृतमिति वदस्व । अथ अपि च त्वमृतुथा ऋतावृतौ । उपलक्षणमेतत्कालस्य । तत्तद्यागकाले हवींष्याज्यचर्वादीनि प्राशान । प्रकर्षेण भुंक्ष्व ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे दशमो वर्गः ॥

प्रति व इति षड्ऋचं सप्तमं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभं मारुतं । आद्ये द्वे केवलमारुते । शिष्टाश्चतस्रो मरुत्वदिंद्रदेवताकाः ॥ प्रति वः षण्मारुतं तु चतस्रोऽंत्या मरुत्वतीया सूत्यसुक्त-मणिका । विशेषविनियोगो लैंगिकः ।

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणां ।
रराणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुंचध्वमश्वान् ॥ १

प्रति । वः । एना । नमसा । अहं । एमि । सुऽउक्तेन । भिक्षे । सुऽमतिं । तुराणां ।
रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि । मुंचध्वं । अश्वान् ॥ १

हे मरुतः वो युष्मानहं प्रत्येमि। अभिगच्छामि। केन साधनेन। नमसा। नमस्कारेण हविषा वा। नम इत्यन्ननाम। तथा सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण। तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकं सुमतिं शोभनमतिमनुग्रहबुद्धिं भिक्षे। याचे। इंद्रस्यैव तुभ्यं हविःप्रदानादिदं याचते। किंच हे मरुतो यूयं वेद्याभिर्वेदितव्याभिः स्तुतिभी रराणता रममाणेन मनसेत्थंभूताः संतो हेडः। क्रोधनामैतत्। क्रोधं युष्मदतिक्रमजनितं निधत्त। निकृष्टं धारयत। त्यजतेत्यर्थः। तथाश्वान् विमुचध्वं। रथेभ्यो वियोजयत। क्रोधात्पुनर्गमनं मा कुरुतेत्यर्थः॥

॥ अथ द्वितीया ॥

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान्हृदा तष्टो मनसा
धायि देवाः।
उपेमा यात मनसा जुषाणा यूयं हि ष्ठा नमस
इद्वृधासः॥ २

एषः। वः। स्तोमः। मरुतः। नमस्वान्। हृदा।
तष्टः। मनसा। धायि। देवाः।
उप। ईं। आ। यात। मनसा। जुषाणाः।
यूयं। हि। स्थ। नमसः। इत्। वृधासः॥ २

हे मरुतः एष वः स्तोमः इदानीं क्रियमाणः प्रकारो वो युष्माकं। युष्मदर्थ इत्यर्थः। कीदृशोऽयं। नमस्वान्।

मम दूत्यमनाम। हविलंचणानवान् न केवलं स्तुतिमात्रं। मन्त्रणाच्च हविरपि युष्माकमित्यर्थः। किंच हृदा तष्टः। युष्मन्निवेदनबुध्या संपादितः। तादृशः स्तोमो हे देवा देवनशीला मनसास्मदनुग्रहवता चित्तेन धायि। धार्यतां। तदर्थं मनसादरया बुध्या जुषाणा इमेनां स्तुतिं तदविस्य सेवमाना उपयात। उपागच्छतैव। मा विलंबं कुरुत। यूयं नमसोऽन्नस्य हवीरूपस्य वृधासः स्थ ह। वर्धयितारो भवथ खलु। अतो गंतव्यमेव। इतपूरणः॥

॥ अथ तृतीया ॥

स्तुतासो नो मरुतो मृळयंतूत स्तुतो मघवा शंभविष्ठः।
ऊर्ध्वा नः संतु कोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो
जिगीषा ॥ २

स्तुतासः। नः। मरुतः। मृळयंतु। उत। स्तुतः।
मघऽवा। शंऽभविष्ठः।
ऊर्ध्वा। नः। संतु। कोम्या। वनानि। अहानि।
विश्वा। मरुतः। जिगीषा॥

ते मरुतः स्तुतासः स्तुताः संतो नोऽस्मान्मृळयंतु। सुखयंतु। उत अपि च मघवा। मघमिति धननाम। अस्मद्दातव्यबहुधनेन तद्वानिंद्रः स्तुतः शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृतमः सन् अस्मान्मृळयतु। किंच हे मरुतो नोऽस्माकं जिगीषा॥ जिगातेर्गतिकर्मणो जिगीषा॥ जिगीषितव्यानि

धामवन्त्यान्युत्तरत्वानुभूयमानानि विश्वा सर्वाण्यहानि दिव-सान्यूर्द्धीनतान्युपर्युपरि श्रिया यशसा वोत्कृष्टानि काम्या काम्यानि स्पृहणीयानि वनानि संतः संभजनीयानि संतु । जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च संत्विति वा योज्यं । एवं कृत्वा मरुत इंद्रस्य स्तुयंत्वित्यर्थः ॥ ८

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्मादहं तविषादीषमाण इंद्राद्भिया मरुतो रेजमानः ।
युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा
मृड़ता नः ॥ ४

अस्मात् । अहं । तविषात् । ईषमाणः । इंद्रात् ।
भिया । मरुतः । रेजमानः ।
युष्मभ्यं । हव्या । निऽशितानि । आसन् । तानि ।
आरे । चकृम । मृड़त । नः ॥ ४

हे मरुतः शृणुत । अहमस्मात्प्रसिद्धात्तविषाद्बलवत इंद्रात् तत्सकाशाद्भिया भीत्येषमाणः पलायमानः पुरतः स्थातु-मशक्तः । तथा रेजमानो वेपमानश्चाभवं । ततश्च किमायात-मित्यत आह । यानि युष्मभ्यं हव्या हवींषि निशितानि संस्कृतान्यासन् तानि मान्येवारे चकृम । दूरे कृतवंतो वयमिंद्रभयात् । अतो नोऽस्माननपराधिनो मृड़त । मृड़यत । सुखयत ॥

॥ अथ पंचमी ॥

येन मानांसश्चितयंत उस्रा व्युंष्टिषु शवसा शश्वंतीनां ।

स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उग्र उग्रेभिः स्थविरः

सहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानांसः । चितयंते । उस्राः विऽउंष्टिषु ।

शवसा । शश्वंतीनां ।

सः । नः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः ।

उग्रेभिः । स्थविरः । सहःऽदाः ॥ ५

हे इंद्र शवसा बलभूतेन त्वयानुगृहीता मानासो मान्यास्त्वयाभिमानिता वोस्रा रश्मयः शश्वतीनां नित्यानां बह्वीनामुषसां व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु चितयंते। चेतयंते। प्राणिनां स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयंते। ऐंद्राग्नि दिशि तेनैवानुगृहीता उषसो रश्मय उद्गच्छंतीति प्रसिद्धं । हे वृषभ वर्षितरिंद्र स तादृशस्त्वं मरुद्भिः सहितः श्रवो धाः । सर्वत्र श्रूयमाणमन्नं धेहि। स्थापय। देहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वं उग्र उद्गूर्णबलः । सहोदाः । पराभिभवसामर्थ्यं बलं सहः । तस्य दाता। स्थविरः पुरातनः। कीदृशैर्मरुद्भिः । उग्रेभिः क्रूरबलैः । एवं महानुभावोऽन्नं देहि ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं पाहींद्र सहीयसो नॄन्भवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।

सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदांनुं ॥ ६

त्वं । पाहि । इंद्र । सहीयसः । नॄन् । भवं ।

मरुत्ऽभिः । अवंयातऽहेळाः ।

सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विश्वाम । इषं ।

वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं पाहि । रक्ष । कान् । सहीयसो नॄन् । सहस्वितमान् त्वदनुग्रहेणातिप्रवृद्धबलान् नेतॄन्मनुष्यानस्मान् मरुतो वा । किंच मरुद्भिः साकमस्मास्ववयातहेळा भव । अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव । किंच सुप्रकेतेभिः शोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिः सह सासहिः शत्रूणामभिभविता सन् दधानोऽस्मदभिमतस्य धारयिता भवेति शेषः । शिष्टो व्याख्यातः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे एकादशो वर्गः ॥

चित्रो व इति त्र्यचात्मकमष्टमं सूक्तमागस्त्यं मारुतं गायत्रं । चित्रस्तृचं गायत्रमित्यनुक्रमणिका । लैंगिको विशेषविनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

चित्रो वोऽस्तु यामश्चित्र ऊती सुदानवः ।

मरुतो अहिभानवः ॥ १

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती ।

सुऽदानवः । मरुतः । अहिऽभानवः ॥ १

हे मरुतो वो युष्माकं यामोऽस्मद्यज्ञागमश्चित्रश्चायनीयः पूज्य आश्चर्यभूतो वास्तु। भवतु। न केवलमागमनमेव चित्रं किंतु हे सुदानवः शोभनदानाः। हे अग्निभानवोऽग्नीयमानप्रकाशाः। युष्माकं संबंधी चित्रः स आगम ऋती ऋत्यै रक्षणायेष्टतर्पणाय वा तकृष्य भवतु। तदागमनं शोभमस्तु अभिमतप्रदं चास्त्वित्यर्थः॥

॥ अथ द्वितीया॥

आरे सा वः सुदानवो मरु॑त ऋ॒ञ्जती शरुः।

आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २

आरे। सा। वः। सुऽदानवः। मरु॑तः। ऋ॒ञ्जती।

शरुः। आरे। अश्मा। यं। अस्यथ॥ २

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतो वो युष्माकं संबंधिनी ऋञ्जती प्रसाधयंती स्वतेजसा स्वात्मानमलंकुर्वती प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा सा प्रसिद्धा शरुर्हिंसका ऋष्टिरारे दूरे भवतु। तथा यमस्यथ क्षिपथ सोऽश्मा व्यापक आयुधविशेष आरे। दूरनामैतत्। दूरे भवतु। मां न प्राप्नोतु। यद्वा आरेशब्द आराच्छब्दपर्यायः। स च दूरे समीपे च वर्तते। अत्र समीपवचनः। शमस्मत्तोऽन्यमस्यथ तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन आयुधविशेष आरे समीपं प्राप्नोतु॥

॥ अथ तृतीया ॥

तृष्णस्कंदस्य नु विशः परि वृंक्त सुदानवः ।

ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३

तृष्णऽस्कंदस्य । नु । विशः । परि । वृंक्त । सुऽदानवः ।

ऊर्ध्वान् । नः । कर्त । जीवसे ॥ ३

हे मरुतः सुदानवः शोभनदाना यूयं तृष्णस्कंदस्य तृष्ण-वच्चलनस्वभावस्य शुष्यमाणस्य वा मम विशः पुत्रभृत्यादि-रूपाः प्रजा नु क्षिप्रं परिवृंक्त । परिवर्जयत । बाधापरि-हारेण रक्षत । यद्वोक्तलक्षणकालस्यासुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत । किंच नोऽस्मानूर्ध्वान् कर्त । कुरुत । जीवसे चिरजीवनाय ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः ॥

गायत्सामेति त्रयोदशर्चं नवमं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभमैंद्रं । गायत्साम्नेत्यनुक्रांतं ॥ समूढे दशरात्रे तृतीये छंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूत्रितं । तृतीयस्येंद्रः स्वाहा गायत्साम । आ० ८. ७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

गायत्साम नभन्यं१ यथा वेरर्चाम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिष्यदब्धा आ यत्सद्मानं दिव्यं

विवासान् ॥ १

गायत्। साम। नभन्यं। यथा। वेः। अर्चाम।

तत्॥ वृद्धधानं। स्वःऽवत्।

गावः। धेनवः। बर्हिषि। अदब्धाः। आ। यत्।

सद्मानं। दिव्यं। विवासान्॥ १

हे इंद्र नभन्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य॥ नभतिर्वधकर्मा नभति अर्दतीति वधकर्मसु गणनात्॥ तादृशं साम हे इंद्र यथा वेः। येन प्रकारेण वेत्सि। तथा गायत्। गायत्युद्गाता। तत्तस्मात् यतः स्तौति ततः कारणाद्वृद्धधानं वर्धमानं स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् यस्त्वं यथा वेस्तथार्चाम। पूजयाम। शंसामित्यर्थः। स्तुतमनुशंसतीति न्यायात्। यद्वा तदुक्तलक्षणं साम वृद्धधानं सर्वत्र यथा भवति तथार्चाम। किंच धेनवो दोग्ध्र्योऽदब्धा अहिंसिता गावो यत्सद्मानं सीदंतं दिव्यं दिवि भवमिंद्रं त्वाविवासान्॥ विवासतिः परिचरणकर्मा॥ आगत्य परिचरंति क्षीरं दुहंति। तथार्चाम॥

॥ अथ द्वितीया॥

अर्चद्वृषा वृषभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाश्नो अति यज्जुगुर्यात्।

प्र मंदयुर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः॥ २

अर्चत्। वृषा। वृषऽभिः। स्वऽइंदुहव्यैः। मृगः। न।

अश्नः। अति। यत्। जुगुर्यात्।

प्र। मंदयुः। मनां। गूर्त। होता। भरते। मर्यः।

मिथुना। यजत्रः॥ २

वृषा हविषां वर्षितायं यजमानः स्वेदुहव्यैः स्वायत्तैर्हविर्भिः। यद्वा स्वयंप्राप्तधनं हव्यं येषां तादृशैर्वृषभिर्वर्षकैर्हविःप्रदातृभिरध्वर्य्वादिभिर्विशिष्टः सन् अर्चत्। अर्चयतींद्रं यद्वा वृषा फलस्य वर्षितायमिंद्र उक्तलक्षणैरध्वर्य्वादिभिरर्च्यते। यद्यस्मादश्नो व्यापकः पानाद्यर्थं धावन् मृगो न हरिणादिरिवायमिंद्रोऽश्नोऽशनशीलः सन् अति जुगुर्यात्। अत्यर्थमुद्यंतो हविर्भक्षणाय। यथा मृगः क्षुत्पिपासार्दितः शीघ्रमुद्यंतो तथायमिंद्रोऽपि। यस्मादेवं तस्मादर्चति। यद्वायमिंद्रो यत् यथाश्नो मृग इवातिजुगुर्यात् भक्षयेत् तथार्चतीत्यर्थः। किंच हे गूर्त उद्गूर्णेंद्र मनां मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां मंदयुः स्तुतियुक्तो मर्यो होता मानुष एतन्नामक ऋत्विक् यजत्रो यागनिष्पादकः सन् मिथुना मिथुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनौ वा जायापतिरूपः सन् प्रभरते। प्रकर्षेण संपादयति। तस्मादर्चतीत्यर्थः॥

॥ अथ तृतीया ॥

नक्षद्धोता परि सद्म मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रंदद्श्वो नयमानो रुवद्गौरंतर्दूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥ २

नक्षत् । होता । परि । सद्म । मिता । यन् । भरत् । गर्भं । आ । शरदः । पृथिव्याः ।

क्रंदत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अंतः ।

दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥ २

होता होमनिष्पादकोऽयमग्निर्मिता सद्म सदनानि गार्हपत्यादिस्थानानि परियन् परितो गच्छन् नक्षत् । व्याप्नोति । व्याप्य च शरदः संवत्सरसंबंधिनं पृथिव्या भूम्याश्च संबंधिनं गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविर्लक्षणमाभरत् । आहरति । स्वीकरोति । संभरति वा संवत्सरपर्यंतं वर्धितं भूम्यासुत्पन्नमित्यर्थः । यद्वा संवत्सरसंबंधिनं वसंतादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत् । वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेः । तथा कृत्वा क्रंदद्श्वः । लुप्तोपममेतत् । अश्व इव क्रंदति हर्षातिशयात् । किं कुर्वन् । नयदिंद्राय हविर्भारं । किंच गौर्गंतोद्गन्तो वृषभ इव रुवत् । रौति शब्दायते । किं कुर्वन् । दूतो न वार्ताहरो दूत इव

रं। इमौ रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्ये रोदस्योरंतरा वाक् स्तूयमानः स्तुवन् वा देवान् चरत्। चरति गच्छति। हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय द्युलोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः॥ वक्तेः कर्तरि कर्मणि वा क्विब्वचीत्यादिना क्विब्दीर्घौ संप्रसारणाभावश्च॥

॥ अथ चतुर्थी॥

ता कर्माषंतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयंतो भरंते।
जुजोषदिंद्रो दस्मवर्चा नासत्येव सुग्म्यो रथेष्ठाः॥ ४

ता। कर्म। अषऽतरा। अस्मै। प्र। च्यौत्नानि।
देवऽयंतः। भरंते।
जुजोषत्। इंद्रः। दस्मऽवर्चाः। नासत्याऽइव।
सुग्म्यः। रथेऽस्थाः॥ ४

ता तान्यषतराषंतराणि व्याप्ततराणि वा हवींष्यस्मा इंद्राय तदर्थं कर्म। कुर्मः। संपादयामः॥ छंदसि वर्तमानार्थे लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्। छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावान्न गुणः॥ च्यौत्नानि च्यावयितॄणि दृढानि स्तोत्राणि कर्माणि स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा देवानात्मन इच्छंतो यजमानाः प्रभरंते। प्रकर्षेण संपादयंति। तद्द्वयमपि संपादयाम इत्यर्थः। दस्मवर्चा दर्शनीयतेजाः क्षयरहितपयसावलो वा नासत्येव नासत्याविवाश्विनाविव। तौ हि द्यावापृथिव्यात्मानौ। ताविव

सुगमः सुगम्यः सुखेन गंतुं शक्यो रथेष्ठा रथे वर्तमानः ।
एवंभूतः सन् जुजोषत् । अस्मत्कृतं स्तोत्रादि कर्म सेवतां ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तमु ष्टुहींद्रं यो ह सत्वा यः शूरो मघवा यो रथेष्ठाः ।
प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषण्वान्ववव्रुषश्चित्तमसो विहंता ॥ ५ ॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । इंद्रं । यः । ह । सत्वा । यः ।
शूरः । मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।
प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषण्ऽवान् । ववव्रुषः ।
चित् । तमसः । विऽहंता ॥ ५ ॥

तमु तमेवेंद्रं स्तुहि । हे होतः स्तुतिं कुरु । किमस्याधिक्य-मिति उच्यते । यो ह यः खलु सत्वातिप्रभूतबलः । यद्वा सत्वा सादकः शत्रूणां । यश्च शूरः शौर्योपेतो मघवा बलवानन्न-वान्वा । यश्च रथेष्ठा रथे वर्तमानः । किंच प्रतीचश्चित् प्रत्यभिमुखं योद्धुरपि योधीयान् योधृतमः ॥ प्रतिपूर्वादंचतेः क्विनंतान्ममनकारात्त्वसि अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ वृषण्वान् । वृषाणो वर्षितारो वज्रादयः । तद्वान् । वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथ इति हि निगमः । तथा ववव्रुषश्चित्तमस आवर-कस्यापि तमसो मेघादेर्विहंता विशेषेण घातकः । यस्मादेवं महानुभावः तस्मात्स्तुहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र यदित्था महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कक्ष्ये नास्मै ।

सं विव्य इन्द्रो वृजनं न भूमा भर्ति स्वधावाँ

ओपशमिव द्याम् ॥ ६

प्र । यत् । इत्था । महिना । नृऽभ्यः । अस्ति । अरं ।

रोदसी इति । कक्ष्ये इति । न । अस्मै ।

सं । विव्ये । इन्द्रः । वृजनं । न । भूम । भर्ति ।

स्वधाऽवान् । ओपशंऽइव । द्यां ॥ ६

यत् य इन्द्रो महिना महत्त्वेन स्वैश्वर्येण नृभ्यो नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः प्रास्ति प्रभवति । ईष्टे स्वर्गादिप्रदाने रक्षितुं । अस्मै एतस्मायेन्द्राय रोदसी द्यावापृथिव्यौ कक्ष्ये कक्ष्यवती सती संचाराय नालं । न पर्याप्ते । जगतोऽधीशस्येन्द्रस्य संचारायाल्पत्वाद्द्यावापृथिव्यौ न पर्याप्ते इत्यर्थः । तस्मादपि प्रभुर्महिम्नोऽधिकत्वादिति भावः । अयमिन्द्रो वृजनं न भूम । भूमिं भूतानि वा वृजनं न वृजनमिव । वृजतेः कर्तनार्थस्येदं रूपं । तदिव । तद्यथावृणोति तथायमपि स्वतेजसा संविव्ये । सम्यगावृणोति लोकत्रयं । किंचायं स्वधावानन्नवान् वृष्टिलक्षणोदकवान्वा द्यां दिवं भर्ति । बिभर्ति धारणे दृष्टांतः । ओपशमिव । ईषदुपशेत इत्योपशः शृंगं । तद्वृषभ इव । यद्वा परस्परं समीपे वर्तमानं

चांतरिचाख्यं लोकद्वयमोपप्रं । तदिव द्यां बिभर्ति ।
लोकत्रयमपि बिभर्तीत्यर्थः ॥ भृञो लटि छांदसः शपो लुक् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथिंतमं परितंसयध्यै ।
सजोषस इंद्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदंति
वाजैः ॥ ७

समत्ऽसु । त्वा । शूर । सतां । उराणं । प्रपथिन्ऽतमं ।
परिऽतंसयध्यै ।
सऽजोषसः । इंद्रं । मदे । क्षोणीः । सूरिं । चित् ।
ये । अनुऽमदंति । वाजैः ॥ ७

हे शूर शौर्योपेतेंद्र समत्सु संग्रामेषु सतां त्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणिनामुराणं । उरूण्यतिप्रभूतानि बलादीनि कुर्वाणं । प्रपथिंतमं प्रकृष्टमार्गतमं सुकृतिनामुत्तममार्गभूतमिंद्रं शत्रूणां दारकं त्वा त्वां परितंसयध्यै अवतंसीकर्तुं भूषणीकर्तुं । भूषयतेर्वा निमित्तेऽर्थे । मदे तव मदार्थं च सजोषसः सह सेवमानाः समानप्रीतयो वा क्षोणीः क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतंते । कीदृश्यास्ते । ये वाजैर्बलैरनुमदंति । अनुकूलं मादयंति । संग्रामे मरुतस्त्वमेव स्वामिनं कृत्वा मादयंति । हर्षयंतीत्यर्थः । यद्वा ये यजमाना वाजैर्हविर्भिर्मादयंति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्यभूता

ऋत्विजो यजमानभूताः प्रजाः समंतसु सहमादनस्थानेषु यागेषूक्तलक्षणविशिष्टं त्वामेव पूजयितुं तव मादाय च प्रयतंते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एवा हि ते शं सवना समुद्र आपो यत्त आसु

मदंति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोष्या भूद्गौः सूरींश्चिद्यदि धिषा

वेषि जनान् ॥ ८

एव । हि । ते । शं । सवना । समुद्रे । आपः । यत् ।

ते । आसु । मदंति । देवीः ।

विश्वा । ते । अनु । जोष्या । भूत् । गौः । सूरीन् ।

चित् । यदि । धिषा । वेषि । जनान् ॥ ८

हे इंद्र एवा हि एवं हि सति ते तव शं सुखानि सवनानि । सूयते सोमोऽत्रेति सवनानि सोमयागाः । ते शं सुखकरा भवंति कथं सति । यत् यदि देवीर्देव्यो द्योतमाना आपः समुद्र उदकसमुद्रवणापादानभूतेऽंतरिक्ष आसु प्रजासु निमित्तभूतासु ते त्वां मदंति । मादयंति ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥ यदा प्राण्युपकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयंति । वृष्ट्युदकानि तदा खलु तव सोमयागाः सुखकरा भवंति । यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन यागान्निर्वर्तयेत्यर्थः । किंच हे इंद्र विश्वा गौः सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक् ते त्वामनुक्रमेण

जोषा जोषयित्री प्रीणयित्री भूत् । भवतु । कदा । यदि सूरींश्चित् स्तोत्रादिप्रेरयितॄन् ऋत्विग्जनानपि धिया धियया प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा वेषि । कामयसे । तदा सर्वोपि स्तुतिस्तादर्थी भवति ॥

॥ अथ नवमी ॥

असाम यथा सुषखाय एन स्वभिष्टयो नरां न शंसैः ।

असद्यथा न इन्द्रो वंदनेष्ठास्तुरो न कर्म नयमान

उक्था ॥ ९

असाम । यथा । सुऽसखायः । एन । सुऽअभिष्टयः ।

नरां । न । शंसैः ।

असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वंदनेऽस्थाः । तुरः । न ।

कर्म । नयमानः । उक्था ॥ ९

हे एन इन ईश्वरेंद्र यथा सुसखायः शोभनत्वद्रूपसहाय-वंतोऽसाम । भूयास्म । किंच स्वभिष्टयः शोभनाभ्येषणाः शोभनाभीष्टाश्चासाम । किमिव । नरां न शंसैः । नराणां राजादीनां शंसैः शंसनैरिव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्टा भवंति तद्वत् ॥ इदानीं परोक्षेणाह । नोऽस्मा-स्वयमिंद्रो वंदनेष्ठा अस्मत्स्तुतौ वर्तमानः सन् तुरो न त्वरमाण इव नोऽस्माकं कर्माणि उक्थैः शस्त्रैर्नयमानः फलं प्रापयन् स्तुत्या तुष्टः सन् अस्मदीयेन कर्मणा फलप्राप-यिता यथासत् । भवेत् । हे ऋत्विजस्तथा कुरुतेति शेषः ॥

